

ING. ARH. DŽEMAL ČELIĆ

POČITELJ NA NERETVI

URBANISTIČKO-ARHITEKTONSKA STUDIJA S OSVRTOM NA PROBLEMATIKU ODRŽAVANJA

Napomena:

Ovaj rad je primljen još 1956 g. Od tada do danas u problematici Počitelja nastale su izvjesne promjene i iskrsla pojedina nova pitanja, koja ovdje nisu tretirana, ali su osnovne koncepcije ove studije prihvaćene na raznim forumima i danas služe kao orijentacija cjelokupnoj djelatnosti. *(Redakcija)*

UVOD

Prirodan put sa Jadrana u srce Balkana, odnosno iz centralnog bosanskog planinskog područja na more, bio je u svim vremenima dolinom Neretve. Držati u rukama tu arteriju, značilo je biti gospodar cijelog slivnog područja.

Konfiguracija terena na kojemu je smješten Počitelj, kolikogod neprikladna za naselje u da-

našnjem smislu, u periodu srednjevjekovnog feudalnog društva i onovremene strategije, pretsta-

Centar naselja sa džamijom, medresom, sahatkulom i konakom počiteljskih kapetana. Manifestacijom kupolastih oblika kao elemenata višeg intelektualnog i materijalnog napora javni objekti dobivaju primat u urbanističkom aranžmanu.

vljala je strateški idealan položaj za grad-tvrđavu. U pomanjkanju drugih životnih sokova i sadržaja, gubitkom svog strateškog značaja u uslovima moderne strategije, sam grad je bio neminovno osuđen na brže ili sporije umiranje. Dok je u sedamnaestom vijeku grad brojao 150¹ do 300² kuća, a koncem prošlog stoljeća 188 kuća sa 710³ stanovnika, danas je to grad ruševina, veliki dio kuća je potpuno bez krova, druge su samo djelomično

nastanjene, a broj stanovnika spao je na oko dvije stotine.

Zahvaljujući tom specifičnom životnom impulsu, danas na ovom mjestu imamo jedinstven slučaj: Muzej pet stotina godina urbanizma i arhitekture Hercegovine, nepatvoren i ničim neiskvaren, gdje možemo na autentičnim i tipičnim primjerima ukazati gotovo na sve značajnije vrste arhitektonskih spomenika ovog ne malog perioda.

HISTORIJSKA FAKTA

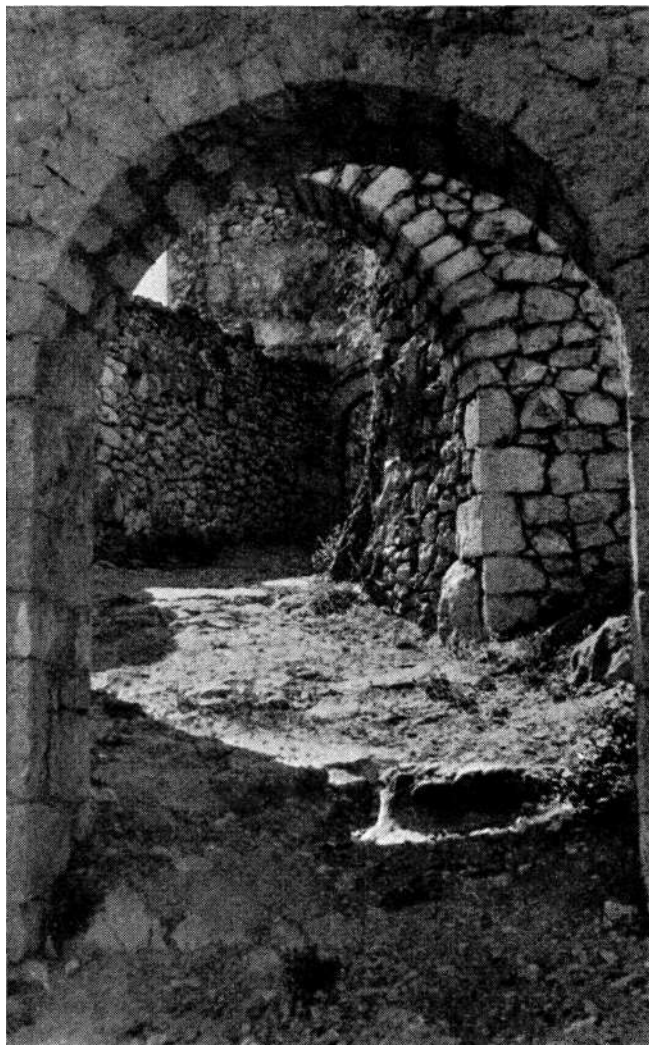
Do danas nije utvrđeno kada se na ovom mjestu pojavilo prvo naselje,⁴ niti ko je i kada sagradio ovdje prvu utvrdu. Tu i tamo po putopisima i sličnim publikacijama s kraja prošlog i početka ovog vijeka bilježi se da je grad sagradio kralj Stjepan Tvrtko I godine 1383,⁵ ali se izvor toga podatka ne navodi. Drugi, opet, autori spominju brodogradilište, koje se — navodno — već u četrnaestom vijeku nalazilo negdje kraj Počitelja.⁶ U oba slučaja radi se o zabunama, miješanju pojmova, jer se ti podaci odnose na Brštanik, srednjovjekovni grad kraj Opuzena, za koji je K. Jiriček rekao da se nalazio kraj Počitelja, što je onda manje kritičnim piscima dalo povoda i da ga identificiraju sa Počiteljem.

Historičari navode⁷ kraljevske povelje iz 1444 i 1448 g. kao prve pisane dokumente u kojima se spominje Počitelj. Svakako je u godinama turske

najeзде ovdje postojala utvrda — »eccellentissimum castrum«, kako ga g. 1466 naziva kralj Matija Korvin.

Krajem 1463 Matija Korvin preotima Turcima Jajce, na sjeveru organizira jajački i srebrenički banat; on nastoji da protegne vlast ugarske krune do mora. Za realizaciju toga plana, koji se prezentira svijetu pod parolom obrane kršćanstva od najeзде nevjernika, bilo je potrebno osigurati uporišta i na jugu u blizini mora i Dubrovnika i

Pogled sa ulaza u unutrašnjost tvrđave.
(Luk iznad kapije restauriran je 1954 god.).

¹ Kemura Šejh Sejfudin: Iz sejahatname Evlije Čelebije GZM, Sarajevo, 1908, str. 325.

² Dr. Franjo Rački: Prilozi za geografsko-statistički opis bosanskog pašaluka, Starine Jugoslavenske akademije, XIV, str. 17.

³ »Nada«, god. III/1897, str. 158.

⁴ Ne samo da ovdje nema tragova naselja starijeg od doba srednjovjekovnih nacionalnih država, nego štaviše po mišljenju arheologa ovo mjesto (ni terenski ne odgovara za eventualno rimsko naselje.

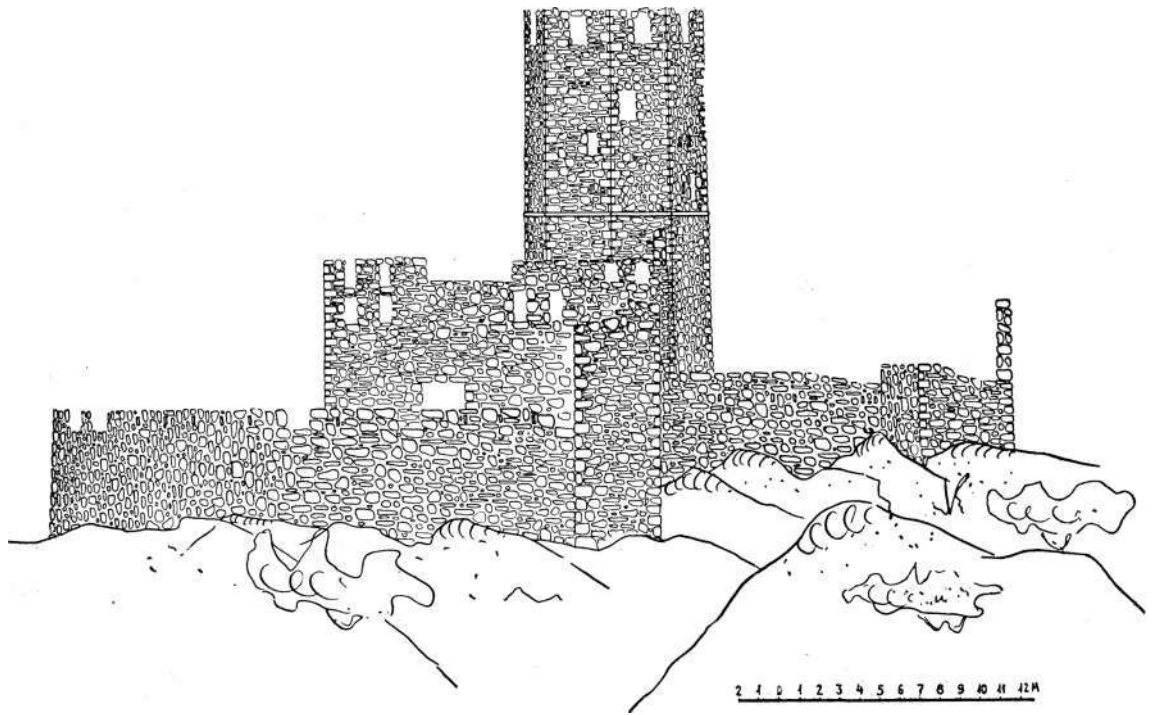
⁵ Johann von Asboth: Bosnien und Herzegovina, str. 284

Kalendar Bošnjak, 1894, str. 63.

Ferdinand Velc: Pruvodce Bosnou a Hercegovinou, Prag, 1907, str. 139.

⁶ Ovdje se radi o očitoj zabuni. K. Jiriček u djelu: Die Handelstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters, Prag, 1879, str. 7) veli doslovce: »König Stephan Tvrtko gründete 1383 eine Burg Brštanik bei Počitelj (jetzt dort ein Dorf dieses Namens) und übertrug die Zollstätte in dieselbe...« U napomeni govori o Brštaniku kao mercatumu, skladištu soli i brodogradilištu. Na osnovu gornjega prof. Antun Mayer u djelu »Povijest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine« Sarajevo, 1942, str. 110 piše jednostavno: »Još u XIV vijeku bilo je brodogradilište kraj Počitelja«. Ustvari, Brštanik ne leži kraj Počitelja, a još manje se može identificirati s njim. Ovaj srednjovjekovni grad nalazio se kraj Opuzena na delti Neretve (vidi Historijsku kartu prof. Marka Vege u djelu »Naselja bosanske države«.

Hamdija Kreševljaković, Počitelj na Neretvi, preštampano iz kalendara Narodne Uzdanice, Sarajevo, 1933 god., str.3 — Hamdija Kreševljaković i Hamdija Kapidžić: Stari hercegovački gradovi, Naše starine, II/1954, str. 11.

Zapadna fasada tvrđave.

na taj način napasti protivnika s dvije strane. Kao najzgodnija tačka za taj pothvat odabran je Počitelj, a da se Dubrovčani i stari Herceg Stjepan potaknu na saradnju, kralj im šalje svoje poslanike Ivana Rozgony-a i bana Ivana Tuza. Rozgony se bijaše tek vratio iz Rima, gdje je išao sa zadatkom da predobije papu za kraljeve osnove.⁸

U toku pregovora zaključeno je da se utvrdi grad Počitelj i da se tamo stavi ugarska posada. Dubrovčani obećahu 12 decembra 1465 isplatiti dvije hiljade dukata čim ugarska vojska pređe Neretvu. Uskoro zatim, 28 decembra, bi zaključeno da se na trošak Dubrovčana napravi za Počitelj jedan most kako bi ugarske čete mogle prelaziti na lijevu obalu rijeke. I sve živo prionu da se ova zamisao — gradnja mosta preko Neretve — što prije ostvari: 3 januara 1466 poslana je lađa s drvenom građom uz Neretvu, a s njome tesari i drugi majstori koji će graditi most; 9 januara naređeno je da se kupi '500 varičaka žita i šalje u Neretvu; 19 januara naloženo je dubrovačkom inženjeru Paskoju Milićeviću (kojemu je ovo vjerovatno bio prvi zadatak u službi Republike) da ide ovamo i upravlja gradnjom. Dana 7 februara šalje se četiri »tarassios parvos«, 200 libra praha, 100 dasaka i 1000 klinaca da se utvrdi grad Počitelj i jedan majstor sa jednim »djetićem« koji će tamo načiniti barake za posadu. Na zahtjev Iva-

⁸ Dr. Ćiro Truhelka: Tursko-slovjanski spomenici dubrovačke arhive, GZM, Sarajevo, 1011, str. 307.

Stare kamene stepenice iz prizemlja dizdareve kuće do ulaza u glavnu kulu. Razlika u strukturi zida između turskog perioda (lijevo) i srednjovjekovnog (u sredini) očigledna je.

na Rozgony-a i bana Ivana Tuza šalje se 15 marta jedan zidar knezu Pavlu, koji je bio imenovan knezom Počitelja.⁹

Iste godine (1466) pisao je kralj Matijaš Dubrovčanima da potpomažu njegove čete u Počitelju živežom i drugim potrebnim stvarima... Za uzdržavanje ovoga grada davali su Dubrovčani i gotov novac, kako se to vidi iz namire istog kralja od 6 februara 1468 g., kojom potvrđuje da je primio 800 zlatnih forinti »ad conservationem castri nostri Počitel vocati...«¹⁰

Troškove oko utvrđivanja grada i gradnje mosta nisu snosili samo Dubrovčani. Herceg Vlatko pristade da se u tu svrhu isplati devet hiljada dukata iz ostavštine njegova oca, a 10 februara 1467 papa Pavao II predade kralju deset hiljada dukata, što ih je Herceg Stjepan testamentom ostavio da se upotrijebe kao njegovo zadušje, dodavši da u to doba nema boljeg zadušja nego li vojevati na Turke.¹¹

Dok sure zidine počiteljske tvrđave, tokom vremena dograđivane i pregrađivane, i danas svjedoče o značajnoj historijskoj ulozi mjesta, mostu, o kome dokumenti tako iscrpno govore, nema ni traga. Truhelka drži,¹² a Kreševljaković to prenosi,¹³ da je taj most identičan sa nekadašnjim lančanim mostom u Mostaru, koji je do podizanja današnjeg mostarskog Starog mosta stajao desetak metara nizvodno od ovoga. Preko tog mosta uz Neretvu, preko Rame nešto više njenog ušća, odatle uz Ramu preko planine Makljena u dolinu Vrbasa i niz ovu u Jajce, uspostavljena je stratejska veza između Jajca i Počitelja. Pri takvoj hipotezi oba pomenuta autora zaboravljaju da je mostarski »ponte con duo castelli« postojao već znatno ranije, te ako se radovi o kojima je riječ odnose na taj most, onda može biti u pitanju samo opravka, a ne građenje.

Ugarska vojska ostade ovdje do 1471 godine, kada vojvoda u humskoj zemlji Hamzabeg krenu na Počitelj. Zapovjednici Počitelja poslaše u Dubrovnik izaslanike da im nabave za 200 dukata baruta, a Vijeće umoljenih 9 septembra donese zaključak da im se pošalje baruta što se u Dubrovniku nađe... Već 16 septembra stigao je glas u Dubrovnik da je Hamzabeg opkolio Počitelj, a Dubrovčani odlučise poslati opsjednutim na ime pomoći 80 dukata. No, već 20 septembra 1471 stiže u Dubrovnik izaslanik Hamzabegov da javi veselu vijest da su Turci osvojili Počitelj. I Dubrovčani votiraše glasonoši 40 perpera »u znak radosti«.¹⁴

⁹ Isti, str. 308.

¹⁰ Hamdija Kreševljaković: Počitelj na Neretvi, str. 4.

¹¹ Truhelka: Tursko-slovenski spomenici, str. 308.

¹² Isti, str. 308.

¹³ Hamdija Kreševljaković: Počitelj na Neretvi, str. 5—6.

¹⁴ Truhelka: Tursko-slovenski spomenici, str. 310.

Glavna kula počiteljske tvrđave — pogled iz grada. Iznad vijenca donjeg, starijeg dijela primjećuju se neki zazidani otvori ili ostaci prvotnog prsobrana. Četvrtasta kula u prednjem planu pripada također starijem periodu i nije konstruktivno povezana s turskim dijelom na kome se vidi kapija i dva prozora.

Od toga dana pa sve do 1835¹⁵ zapovijeda gradom dizdar.

Ispod tvrđave nastalo je malo naselje, čije početke treba tražiti, ako ne ranije, a ono paralelno sa utvrđivanjem ove strateške tačke. Koncept najstarijih sačuvanih dijelova utvrđenja pokazuje jasno da je ovdje moralo postojati naselje prije provala Turaka. Naselje je sigurno bilo malo, jer u protivnom ne bi bilo potrebe da se 1466 god. ovdje grade barake za smještaj posade.

Nešto više o samom naselju naći ćemo tek kasnije, u jednom opisu Bosanskog pašaluka, koji po mišljenju Račkog¹⁶ potječe iz mletačko-dalmatinskog vrela iz prve polovine sedamnaestog stoljeća, i gdje stoji doslovce: »Pocitegl, loco habitato con una fortezza dove sta un aga ... Pazar. Soldati nro 150, case sono incira nro 300«.

¹⁵ O dizdarima i kapetanima počiteljskim vidi bliže kod Kreševljakovića: Počitelj na Neretvi, str. 8—13.

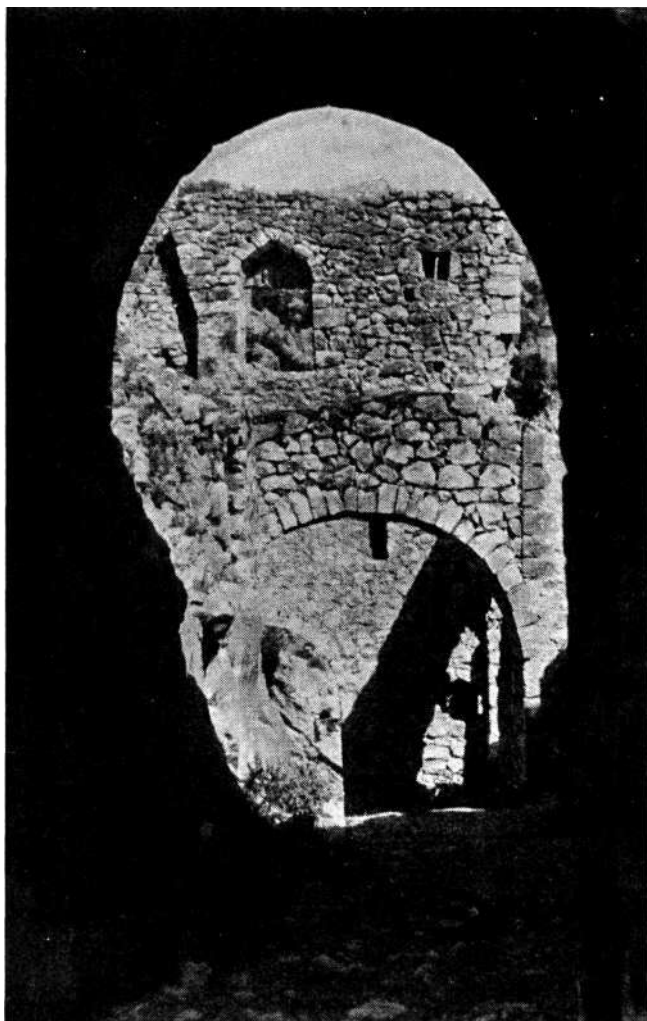
¹⁶ Starine Jugoslavenske akademije, XIV, str. 177.

Mnogo značajniji opis Počitelja nalazimo kod turskog putopisca Evlije Čelebije. On je u Počitelj donio iz Carigrada godine 1664 jedno pismo, vjerovatno u vezi s izgradnjom značajnih javnih objekata koji su u to vrijeme podignuti u mjestu. Prema podacima koje on daje, može se zaključiti da je i broj kuća i broj vojnika u prethodnom vrelu pretjeran. Zbog interesantnosti prenosim njegov opis u cjelini, sa svim omaškama i historijskim netačnostima koje su se piscu potkrale, onako kako ga je preveo Kemura Šejh Sejfudin:¹⁷

»Grad Počitelj. Sagraditelj mu je ban hercegovački. Ovdje dođoh na konak upravo kući moga gospodara Ibrahim-age, ćehaje velikog vezira Fadil Ahmed-paše Ćuprilića. Milostiva mu majka, ugledna žena, priredi mi jednu odaju i prostrije i odredi sve jelo i piće. Majci moga gospodara Ibrahim-ćehaje dadoh njegovo pismo, a ona mi od dragosti onog časa dade jedan kat ha-

¹⁷ Iz sejahatname Evlije Čelebije, GZM, Sarajevo, 1908, str. 325–326.

Iz unutrašnjosti tvrđave. Dijelovi nastali u doba Turaka lako se raspoznaju po detaljima: prozorima, ostacima kamina i sl.

ljina i jednu bošću rubenine i 20.000 akči, te me posla da razgledam grad.

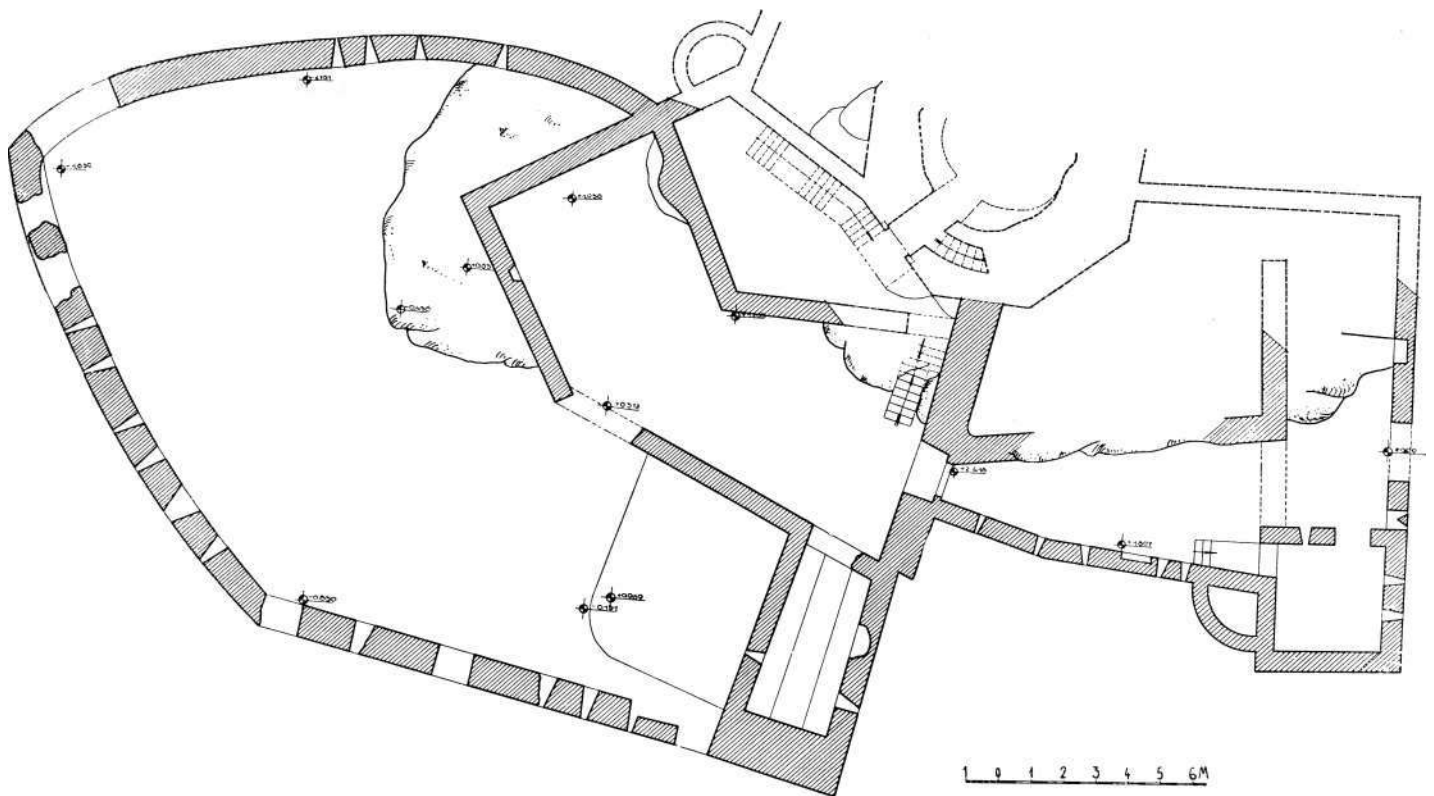
Grad je oteo od Mlečana Kodža Musta-paša Ušćuplija Fatihov zapovjednik. Ima tu od hercegovačkog sandžaka i blagajskog kadiluka zastupništvo i dizdar sa pedeset gradskih ljudi.

Opis tvrđave i zemlje. Kraj vode na istoku, tj. od strane blagajske tvrđave, stoji na dosta visokom i golemom brdu i na goloj strmoj litici malešan, nizak grad, ali je sasvim zbijen i tvrd. Jedna gvozdена vrata otvaraju se prema jugu. Opkopa nema, od strane rijeke su strmine i usjekline; u nutrini pločom pokrita dizdareva kuća, jedan hambar i jedna kulica, a imade unutra i jedna malešna džamija.

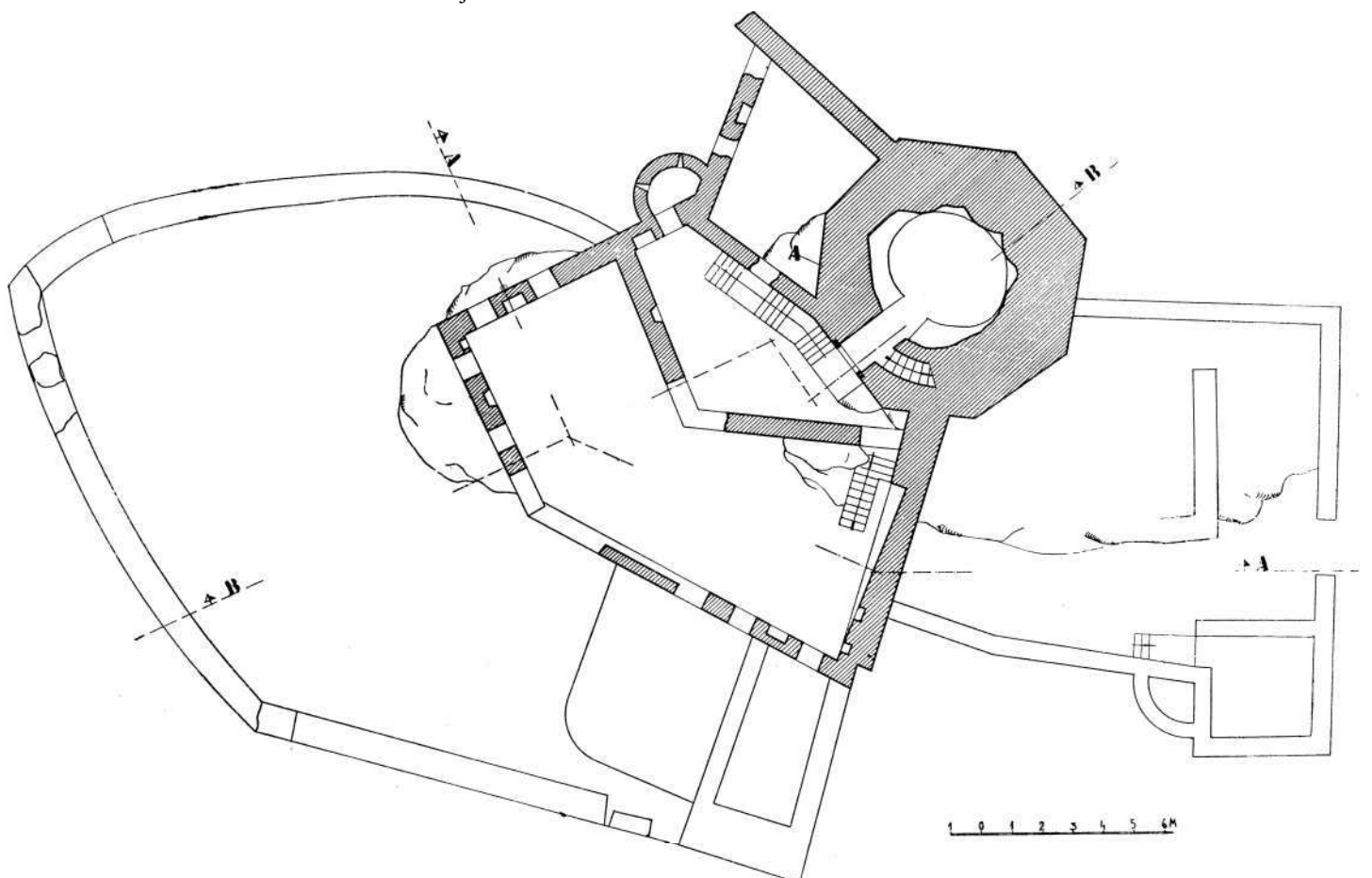
Imade i jedna vodena kula, a niz skaline od 200 stepenica silazi se za vrijeme opsade vodi i uzimlje voda. Za vrijeme rata može u ovu tvrđavu stati samo 500 ljudi, jer je sasvim malešna tvrđava. Imade oko pet stotina malih neurednih topova (?), a gradska vrata stoje uvijek zatvorena. Obnoć čuva oko 50 vojnika stražu. Ako bi

Džebhana-mali masivan objekt pred ulazom u glavnu Tvrđavu, koji je služio kao magacin municije.

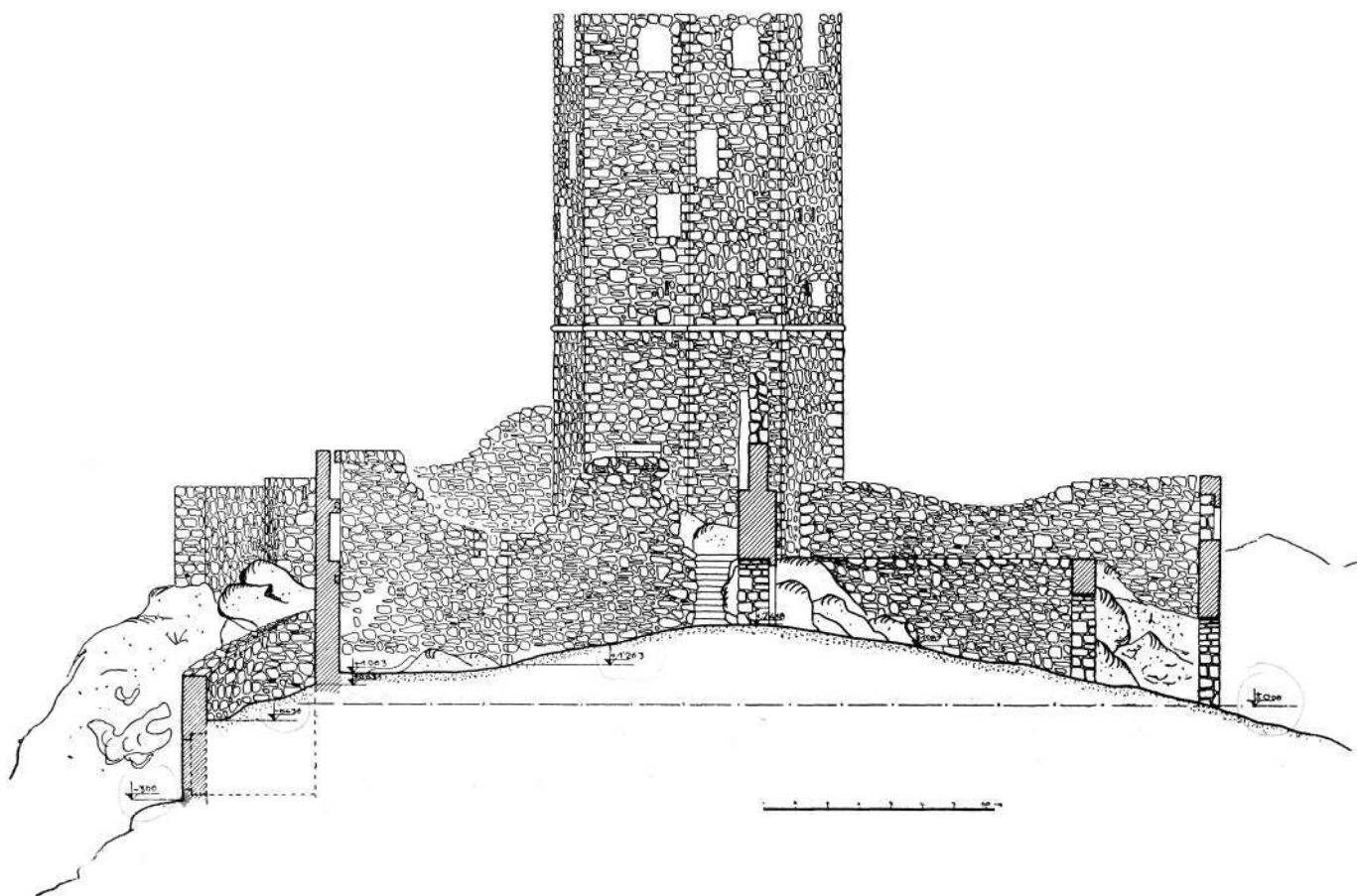

Glavno utvrđenje Počitelja — tlocrt najnižeg dijela. Prilaz tvrđavi je s juga (desno); najstariji dio tvrđave — oktogonalna kula — počinje na višoj koti. Centralni dio u tlocrtu zauzimala je dizdareva kuća.

Tlocrt počiteljske tvrđave na visini ulaza u glavnu kulu — njen najstariji dio.

Presjek kroz glavnu tvrđavu.

neprijatelj plivajući ili preko mjevoja prešao preko vode na ovu stranu, ispalili bi top i tako svršše posao.

Varoš. Pod ovom je tvrđavom kraj rijeke varoš sa oko 150 pločom pokrivenih kuća s vinogradima i baščama. U nekih kuća imaju oružne kule. Ima jedna džamija u koje je više vrata tarih: Napravi ovu lijepu džamiju gospodar dobra i zadužbine Hadži Alija sin Musa-age 971 (1563) godine.¹⁸ U dvorištu limade jedna visoka sevljija. Ovu je svijetlu džamiju napravio djed čehaje Ibrahim-age, gospodara našeg, a njegov poštovani brat Hadži Omer-aga načinio je ispod ove džamije uz grad kraj vode jedno imare u kome se stanovnicima danju i noću daje na pretek hljeba i čorbe, uoči petka varena mesa, pilava i zerde, i ono će postojati dokle bog hoće. U kasabi ima jedan mekteb. Kasnije načinio je naš gospodar Ibrahim-čehaja jednu medresu i poslao još ljude da načine jednu banju i jedan han. Kuće su jedna na drugoj okrenute zapadu prema rijeci. Ima vrlo mnogo

oraha, a kako je zrak dobar, prispijeva tu voće prije nego li u ostalim kasabama».

Iz oba navedena opisa proizlazi da je polovinom sedamnaestog stoljeća ovdje bilo znatno naselje. Interesantno je da Evlija Čelebija izričito kaže da je varoš kraj rijeke i daje naslutiti da iznad džamije nije bilo kuća ili bar većih grupacija izgrađenih objekata, jer veli: »ispod ove džamije uz grad kraj vode...« Ovakav položaj zaista je mogao odgovarati ljudima koji su, zaštićeni utvrdom, bili u znatnoj mjeri upućeni na vodenu komunikaciju. Pa i kasnije u procesu adaptacije naselja prema nastalim društvenim pregrupacijama, takav položaj je mogao biti ne samo prihvatljiv nego i ugodan, sve dok Počitelj nije preuzeo ulogu defanzivnog strateškog uporišta prema jugozapadu, kada se naselje počelo povlačiti na padinu bliže tvrđavi.

Iz gornjih podataka proizlazi dakle, da je za razliku od 15 stoljeća kada se ovdje formira utvrda, period izgradnje u 16 i 17 stoljeću značajan za nastajanje javnih i monumentalnih objekata u mjestu počam od džamije Hadži-Alije, sina Musova, god. 970 (1562 do 63), pa preko mekteba što ga Evlija Čelebija spominje ne navodeći ko ga je podigao, imareta Hadži-Omeragina, do građevina

¹⁸ Prema čitanju i prevodu M. Mujezinovića (Turski natpisi XVI vijeka iz nekoliko mjesta BiH — Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslavenskih naroda pod turskom vladavinom, sv. III—IV, str. 470) pogrešan i nepotpun prepis natpisa. Uporedi bilješku pod br. 36.

Struktura naselja — individualizacija objekata i forsiranje zelenila koliko god su prirodni uslovi dozvoljavali Gore desno vidi se dio gradskog bedema.

najznačajnijeg počiteljskog investitora ćehaje Ibrahim-age — do njegove medrese, banje, hana, sahat-kule... Izuzimajući sahat-kulu, iz zapisa Evlije Čelebije se vidi kojim su redoslijedom i kada ovi objekti građeni.

Dok Evlija Čelebija sve ove investitore javnih objekata u Počitelju dovodi u rodbinsku vezu, najnovija istraživanja našeg historičara-orientaliste dra H. Šabanovića pokazuju suprotno. Dr. H. Šabanović nalazi¹⁹ da je otac ćehaje Ibrahima Omer-aga konvertit, te prema tome ne može biti sin Alije, sina Musa-ova.

Prof. H. Kreševljaković piše²⁰ da je Ibrahim-aga, koji je 1664 godine, kad je Evlija Čelebija ovuda prošao, bio ćehaja (tajnik) velikog vezira Fadil Ahmed-paše Ćuplirilića, postao u julu još iste godine jeničarski aga, u proljeće iduće godine vezir i valija u Sivasu, a u februaru 1667 premješten u listom svojstvu u Egipat, gdje je i umro 1668 godine. Pri tome on identifikuje ćehaju Ibrahim-agu sa Šišman Ibrahim-pašom. Međutim H. Šabanović utvrđuje da su to dvije različite ličnosti, od kojih je prvi utemeljitelj navedenih objekata u Počitelju, a Šišman Ibrahim paša vjerovatno samo darovalac počiteljske džamije.

Činjenica je međutim da se objekti svih navedenih investitora danas u Počitelju pripisuju Šišman Ibrahim-paši, pa i vakuf nosi to ime.

Tradicija zna samo za Ibrahim-pašu, dok o ostalima nema ni spomena.²¹ Po mom mišljenju

prezime ili nadimak Šišman upućuje nas na njegovo slavensko porijeklo.²²

Dok je, kako se to vidi iz gore iznesenog, 16 i 17 stoljeće značajno za izgradnju javnih i društvenih objekata Počitelja, izgleda da u tom periodu Turci na tvrđavi nisu izvodili neke značajnije zahvate, nego su je samo adaptirali prema svojim potrebama. Danas znamo²³ da je počiteljska tvrđava proširena, da su sagrađene tabije, nadozidana glavna kula tvrđave, te čitavo naselje opasano bedemima tek kada je Venecija 1693 zauzela Gabelu — do tada glavnu tursku utvrdu prema Dalmaciji.

Zadnje godine sedamnaestog vijeka ispunjene su grozničavom aktivnošću oko utvrđivanja grada. Tabije su bile sagrađene i kula dozidana prije 1698 godine, jer je 1 maja te godine, bujruždijom na blagajskog kadiju naređeno da se usiječe 1700 greda za izgradnju opkopa od Mehmed-pašine tabije do Miralajeve kule i od Neretve do Delibašine tabije.²⁴ Interesantno je da se od ovih naziva do danas u Počitelju sačuvalo samo ime Pašina ili Careva tabija.

Iza bečkog rata Hercegovina je silno stradala od mletačkih provala i četovanja dalmatinskih uskoka. Sam Počitelj popalio je Vule Novković 1669 godine, a u junu 1698, prilikom jedne mle-

²² Kao pisac jedinog dokumenta iz 1470 god. spominje se Šišman Botić, dijak iz Jeleča. Vidi Truhelka: Turško-slovenski spomenici, str. 32.

²³ Uporedi: Kreševljaković — Počitelj na Neretvi, str. 7 i Kreševljaković-Kapidžić — Stari hercegovački gradovi, str. 12.

²⁴ Kreševljaković-Kapidžić; Stari hercegovački gradovi, str. 12.

¹⁹ Dr. H. Šabanović došao je do ovog zaključka na osnovu najnovijih istraživanja u dubrovačkom arhivu a objavio ga u komentaru svog prevoda putopisa Evlije Čelebije.

²⁰ H. Kreševljaković: Počitelj na Neretvi, str. 15.

²¹ Uporedi bilješku 37.

tačke navale, zatražili su Počiteljci pomoć od Blagajaca.²⁵

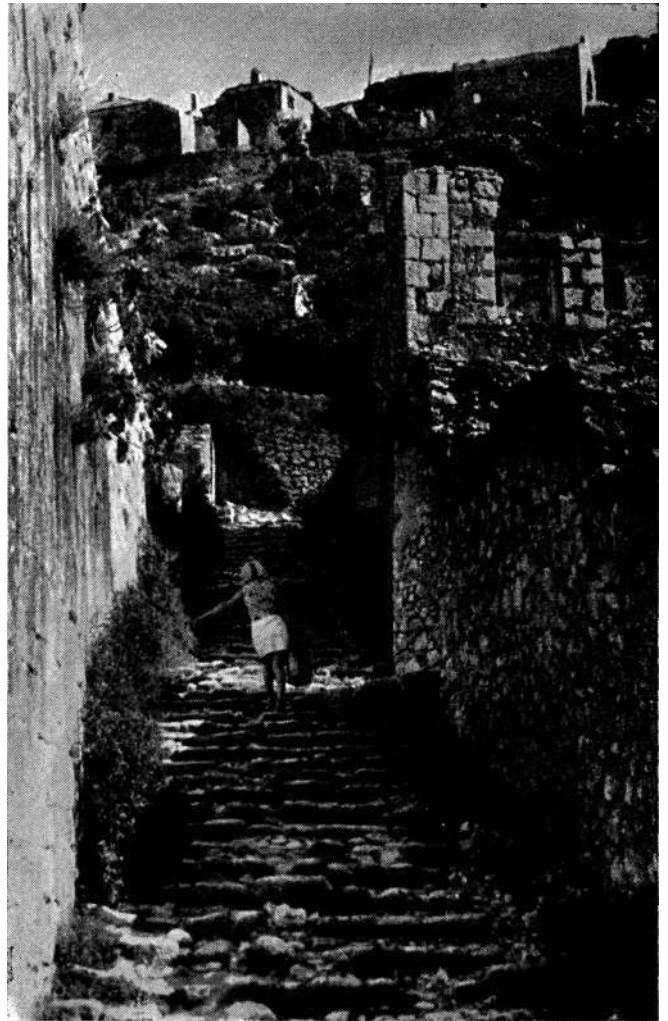
Kad se imaju u vidu ove nesigurne prilike, gubitak Gabele i sva uzaludna nastojanja oko ponovnog zauzeća tog uporišta, strahote koje je svaka provala sa sobom nosila itd., razumljiva postaju sva nastojanja za što boljim osiguranjem naselja. U varoš, potpuno opasanu bedemima i jarcima, ulazilo se sada samo kroz dvije kapi-kule i dvojna mala vrata.

Na donjoj počiteljskoj kapiji s vanjske strane nalazi se jedan vrlo oštećen natpis, sa koga je orijentalista M. Mujezinović razabrao riječi: »... japti sedid ... Redžeb paša ... Omer ...« Tragajući za Redžeb-pašom, naći ćemo u godinama 1107 do 1114 (1695—1703) kao hercegovačkog namjesnika Redžeb-pašu Nevesinjca, osnivača porodice Bašagića-Redžebpašića, za koga dr. S. Bašagić bilježi²⁶ da je sagradio i popravio nekoliko gradova i džamija — u Nikšiću, Počitelju, Blagaju, itd. Nešto kasnije nalazi se kao paša u Hercegovini Redžeb-paša iz Ljubinja, ali se za njega ne spominje da je bilo gdje izvodio slične građevinske radove.

²⁵ Isti, str. 12.

²⁶ Dr. S. Bašagić: Znameniti Hrvati — Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj Carevini.

Prilaz naselju kroz Donju kapiju.

Ulica, kaldrmisana u stepenicama, nastala u uslovima isključivo pješačkog i konjskog prometa.

Značajno je da je početkom osamnaestog stoljeća trebalo ovdje graditi, pored postojeće, još jednu džamiju, iz čega se daje pretpostaviti da je došlo do prirasta stanovništva. Osman-paša Resulbegović, koji je inače u Dubrovnik poručivao da mu šalju krečare i druge majstore kada bi što zidao, u pismu od 20 marta 1725 piše: »jošte u ovo čestito godište u gradu od Počitelja sada od mora kapetan-vezir... naš čestiti Mustafa-paša za ponaciniti džamiju bivši nama preporučio. Zato u dan od svetoga Đurđa početi potrebno«...²⁷ Međutim, do podizanja ove džamije nije nikada došlo.²⁸

Ovim je izgradnja Počitelja uglavnom završena. Izgradnju bezimene arhitekture, prvenstveno

²⁷ Vladislav Skarić: Trebinje u 18 vijeku — GZM, 1933, str. 66.

²⁸ Možda se ovdje radilo o obnovi džamije u tvrđavi koju Evlija Čelebija spominje, a koja po mišljenju prof. Kreševljakovića već u početku 18 stoljeća ne postoji, jer na platnom spisku posade iz tog vremena nema imama ni mujezina.

stambene, kroz historijska fakta svakako ne možemo pratiti, a ova je sigurno bila najviše podložna metamorfozama. Povećanjem strateškog značaja mjesta i pojačanjem garnizona Počitelj je na prelazu iz 17 u 18 stoljeće morao doseći maksimum u broju stanovnika, što je značilo i povećanje stambene izgradnje. Ukoliko je tačna pretpostavka da se ovdašnje naselje u doba prolaza Evlije Čelebije steralo više uz rijeku, onda je sigurno ovim povećanjem izgrađen gornji dio današnjeg naselja. Da se u ovim nesigurnim vremenima bježalo sa stambenim objektima na terene osigurane zidinama i utverdama, samo je po sebi razumljivo. Možemo sa sigurnošću uzeti da od tog vremena ni broj kuća, ni njihov smještaj, pa čak ni njihova arhitektura nije pretrpjela nekih bitnih promjena. Ali baš u ovo vrijeme Počitelj je dobio svoj definitivni izgled i pečat koji je sačuvao do današnjeg dana.

Nakon austro-ugarske okupacije porušen je dio bedema kod Donje kapije a otvoren put u Donje polje, a znatno kasnije porušen je drugi dio bedema skupa sa malim vratima iza hamama, koja se na starim slikama mogu vidjeti, te proširen put u Gornje polje. Na ovaj način je uništen kontinuitet gradskih zidina Počitelja.

Iz svega izloženog vidimo da su za izgradnju Počitelja značajna tri perioda: doba Matije Korvina kada je utvrđena neosporno velika strateška vrijednost mjesta, doba formiranja naselja pod utjecajem orijentalnih shvatanja sa izgradnjom značajnih javnih objekata u vremenu kad su vojni sukobi bili preneseni na udaljenija područja, te, konačno, doba ponovnog zadobijanja strateškog značaja nakon što su Mlečani zauzeli i razorili Gabelu.

Strateška uloga mjesta bila je, dakle, presudna. Uspostavom kapetanije, što je također uvjetovano porastom te strateške uloge, Počitelj dobiva važno mjesto i viši rang i u administrativno-upravnom sistemu Turske Carevine u 18 i 19 stoljeću, a za ekonomsku bazu dobiva veći broj sela i šuma odvojenih od mostarskog, blagajskog i stolačkog upravnog područja. U to doba (1782) sastojala se posada grada od 354 vojnika i oficira, što u poređenju s podacima Evlije Čelebije iz 1664 godine, znači sedam puta jaču stražu.²

Jačanje lokalnih feudalaca u to doba i međusobne borbe pojedinih kapetana predstavljaju interesantan materijal o prilikama na periferiji jednog carstva čija je centralna vlast slabila, a što je bilo karakteristično za Tursku u tom trenutku. Okviri

Sahatkula, građena u drugoj polovini sedamnaestog stoljeća — jedan od tri upečatljiva visinska akcenta Počitelja — retardacija romanične forme u ambijentu i vremenu osmanlijsko-islamske kulturne dominacije.

ove radnje ne dozvoljavaju da se time поближе pozabavimo.

Gubljenjem strateškog značaja po okupaciji od strane Austrije Počitelj gubi svoj modus vivendi i naglo propada. Propadanje od 1878 naovamo pogodovalo je, međutim, očuvanju krasne urbanističko-arhitektonske aglomeracije od pritruha modernog doba i prodiranja srednjeevropske civilizacije, tako da je ovo naselje sticajem okolnosti danas uistinu muzej arhitekture pod vedrim nebom.

²⁹ H. Kreševljaković: Počitelj na Neretvi, str. 8.

USLOVI POSTANKA I PRINCIPI OBLIKOVANJA NASELJA

Pokušavajući da riješi problem nastajanja Počitelja puteni komparativne analize, čovjek dolazi do zaključka da se ovdje radi o suprotnostima koje se na jedinstven način izmiruju. Ako posmatramo ovu urbanističku aglomeraciju u njenoj cjelovitosti, a u odnosu na pejzaž — na vodu i konfiguraciju terena, te u odnosu utvrđenja i glavne kule prema samom naselju u užem smislu riječi, možemo zapaziti izvjesnu sličnost u postavci sa samim Dubrovnikom, kao i sa Stonom kojeg su u četrnaestom stoljeću također gradili dubrovački majstori. Ako je srednjovjekovni utvrđeni grad Počitelj imao, kako se čini, svoj suburbium, onda su mu po svoj prilici dubrovački majstori dali svoj pečat urbanog koncepta u toku radova pred provalu Turaka ako ne ranije. S druge strane, naselje u užem smislu, po svojoj internoj organizaciji, ima sve karakteristike orijentalnog tipa naselja,

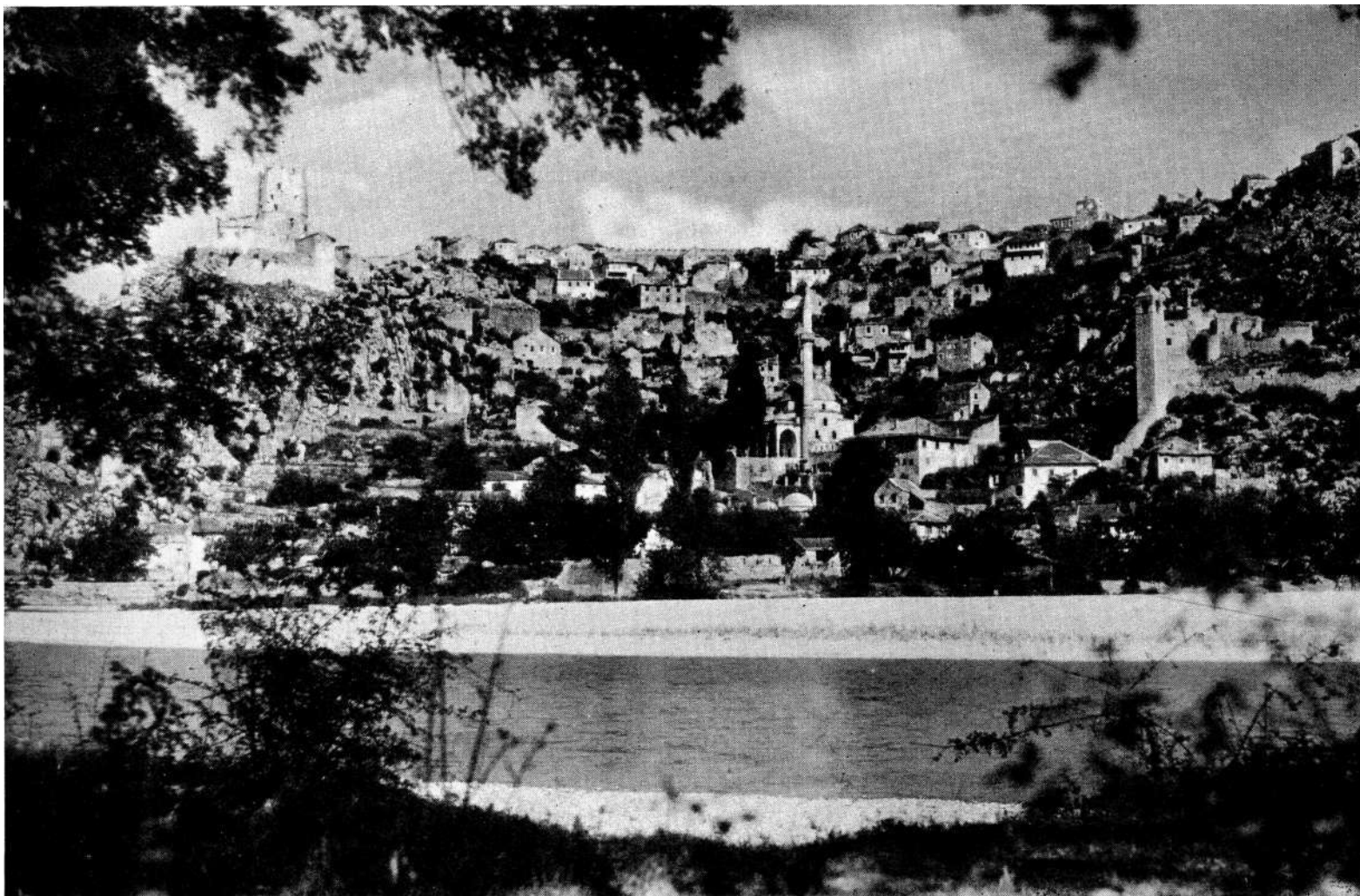
Pogled na Počitelj sa suprotne obale Neretve. Na amfiteatralnoj konfiguraciji terena, aglomeracija se prezentira gotovo u vertikali, uokvirena glavnom tvrđavom (lijevo gore), bedemom i Pašinom tabijom (desno od sahatkule). Džamija i drugi javni objekti u centru.

nema ni traga, makar u osnovnoj shemi od mogućeg srednjovjekovnog naselja.

Dolazak Turaka u ove krajeve pred blizu pola milenija značio je ne samo smjenu vladajuće klase nego i velike socijalne pregrupacije i totalnu reorganizaciju ekonomske strukture društva.

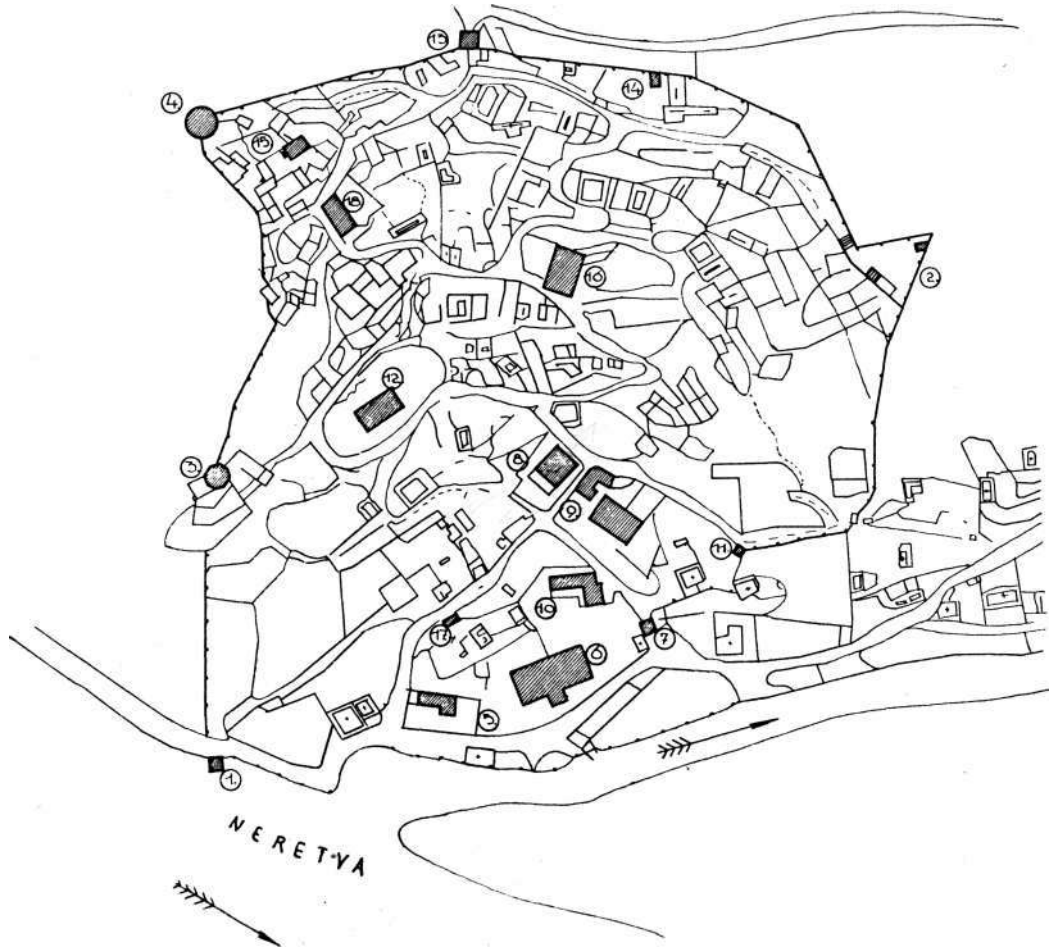
Jedan od spoljnih efekata ove ekonomske reorganizacije je formiranje brojnih naselja kao složenih organizama društvenog života. Za razliku od grada — utvrđenja srednjovjekovnog feudalnog gospodara, skoro isključivo strateškog značaja, oko kog se u skromnim nastambama okupilo nešto stanovništva — pretežno zemljoradnika vještih po nekom zanatu — i koje se tu nalazilo uglavnom da posluži feudalcu, novi gradovi su ekonomska i kulturno-politička uporišta jednog sistema sa naglaskom na centralizam.

Zanati su se izdiferencirali, snabdijevanje potrošača vrši se na široj platformi, u velikoj mjeri razvija se posredništvo između proizvođača i potrošača — dakle trgovina. Snabdijevanje ogromne turske armije, koja je u doba formiranja većine gradova i gradića u Bosni i Hercegovini bila u stalnom pokretu, možda je bilo od presudnog zna-

Počitelj na Neretvi
Situacija

- 1 — Vodotoranj hamama
- 2 — Pašina tabija
- 3 — Glavna tvrđava
- 4 — Kula
- 5 — Hamam
- 6 — Han
- 7 — Donja kapija
- 8 — Džamija
- 9 — Gavran-Kapetanovića konaci
- 10 — Medresa
- 11 — Sahatkula
- 12 — Džebhana
- 13 — Gornja kapija
- 14—18 Značajniji stambeni objekti

čaja za njihov urbani lik — u regionalnom smislu na okupljanje proizvođača i posrednika uz raskršća putova, u lokalnom, pak, na zoniranje, namjenu površina, diferencijaciju rada i stanovanja, jednom riječju — na organizaciju života u naselju.

Srednjevjekovni Počitelj za Turke nije bio, barem u prvo vrijeme, od strateškog značaja, što potvrđuje činjenica da su njegovom utvrđenju posvetili više pažnje tek nakon Bečkog rata. To je razlog da se i ovo naselje formiralo, odnosno adaptiralo, prvenstveno kao manja privredno-ekonomska čvrsta tačka, dok je upravno-političku značajku dobilo tek sa ponovnim dobivanjem strateške važnosti u epohi opadanja turske sile. Na čvorištu tri važna puta, od kojih je prvi preko Blagaja i Mostara vezao ovo mjesto sa centralnom Bosnom, drugi preko Stoca i Nevesinja sa istočnom Hercegovinom, Sandžakom i Crnom Gorom, i treći preko Gabele sa Dalmacijom i Dubrovnikom, Počitelj je postao u sistemu vojnih i trgovačkih kretanja uporište čiji je kapacitet također uvjetovan ovim kretanjima. Konačno pitamo se nije li potreba hvatanja i onog četvrtog — vodenog puta — bila baš od presudnog značaja za situiranje čaršije uz rijeku, jer je jasno da je čaršija, kao mjesto proizvodnje i trgovine, jezgra turskog Počitelja, dok utvrda ostaje dugo u pozadini.

Formiranje naselja odvijalo se po izvjesnoj shemi, čije korijene treba tražiti na Istoku i koja je, razumljivo, od mjesta do mjesta varirala, organski se prilagođavajući specifičnom.

Pokušavamo otkriti te korijene. Zamislimo nomadsko pleme u pokretu — svejedno gdje — na Turanskoj visoravni, na pješćanim putovima Karakuma ili Kizil-kuma, ili pod vrelin arabljanskim suncem u pustinji Nedžda. Ljudi i stoka lutaju od oaze do oaze trbuhom za kruhom. Taj čovjek ne zna šta je urbanizam i arhitektura u našem smislu. On, našavši oazu u kojoj će ostati duže ili kraće, zaustavlja se i sređuje se. Sređuje svoj makro- i mikro-kozmos, u okviru plemena i u okviru porodice. Zaustavili su svoja stada kraj vode — logično je da će u centru biti ono što je svima zajedničko, što ih drži na okupu, što znači interes svijui. I logično je da privatna, familijarna zbivanja dolaze u drugi, periferijski plan. A sve to skupa treba na neki način obuhvatiti i osigurati. Eto, na tim principima je primitivac nomad formirao svoj logor — organizirao se urbanistički. Logorska vatra i stijeg zaboden u zemlju označavao je mjesto gdje se starješine ili, pak, svi odrasli članovi plemena skupljaju, vijećaju, odakle potječe misaona povezanost zajednice.

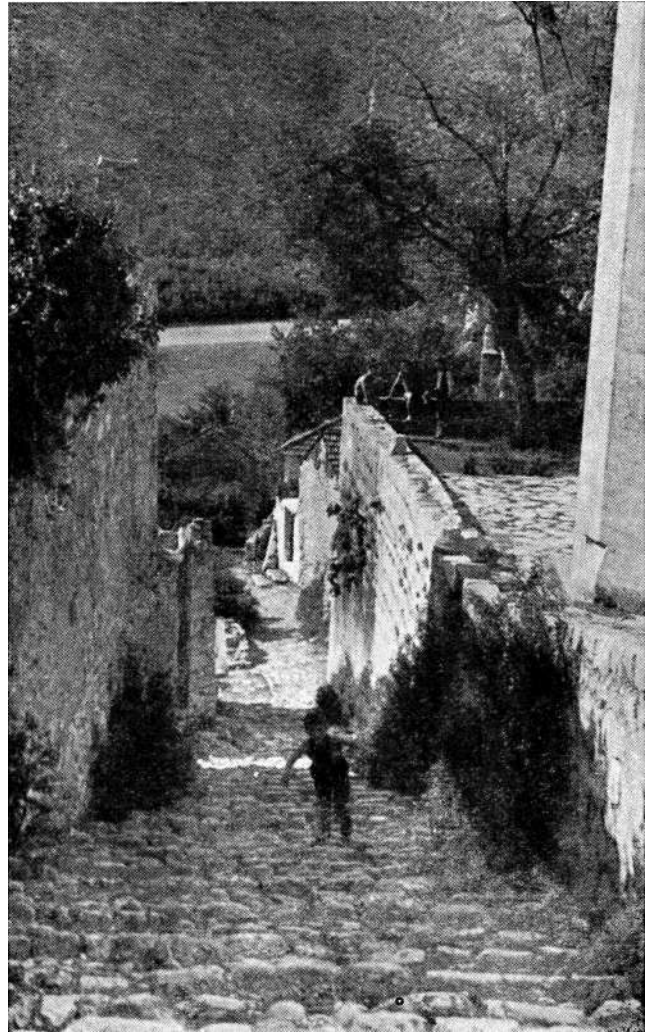
A kako je stvorio svoj šator — svoj dom? U početku je potražio neko stablo da se pod njegovom

krošnjom smjesti sa ženama i djecom. Ali stablo nije bilo uvijek siguran zaklon od sunca i kiše, pa je u nevolji razapeo neku kožu ili tkivo. I prema susjedu, koji je previše radoznavo zabadao svoj nos u njegov intimni život, također je postavio vertikalno jedan tekstilni ili kožnati paravan. Konstrukcija, na kojoj je Europa izgradila svoju estetiku arhitekture, za njega nije bila nimalo važna, on je svoje asure i kože okačio i podupro ma kako, bilo je samo važno da ostanu u željenom položaju i da — formiraju prostor. I, ako je arhitektura umijeće formiranja prostora, kako to kažu teoretičari, onda je baš taj nomad ostao najdosljedniji njenom iskonskom zadatku.

Pa i kasnije, kad su se ovi nomadi nakon islamizacije smirili na jednom mjestu — čak u 16 i 17 stoljeću kad se formirao Počitelj — princip oaze, logorišta i paravana nije napušten.

Nema sumnje da ovaj gradić nosi karakteristike importiranih, orijentalnih urbanističkih shvatanja, bilo u smislu disponiranja i izgradnje osnovnih potreba — mjesta za rad i mjesta stanovanja, što je, kako u Počitelj u tako općenito u strukturi varoši orijentalnog tipa, uvijek odvojeno, bilo pak

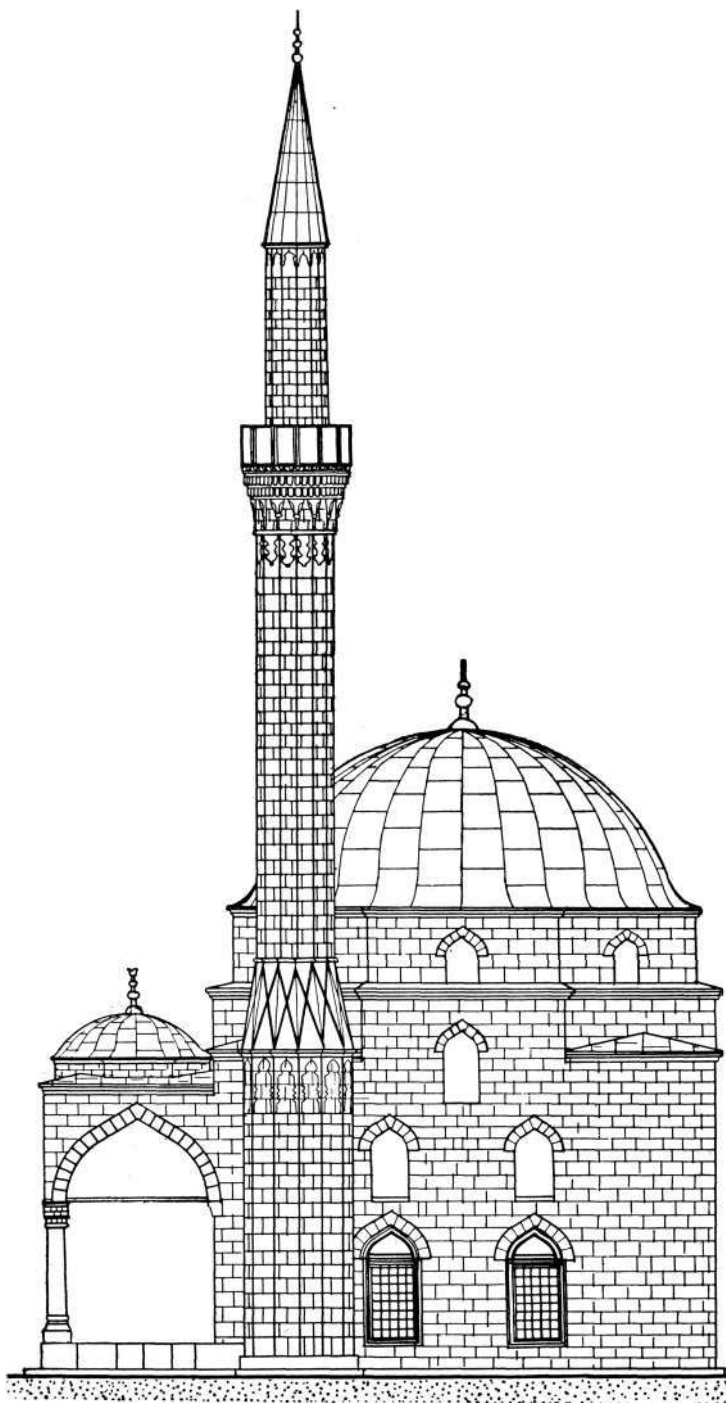
Prilaz od Gornje kapije centralnom dijelu počiteljske tvrđave.

Ulica između džamije i Gavran-Kapetanovića kuće. Osjeća se izvjesno pomirenje osebnosti tipičnog sokačića bosansko-hercegovačkih naselja turske epohe i uske, strme, zasjenjene ulice, karakteristične za naše primorske gradove.

u podizanju objekata društvene nadgradnje, kao što su džamija, medresa, hamam, itd. Ovo, međutim, ne negira konstatovanu sličnost osnovnog smještaja naselja u pejzaž sa Dubrovnikom i Stonom.

Građenje — to je stvar zajednice. Na jednoj urbanističkoj aglomeraciji ono je odraz društvenih funkcija na datom stepenu razvoja. S jedne strane, porodični život odražen izgradnjom individualnih kuća, koje se nizom zajedničkih svojstava, s neznatnim razlikama u volumenu, zalančavaju u jedinstveno slikovito plastično tkivo odajući smisao za zajednicu — s druge, čitav niz funkcija javnog života. Religija, politika i prosvjeta, u doba izgradnje Počitelja još nedovoljno izdiferencirane, manifestiraju se u tri objekta: džamiji, mektebu kao primarnoj školi i medresi kao višoj školi, koja je u svoje vrijeme bila prilično poznata. Od ustanova koje bismo mogli klasificirati u funkciju socijalnog zbrinjavanja i narodnog zdravlja vi-

Bočna fasada džamije.

dimo javno kupatilo (hamam) i imaret, koji ne postoji više. Nešto što bi odgovaralo bolnici ne nalazimo u Počitelju, ali izgleda da grad nije ni u tom pogledu zaostajao za prosjekom.³⁰ Od ugostitelj-

³⁹ Jedan prepis Ibni Sina-ova (Avicena) kodeksa, prepisan u Počitelju, nalazio se u ostavštini dra Luje Thallera, prof. historije medicine Medicinskog fakulteta u Zagrebu (vidi kartoteku Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Sarajevu — bilj. prof. Kreševljakovića).

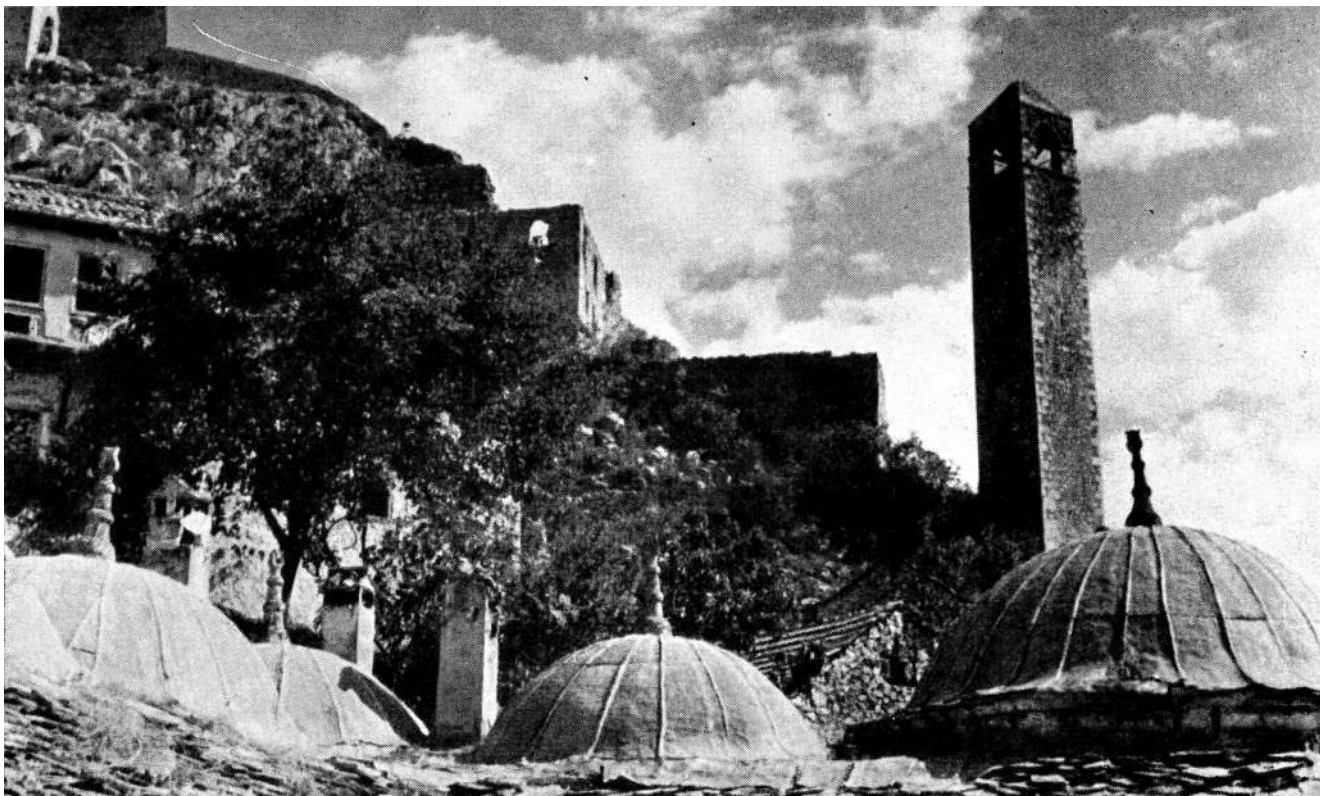
skih objekata grad raspolaže hanom, a vjerovatno i nekom kafanicom. U nizu dućana počiteljske čaršije rade terzije (krojači), kujundžije (zlatari), kalajdžije, puškari i sedlari,³¹ svakako i poneki trgovac.

Ono što je najljepše u urbanističkom tkivu Počitelja, u čemu ovaj gradić čak prevazilazi druge gradove tog perioda, jest vanredna zonska podjela cjelokupnog naselja i uzorna funkcionalna raspoređenost površina prema namjeni. Kraj Neretve smještena je čaršija s nizovima dućana, s velikim hanom i hamamom. Odmah iza hana je medresa i imaret... đaci iz medrese koriste hamam, imaret treba namirnice koje se preprodaju u čaršiji. Poviše medrese je džamija, jednim ulazom vezana pretežno na čaršiju i medresu, a drugim na stambenu zonu. I, oko svega, područja stanovanja položena amfiteatralno po padinama. Naselje nadvisuje utvrđenje, a opasuju ga bedemi. Pa ako imamo u vidu da se ovo vanredno diferenciranje ne odvija u ravnini, već snažno prelazi u treću dimenziju, da je usto svaka funkcija odražena specifičnom formom, impresionira nas neslućeno bogatstvo tjelesnosti u kome se zrcali raznolikost života. Dvije vertikale — munara i sahat-kula — akcentuiraju, ali ne dominiraju; nedostaje im materijalni kvantitet potreban za dominaciju.

I ako tomu dodamo vrtove Počitelja, tj. Gornje i Donje polje — dva rekreativna rezervata bujnog zelenila, u koje stanovništvo mjesta ekspanzira u vrućim mjesecima, koji danas znače i glavni izvor prihoda ovog stanovništva uz pozitivno djelovanje u biološkom smislu, slika postaje potpuna. U ovim izdvojenim vrtovima, a što je opravdano specifičnošću datog terena, nešto potsjeća na Dubrovnik, koji je također ljeti emigrirao iz gradskih zidina na Lapad, na Omblu i druga rekreativna područja. Interesantno je da, za razliku od gradova orijentalnog tipa, Počitelj unutar naselja nema nikakva groblja, čak ni kraj džamije — mrtvi su izvan naselja.

Diferenciranje površina po namjeni uslovalo je i profinjenu diferencijaciju putova. Okosnicu čini drum, koji se vijugavo zbog strmog terena spušta prema rijeci, tangira tvrđavu, obilazi džamiju sa njene južne i zapadne strane, prolazi između medrese i konaka počiteljskih kapetana — Gavrankapetanovića, te se kroz Donju kapiju nastavlja nizvodno u pravcu Donjeg polja. Jedan odvojak, koji počinje kod džamije, ide iznad medrese, imareta i hamama do nekadašnjih malih vrata kroz koja se izlazilo u Gornje polje, a na vezi malih vrata i Donje kapije, paralelno s rijekom, nizao se nekad dućan uz dućan — počiteljska čaršija. U trokutu što ga opisuju tri prometnice zatvaraju nalaze se svi javni objekti osim džamije i sahat-kule.

³¹ H. Kreševljaković: Počitelj na Neretvi, str. 15.

Kontrasti stereometrijskih oblika arhitektonskih tijela — odraz borbe ideja i shvatanja, mogućnosti i htijenja dramatične prošlosti. U prednjem planu kupole i dijelovi tvrđave oko Pašine tabije. — odraz borbe ideja i shvatanja, mogućnosti i htijenja medrese, u pozadini stambena arhitektura, sahatkula

Karakteristično je za Počitelj da se čaršija ne nalazi na okosnici prometa, već — moglo bi se reći — na prometnici drugog reda, kojom čovjek uglavnom nema potrebe da prolazi ako nema posla u čaršiji. Čaršija je na taj način u prometnom smislu poprimila nešto izoliran karakter, pomalo na način bezistana ali bez krova. Čini mi se da je to specifikum Počitelja vrijedan pažnje, i možda tu leži ostatak urbane koncepcije nekadašnjeg pristaništa u koje su pristajale dubrovačke galije s majstorima i građom za radove 1466 godine, kao i galija kojom je, po legendi,³² Šišman Ibrahim-paša poslao čilime za džamiju.

Ostale prometnice u mjestu su izdiferencirane intenzitetom prometa u sokačiće i čikme, čime je riješen pristup do svake kuće.

Može biti dvojbeno da li se naselje kraj tvrđave u Počitelju formiralo na čvorištu tri — odnosno četiri — puta, ili su se ti putevi vremenom nešto akomodirali naselju koje je nastalo u blizini. Moguće je i jedno i drugo. Čini mi se da nužnost eventualnih devijacija puteva nije bila toliko od presudnog značaja za izbor uže lokacije, koliko neki drugi društveno-ekonomski i geofizički uslovi. Uzvodno i nizvodno od današnjeg naselja je plodna zemlja pogodna za obrađivanje i, u kamenoj pustari hercegovačkoj, ona nije mogla doći u obzir za izgradnju naselja. Visoravan istočno od tvrđave bila je neinteresantan goli krš, za izgradnju naselja nepodesan i usto potpuno bezvodan. A tu na jugu od tvrđave ruši se goli krš sve do rijeke, presijecajući pojas obradive zemlje uz obalu; ovuda je vodio put iz tvrđave na vodu, odavde su bili vidici bez kojih se stambena kul-

tura tog doba ne da ni zamisliti. Tu je, dakle, u okolini tvrđave bilo jedino mjesto podesno za formiranje naselja.

Logična urbanistička realizacija ostvarena bez prisustva urbaniste i bez poznavanja planskog urbanizma, pored prirodnog fenomena terena, osobito odražava slijedeće komponente:

a) Ekonomsku uravnoteženost društva, što se naročito očituje u nastajanju aglomeracije bez predominantnih ostvarenja. Najjači društveno-ekonomski faktor — kapetan, nešto se izdvaja veličinom i položajem svojih konaka, ali još uvijek ostaje u mjerilu cjeline.

b) Umijeće prilagođavanja, pri čemu sve što se unosi u primarnu aglomeraciju, pri svom postavljanju dobija odgovarajuće funkcionalne i prostorne odnose s onim što već postoji. Tu se može govoriti i o etičkom momentu, koji se odrazio u poštovanju tuđih vidika, u suzdržljivosti kod upotrebe dekora, ekonomičnosti u efektima, konačno u tipizaciji elemenata unatoč jediničnoj proizvodnji.

c) Vještinu plasmana, koja se odražava, kako funkcionalno tako i plastično, u vezi sa konfiguracijom terena i ranije izgrađenim objektima. Izbor lokacije odaje izrazit nagon za širinom i slobodnim pogledom u daljinu, tako da unatoč zbijenosti imamo osjećaj prostranstva. Ovom odnosu za ljubav ne izbjegavaju se u principu ni tehničke poteškoće, tako da se na strmoj amfiteatralnoj padini naselje prezentira takorekuć u vertikali.

Dolazimo na misao Le Corbusier-a: »Nema primitivnog čovjeka, postoji samo primitivno oruđe. Stvaralačka ideja stoji u punoj snazi od kada se prvi put pojavila«.

³² Vidi bilješku 37.

ARHITEKTURA

Kroz sve epohe razvoja čovječanstva, arhitektura je bila najrječitiji svjedok materijalne kulture društva, društvene strukture, privrednih uslova i općeg stupnja civilizacije. U tom smislu arhitektonski spomenici iz perioda bosanskog kraljevstva pretstavljaju završen ciklus. U konkretnom slučaju radi se o srednjovjekovnim dijelovima tvrđave koji se mogu raspoznati u kasnijim turskim pregradnjama. Truhelka misli³³ da je »bedem koji štiti gornji rub amfiteatralnog polukruga grada Počitelja« nastao u doba grozničavog utvrđivanja protiv invazije Turaka. Sama tvrđava, uprkos docnijim radovima, u svom djelovanju je srednjovjekovna fortifikaciona gradnja. Ustvari, od prvotnog utvrđenja sačuvao se do danas samo donji dio glavne kule, mala četvrtasta kula lijevo od ulaza u tvrđavu i jedan dio zida na zapadnoj strani južno od čatrnje (cisterne) u tvrđavi. Centralni dio kompleksa tvrđave, u kome se nalazila i dizdareva kuća po detaljima prozora i prolaza, kao i po konstruktivnoj nepovezanosti sa starijim dijelovima odaje jasno tursko građenje, dok za gornji dio glavne kule možemo čak i iz pisanih podataka zaključiti da pripada koncu sedamnaestog stoljeća. Srednjovjekovni koncept glavne tvrđave i zida značajan je urbanistički,³⁴ dok sa čisto arhitektonskog stanovišta ova — uglavnom arheološka — pitanja imaju sporedan značaj. Zato ćemo ih u daljem izlaganju dotaknuti samo usput, dajući prednost epohi koja je izgradila, ne Počitelj-tvrđavu, nego Počitelj-cjelinu, a to znači epohi turske dominacije.

U tom poslu će izvjesne ekskurzije u veću širinu biti neophodne, da bi se objasnilo ono što je za većinu predmetnih objekata više tipično i standardno nego karakteristično za konkretan slučaj.

To što su Turci nakon zauzeća Carigrada stvorili na polju arhitekture obično se prikazuje, s velikom dozom proizvoljnosti, kao nekakav nastavak kulturnog zračenja Bizanta, pa se često čuje i izraz »tursko-bizantijski stil«. Nema sumnje da su izvjesne komponente ovih dviju arhitektura zajedničke, ali nije teško utvrditi da je historijskom nuždom turska civilizacija — divergentna onoj prethodnoj — morala ostvariti i svoju spe-

Arhitektonski detalj među napuštenim ruševinama koje još prkose vremenu.

cifičnu arhitekturu. Prvih sto godina turske vlasti u ovim krajevima je period velikih socijalno ekonomskih pregrupacija i arhitektura, rađajući se iz stvarnih društvenih potreba, u punom je usponu, da bi u drugoj polovini šesnaestog vijeka dosegla kulminacionu tačku.

Orientalna kuća — to je zid oko bašče i paviljon u bašči, kaže prof. E. Egli.³⁵ Veliki hanovi izgrađeni su oko centralnih dvorišta, a mali — kakav je bio i počiteljski — oko centralno smještenog prostora za konje. Medrese su dvorišta opasana zidom uz koji su predavaone i sobe za učenike. Na istoj koncepciji postavljen je i vojnički logor i carski dvor. Džamije imaju dvorišta opasana zidom, tiha i mirna sa šadrvanima u sredini — takorekuć još jedna džamija pod vedrim nebom. Kupola nad glavnim prostorom hamma — nad šadrvanom — ima obligatno u sredini otvor, kroz koji pogled hvata jedan dio neba. Ta izolacija prema vani i koncentracija prema središtu i kome se po mogućnosti nalazi voda, navodi čovjeka na ideju stilizacije života na pustinjskoj oazi, gdje je isto mjesto jedanput služilo kao zborna mjesto ratnika, drugi put kao mjesto pobožne kontemplacije, treći put za skupno pranje ... Tek kroz stilizacije u arhitekturi ove se funkcije razdvajaju, dok u stambenoj kulturi u vanrednom dometu ove osnovne ideje, čovjek — iz izolacije koju je stvorio i ljubomorno zadržao — stvara još i vizuelno-prostornu povezanost sa prirodom i širokim horizontima.

³⁵ Prof. Ernest Egli: Das türkische Wohnhaus, La Turque kamaliste, br. 14. august 1936, Istanbul.

³³ Tursko-slovenski spomenici, str. 309.

³⁴ Vidjeli smo da radovima na utvrđenju grada 1466 god. rukovode Dubrovčani s graditeljem Paskojem Miličevićem na čelu, koji se kasnije okušao kao državni arhitekt na gradnji niza monumentalnih objekata, kao i na utvrđenjima Dubrovnika, Stona i Kotora. Formiran u domaćoj sredini tada već visoko urbaniziranog Dubrovnika, on je morao dati odraz svoje sredine i na djelima izvan Dubrovnika, što je i na Počitelju uočljivo. O Paskoj u Miličeviću vidi članak prof. Nikole Dobrovića: Neimari dubrovačkih zidina — Zbornik Arhitektonskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, 1953—56, str. 154 do 155.

Pokušavajući da razjasnimo ideju vodilju u formiranju prostora, vratili smo se, dakle, na istu hipotezu koju smo ranije razmatrali u vezi sa urbanističkom koncepcijom.

Kao likovna manifestacija ova arhitektura se prezentira posmatraču svojom prostornom plastikom, gdje masa (a ne površina kao, napr. u baroku) postaje osnov oblikovanja i kompozicije. Traži se izraz putem apstraktne geometrijske forme, harmonijom i odnosom dijelova, ritmom punog i praznog, svijetla i sjene, proporcijama oblika i masa, hijerarhijom masa. Svi su elementi u granicama apstraktnog i u kontrastu sa prirodom — funkcija se manifestira kao prostor, a njegov plašt kao tijelo bez ikakvih dodataka.

Značajno je da su Turci do dolaska u ove krajeve ostvarili standardna rješenja za sve važnije

javne objekte, te veće i manje tipove tih rješenja već prema potrebi mjesta na kome se podižu. Po utvrđenoj shemi gradi se hamam, han ili džamija, sam graditelj može da daje pečat svoje ličnosti pretežno na detalju. Treba, međutim, imati u vidu da su na našem području, zbog udaljenosti od centra, bili mogući osjetniji utjecaji i drugog kulturnog sektora, tj. gotičko-renesansnog na dalmatinskoj obali. To sve, kao i ono autohtono što je domaći čovjek i domaći graditelj nosio u sebi, što je davao specifičan pejzaž i materijal, stvara interesantan mozaik, gdje objekti, kao konačna rezultanta svih mogućih komponenata, uprkos osnovnim stilskim karakteristikama, postaju ipak specifično naši, utoliko više ukoliko su više profanog karaktera.

Šišman Ibrahim-pašina džamija — pogled od ulaza u tvrđavu. U pozadini se vidi Pašina tabija i sahatkula (Snimljeno 1955 god. u toku prepokriivanja glavne kupole džamije).

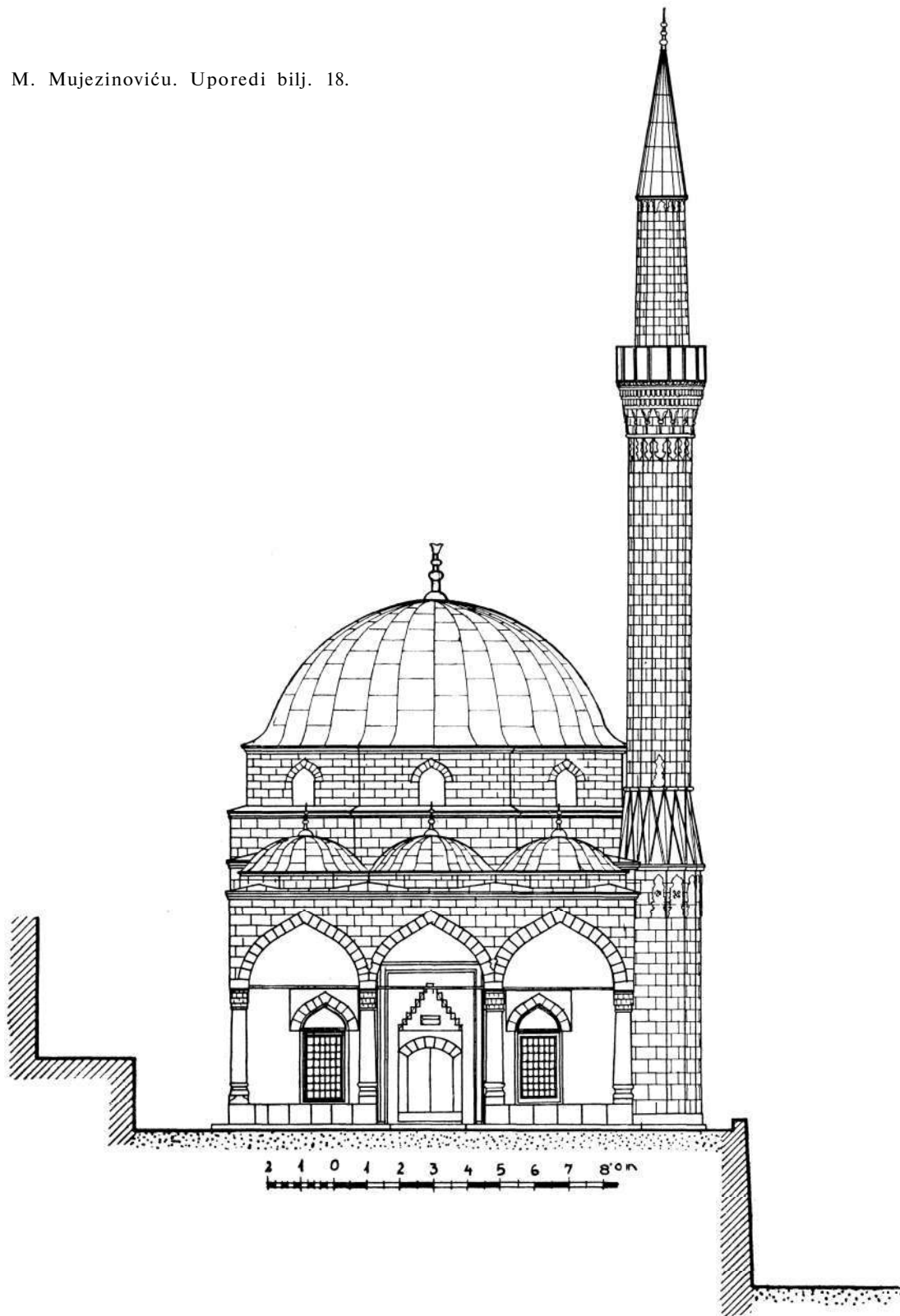
Džamija.

Putopisci novijeg vremena, mada o Počitelju govore samo uzgred, obično ne propuštaju da posebno ne upozore na ovu građevinu.

Ova džamija nema sačuvane vakufname, niti je u udubini za natpis iznad džamijskih vrata

stajala ranije natpisna ploča. Tek 1948 g. postavljena je ovdje natpisna ploča koja je do tada stajala u džamiji: »Ovaj časni mesdžid sagradi za oprost grijешnika dobrotvor Hadži Alija sin Musa-ov godine 970« (1562-63).³⁶ Vidimo da je to

³⁶ Prevod prema M. Mujezinoviću. Uporedi bilj. 18.

Prednja fasada džamije

isti natpis koji je Evlija Čelebija pročitao više vrata džamije koju spominje, ali koju ni jednom riječju ne opisuje, akamoli da je kiti superlativima, što on inače i kod manje vrijednih objekata čini i što bi za ovaj slučaj bilo razumljivo.

Ne zna se ko je, kada i zašto skinuo predmetni natpis. Činjenica je, s druge strane, da danas ovu džamiju nazivaju Šišman Ibrahim-pašinom, da postoje u narodu priče o gradnji džamije vezane za ovu ličnost,³⁷ te da se na Hadži-Aliju posve zaboravilo. Nije isključeno da je ćehaja Ibrahim-aga ili Šišman Ibrahim-paša nakon prolaza Evlije Čelebije kroz ovo mjesto, vršio neke značajnije opravke na džamiji, pa da je tom prilikom skinuta natpisna ploča, ili je možda na mjestu stare Hadži-Alijine džamije podignuta i posve nova zgrada. Ovi radovi morali bi pasti između 1664—68 g., dakle stotinjak godina nakon podizanja Hadži-Alijina objekta. Pisanih podataka nemamo, a stilске promjene u tih sto godina su toliko neznatne da se na toj osnovi kod ovakve provincijske arhitekture ne mogu bazirati zaključci.

Po svom konceptu ovo je kvalitetan primjerak standardnog rješenja manje monumetalne džamije, kakvih u Bosni i Hercegovini imamo tridesetak. Radi se u stereotomski shvaćenom prostoru sa kupolom nad kvadratičnom osnovom, u koju kvadrat prelazi preko trompa i oktogonog tambura, sa tri male kupolice nad trijemom i sa munarom

³⁷ Časopis »Behar«, IV, str. 220 — Rad ga izveo na put — po narodnom pričanju zabilježio N. N. Prenosim u izvodima:

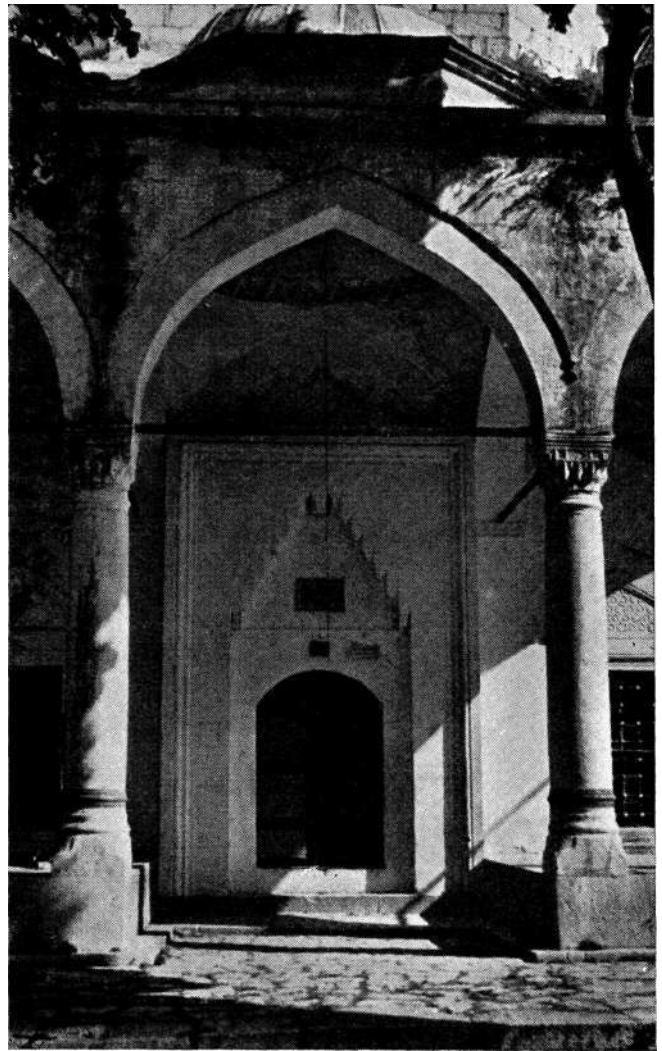
»Bio jedan ćelav dječak iz siromašne obitelji, pa ne bi nikad na голу zemlju sio. Ako ne bi imao na što drugo, a on bi uzeo uže s kojim bi u drva išao i u oj' drva vezao, pa ga umotaj i na nj' sjedi.

Tako jedamput dođe među djecu, a oni ga počnu napadati vičući mu: »Hej ćelavče jedino, ti da ne možeš na голу sjediti, nego hoćeš vazda nešto prostrijeti!« Siromah bez prigovora ustade i ode...

Svijet se za njega raspitivao, ali niko nije znao kazati za nj', te se svijet i učutio...

Caru se sad sažali na ćelu i povede ga sa sobom... te danas sutra postane carski zabit, a kašnje zagrabi i pašaluk. Pošto paša postane ne zaboravi svoju rodnou grudu, nego spremi pare da se sagradi džamija.

Hajduci sretnu kiridžije i blago, te im otmu sve, a oni se vrata u Stambol te kažu paši. Paša sad izvrti karpuze te saspe u njih blago, te ih tako opremi da se džamija sagradi. Blago dođe i pošto se džamija htjede dogotoviti, poruče paši i zamole ga da im prostirku opremi. Džamija se dogotovi i to u petak pred podne, a prostirke još nema. Ljudi se čudili šta je to kad je moglo do sad vrlo lahko doći od kad su paši poručili. Podne već, a prostirke nema, dok jedan zaviče: »Eto Neretvom lađe nose prostirku za džamiju!« Do podne se prostre i džuma se klanja u njoj. Eto tako se u narodu priča, — da se sagradila džamija u Počitelju na Neretvi i da je taj Ćelo onaj isti Šišman-paša, koji je sagradio.«

Dio ulaznog trijema džamije sa stupovima i portalom. Ploča s natpisom iz šesnaestog stoljeća ugrađena je iznad ulaza tek 1948 god.

desno od ulaza; realizacija u kamenu sa olovnim pokrovom uz pomoć dobrog poznavanja tradicionalnih konstrukcija, ali bez želja za akrobacijama.

Govoriti, dakle, o džamiji u Počitelju znači govoriti o standardnim vrijednostima ovakvog rješenja općenito, dok ono što je na njoj individualno svakako se pojavljuje tek u drugom planu. Ustvari je posebna zakonitost metafizičkih i materijalnih uslova bila odlučna za proces formiranja i nastajanja, dok je graditelj izvodio zahvat prema svojim sposobnostima čuvstvom i geometrijskom konstrukcijom.

Džamija je objedinjavala tri sadržaja: religiozne obrede, idejno-politički rad sa masama i prosvjetnu djelatnost. Umjesto posebne bogomolje, posebne predavaonice i posebnog »miting-hausa« jedan prostor sadrži elemente svetriju funkcija: mihrab kao odraz autoriteta smjera pri molitvi, minbar kao estradu idejno-političkog rada i kjurs

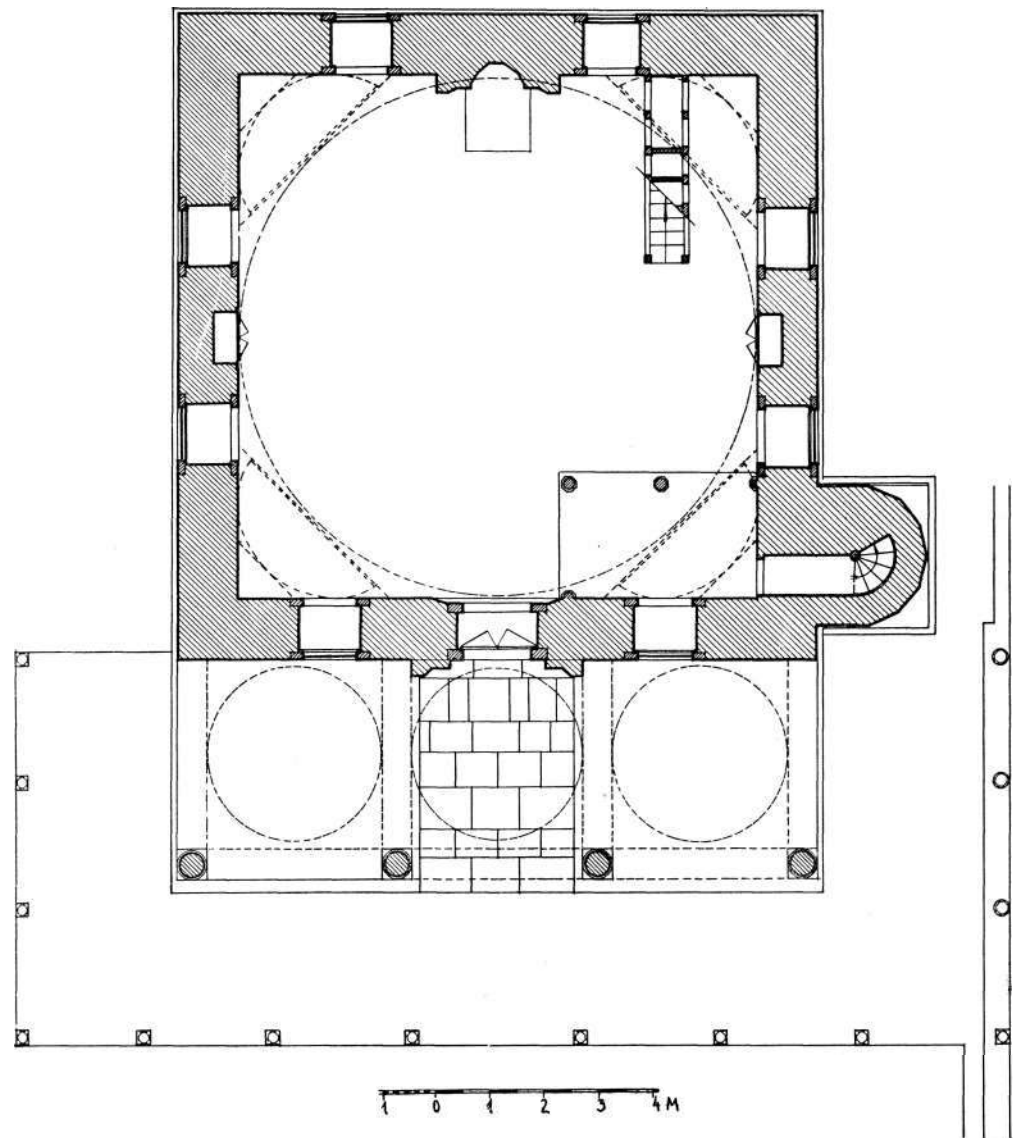
— katedru za povremena javna predavanja. Od kursa, za koji je upočetku bila vezana sva prosvjeta, tokom vremena se osnovna nastava izdvojila u mektebe, a srednja i viša u medrese, dok su uz džamiju ostala vezana samo povremena predavanja — neka vrsta narodnog univerziteta. Za ova razmatranja nije od značaja da je u dekadenci islamskih država tematika tih javnih katedri isključivo religiozno-metafizička.

Ako je svaki od tri sadržaja dobio i svoju simboličnu tjelesnu manifestaciju, ograđivanje prostora gubi na značaju i treba da se podredi ugrađenim elementima. Prostor treba da djeluje apstraktno i bezlično, a najmanje je poželjno njegovo usmjeravanje na jedan od sadržaja na štetu ostala dva, kao, napr., u romaničnim i gotičkim hramovima na oltar. Kocka kao temeljni oblik, kockasti prostor kao simbol bezličnosti najbolje je odgovarao. U takvom temeljnom obliku pojedini elementi djeluju ugrađeno, jedan od drugog rastavljeni, a ne organično stopljeni. Usljed koc-

kastog oblika podređuje se prostor onome što je ugrađeno, dok se, s druge strane, pojačava i dojam zračnosti.

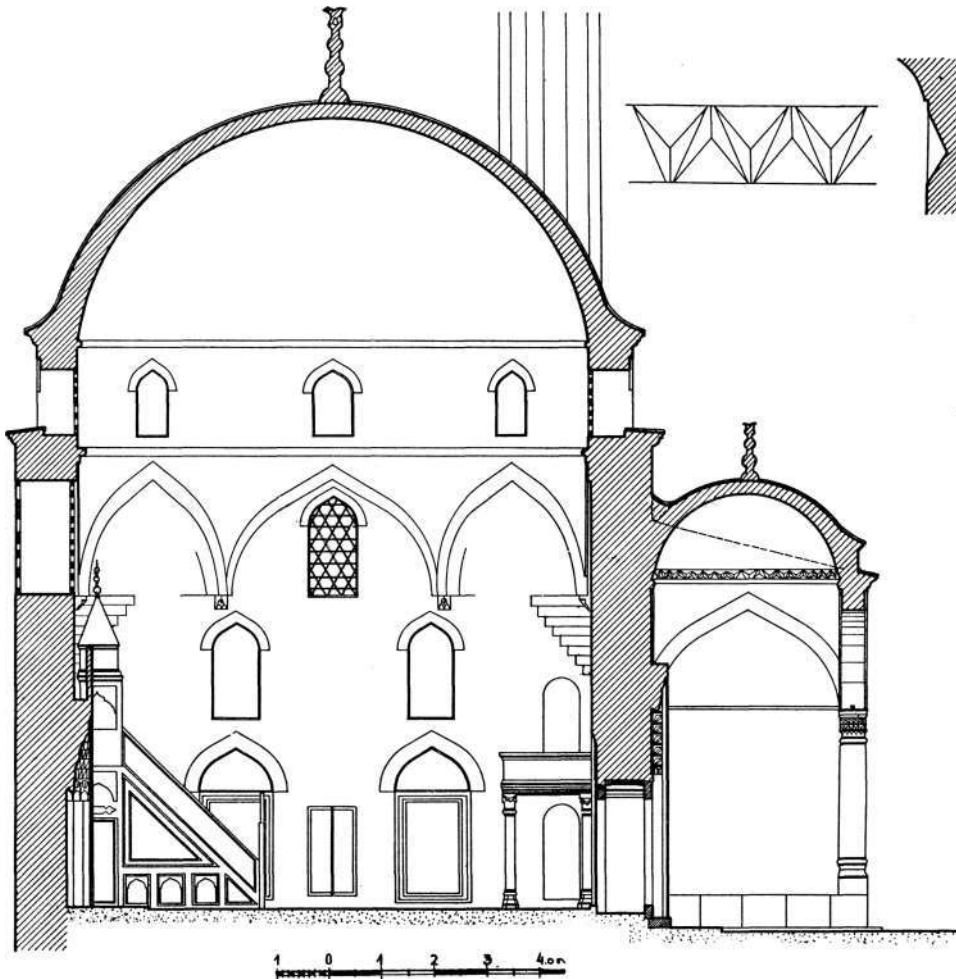
A k tomu u uglu desno od ulaza mahfil — empora pomoću koje visoki prostor džamije dobiva mjerilo čovjeka, a kombinacija visokog i niskog prostora postaje uočljiva. Osjeća se intimnost niskog dijela ispod mahfila, koji vodi u dubinu prema uzlazu na mahfil i munaru.

Pored onog respekta što ga kod posmatrača stvara djelo većeg duhovnog i materijalnog napore, kod čega je svodasti oblik u prednosti pred drvenim krovom, kupola nad džamijskim prostorom ima prednosti i u kompozicionom smislu. Ona povećava dojam lakoće stropa i na taj način dopunjuje osjećaj zračnosti temeljnog kockastog oblika, djelujući ujedno i u smislu koncentracije s maksimumom u središtu kružnice. To je osjećaj analogije između prividne svemirske polukugle i zemljine površine. Historijsko-duhovna pozadina odnosa onovremenog čovjeka prema me-

Tlocrt Šišman Ibrahim-pašine džamije.

Džamija — podužni presjek.

tafizičkim problemima je statički istaložena i simbolizirana u ovakvom prostoru.

Baš u ovoj diferencijaciji shvatanja prostornih potreba, leži suštinska razlika izbora konstruktivnog sistema kršćanskog i islamskog hrama. Jedni i drugi poznavali su kupolu i podužni svod, ali je islamu isključivo odgovarao centričan prostor, te zato od svih svodastih konstrukcija za džamije upotrebljava jedino kupolu, dok tendenciji usmjeravanja na oltar treba konstrukcija koja će naglasiti smjer, dakle podužni svod, koristeći pritom u klasičnim ostvarenjima kupolu samo kao akcenat, odnosno kao rješenje križanja svodova.

Pošao sam od pretpostavke da je srž i bit arhitekture prostor — konkavna strana građevnog tijela, prostorne kore. Ovo, sigurno, važi za orijentalca, ako i ne bi odgovaralo u svakom slučaju shvatanjima klasične evropske arhitekture. Sile i funkcije koje djeluju u građevini određuju njenu formu, a oblik potcrtava svrhu opstanka.

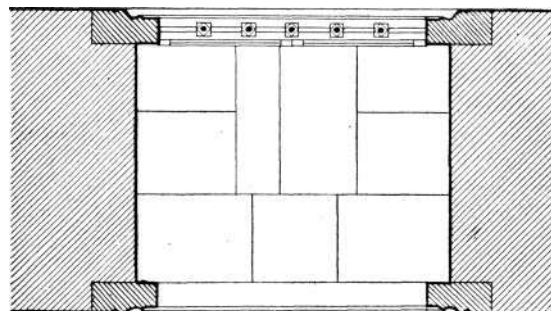
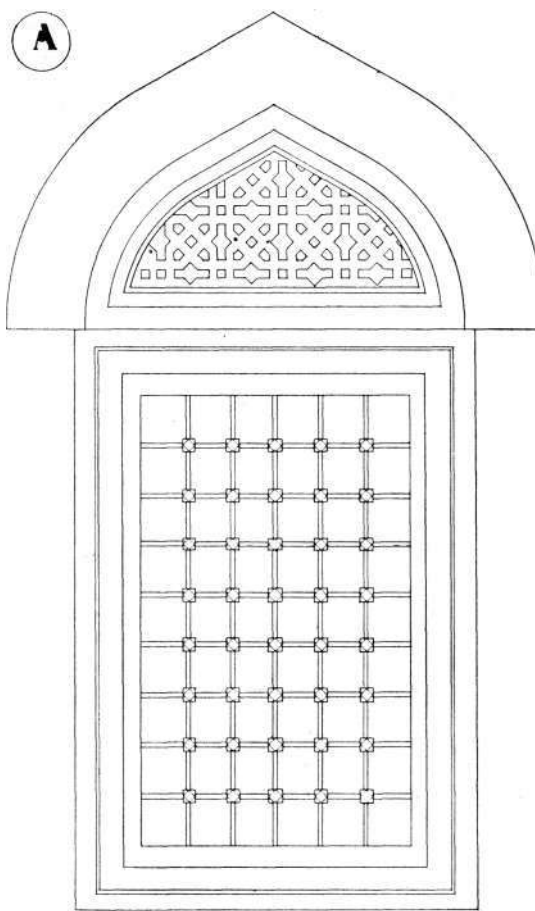
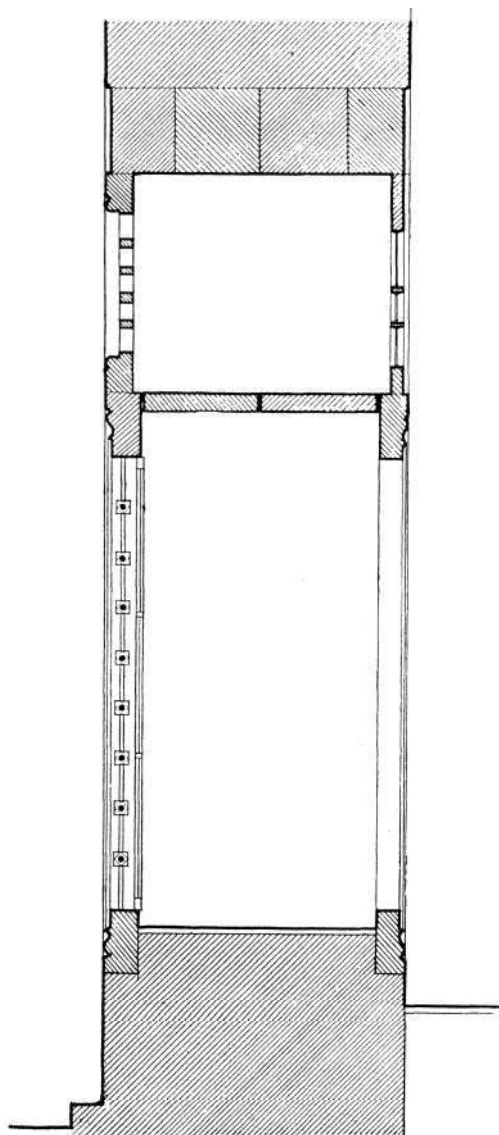
Harmoničan dojam što ga je ova arhitektura neosporno postigla bazira na jednostavnim geometrijskim zakonima proporcionalnosti masa. Sheme za proporcije a u vezi s ondašnjim konstruktivnim mogućnostima davala je kružna geometrija,

osnovnu ulogu (što je iz tlocrtnih shema lako uočljivo) igrao je kvadrat s upisanim krugom, zatim zlatnim rezom odmjeran pravokutnik, omjer stranice kvadrata prema dijagonali... Odstupanja od točnih vrijednosti nekih omjera mislim da su dokaz ustaljenog odnosa i osjećaja arhitektonske plastike, navike da se radi tako i tako čak i bez poznavanja spekulativno-geometrijskih metoda.

Stereotomskim načinom stvaranja zadržano je karakteristično svojstvo plastike, te cjelokupnu tvorevinu osjećamo kao iz jednog komada. Objekt je postigao svoje pravo mjerilo u odnosu prema čovjeku nježnim i suzdržljivim detaljem. Vijenci i kapiteli, prozorski okviri i dekorativni elementi su tako podređeni cjelini da gube svoje samostalno značenje. Redukcijom vijenaca na uske vrpce i postepenim umanjivanjem mjerila prozora prema gore dobilo se optičko povećanje dimenzija. Suptilnost ritmičkog diferenciranja došla je do izražaja sa neparnim brojem otvora na dominirajućoj prednjoj fasadi za razliku od parnog broja na nesamostalnim bočnim fasadama. Aksijalna simetrija, koja je postala razumljiva i opravdana unutarnjim smjerovima sila prostornog djelovanja, dobila je tako na ulaznoj strani otvor vrata

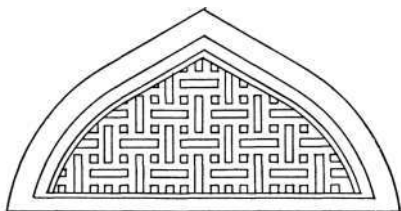
U Osi simetrije, dok je na bočnim stranama nastala na odgovarajućem mjestu puna ploha. Geometrijski ornament, kako plošni tako i prostorni (stalaktiti), dopunjuje cjelovitost kreacije. Pri tome možemo uočiti veliku raznovrsnost motiva i kvalitet izvedbe pojedinih dijelova (napr. perforacije kamenih ploča nad prozorima) nasuprot naivnoj i nevještoj izvedbi ograde mahfila također iz perforiranih kamenih ploča. Možda je prvotna ograda propala i kasnije nadomještena rukom nevješta majstora. Posebno su interesantna drvorezbarena vrata, valjda najkvalitetniji komad svoje vrste u

našim krajevima; krila su po vertikali podijeljena u četiri polja, a svako polje je ispunjeno drugačijim plošnim, pravolinijskim ornamentom, ali tako da ornament najnižeg polja čine dva smjera pravaca-međusobno okomitih, u drugom polju tri smjera pravaca međusobno pod 60 stepeni, u trećem četiri smjera pod 45 stepeni, a u četvrtom pet smjerova pod 36 stepeni. Originalni slikani ornament na zidovima nažalost je uništen, a današnji, također već uništen »moleraj« je iz prvih godina našeg stoljeća. Navodno ga je radio nekakav Talijan.

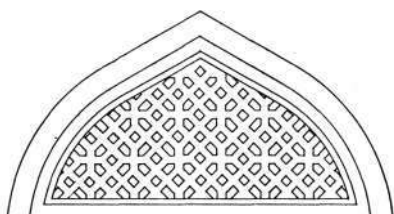

Prozor na džamiji sa kamenim okvirom i demirima, kakav se općenito primjenjivao kao rješenje donjeg reda džamijskih prozorskih otvora.

B

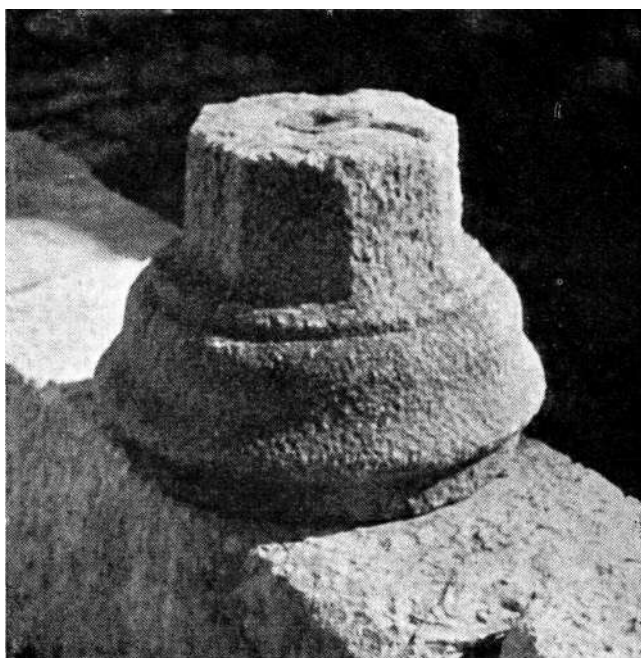

C

Ornamentalne perforacije ispod lukova donjeg reda prozora džamije: A i B nalaze se na istočnoj, a A i C na zapadnoj fasadi.

Trijem sa tri kupolice, dopunjen svuda okolo strmom nadstrešnicom značio je više nego prostorno proširenje džamije. To je stepenica koja odgovara potrebi relacije i potcrtava uvjerljivost dominante. U prostornom smislu hajat i sofe, zajedno s ograđenim i zasjenjenim džamijskim haremom, nastupaju kao priprema za pojačanje prostornog dojma džamije. Nastaje psihološki predvjet, koji odgovara pravilu graduacije, da najveća napetost — glavni i najsvečaniji momenat — dolazi tek neizravno, na kraju, putem duže ili

Jedna baza porušenog drvenog trijema ispred džamije.

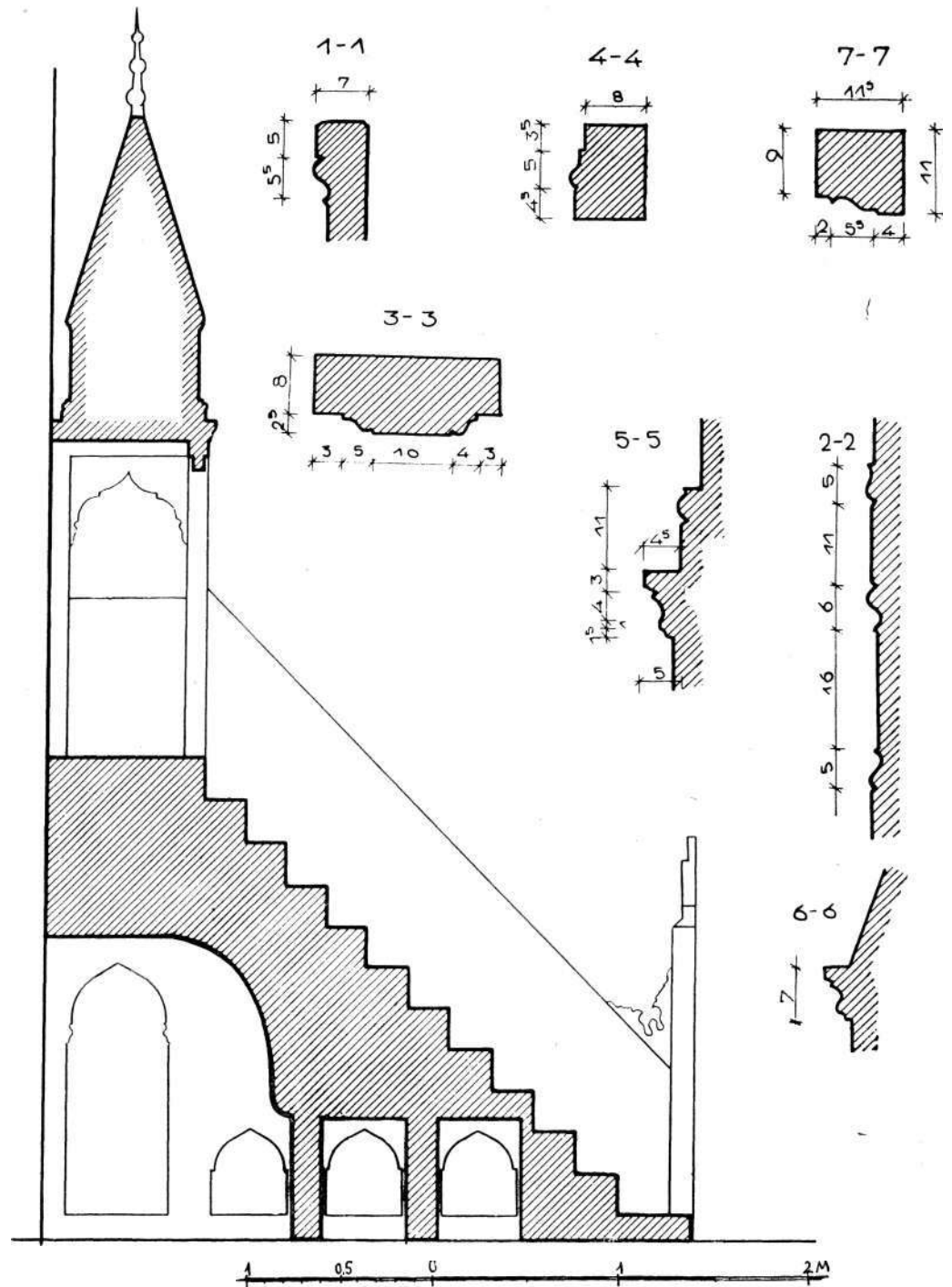

Vanjski izgled prozora nad mihrabom počiteljske džamije

kraće pripreme. Kod džamije to je prostor koji se čini najudaljeniji od profanosti. Da ne bi snažni dojmovi koji se postižu graduacijom češćim optovanjem gubili na efektu, graditelj onoga vremena je znao da sačuva ovaj kompozicioni princip isključivo za hram, koristeći u drugim slučajevima principe prostorne igre kao protutežu principu graduacije.

Skidanje natstrešnice oko sofa džamije 1952 godine bila je stvar materijalne prisile i donekle neraščišćenih pojmova. Ne može se sa sigurnošću utvrditi da li je kod ove džamije ta natstrešnica nastala zajedno s objektom ili kasnije, ali je svakako pogrešno ovaj dio objekta a priori tretirati kao dodatak, jer na nizu sličnih slučajeva u Bosni i Hercegovini postoje konstruktivni dokazi da je natstrešnica postojala već u prvotnoj koncepciji (pomanjkanje vijenca nad trijemom ispod malih tambura na mnogim džamijama sa kojih je skidana nadstrešnica, konzola za pridržavanje donje podržnice ugrađena u podnožje munare Vučijakovića džamije u Mostaru, upotreba lauša-kamena neotpornog na vlagu kod gradnje trijema Ferhadije u Banjoj Luci dok su ostali atmosferilijama izloženi dijelovi isključivo od sedre itd. itd.).

Presjek kroz minbar s detaljima profilacija. Tačan položaj pojedinih detalja vidi se iz naredne slike.

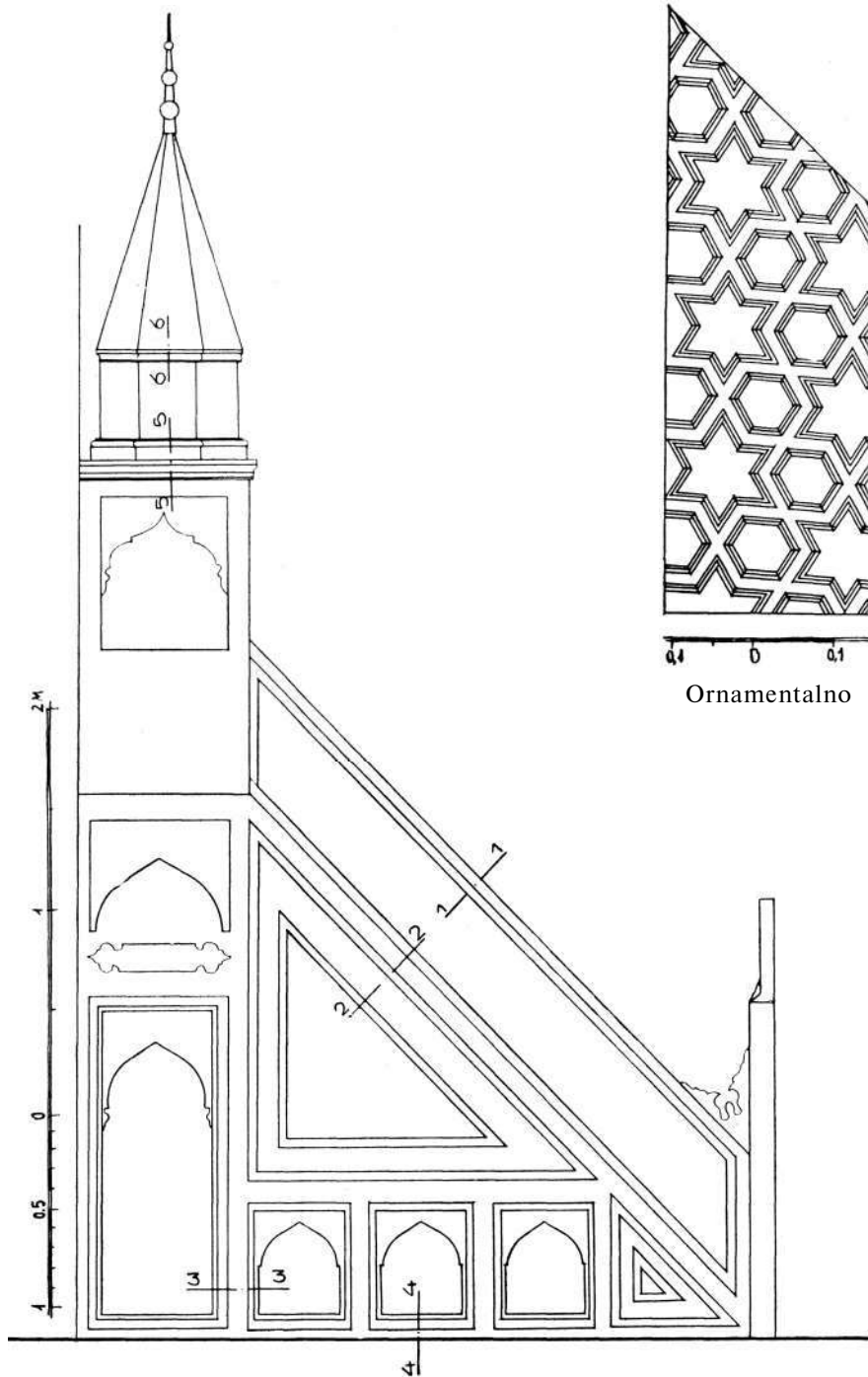

Svakako, koliko god našem oku, naviknutom na fasadnu prezentaciju arhitekture, ovakva natstrešnica ne djeluje estetski povoljno, moramo konstatirati, ako stvar proanaliziramo, da u kompoziciji prostora i prostornoj graduaciji ona ima puno opravdanje. Nisko spuštenu i široko razvijenu nad neposredni ambijent, ona djeluje kao neki ogromni usisač, dajući stereotomskoj plastici građevine izraz sraštenosti s okolinom, kakav joj sam trijem sa tri kupolice ne može dati. Ima tu nešto zajedničko s egipatskim piramidama i sa ljevkastim

portalima gotičkih katedrala, neko jedinstvo dvaju dijametralno suprotnih doimanja.

U krugu predodžbi islamiziranog življa džamija i minara su jako odvojeni pojmovi. Džamija to je prostor — minara to je urbanistički akcent koji se nalazi uz džamiju, ali pripada širem ambijentu. Ta dva elementa uopće se ne nalaze u istom vidnom kutu — minara djeluje na razdaljinu, džamija više neposredno.

Gruba stereometrijska pretstava daje nam džamiju kao kocku i kalotu, a minaru kao valjak.

Ornamentalno rješenje trokutne ispune na bočnoj strani minbara.

Minbar — rađen u kamenu

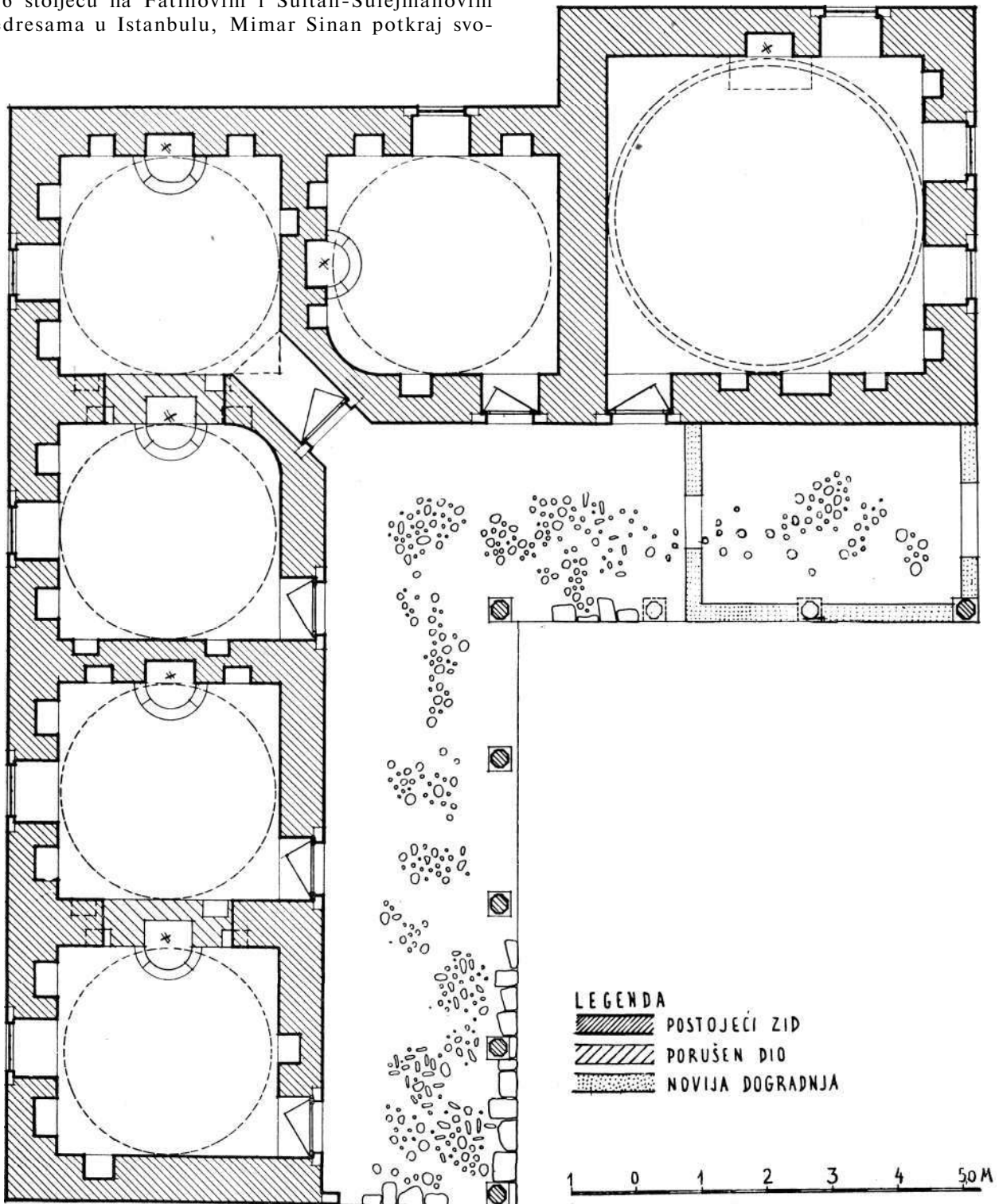
Ustvari radi se o poligonalnoj visokoj prizmi, odnosno četiri prizme usmjerene u isti smjer sa jako podređenim dodatnim elementima, čiji je oblik racionalno opravdan, izrazit i koji uz kocku — stereometrijsku formu bez smjera, izrazite stalnosti, materijalnosti i tromosti, jako naglašenim autoritetima smjera i proporcionalnosti, poprima karakter dominante, nadopunjujući ujedno skupnost građevnih masa.

Iz statičkih razloga nastala je potreba podebljavanja prema dolje. Tako nastaje diferenciranje po visini, koje ima dvojaki rezultat: optičko po-

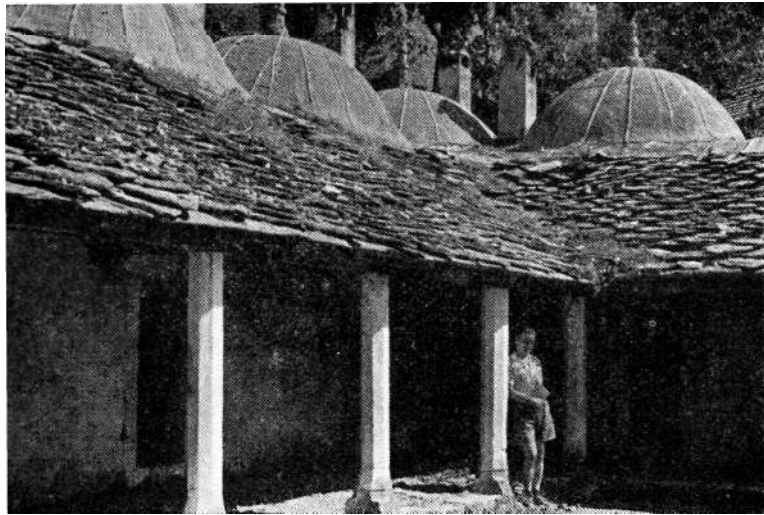
većanje visine usitnjavanjem detalja prema gore (u tom smislu doprinose i stalaktiti ispod šerefe i jabuke na alemu), te otklanjanje dojma labilnosti koji bi se pojavio u slučaju jednake debljine po cijeloj visini. Djelovanje pomalo postaje slično djelovanju jako visokog čunja. Postaviti ovakav elemenat na uglu osnovne kocke značilo je ne samo izbjeći razbijanje masa džamije, nego i dopuniti težak priključak trijema na izolacionističku kocku s kalotom, a to je mogla samo velika građevna tradicija.

Medresa.

Kako smo vidjeli iz putopisa Evlije Čelebije, medresa u Počitelju nastala je prije 1664 godine. To je, opet, rješenje koje je bilo postiglo standardne vrijednosti mnogo prije ove realizacije. Za razliku od tipa veće medrese, ostvarenog u 15 i 16 stoljeću na Fatihovim i Sultan-Sulejmanovim medresama u Istanbulu, Mimar Sinan potkraj svo-

Tlocrt Šišman Ibrahim-pašine medrese — lijevo sobe za đake, a u desnom gornjem uglu predavaona. U novije doba po dvije sobe su probijanjem razdjelnih zidova bile spojene; rekonstrukcija se nužno nameće kao i rušenje prigradnje u trijemu uz zid predavaone.

Počiteljska medresa — pogled na objekat iz njegova dvorišta.

ga života postiže maksimalni domet u tipu male medrese kod građenja Šemse-pašine džamije i medrese u Uskudaru. Karakteristika prvog tipa je zatvoren atrij sa prostorijama svuda unaokolo, dok manji tip ima potrebne ćelije za slušače i predavaonu grupirane sa dviju strana dvorišta. Predavaona nastupa ekscentrično i asimetrično, a dvorište se sa slobodnih strana uokviruje zidom ili — u nekim slučajevima — zgradom susjedne džamije. Ovom drugom tipu pripada medresa u Počitelju, kao i mostarske medrese Karadžobegova, Koski Mehmed-pašina i Roznamedži Ibrahim-efendijina.⁸⁸

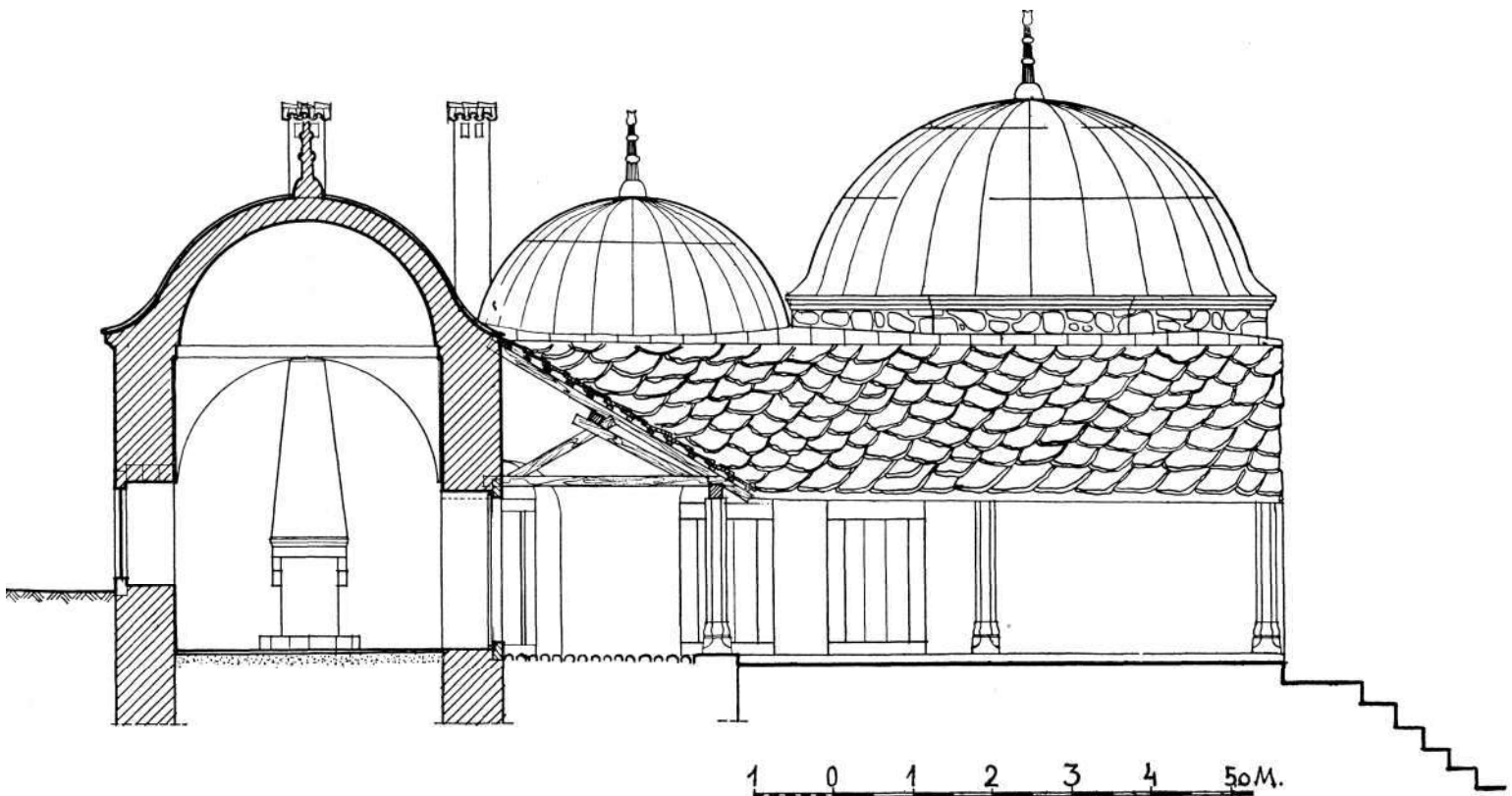
Za razliku od mostarskih medresa, koje su imale drvena krovista, medresa u Počitelju je riješena pomoću niza kupola pokrivenih olovom. Sadržaj je na ovaj način došao daleko jače do izražaja, unutarjni prostori osjećaju se u potpunosti i na građevnom tijelu. Pet malih i jedna velika kupola manifestiraju u vanjštini pet soba za slušače i predavaonu, dok je trijem riješen sa jednostrušnim krovom drvene konstrukcije. Nad trijemom je danas pokrov od ploče, ali mi se čini da je ranije morao biti olovni u jedinstvenoj vezi sa pokrovom između kupolica na način kao i kod nekadašnjeg drvenog trijema ispred džamije.

Kolektivna osebnost života u medresi našla je svoj najjači izražaj u gradnji s mnoštvom jednakih elemenata, koji su postali u neku ruku modulom građevine. Pored horizontalnog nizanja prozora i kupola nastupa još i red dimnjaka — red vertikalnih cezura koje svojim 'individualizmom naglašavaju osnovni leit-motiv.

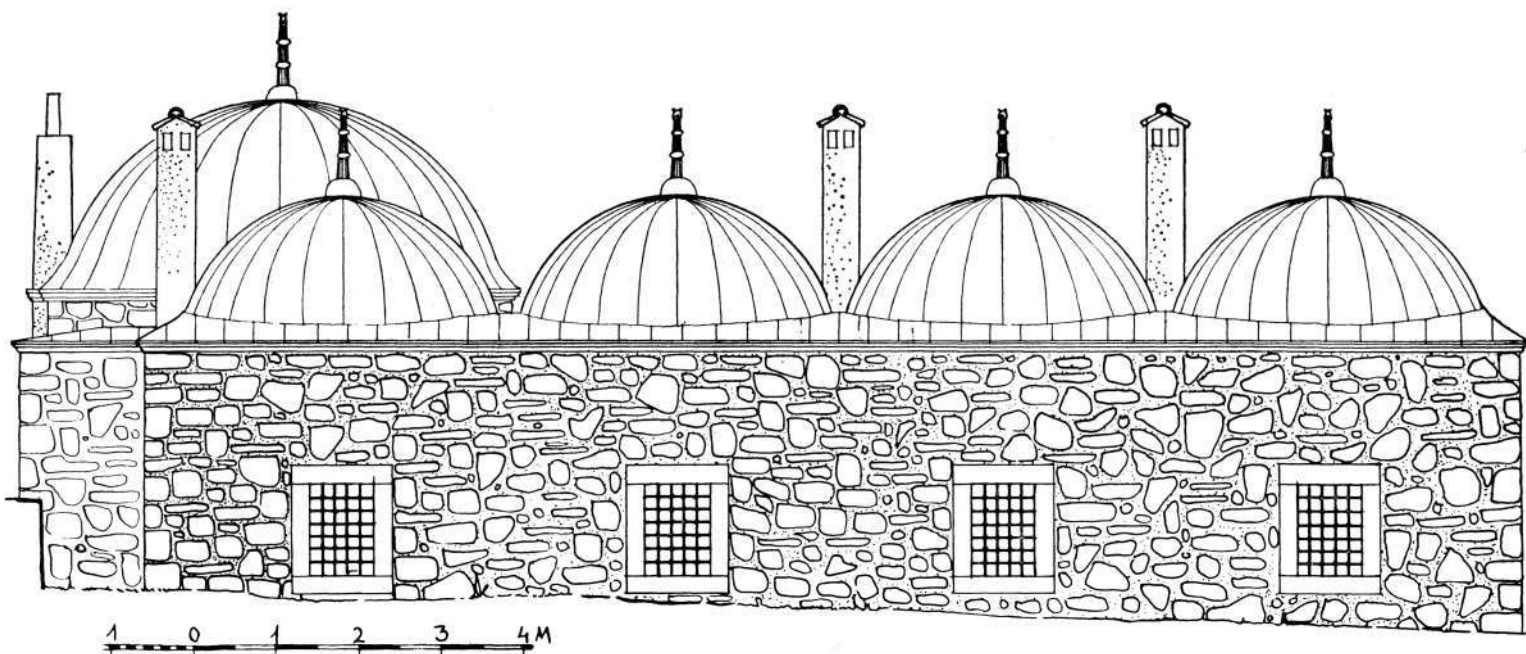
Stroga i vječna forma ritma — forma opetovanja — potcrtava svrhu opstanka. Jednostavnim proporcionalnim uvećanjem opetovanog elementa, a na bazi kontrasta, predavaona je postala akcentat i dominantna asimetrične arhitektonske kompozicije.

Od navedenih danas postoji još samo Karadžobegova. Sve tri su po postanku starije od počiteljske.

⁸⁸ Od navedenih danas postoji još samo Karadžobegova. Sve tri su po postanku starije od počiteljske.

Šišman Ibrahim-pašina medresa — presjek.

Šišman Ibrahim-pašina medresa — istočna fasada.

Ako posmatramo tlocrt medrese, vidimo da je — kao i džamija — zasnovana na kvadratu sa upisanim krugom. Bilo koja soba za slušače ili predavaonica imaju donekle prostorno djelovanje džamije ili bolje reći kocke i kalote. Međutim, zbog različitog načina osvjetljenja i zasjenjenosti kupole, ona mu kao dominantna prostora ne daje u dovoljnoj mjeri centralno obilježje, te je takav dojam u mnogo većoj mjeri produkt djelovanja kvadratične osnove. Dominantni su ugrađeni dijelovi — kamini, prozori — te svakodnevni uporabni predmeti, koje čovjek sa sobom donosi, oni prostorima daju mjerilo; otuda dojam neposrednosti i intimnosti.

Za prostornu koncepciju ove medrese od osobitog je značaja odnos unutarnjih prostora prema vanjskom. Standardno rješenje, koje se inače preko trijema orijentira na skućeno dvorište, u konkretnom slučaju mjesto kakvog neznatnog isječka prirode, u širokom kutu hvata, preko uzdignute terase dvorišta, vrtove sa bujnim zelenilom. Ovakva zelena oaza u kamenom pejzažu izvanredno se doimlje posmatrača, igrom svjetla i sjene oblažuje kontraste i stvara ugođaj mira i izolacije u životnom prostoru škole.

Hamam.³⁹

Kupatilo, nešto mlađe od medrese, danas je u ruševinama, pa ga pretežno u mjestu nazivaju »hamamina«. Ako je vjerovati Evliji Čelebiji, gradili su ga majstori specijalno u tu svrhu upu-

³⁹ Detaljnije o hamamima kod Kreševljakovića: Banske u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1952.

ćeni iz Carigrada. Tip malog hamama, poput Karadžobegovog u Blagaju i onog u Stocu, pretrpio je ovdje izvjesnu izmjenu u dispoziciji. Dvojbeno je da li je ta izmjena nastala pri samom građenju ili kasnije, a sklon sam da pretpostavim posljednje.

U funkcionalnoj shemi hamama vidimo tri stanja: pripremu za kupanje, kupanje, odmaranje poslije kupanja. Ovome odgovaraju tri razne temperature, dakle minimum tri prostorije, odnosno — kod velikih hamama — tri grupe prostorija. Ustvari tu je tzv. šadrvan — čekaonica i garderoba u današnjem smislu, pa kapaluk — prostor sa povišenom temperaturom za odmaranje poslije kupanja, pa halvat — prostorija za kupanje u najužem kontaktu sa uređajem za grijanje vode. Ubacivanjem kapaluka između šadrvana i halvata stvorena je mogućnost postepenog akomodiranja na temperaturne razlike pri ulazu i — što je naročito važno — pri izlazu iz hamama.

Hamam je građevina sa konstantnim prisustvom vode i vodene pare — dakle, manje nego ma koja vrsta javnih objekata podnosi drvo kao konstruktivni materijal. Zato su svi hamami građeni isključivo od kamena i presvođeni kupolama i svodovima od sedre ili sličnog materijala, a to je slučaj i ovdje u Počitelju. Ako sada pođemo od materijala i njegovih konstruktivnih mogućnosti nazad ka prostoru i njegovoj tjelesnoj manifestaciji, vidimo da konstrukcija nužno nameće jednostavne kvadratične ili pravougaone osnove, te u kompoziciji cjeline individualizaciju svakog pojedinog prostora konveksnom stranom njegove kupole ili svoda. U pravilu, orijentalna arhitektura je ovo dosljedno provela na svim svojim ostvare-

Pogled na kupole i dimnjake Šišman Ibrahim-pašine medrese. U pozadini Neretva.

njima, što je konačno slučaj i kod počiteljskih objekata pod kupolama.

I ako sada pogledamo tlocrt hamama u Počitelju, vidimo da je u inače čistom tlocrtnom rješenju nastao poremećaj u dijelu kapaluka, u koji se uklopio, ali ne organski nego nasilno, još jedan manji halvati. Prostor kapaluka je na taj način veoma smanjen u proporciji s ostalim prostorijama, te gotovo svaden na neki degagement između šadrvana i halvata. Odmaranje poslije kupanja u ovom prostoru postaje problematično — funkcija hamama dovedena je u pitanje.

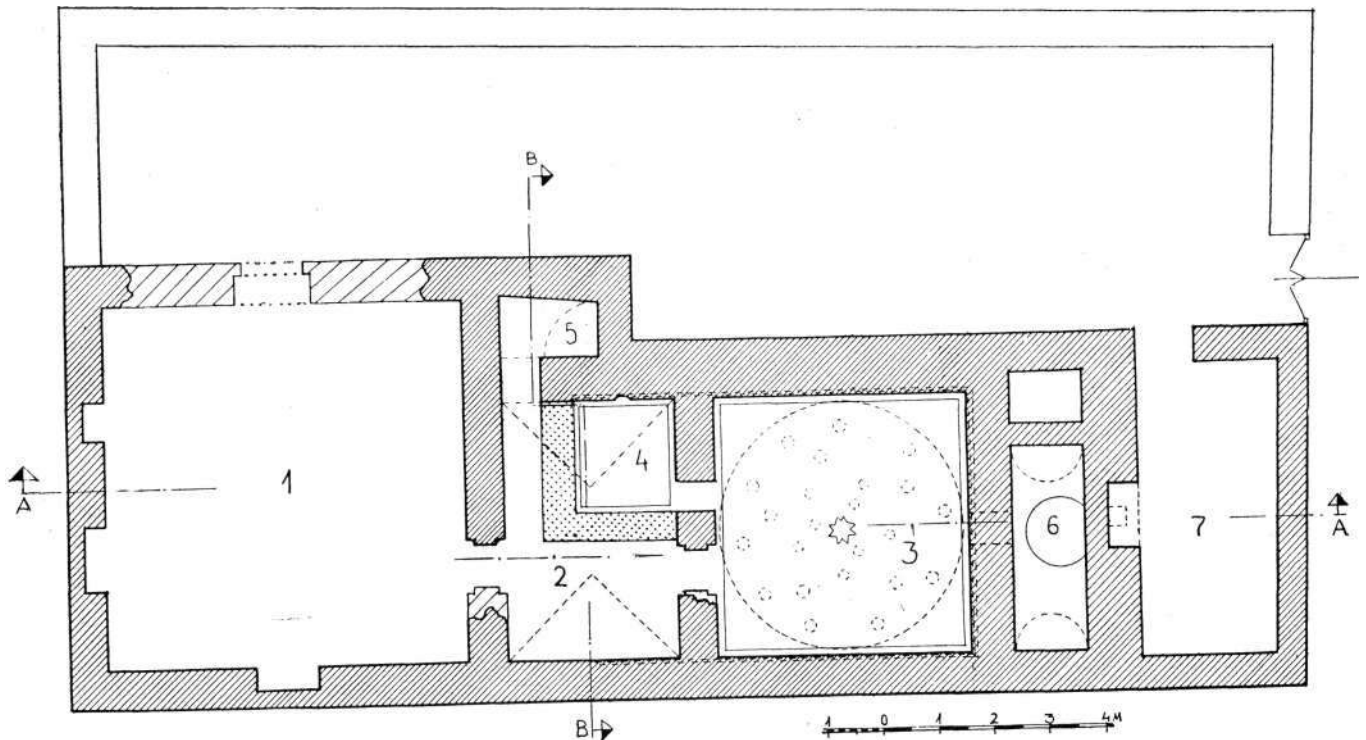
Ovaj mali halvati, ugruran u prostor kapaluka, dostupan je preko većeg halvata, koji inače stoji u tlocrtu na pravom mjestu. Ovakvo rješenje pristupa u jedan halvati preko drugoga bilo bi u najmanju ruku neobično. Dok su u pravilu halvati postavljeni što bliže hazni — pripremi tople vode — kao što je i u ovom slučaju veći halvati, ovaj manji je od hazne dosta udaljen.

Dispozitivno, pored razbijanja prostora kapaluka, neugodno se doimlje jaki lom hodne linije do malog halvata i dugački hodnik u kapaluku do nužnika.

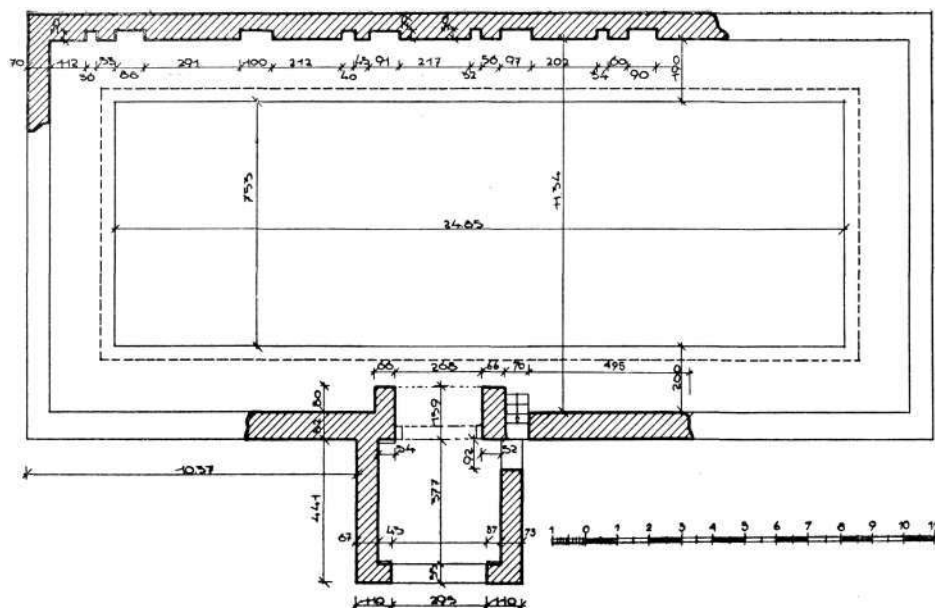
Konačno, jedinstven svod nad kapalukom, malim halvatom i prolazom prema nužniku ne samo da nije u duhu građenja, nego se i neugodno i skrpano doimlje sa svoje konkavne strane, gledan iz bilo koga prostora. Svod i zidovi koji mali halvati odjeljuje od kapaluka izgleda da nisu ni konstruktivno povezani.

Sve ovo upućuje na vjerovatnost pretpostavke da dispozitivna izmjena nije dio prvotne koncepcije, nego da je produkt novijeg vremena, kad se izgubio osjećaj za prostorne kvalitete.

Kod ovakvog malog tipa hamama unutarnja ritmizacija prostora nije došla do onog izražaja kakav susrećemo na velikim hamamima. Ipak, ta igra prostornih veličina, razlike u intenzitetu osvjetljenja i u visinama pojedinih prostorija, kao i djelovanje poprečno postavljene prostorne prizme kapaluka (mislim u izvornoj formi bez malog halvata) između dva centralna prostora zenitalno osvijetljena, daje objektu kvalitete koje se ne mogu poreći.

Tlocrt hamama: 1-šadrvan, 2-kapaluk, 3-halvati, 4-mali halvati, 5-ćenifa (nužnik), 6-hazna, 7-ćulhan (ložište). Porušeni dijelovi zidova su u crtežu rijetko šrafirani, a kasnija pregradnja u kapaluku označena je tačkasto.

Ostatci Šišman Ibrahim-pašina hana — tlocrt.

Han.

Od nekadašnjeg hana u Počitelju jedva da ima još nešto tragova. Prema tim ostacima dade se zaključiti da je to bio tip jednodvokornog hana. Okolo se naziru tragovi uzdignute estrade, široke koja dva metra, na kojoj su putnici sjedili i ležali. Kamini na izvjesnim otstojanjima služili su okupljanju pojedinih grupa putnika. Konji su ostajali u istom prostoru — u srednjem upuštenom dijelu — dok se rastovarena roba vjerovatno također odlagala na estradu.

Relativno se dobro očuvala zasvođena kamena kapija od pomno obrađenog materijala, jako istak-

nuta na ulicu uz koju su bili dućani. Izgleda da je baš ova kapija navela jednog češkog putopisca s početka ovog stoljeća da,⁴⁰ govoreći o Počitelju, konstatuje da se tu nalazi dobro očuvan mali rimski hram i rimsko kupatilo. Nikakvih tragova Rimljana nema u Počitelju i, dok je jasno da je hamam pomiješao s rimskim termama, može se naslućivati da mu se monumentalni ulaz u han pričinio malim rimskim hramom.

Istom tipu hana pripadao je han u Mostaru, čiji su ostaci otkriveni 1954 g.⁴¹ kao i hanina u Dobrunu⁴² i neki drugi. U pomenuta dva slučaja niz stubova po sredini pridržavao je gornju krovnu konstrukciju. U Počitelju nema traga takvim stubovima ali je sasvim vjerovatno da su ljudi koji u zidinama hana danas sade krompir uklonili i podnožja jer su im smetala.

Danas čovjek na osnovu ovo malo ostataka teško može sebi predočiti kako je taj han uistinu izgledao, međutim, dimenzije prostora i sam ulaz daju da se nasluti impozantna građevina.

Ostatci monumentalnog ulaza u Šišman Ibrahim-pašin han — pogled sa unutrašnje strane

⁴⁰ Ferdinand Velc: Pruvodce Bosnou a Hercegovinou, Prag, 1907. str. 139: »Pozoruhovane je džamije, rimsky chramek a dobre zachovane zbytky rimskych lazni«.

⁴¹ Ing. arh. Džemal Čelić i Muhamed Mujić: Jedna novootkrivena a građevina starijeg doba u Mostaru, Naše starine, III/56 str. 261—264.

⁴² Đoko Mazalić: Starine u Dobrunu, GZM, LIII, 1941, str. 110.

Sahat-kula.

Kako Evlija Čelebija sahat-kulu uopće ne spominje, biće da je nastala poslije 1664 godine. Nasuprot džamiji, medresi i hamamu, građevinama izrazito orijentalnog koncepta, kod sahat-kule se osjeća da je mediteransko-dalmatinski utjecaj od presudnog značaja.

Dok je munara, kao visinski akcent naselja orijentalnog tipa, već vrlo rano dobila svoje ustaljene forme, sahat-kula — koja se kao građevinski zadatak i arhitektonski problem pojavila dosta kasno — nije nikada postigla kvalitete standarda, te jako varira od mjesta do mjesta. Ne može se bez rezerve tvrditi da je — kao ideja — sahat-kula ustvari crkveni toranj sa satom, koji je za nevjernog Turčina imao praktičnu vrijednost jer je

oglašavao vrijeme, ali je misaona veza očita. Značajno je svakako i to da ovaj orijentalni svijet — inače redovito skroman u građenju — ni u kom slučaju ne koristi munaru za postavljenje sata, iako bi dio iznad šerefe (tzv. kaca) mogao za to dobro poslužiti, već dozvoljava sebi luksuz i gradi posebni toranj. Makar i po cijenu znatnih materijalnih žrtava, stvara se distanca između zvona i munare, graditelj ih distingnira i po visini, i to redovito na štetu sahat-kule, formira ih na dualističkom principu kvadratičnog i kružnog tlocrta.

Teško je prosuđivati gdje u arhitekturi nastupa granica potsvjesnog u traženju izraza, ali je taj emotivni momenat u oblikovanju ova dva karakteristična tornja zaista upečatljiv. Dok munara,

Gavran - Kapetanovića kuća — najveći i najzapaženiji stambeni objekt u Počitelju — porodični dio (haremluk). U pozadini sahatkula.

koliko god bila tanka i visoka, svojom kompozicijom djeluje kao statički čvrsto nasadena i usljed sužavanja sastavnih elemenata prema gore kao izrasla iz terena, sahat-kula — obično jednaka po cijeloj visini — djeluje labilno, nedovoljno utemeljeno. Kakvo nijansiranje i kakva suptilna podređenost preuzetog oblika obliku u kome je simbolizirana ideologija vladajućeg sistema!

Da je sahat-kula u predodžbi širokih masa držala asocijativnu povezanost sa crkvom govori najbolje narodna pjesma:

»Razvaljuje zvonik svoje crkve

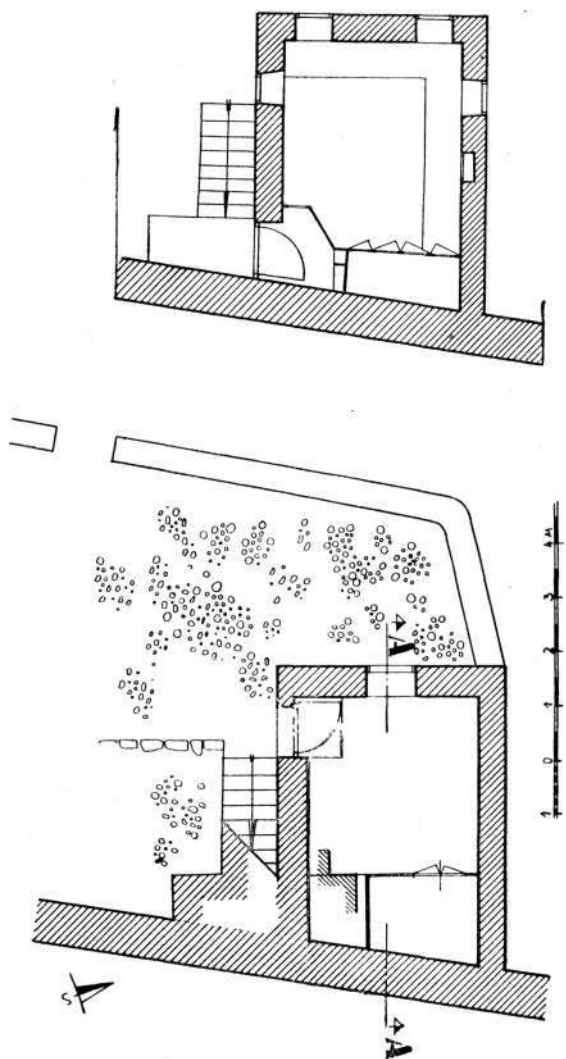
Pa namišća sahat-kulu bijelu«⁴³

Počiteljska sahat-kula pripada tipu koji je traženjem formalnog rješenja ovog zadatka još najviše raširen, a formirao se u Hercegovini. Toranj u vidu kvadratične prizme sagrađen je iz kamena sa pomnije obrađenim uglovnim komadima, sa četiri šiljata luka na četiri strane iznad otvora pri

vrhu, te sa kamenom piramidom kao završetkom. Ova forma javlja se i kao munara (džamija na Vakufu u Nevesinju, džamija na Plani, Predojevića džamija u Bileći i nedavno porušena Kadun-Fatimina džamija u Mostaru), a kao sahat-kula javlja se u Počitelju, Mostaru i Stocu (posljednja je bila znatno zdepastima). Neke varijacije uočljive su naročito na završetku tornja u krovu.

Pobrojane tornjeve vjerovatno su redovito gradili domaći majstori (Popovo Polje), koji nisu bili vješti građenju munare, pa su isti tip tornja primijenili uz džamiju. Tim graditeljima je mediteransko-dalmatinska građevna tradicija bila bliska, pa su, radeći na području islamske kulturne i političke dominacije, nužno kombinirali, stvarajući na taj način nešto treće — specifično.

Kreševljaković navodi da je po predaji zvono za ovu sahat-kulu bilo doneseno sa Krete, te da je skinuto 1918 i upotrebjeno u ratne svrhe.⁴⁴

I. Minimalan stan. — Jedna prostorija u prizemlju i jedna na spratu.

Stanovanje.

Stambena kultura je u periodu turske dominacije u ovim krajevima dostigla ranije neslućeni uspon. Međutim, briga oko nastambe nije mogla stajati u središtu društvenih interesa u organizovanom smislu iz prostog razloga što je specifičnost užeg regiona i htijenje pojedinca stvaralo uvijek oko porodice svijet za sebe, koristeći individualne slobode u datim uslovima, a čemu je sistem kuće za jednu porodicu, kakva se u ono doba isključivo gradila, naročito pogodovao. Dok je gradnja jedne džamije funkcionalno, konstruktivno i kompoziciono standardno riješena za velika prostranstva, stambena izgradnja od mjesta do mjesta slabije ili jače varira, poprimajući od orijentalnih utjecaja toliko koliko su ti utjecaji prešli u navike stanovništva i pri svemu tomu odražavajući daleko snažnije nego javni objekti, svoju povezanost s terenom, s neposrednim ambijentom, s autohtonom tradicijom građenja.

Postoji suštinska oprečnost između shvatanja stana u evropskim kulturama i na Istoku. Dok je na jednoj strani jedina stalnost porodice i društva domaće ognjište i vatra koja na njemu gori (bogovi domaćeg ognjišta su se u raznim vidovima kroz kršćanstvo održali do danas), nomad sa Istoka, jednako kao i ilirski stočar-nomad, shvaćao je stan kao najobičniji provizorij u koji se momentalno sklonio i koji će možda sutra napustiti.

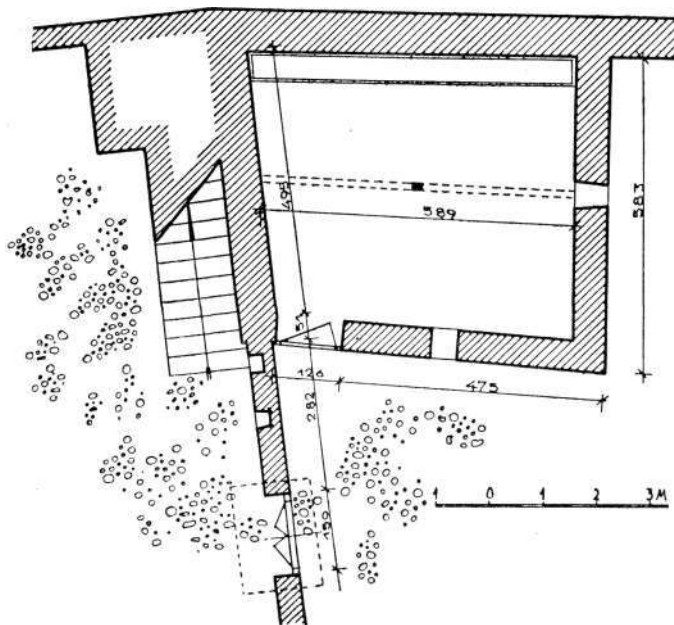
Pa i kad je prestao biti nomad, ostala je inercija navika. Njegova kuća nije nikad definitivno oblikovana, ona se dograđuje, mijenja, dijeli... (To unosi slikovitost i čar slučajnog u ambijente).

⁴³ Uporedi A. Bejtić: Banjaluka pod turskom vladavinom, Naše starine, I/1953, str. 100, nap. 45.

⁴⁴ Kreševljaković: Počitelj na Neretvi, str. 15, God. 1897 i 1914 sat popravljao mostarski sanacija Avdaga Bjelevec (Kartoteka Zem. zavoda za zaštitu spomenika kulture u Sarajevu).

On stvara intimnost jednog isječka prirode u svojoj avliji, ali se nikad ne koncentriše unutar četiri zida, već naprotiv nastoji iz prostora koje je u kući stvorio da hvata široke vidike horizonta, a za ljubav takvoj težnji ne preza ni od tehničkih poteškoća. Materijal, koliko god bio od presudnog značaja za konstrukciju, služi tek za stvaranje

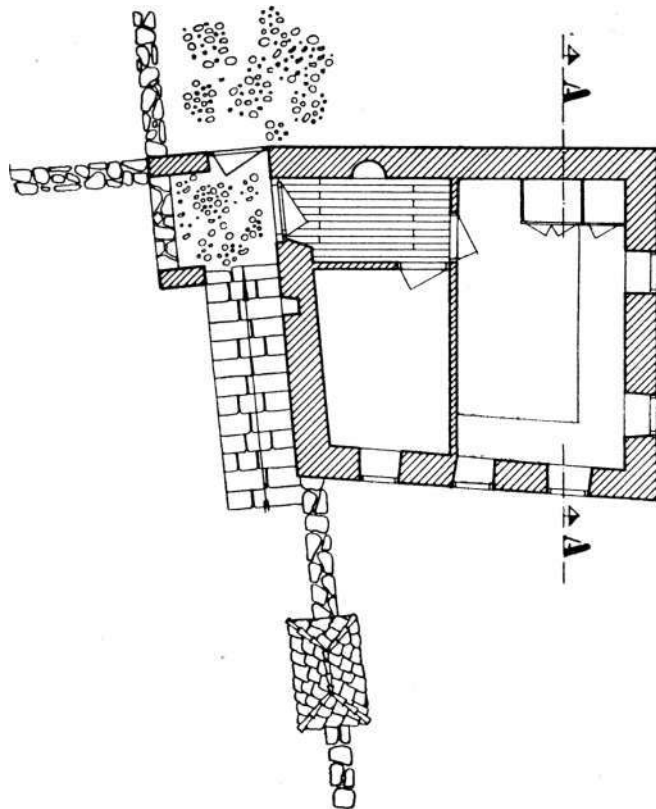
Želja za vidicima diktirala je gradnju u visinu čak i kod veoma skućenog građevnog programa (po jedna prostorija u svakoj etaži).

prostorne kore pomalo iracionalnog kompleksa u kome je psihički momenat odigrao značajnu ulogu.

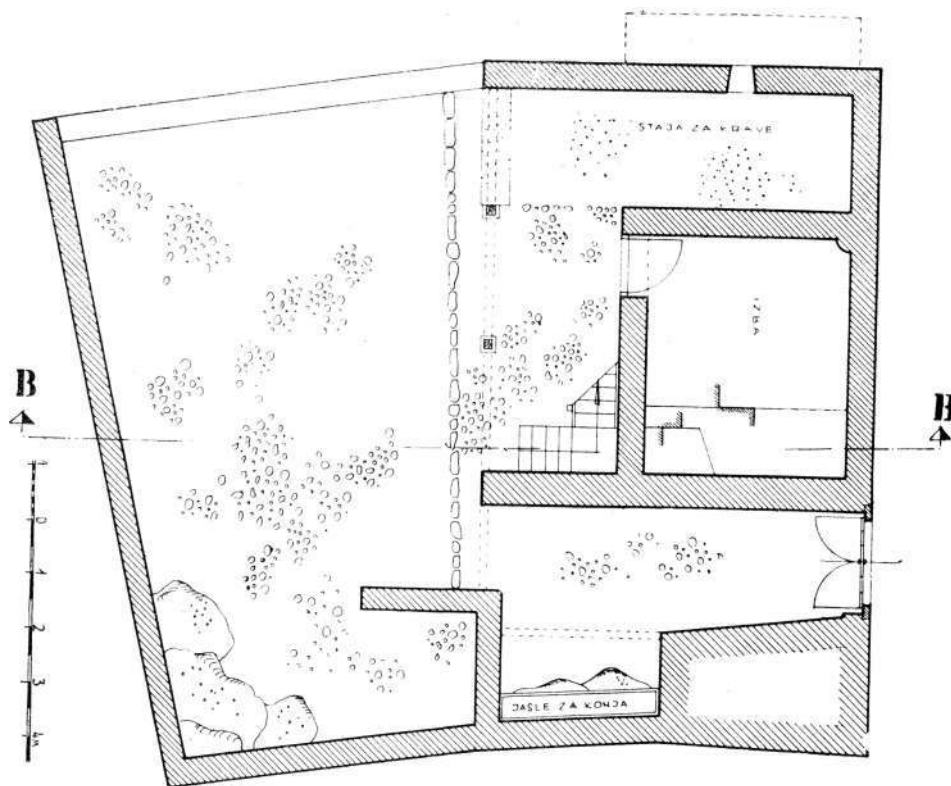
Za vrijeme kulturne dominacije Turaka, naš živalj u Bosni i Hercegovini, dobrim dijelom nomadsko-stočarskog porijekla, poprima gotovo identična shvatanja u pogledu nastambe.

U pogledu opreme stana opet se osjeća nomad. Dok kulture domaćeg ognjišta, dakle čvrste i nepokretne tačke oko koje živi porodica, imaju i nepokretan namještaj rađen od masivnog drveta, koji svojom veličinom i težinom treba da izrazi snagu porodičnog stabla, nomad — svakodnevno u pokretu — ne da se s ovakvim pokuštvom ni zamisliti. Razlika nastupa počam od izbora osnovnih materijala: umjesto teško pokretnih predmeta od drveta, orijentalac baca težište na tekstil i kožu, umjesto posuđa od keramike d sličnih materijala koji se kod prenosa lako razbiju, on se odlučio za pokositren bakar, praktično nesalomljiv.

Mijenjajući stalno svoje boravište, nomad nije mogao ni pomišljati da pojedine periodične funkcije dobiju konstantno organiziran prostor u okviru stana. Mislim pri tome prvenstveno na spavanje i jelo. Nomad nije imao mogućnosti da bračnoj postelji dadne karakter oltara, kakav je ona poprimila u evropskoj kulturi. Naprotiv, on je — nestalan u mjestu svoga boravka — svakoj funkciji tražio rješenje u momentu nužde i tako

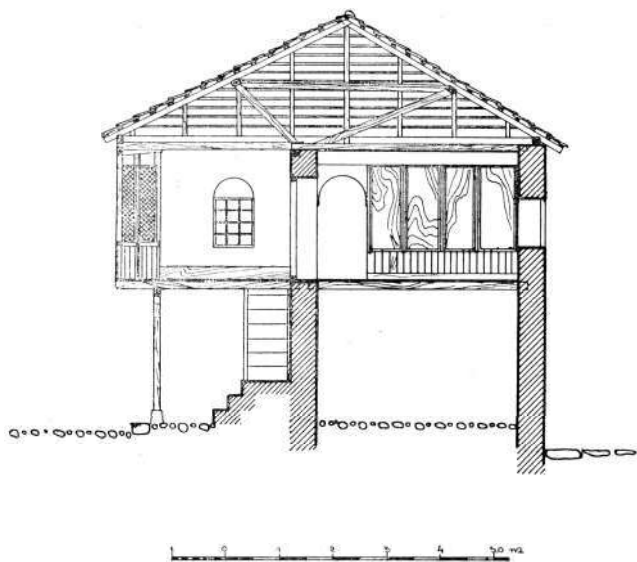

II. Tip manjeg stambenog objekta s gospodarskim prostorom (stajom) u prizemlju i prostorijama za stanovanje na katu. U ovom primjeru prilazi u jednu i drugu etažu su iz posebnih dvorišta.

je došlo do visoko razvijenog sistema transformacije u stambenom prostoru, koji se kod islamiziranog stanovništva u našim krajevima dobrim dijelom održao do danas. Stvorivši sisteme ugrađenih ormara, tzv. musandere, pa postelje i stolove za serviranje (sofre) koji se po potrebi postavljaju ili uklanjaju, on je svakom prostoru omogućio da služi svakoj životnoj potrebi.⁴⁵

⁴⁵ Pogrešno je govoriti o prednostima jedinog sistema pred drugim. Radi se o dva potpuno oprečna shvatanja. Ako nam se danas mobilnost orijentalnih interijera dopada, to je po prilici zato, što ponovo postajemo nomadi i pritom osjećamo opterećenje naslijeđenog evropskog shvaćanja opreme stana.

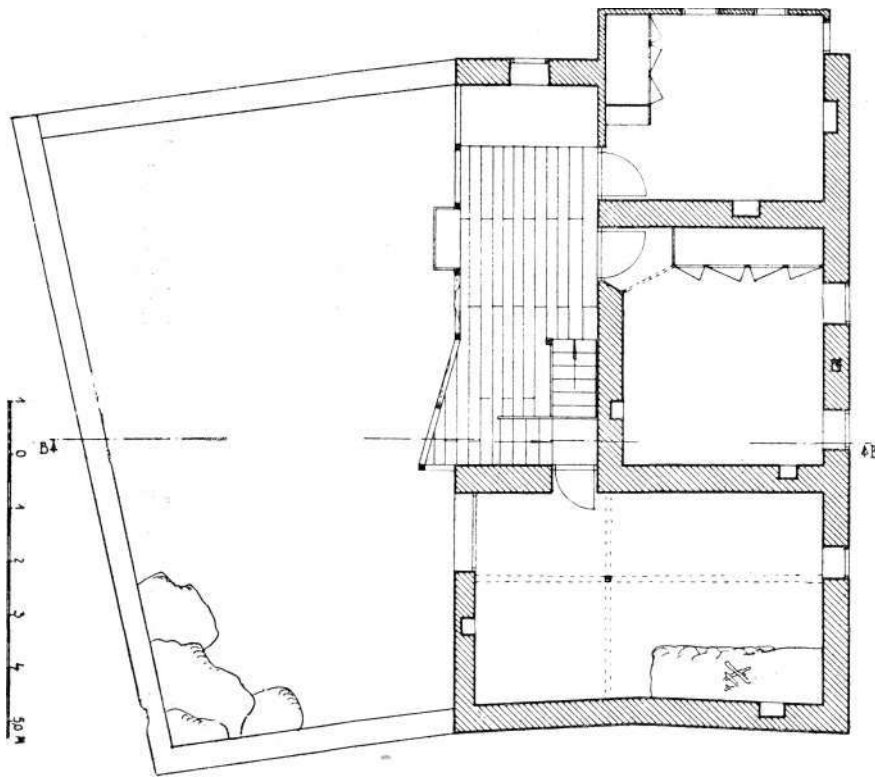

III. Poprečni presjek.

III. Primjer stambenog objekta s razvijenijom gospodarskom grupom u prizemlju i stanovanjem na katu, te zajedničkim dvorištem za obje grupe. Tlocrt prizemlja s gospodarskim prostorijama.

Na taj način, ako je čovjek imao samo jednu sobu, imao je riješeno sve. Razlika između bogatijeg i siromašnijeg nije se očitovala u oskudnosti zadovoljenja pojedinih funkcija stanovanja već bih rekao u kvantitetu raznovrsnosti zadovoljenja. Naime, jer je svaka soba jednako služila i jelu, i spavanju, i bilo kojoj drugoj funkciji stanovanja, onaj ko je imao prostraniju kuću nije je dijelio na sobu za jelo, spavanje, rad, posjete itd., već prema godišnjim dobima za zimski i ljetni dio kuće, prema spolovima na ženski i muški dio, prema veličini na veliku, malu i srednju odaju i t. sl. Način stanovanja omogućavao mu je da, ako već nije bio nomad na širokim prostranstvima, bude pomalo nomad u vlastitoj kući.

Kad čovjek gradi sebi kuću, nastoji je izvesti na što jednostavniji način i sa što manje truda. Sredstva za gradnju uzima po mogućnosti u neposrednoj blizini. Stambena izgradnja Počitelja mora prvenstveno da koristi kamen, koji joj je ovdje jedini izravno dostupan. Ustvari čitavo naselje je izgrađeno od istog materijala na kome je podignuto. Kuća građena od kamena povlači za sobom u ovim krajevima pokrov od ploče. Na taj način posredstvom materijala koji je uplivisao na izbor konstrukcije i strukturu površina nastaje prisni kontakt između ambijenta i stambene arhitekture, koja se u odnosu na javne objekte, pro-

III. Tlocrt sprata sa stambenim prostorijama.

Interesantan stambeni objekt na obali Neretve.

dukte daleko šireg regiona i neuporedivo složenijih društveno-ekonomskih odnosa, odražava kao izvjestan dualitet.

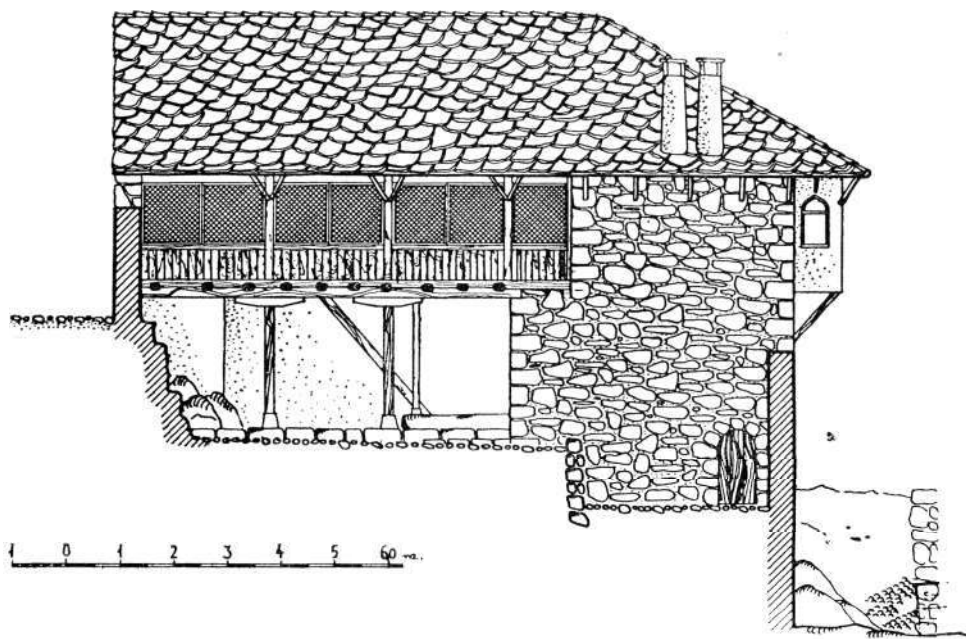
Za stambenu arhitekturu u Počitelju gotovo se ne bi moglo reći ni da je hercegovačka; ona pripada isključivo ovom mjestu, premda u načinu života neke bitne osobitosti nisu uočljive. Ovo se odražava u upotrijebljenom materijalu i konstrukciji. Počitelj je daleko manje nego Stolac, Mostar ili Blagaj raspolagao drvenom građom. Zato ova arhitektura prilično oskudijeva s doksatima, kamene zidove vuče uglavnom do pod krov, kanatnu konstrukciju pozna, ali je manje upotrebljava nego druga mjesta. Može se konstatovati da su i konstrukcije krovšta u pogledu drveta nešto racionalnije nego, napr., u Bosni, iako je pokrov veoma težak.

S druge strane, uočljivo je da je počiteljska kuća u odnosu na stolačke i mostarske primjere veoma skromna, kako po svom prostranstvu tako i po obradi detalja. Jedini veći stambeni objekat je kuća Gavrankapetanovića — počiteljskih kapetana, dok najveći dio kuća ima svega jednu do dvije prostorije za stanovanje. Samo u jednoj kući — kući Salih Delića — imamo musandere bogatije ukrašene rezbarijama u drvetu.⁴⁰ Rezul-

⁴⁰ Pri ulazu ispod rafe u dva lista nalaze se natpisi:

1. Salih-baša Delić, sin Ibrahimov
 2. Godina 1218 (1803) — Jallah — zimmija Pejan.
- Iz posljednjeg vidimo da je duborez izveo podanik nemusliman. Natpise pročitao i ustupio M. Mujezinović.

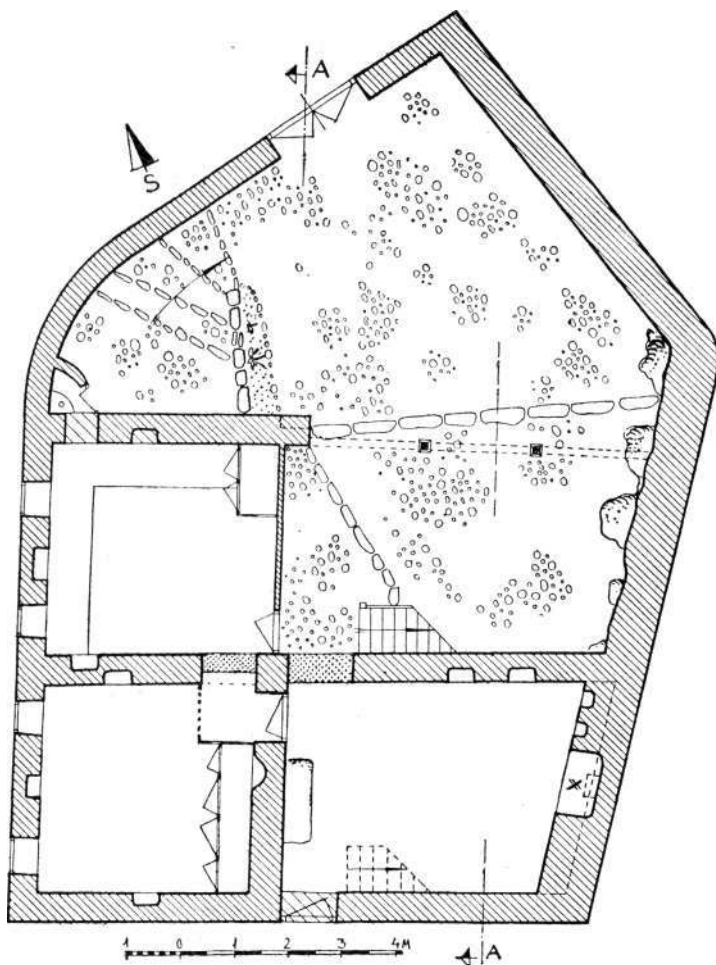
IV. Stambeni objekt se stepenasto prilagođava terenu kroz tri etaže. Na najnižoj koti je izba, a stanovanje je disponirano kroz dva kata. — Presjek kroz dvorište s pogledom na dvorišnu fasadu.

tat svega toga je izvjesno siromaštvo u arhitektonskoj plastici većine stambenih objekata; ovdje zrači ljepota aglomeracije na jedinstvenoj konfiguraciji terena daleko više nego bogatstvo arhitektonskih forma. Ovdje na stražarnici carstva, na padini golog bezvodnog krša, život je bio ozbiljniji i suroviji, što se i na građenju odrazilo.

Gradeći svoju kuću, čovjek je potencirao plastiku terena. Kako god su ove kuće malene, teško da bi se našlo prizemno rješenje. Čak i ako je imao samo dvije prostorije, od kojih može biti samo jedna stambena, on je — umjesto da gradi jednu do druge — postavljao jednu na drugu. S terenom zaista nije bio toliko skučen, i uzroke ovakvom stavu treba tražiti u okviru psihičke komponente. Na taj način se u aglomeraciji pojavio čitav niz kuća koje djeluju kao neke male kule, iz kojih sa zadnje etaže gledaju u svijet dva mala prozora kao dva oka čovjeka koji je to sagradio da se unutra smjesti i čija je dužnost bila da stražari na ovom mjestu.

Dioba kuće na zimski i ljetni dio u Počitelju se slabo osjeća. Kuće srednje veličine često koriste za stanovanje isključivo gornji boj, dok su u prizemlju spremišta i štale. Samo jedna kuća — Gavrankapetanovića — ima odvojen muški i ženski dio sa posebnom muškom i ženskom avlijom.

Svjetlost, zrak i sunce dopiru do svake nastambe. Ne može se tvrditi da je to produkt posebnog htijenja, jer zadovoljenju bioloških uslova pogodio je prvenstveno teren kao i mala gu-

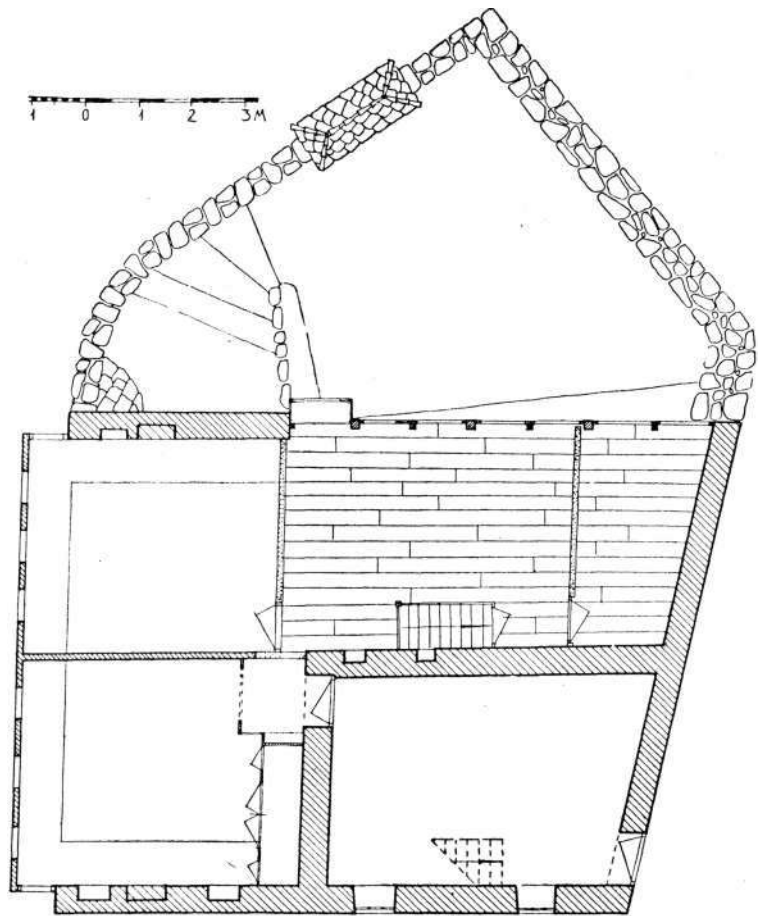

IV, Donja stambena etaža. Naknadno je izvršena dioba objekta i adaptacija za dva međusobno neovisna stana. Vrata koja su tom prilikom zazidana označena su tačkastom ispunom, a nova su rijetko šrafirana.

stoća naseljenosti. Orijentacija čitavog naselja prema zapadu sigurno nije naročito povoljna i možda je to uzrok da na nekim stanbenim objektima vidimo relativno malo otvora (da bi se u prostoru pustilo manje sunca), kao i da neki objekti — kuća počiteljskih kapetana, napr., zauzimaju položaj koji više hvata sjeverozapad, dok drugi opet na zapad okreću samo manji dio stambenog prostora, a divanhane i hajate otvaraju prema onoj strani koja je manje neugodna.

Jednostavno i do krajnosti svrsishodno rješavanje problema, kako su se nametali čovjeku, preko materijala kao važne komponente i uvjeta psihološke i fiziološke prirode, odrazilo je u konačnoj konsekvenci socijalnu razinu stanovništva u datim društveno-ekonomskim uslovima.

Pojava smještaja stoke u donjoj etaži stambenog objekta češća je u Počitelju nego u drugim gradskim naseljima Hercegovine. Mislim da uzroke treba tražiti pretežno u poseljačenju stanovništva od 1878 g. naovamo, a možda i u slabijim ekonomskim mogućnostima, nego napr. u Stocu ili Mostaru, gdje je smještaj krave ili konja redovito rješavan u posebnoj zgradi, često i sa posebnim dvorištem.

IV. Gornja stambena etaža. Nakon adaptacije južni dio objekta dobio je prilaz preko najviše kote terena.

PROBLEM POČITELJA DANAS

Kad sam u uvodu nazvao Počitelj muzej em urbanizma i arhitekture pod vedrim nebom, mislio sam na jedan veliki i lijepo uređeni park u blizini Štokholma, tzv. Skansen. Tu su smještene originalne seoske kuće iz raznih krajeva Švedske, kompletno namještene sa svim pomoćnim zgradama, domaćim životinjama i zasađenim usjevima tu su radionice, crkve itd., pa čitave gradske četvrti sa zanatskim radnjama u kojima svakodnevno pravi majstori demonstriraju odgovarajuće zanate publici i prodaju joj gotove proizvode. Ovakav muzej omogućava posjetiocu da život i kulturu ranijih vremena obuhvati jednim pogledom, da gleda prošlost na dohvat ruke, u kući, pokućstvu i oruđu, u velikom i malom. To nisu vitrine u kojima pojedinosti stoje jedna do druge, to su jedinstvene slike cjeline u vlastitom okviru, kako su djelovale u životu.

I još nešto što upotpunjuje ovakav aranžman. Tu su smješteni restorani, mjesta za festivale i koncerte, pozorište i — razumljivo — mnogobrojne prodavaonice sitnih uspomena. Navodno da Skansen danas broji više posjetilaca nego sam pariški Louvre.

Treba li mnogo da, na nešto drugačiji način, stvorimo od Počitelja naš muzej pod vedrim nebom? Ustvari muzej je već tu, treba ga samo srediti i otvoriti.

Ali Počitelj ne treba da bude samo muzej. Ima još i drugih mogućnosti da ovaj gradić postane ponovo živ, štaviše društveno i privredno aktivan. Razmotrimo ih.

Opće ekonomske smjernice.

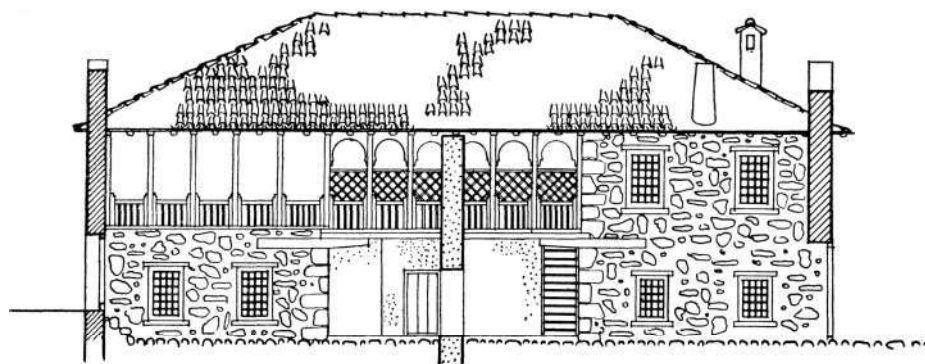
Današnje životno područje Počitelja je relativno maleno, a sastoji se od tzv. Gornjeg i Donjeg polja, te prilično neplodne visoravni istočno od mjesta. Područje je poljoprivrednog karaktera, a od proizvoda najviše se uzgaja voće (prvenstveno trešnja) i povrće, u koju svrhu je u novije vrijeme rađeno na sistemu navodnjavanja, te vinova loza i duhan.

Gajenje stoke i peradi je neznatno, uglavnom ograničeno na djelomično zadovoljenje potreba pojedinih domaćinstava, a ne za tržište.

Stanovništvo koje danas živi u Počitelju upućeno je isključivo na zemljoradnju, iako ovi ljudi

V. Gavran-Kapetanovića konaci mogu se adaptirati za turistički hotel sa cca 30 postelja.

Presjek kroz dvorište i pogled na zgradu haremluka s jugoistočne strane.

u načinu života i danas odaju građanske navike. Višak radne snage seli u druga mjesta ili — što važi naročito za mlađi svijet — svakodnevno odlazi na rad u Čapljinu, da bi se naveče vraćao kući u Počitelj. Uvjeti života za ovaj dio stanovništva naročito su otežani znatnom udaljenošću mjesta rada od mjesta stanovanja, i to bez ikakvih prevoznih sredstava za lakše i organizirano prebacivanje ovih ljudi s jednog mjesta na drugo. Zato ovi radnici nakon izvjesnog vremena obično potpuno napuštaju zavičaj, nastanjujući se bliže mjestu rada, usled čega naselje brojčano stalno opada.

Analizirajući prema dostupnim podacima i opažanjima mogućnosti opstanka Počitelja u današnjim uslovima, čini se da bi ovo mjesto trebalo sukcesivno razvijati po sljedećim smjernicama, i to redoslijedom koji je ovdje dat:

1. kao kulturno-historijski centar, koji će po svom značaju daleko preći granice svog životnog područja, te poprimiti vjerovatno republički, pa i savezni, značaj;
2. Kao turistički centar u raznim vidovima, s obzirom na klimatske prilike, Neretvu i vanređan sklop kulturno-historijskih spomenika;
3. kao masovni rekreativni centar;
4. kao omladinski sportski centar;
5. kao poljoprivredno-zanatski centar.

Jasno da rješavanje svih ovih problema zahtijeva detaljan vremenski i finansijski plan, čija će realizacija zahtijevati duži niz godina, kao i čitav niz projekata za konzervacije i adaptacije pojedinih objekata, te privrednu aktivizaciju po raznim sektorima društvene djelatnosti.

Problemi se isprepliću, međusobno dopunjuju ili divergiraju, no s obzirom na veliki značaj mjesta kao kompleksnog kulturno-historijskog spomenika, ovaj faktor treba naročito imati u vidu.

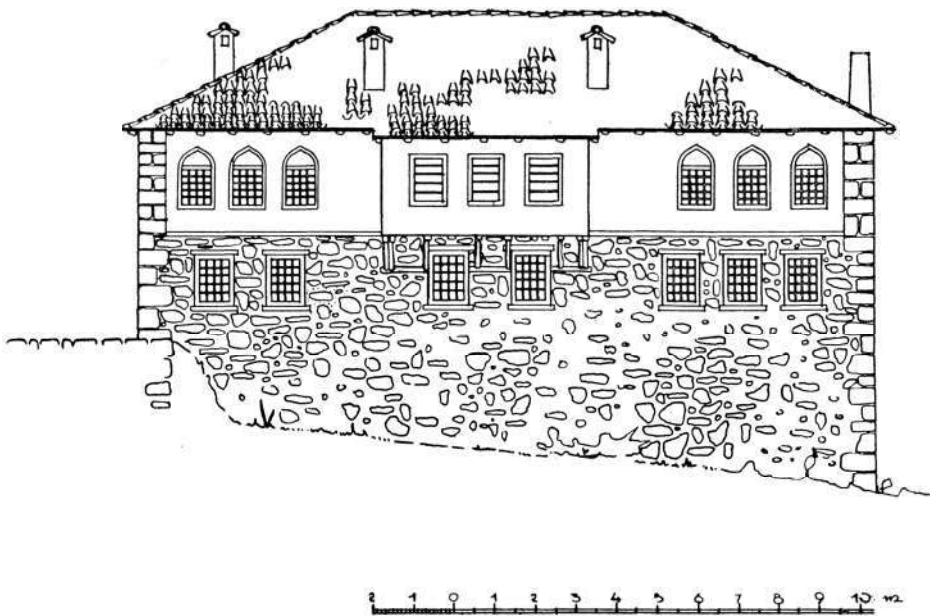
Problem saobraćajnih veza i prometnih sredstava.

U odnosu na glavne međugradske saobraćajnice — željeznicu i kolsku cestu — Počitelj leži dosta povoljno. Željeznička pruga Sarajevo—Dubrovnik (Zelenika, Ploče, Crna Gora) nalazi se na suprotnoj obali Neretve, dovoljno daleko od mjesta da mu sačuva mir, tišinu i čisti zrak i ujedno dovoljno blizu da se od jedne željezničke postaje, koju bi trebalo postaviti nasuprot Počitelju (jer Dretelj kao najbliže stajalište leži dosta ekscentrično), prešavši Neretvu čamcem, lako dospije u gradić. Dolazak čamcem u ovo historijsko mjesto sam po sebi mogao bi biti kolosalna atrakcija, a može se — ukoliko bi iziskivala potreba — prilaz u budućnosti riješiti i jednim laganim visećim mostom za pješake. U vezi s ovim trebalo bi konačno otvoriti i poglede s pruge na grad djelomičnim uklanjanjem visokog drveća između pruge i Neretve, izgraditi prilaz od postaje do rijeke, te na obje strane rijeke urediti mala pristaništa za čamce.

Gledajući na Počitelj sa stanovišta eksploatacije u turističke svrhe, možemo računati na više vrsta posjetilaca:

1. inostrani turisti u prolazu iz Srednje Europe na Sredozemlje i obratno, sa pretežnim zadržavanjem od tri do šest sati;
2. domaći posjetioci: a) sa zadržavanjem od nekoliko dana (god. odmor, ferijalni savez i sl.), b) sa jednodnevnim zadržavanjem (Weekend), c) sa zadržavanjem nekoliko sati (ekskurzije i pojedinci u prolazu ka Jadranu).

Inostrani turisti putuju ogromnom većinom vlastitim automobilima i autobusima, tako da će njihov dolazak u mjesto biti vezan za kolsku cestu. Postojeća cesta Mostar—Čapljina tangira gradić na Muminovači, a na udaljenosti od cca dva kilometra. Postavlja se problem boljeg uređenja postojećeg puta od Muminovače do Gornje kapije, te stvaranja prostora za parkiranje vozila na ulazu u grad. Pošumljavanjem manjeg platoa na suprot-

Isti objekt sa sjeverozapadne strane.

noj strani od Gornje kapije stvorio bi se zasjenjen prostor za parkiranje vozila, gdje bi se možda postavila i benzinska stanica itd. Ovo zelenilo moglo bi ujedno poslužiti i kao tampon između historijskog Počitelja i novogradnji koje se vide danas nasuprot Gornjoj kapiji.

Prebacivanje domaćih turista, koji putuju brzim vozom, moralo bi se riješiti stalnom autobusnom vezom sa stanice Čapljina, kao što bi se morao osigurati i prelaz čamcima sa stajališta za putničke vozove na pruzi vis-a-vis Počitelja. Rješenjem ovih problema, uz neophodan rad na propagandi, osigurali bismo barem preko ljeta veliku posjetu turista ovom mjestu.

* * *

U intenzivnoj izgradnji naše zemlje danas se nalazimo pred realizacijom projekata normalne pruge Sarajevo—Ploče, koja u odnosu na Počitelj ostaje približno na današnjoj željezničkoj trasi, ali će s obzirom na nove kapacitete, trebati još više povesti računa o povezivanju naselja na željeznicu. Također je u projektu i nova cesta dolinom Neretve i to njenom lijevom obalom, koja po prvim skicama prolazi ispod Počitelja, odvajajući naselje od rijeke. Realizacija projekta sigurno će samom mjestu biti od velike koristi, jer će automobilski saobraćaj koji se sve više intenzivira dovesti u samo mjesto. Međutim, ovdje se valja ozbiljno pozabaviti samim provlačenjem ceste kroz Počitelj kao vrlo delikatnim zahvatom, pri čemu cijena realizacije ne smije biti kvalitativno mjerilo. Predlog da trasa prođe iznad zidina vjerovatno nije prihvatljiv zbog velikih visinskih razlika (cca 90 metara), ali isto tako nije prihvatljiv ni nasip uz rijeku koji bi uništio svaku prostornu i funkcionalnu vezu naselja s Neretvom i s Gornjim poljem — prihvatanje takve koncepcije značilo bi kraj svim

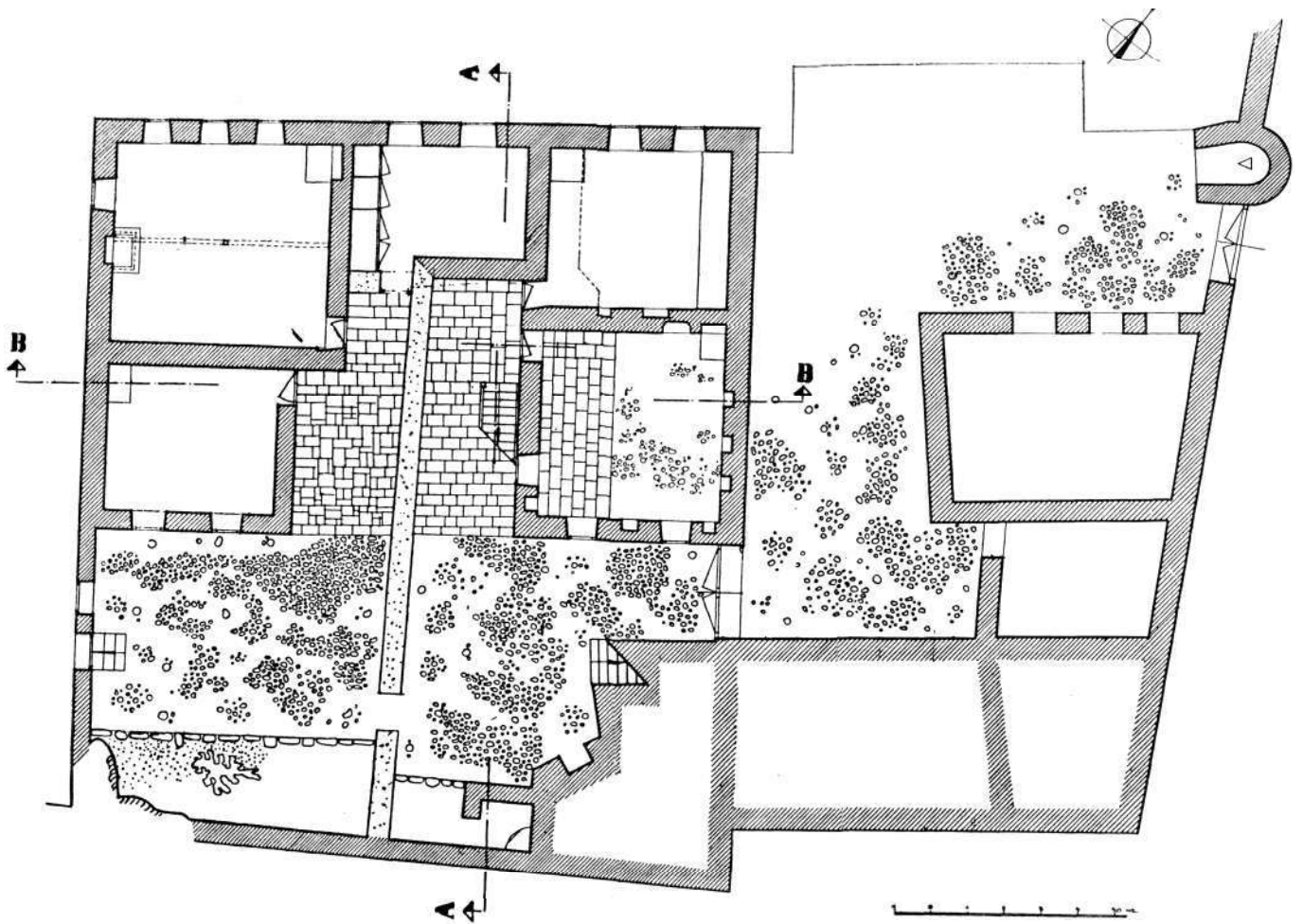
dobrim željama i namjerama u vezi s Počiteljem kao kulturno-historijskim, turističkim, rekreativnim ili sportskim žarištem. Činjenica je, međutim, da zanimljiva izadovoljavajuća rješenja mogu da se nađu i to u više varijanata, a koja će biti realna, ovisiće o širem, regionalnom razmatranju uključujući i pitanja hidro-sistema Neretve.

Pitanje turističko-ugostiteljskih objekata.

Danas u Počitelju čovjek ne može nabaviti ni komad kruha ni kutiju cigareta, jer nema nikakvog nabavno-prodajnog servisa, niti može popiti barem špricer ili crnu kafu, jer nema ni najobičnije kafanice. Na taj način i ono turista što ovamo zaluta, s jedne strane, mora što prije da nastavi put jer ovdje ne može dobiti ni najosnovnije, a, s druge strane, za samo mjesto ne donose ni najneznatniji dio onih materijalnih dobiti, koje inače turizam mora donijeti. Kad bismo imali bilo kakvu evidenciju o tim posjetama, ne bi bilo teško odrediti približne vrijednosti tih gubitaka u deviznim sredstvima i dinarima, a čini se da ti gubici nisu baš beznačajni.

Savremeni turizam kao grana narodne privrede zahtijeva sa svoje strane čitav niz objekata, naročito ugostiteljskih. Mislim da ne treba posebno naglašavati neophodnost dobro organizirane ugostiteljske djelatnosti, koja će posjetiocu pružiti odgovarajući komfor i omogućiti mu da se u mjestu zadrži koliko mu se sviđa, ne odričući se pritom svakodnevnih potreba i navika civiliziranog svijeta.

Mi imamo sreću da je ovaj gradić do danas kao spomenik svoje epohe ostao netaknut; treba se truditi da tako bude i ubuduće. Rješavanje problema ugostiteljskih objekata potrebno je do mak-

V. Gavran-Kapetanovića kuća — najrazvijeniji stambeni objekt Počitelja sa izdiferenciranim intimnim porodičnim i gostinjskim odjeljenjima kao i posebnim avlijama, te stambenim prostorijama kroz dvije etaže. Tlocrt prizemlja.

simuma uskladiti sa djelatnošću službe zaštite kulturnog nasljeđa, kako bi se istovremeno, rješavanjem potreba turizma, pojedini objekti obnovili i očuvali od eventualnog uništenja spomenišnih kvaliteta. Ispravno rješenje ovih problema nerazdvojivo je vezano za konzervatorsko-restauratorsku problematiku mjesta, ne u smislu neobzirnog komercijaliziranja spomenišnih vrijednosti, nego traženjem praktičnih namjena pojedinih preživjelih arhitektonskih ljuski u njihovom privođenju savremenijoj funkciji.

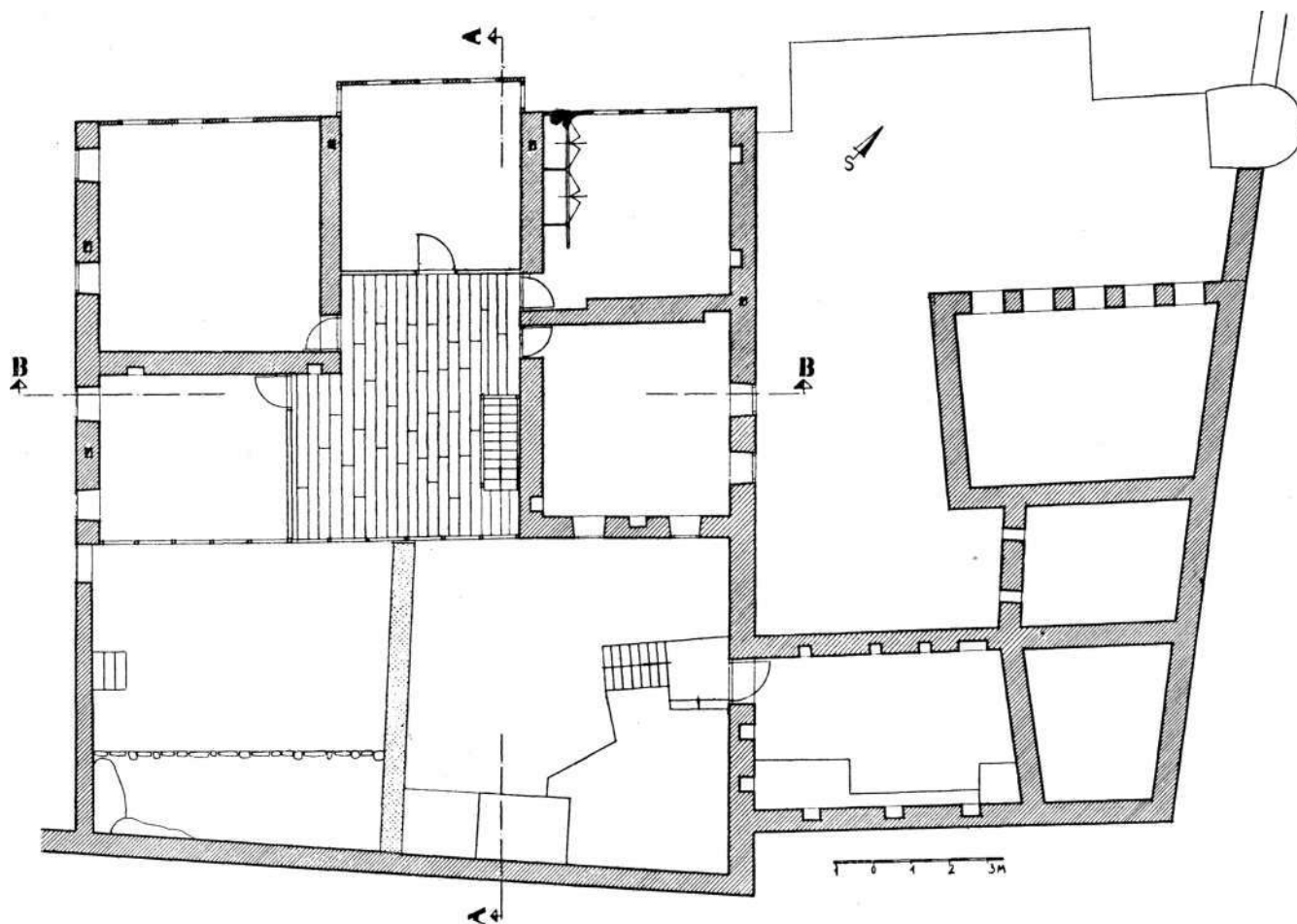
Dok je han u Počitelju, kao izraziti preteča hotela, danas ruina, neupotrebljiva u smislu svoje ranije funkcije, za ugostiteljske potrebe mogu veoma dobro poslužiti tri vrlo značajna objekta: Gavrankapetanovića konaci, medresa i hamam.

U Gavrankapetanovića konacima vidimo buduću turistički hotel. Svojom postavom u urbanističkom sklopu, svojim prostranstvom, dominantnim položajem u današnjoj slici naselja i u njegovoj povjesti, ovaj objekt — uz odgovarajuće adapta-

cije — može ne samo praktično poslužiti za potrebe sezonskog hotela, već štaviše — ako arhitekt kome se povjeri ovaj posao bude na visini zadatka — doprinijeti istinitijem i dubljem doživljavanju čitave jedne minule epohe posmatrane iz prostornog okvira nekadašnjeg vlastodržca. Usklađivanjem historijske arhitektonske ljuske i savremene opreme želimo postići da se posjetilac pomalo osjeti da je u kući počiteljskog kapetana uz zadovoljenje njegovih svakodnevnih navika čovjeka dvadesetog stoljeća.

Dispozicija i veličina objekta omogućuje adaptaciju za hotel od oko 30 postelja, eventualno sa još 4–15 pomoćnih ležaja, dok se ruševine muškog dijela kuće u prvoj avliji mogu preurediti za restoran sa kuhinjskim pogonom i svim sporednim prostorijama.

Oprema hotela ovisiće svakako o usvojenoj kategoriji, a mogućnosti za dobro rješenje su pred nama. Naročitu vrijednost predstavlja baš podjela objekta na ženski i muški dio, što znači punu izolaciju hotelskih soba od bučnog restoranskog dijela, kao i mogućnost pristupa spoljnih posjetilaca u restoran, a da ne uznemiruju stambeni dio hotela. Orijeatacija objekta prema sjeverozapadu djeluje u doba sezone povoljno na većinu soba,

V. Gavran-kapetanovića kuća — tlocrt sprata.

kao i na zasjenjavanje terase pred kućom, koja može poslužiti za serviranje na otvorenom. Zamislite, kakvi vidici za vrijeme objeda sa ovog mjesta na grad, rijeku i okolna brda!

Medresa, nekadašnji centar intelektualnih nastojanja u ovom kraju, treba da poprimi karakter klubskih prostorija zajedno sa kafanom. Domaćin sa malim kafanskim pogonom u jednoj od pet sobica, serviranje kafe po ostalim prostorijama i po prilici prvenstveno na terasi, a usto šah i druge društvene igre, dnevna štampa, mala biblioteka sa čitaonicom, tiha razonoda i razgovori — to bi trebalo da bude sadržaj ovog objekta. U doba između dva rata po dvije sobice spojene su zajedno; mogućnosti za organiziranje kluba nisu nepovoljne, pogotovo ako ovo ne restauriramo. Istina, komunikacija ostaje u otvorenom trijemu, što u Počitelju, naročito u sezoni turizma, nikako nije neprijatno. Doduše, ovaj objekat bi se koristio i zimi, koristilo bi ga stanovništvo mjesta kad se nakon sezonske ekspanzije u polja, vrati na zimovanje u grad, za svoje potrebe društvenog kontakta, za kulturno-politički rad, za djelatnost SSRNJ i omladinskih organizacija. I baš ova sezonska smjena korisnika pokazuje da bi taj objekat mogao hiti ogledalo društvenog života u Počitelju.

Alternativno, objekt medrese mogao bi se (možda u prvoj fazi) koristiti kao prenočište sa osam postelja, sa domaćinom i jednom društvenom prostorijom,

Najzad hamam, čija je konzervacija i tehnička konsolidacija vrlo akutna, ali čija restauracija vjerovatno ne dolazi u obzir, daje mogućnosti za uređenje ugodne pivnice, pune hlada i svježine. Ovdje je na domak kupaća i veslača sa Neretve, te sportista i šetača s obale rijeke potrebno stvoriti mogućnost da se popije čaša osvježavajućeg pića i pojede neki sedvič, a to se pod preostalim svodovima nekadašnjeg kupatila može dobro organizirati.

Tri ugostiteljska objekta — tri atrakcije. Što se, pak, tiče pogona, to treba organizirati ne samo pod jedinstvenom upravom, nego i sa što manje ljudstva. Svatri objekta ni u kom slučaju ne treba da budu istovremeno otvorena publici, već možda restoran do poslije ručka, pivnica do predveče, a klub naveče, ili u nekoj sličnoj kombinaciji.

Pored adaptacije navedena tri objekta, a za masovna konačišta u smislu camping-a, trebalo bi obnoviti čitav niz manjih objekata koji su danas bez krova i koji sa kulturno-historijskog stanovišta nemaju pojedinačne vrijednosti, ali su od značaja za cjelovitost urbanističkog tkiva. Uređenjem

jeftinih prenoćišta sa minimalnim komforom i ti bi objekti poprimili društveno korisnu i možda privredno aktivnu funkciju i njihov broj bi se iz godine u godinu mogao povećavati. Ovi objekti, depandansi glavnog hotelskog objekta u Gavrankapetanovića kući, mogli bi se iznajmljivati kompletni pojedinim grupama koje dolaze ovamo na ljetovanje. Svaki takav objekat trebalo bi da dobije i minimalnu kuhinju, kako bi se omogućilo onima koji to žele da sami priređuju svoju hranu i na taj način provedu svoj godišnji odmor relativno vrlo jeftino. Kao znatno proširenje stambenog fonda ovog masovnog smještaja treba uzeti u obzir i iznajmljivanje onih kuća koje su napuštene preko ljeta, kad njihovi vlasnici sele u polje.

Na ovaj način najveći dio grada pretvorio bi se u jedinstven ugostiteljski objekat, pun života.

Također bih napomenuo da je osnivanje jedne umjetničke kolonije u Počitelju od nadležnih faktora principijelno prihvaćeno i da se već ulažu ozbiljni naponi u pravcu realizacije. Nije isključena mogućnost da s vremenom dobijemo nekoliko raznih kolonija u ovom kulturno-historijskom ambijentu.

O nekim komunalnim potrebama.

Pored ugostiteljskih objekata za aktivizaciju mjesta neophodan je kakav-takav nabavno-prodajni servis, koji bi omogućio, kako gostima tako i domaćem stanovništvu, da u mjestu nabave najnužnije prehrambene i industrijske proizvode. Nadalje se nameće potreba organizovanja direktne prodaje poljoprivrednih proizvoda stanovništva gostima, i to prvenstveno voća, kao i povrća, mliječnih proizvoda, jaja i sl. onima koji žele sami da kuhaju. Poznato je, nadalje, da turisti rado ponese iz svakog mjesta poneku sitnu uspomenu, u koju svrhu bi trebalo posebno razmotriti mogućnost oživljavanja nekih specifičnih zanata kao i lokalne kućne radinosti. (Ovdje bit usput napomenuo da se u Počitelju nekada dosta gajila svilena buba i da bi oživljavanje ove djelatnosti — možda na zadružnoj bazi — vjerovatno značilo još jednu mogućnost ekonomskog prosperiteta).

Cjelokupna ova prodajno-potrošačka i eventualno zanatska djelatnost zahtijeva svoje mjesto, te bi u tu svrhu trebalo obnoviti barem djelomično grupaciju dućana nekadašnje počiteljske čaršije.

Ne smije se ispustiti iz vida ni problem snabdijevanja mjesta vodom. Postavljanjem motorne pumpe za vodu u blizini rijeke, te rezervoara barem u visini pokrovlja Gavrankapetanovića kuće, riješio bi se u prvoj fazi problem snabdijevanja vodom glavnih ugostiteljskih objekata. U konačnoj fazi treba osigurati dovod vode do svakog objekta u mjestu, te prema savremenim principima osigurati njeno prečišćavanje. Električna energija dovedena je tokom 1960 za cijeli Počitelj sa dalekovoda koji prolazi na udaljenosti od oko dva kilometra od grada.

Zadovoljenjem potreba smještaja i snabdijevanja stranih i domaćih turista, pojavljuje se i potreba njihove razonode u raznih vidovima, jer to direktno utječe na trajanje njihova boravka. Ljepota Neretve, prirodne plaže koje treba samo uraditi i mogućnost uređenja terena za razne sportske igre na početku Gornjeg polja, tj. direktno uz naselje, dopunjuju atraktivnu raznovrsnost turističkog centra, a ujedno utječu na nastajanje masovnijeg omladinskog ljetovališta na ovom mjestu, možda u okviru Ferijalnog saveza ili slične omladinske organizacije.

Ali ne samo plivanje i veslanje na rijeci ili sportske igre na njenoj obali, nego i druge vrste razonode potrebno je organizirati na ovom mjestu počam od tzv. »Trešenjeve nedelje«,⁴⁷ masovnih izleta za počiteljske goste na Radimlju, u Stolac, na Mogorjelo, itd., pa do glazbe i plesa, kinopretstava, povremenih koncerata i gostovanja kazališnih grupa. Ovdje treba s puno osjetljivosti naći granicu između gradske buke, od koje ljudi u danima godišnjeg odmora najčešće bježe, i dosade mrtvila na koju nijesu navikli. Za potrebe raznovrsnih priredbi Počitelj ima krasnu dvoranu, koju treba nešto malo urediti — to su ruševine hana. Dvorana je, istina, bez krova, ali baš zbog toga u ljetnim noćima veoma ugodna. I još jednu dvoranu dostojnu Shakespeare-a — donju terasu počiteljske tvrđave. (Sigurno je, međutim, da Počitelj nema druge potrebne uslove za nekakove svoje ljetne igre).

Zaključna razmatranja.

Iznešeni predlozi daleko su od toga da pretenduju ili da budu definitivan program. Doduše, oni su već razmatrani na raznim forumima zainteresiranih faktora, tako da se ne može reći da su samo plod mašte i želja pojedinca, iako nije isključeno da će ih vrijeme još znatno korigirati.

Ali, ma šta pokušali da uradimo u Počitelju, težište mora ostati na očuvanju kompleksnog kulturnohistorijskog spomenika. Vidjeli smo, međutim, iz naprijed izloženog da se dobar dio konzervatorskih problema, naročito u vezi s objektima sposobnim da odgovore nekoj savremenoj namjeni, može riješiti uključenjem drugih životnih komponenata, u prvom redu turističkih. Jedino održavanje onih objekata koji su neuporabljivi za neku savremenu svrhu trebalo bi da i materijalno tereti službu zaštite spomenika kulture. Mislim pri tome prvenstveno na počiteljske utvrde i zidine, te na džamiju i sahatkulu.

⁴⁷ Svake godine koncem mjeseca maja slavi se ovdje »Trešnjava nedelja« (ranije Trešnjev petak). Mnoštvo naroda iz bliže i dalje okoline slije se u Počitelj, te je to smotra folklora i poljoprivredne djelatnosti. U novije vrijeme nastoji se da se ovom narodnom blagdanu pristupi organizovano priređivanjem poljoprivrednih izložbi, utakmica i sl.

Ovdje je svakako potrebno koordinirati rad stručnjaka raznih struka i raznih stručnih i privrednih organizacija, počam od rada na stvaranju jedinstvenog operativnog plana, pa do kraja njegove realizacije nakon niza godina i korekcija nakon primjene u život.

Za službu zaštite spomenika kulture dovoljno je sa stanovišta autentične dokumentacije, da, napr., zidine Počitelja konsolidujemo tako da smo ih za izvjesni period zaštitili od daljeg rušenja. Da li ćemo neki dio koji je danas porušen obnoviti, da li ćemo te zidine urediti tako da budu za posjetioce grada prohodne po kruništu, recimo od glavne utvrde preko Gornje kapije do Pašine tabije, i da li ćemo u nekoj prostoriji, možda, urediti malu muzejsku izložbu, koja će posjetiocu zorno eksplicirati historijat Počitelja — to je pitanje i konzervatora, i stručnjaka za turizam, i arhitekta-urbaniste i ekonomiste... Isto to važi, napr., za noćnu rasvjetu Počitelja i pojedinih objekata u njemu. Vani, u zemljama gdje je turizam visoko razvijen, na ovaj način — igrom svjetla i sjene — nastaju fantastične priče o prošlosti koje prelaze u mašti u domene irealnog. Vidjeti noću iz voza počiteljske zidine obasjane

dobro postavljenim reflektorima, bilo bi divno i privlačno. I puno još sličnih problema...

Ne smijemo gubiti iz vida da ovaj dragulj našeg urbanističko-arhitektonskog nasljeđa rapidno propada. Potrebno je zato najhitnije poduzeti nešto da ne dođemo prekasno, potrebno je zainteresirati sve moguće interesente i ujedinjenim snagama započeti organizovan rad na stvaranju općeg plana, na pripremi pojedinih projekata, na organizaciji radova, na njihovoj realizaciji, konačno, na propagandi, kako kod nas u zemlji, tako i u inostranstvu.

Ne bi smio proći ni jedan turistički auto između Čapljine i Mostara, a da ne svrati ovamo. A oni koji Počitelj jedanput vide, naročito ako u njemu, uz čari prirode i bogatstvo historijske arhitekture nađu i zadovoljenje svojih ljudskih potreba i rasonodu koja ima odgovora, biće onda dalje sami propagatori naših nastojanja.

Inicijativu za sav ovaj rad uglavnom je dosada davao Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH, ali nam je želja ne samo da glavne objekte očuvamo od propasti, već da, posmatrajući naselje kao jedinstvenu i ničim nedjeljivu cjelinu, pronađemo životne sokove njegova potpunijeg opstanka i intenziviranja.

POCITELJ SUR LA NERETVA

Essai urbanistique et architectonique avec un aperçu sur les problèmes de la conservation.

La configuration du terrain sur lequel Pocitelj est situé représentait à l'époque du féodalisme et de la stratégie d'alors la position idéale pour une forteresse. L'importance stratégique perdue, la ville se meurt lentement et, de nos jours, elle ne représente qu'un musée de l'architecture d'Herzégovine pour les 500 dernières années.

Les premiers documents écrits, relatifs à Pocitelj, remontent au milieu du XVe siècle. C'est alors, de 1465 à 1471, que la Hongrie et Dubrovnik ont entrepris de grands travaux pour fortifier la ville.

En 1471, Pocitelj fut conquis par les Turcs. Le XVIe et le XVIIe siècle furent une époque de construction paisible. C'est alors qu'on a édifié d'importants bâtiments publics: mosquée, l'école primaire (mekteb), l'école secondaire (medresa), cuisine populaire gratuite (imaret), hostellerie (han), bains (hamam), tour de l'horloge (sahatkula). La plupart de ces bâtiments existent encore de nos jours. Les dernières années du XVIIe siècle sont caractérisées par une nouvelle activité que se manifeste par la reconstruction de la ville, car alors les Turcs constituaient un vaste front de

défense contre l'Europe. Toute la ville fut entourée d'une muraille et là où il n'y en avait pas on construisit deux bastions et l'on renforça le donjon.

Avec ces réparations la construction de la ville fut à peu près achevée.

Cette agglomération urbanistique, adaptée à la configuration du terrain, montre une certaine ressemblance avec la solution urbanistique de Dubrovnik et de Ston, mais, par son organisation intérieure, elle a le caractère d'une agglomération orientale, ce qui démontre une grande influence simultanée de deux cultures divergentes sur le territoire de l'Herzégovine. Tandis que cette agglomération avait exclusivement une importance stratégique pour la Bosnie et la Hongrie médiévales, elle avait pour les Turcs, au moins pendant les deux premiers siècles, avant tout une grande importance en tant que noeud économique et noeud de communications. La construction d'un tel noeud se développait d'après un schéma dont il faut chercher l'origine en orient: Près de la Neretva il y a un marché avec de nombreuses boutiques, un grand han et un hamam. Derrière ce han se trouvent la me-

dresa, et l'imaret... Les enfants qui vont à la medresa fréquentent le haman, et l'imaret a besoin des provisions du marché. Un peu plus loin il y a une mosquée avec un mekteb (la mosquée a deux entrées: une qui la relie au marché, l'autre qui la relie aux quartiers d'habitation). Autour de ce centre les quartiers d'habitation sont situés sur des pentes. Toute l'agglomération est dominée par les fortifications et entourée de remparts. Cette variété laisse l'impression de la troisième dimension, chaque fonction a sa forme spécifique et dévoile une richesse inattendue de relief, sur laquelle se reflète la variété de la vie. La forteresse, en tant qu'objet architectonique, montre clairement le principe de cristallisation et celui d'expansion à travers les siècles. La partie la plus ancienne du bâtiment est la partie inférieure de la tour octogonale ainsi qu'un élément cubique près de l'entrée principale. Les constructions de l'époque turque qui sont conservées ont le caractère des constructions monumentales typiques. L'élément principal, qui donne à la mosquée, au hamam, et à la medresa leur relief et leur plastique est le cube surmonté d'une coupole. L'architecture est caractérisée par la plastique spatiale et c'est la masse qui est la base de la composition et de la forme. On cherche l'expression au moyen d'une forme géométrique et abstraite, au moyen de l'harmonie des éléments. On la cherche aussi au moyen de l'alternation du vide et du plein, de la lumière et de l'ombre, au moyen des proportions de la forme et de la masse, de la hiérarchie des masses, et tout cela dans les limites de l'abstrait contrastant avec la nature. Les détails sont généralement heureux par rapport aux formes conventionnelles, mais on sent cependant que ce sont là des rejets de l'extrême périphérie d'une culture, et en même temps on sent la proximité d'un autre territoire culturel.

Les maisons d'habitation à Pocitelj, beaucoup plus que les bâtiments publics, sont adaptées à la configuration du terrain et aux conditions locales. La construction à Pocitelj présente un caractère spécifique. Elle a gardé quelques éléments des influences orientales dans la mesure où ces influences se sont conservées dans les moeurs de la population. Le problème se pose pour les services de la conservation des monuments culturels de conserver cette agglomération ainsi que certaines constructions importantes, car tout cela tombe en ruine et la ville elle-même meurt rapidement.

Après avoir analysé les possibilités de l'existence de Pocitelj dans les conditions d'aujourd'hui, il semble que cette localité puisse se développer en tant que:

1. Centre culturel et historique qui aura, par sa valeur, une importance primordiale en Bosnie-Herzégovine.
2. Centre touristique sous divers aspects: conditions climatiques, Neretva, complexe architectonique et urbanistique.
3. Centre important de loisirs.
4. Centre de sports pour la jeunesse.
5. Centre d'agriculture et d'artisanat.

Donc, la possibilité existe d'utiliser dans un but pratique et économique, selon les indications ci-dessus, un grand nombre de ces édifices et d'assurer par là leur entretien et conservation. On pourra également résoudre, sans grandes difficultés, toute une série de problèmes communaux. Tout ceci, joint à bien d'autres facteurs, doit fournir une base réelle à l'existence de cette localité.

POCITELJ ON THE NERETVA (urban and architectural study)

The situation of Pocitelj was ideal for mediaeval feudal society. It had an ideal position to be a fortress as a whole. When it lost its strategic importance it began to die away slowly. To-day it is an architectural museum of Herzegovina for about five hundred years.

The first written documents about Pocitelj belong to the middle of the XV century. Between 1465 and 1471 authorities both from Hungary and Dubrovnik collectively did a great deal to fortify the whole town as a fortress.

In 1471 Pocitelj was occupied by the Turks. The XVI and XVII centuries were periods of peaceful

building. At that time the most important public objects were built: the mosque, mekteb (elementary school), medresa (high school), imaret (expenseless boarding house), hamman (old Turkish steam bath), a clock — tower... Most of these objects are preserved to this day.

During the last years of the XVII century the Turks began to fortify the town better and stronger, for their enemies were severely attacking them in these parts of Europe. Then the whole settlement was surrounded by walls; two bastions and the main tower were built also. So the building of the whole settlement was finished.

The situation of Pocitelj and its urban agglomeration is similar to those of Dubrovnik and Ston. In its internal organization it differs from the former, because it is orientally coloured and has specific peculiarities of East. It was the battle ground of two divergent cultures in this part of Herzegovina. For mediaeval Bosnia and Hungary Pocitelj was important only as a fortress; for the Turks it was (at least in the XVI and XVII centuries) primarily a centre of economic life and communication. Pocitelj was built according to an oriental scheme: the market with rows of shops, with a large han (hostel) and hammam (old Turkish steam bath) was built along banks of the Neretva. The last was frequently visited by pupils of the high school. Behind the hostel they built medresa (the high school) and an expenseless boarding house which was provided from the market. A little above the high school the mosque and elementary school were built which were connected with the market on one side and with houses on the other. It was the centre of the whole settlement which at that time was quite surrounded by walls. This differentiation had a note of the third dimension; every function had its own specific form; the variety of life and its richness impressed also.

The fortress as an architectural object explains clearly the principle of crystallization and increasing of the town through centuries. The lower part of octagonal tower is the oldest object with a cubic element by the main entrance.

Preserved objects from Turkish period have all characteristics of typical monumental objects. The fundamental element of physical and space manifestations of the mosque, high school and the old steam bath contains of cubic with a calotte. Architecture is

presented with its plasticity in space; its mass is a base of shaping and composition. It is expressed in abstract geometric forms, in harmony of all parts, in full and clear rhythm, in light and shade, proportion of forms and mass and in contrast with nature. Details (compared with standard forms) are more or less successful. It is evident: this is a periphery of an oriental culture; the nearness of quite opposite culture (Mediterranean) may be also felt.

Building of private houses at Pocitelj shows more than public objects a close connection with configuration of this region; therefore it is here quite local with a lot of oriental influence which has become a part of living habits of population.

Protection of this agglomeration and some important objects is extremely acute. The settlement is going to become a ruin rapidly. In order to preserve it for the future as soon as possible the author suggests this plan:

1. To develop Pocitelj as a cultural and historical centre, not only of local importance but that of the whole republic.
2. To develop the settlement as a tourist spot in various aspects.
3. To develop it as a recreative centre of the population.
4. as a youth sport centre.
5. as an agricultural and handicraft place.

In this way many important objects could be practically used and their existence ensured. Many communal demands could be solved rather easily. All this should give the real base for further living and development of this really interesting settlement.

PROBLEMI PREZENTACIJE SPOMENIKA KULTURE

Opšta karakteristika dosadašnjeg razvoja službe zaštite spomenika kulture u zemlji svodi se uglavnom na brigu za očuvanje i održavanje spomenika. Na toj tačci, interes konzervatora se zastavio. Tko će koristiti spomenik i na koji način o tome oni ne vode brigu. O tim i takvim pitanjima, konzervatori se ne pitaju. Brigu vode komunalni organi opštine, odnosno sreza. Posljedica takvog stanja stvari, sasvim je razumljivo, je jedna dosta štetna praksa praktičnog korištenja spomenika, o kojemu je problemu već ranije bilo riječi (Smail Tihić »Spomenici kulture i njihova namjena«, »Naše starine«, broj VI).

Natičući, uzgred, ova sumarna zapažanja došli smo i do osnovnog našeg pitanja: Kakva je uopšte svrha zaštite spomenika kulture u savremenim našim društvenim uslovima? Da li zbog njihovog korištenja za potrebe domaće privrede i ekonomike; zbog očuvanja kao dokumenata kulturne i političke prošlosti naših naroda; ili — na kraju — kao objekata koji treba da postanu aktivne naučne i kulturno-prosvjetne ustanove? Sasvim je jasno da se u ovako alternativno postavljenoj formi ne možemo decidirano odlučiti ni za jednu od ovih pretpostavki. Jer, normalno je utvrditi da svaki od pomenuta tri slučaja može doći u obzir što je — razumljivo — uslovljeno nizom okolnosti, i što — prirodno — stoji u uslovnoj vezi s prirodom objekta i stepenom njegove izdržljivosti. Jedan konstruktivno snažan i statički čvrst most može se bez teškoće (Uključiti u dnevni saobraćaj. To je, uostalom, i sasvim razumljivo ukoliko je takav zahtjev imperativ našeg vremena. Analogno tomu, i dobro očuvani skladišni prostor treba da dobije adekvatnu namjenu. No, neukusno i nesrećno bi bilo kada bi mi i svaki drugi raspoloživi prostor koristili u tom smislu, dakle, kao

skladište, ili pak, kada bi svaki sačuvani most — pošto po to — htjeli uključiti u dnevnu službu, ne vodeći, pritom, računa i o njegovoj fizičkoj snazi i izdržljivosti. Takva praksa, zacijelo, ne bi donijela veće privredne, a tako ni druge društvene koristi. Štaviše, ona bi nanijela štetu objektu i moralnom prestižu našeg društva.

Zaštita, pak, spomenika samo u smislu dokumenata prošlosti, nijemih svjedoka svoga vremena, svela bi se — u krajnjoj svojoj određenosti — na zaštitu radi zaštite, što svakako nije svrha, ni cilj naše zaštitne politike. Prijedlog, međutim, dat u pravcu korištenja spomenika kulture kao aktivnih naučnih i kulturno-prosvjetnih ustanova, usmjeravanje, dakle, u pravcu korištenja njihovih estetskih, umjetničkih i drugih vrijednosti na planu kulturno-umjetničkog i estetskog vaspitanja širih narodnih masa jeste prva i specifična korist koju društvena zajednica treba i očekuje od spomenika. Približiti, dakle, spomenike javnosti, uspostaviti s njom stalnu a čvrstu vezu na opšte dobro naših građana, čini se da je i najadekvatnija korist koju društvo očekuje od spomenika u zamjenu za svu pažnju i brigu koju ono pokazuje za njihovo očuvanje i održavanje. I upravo je to problem o kojemu sam, u ovoj prilici, želio da istaknem nekoliko misli.

Problem prezentacije spomenika kulture, njihovo, dakle, uključenje u život kao aktivnih faktora odgoja, u kulturno-prosvjetnom smislu, nije dosada razmatran. To pitanje, uostalom, nije obuhvaćeno ni Zakonom o zaštiti spomenika kulture, ni bilo kojim pravilnikom ili uredbom. Štaviše, ono nije pokretano ni u okviru rada stručnih udruženja konzervatora! Pa ako apstrahujemo problem prezentacije muzejskih predmeta koji spada u domen brige muzealaca, i u oblast razmatranja

kojima se bavi muzeologija, onda — sasvim po-
uzdano — možemo ustvrditi da je problem pre-
zentacije nepokretnih spomenika kulture, kao i
pokretnih koji stoje izvan muzejskih zbirki, ostao
do danas neobuhvaćen. Sve je prepušteno slučaju,
nekoj kampanjskoj akciji (naprimjer, u okviru
proslave »Nedjelje muzeja, spomenika kulture i
prirode«). Čvrstih nekih osnova i uputstava u
tom smislu nema. Uz korištenje za dnevne po-
trebe privrede i ekonomike, spomenici se uglav-
nom eksploatišu kao turističke atraktivnosti i ku-
riziteti. Njihovi tumači — mahom profesionalni
vodiči — najčešće u posjedu oskudnog znanja o
materiji koju objašnjavaju — daju samo opšti opis
objekata, protkan po kojom anegdotom i fabulom.
Ovakva interpretacija namjenjena je, uglavnom,
strancima — turistima, i u osnovi je propagand-
nog karaktera, dakle, turistički-atraktivna. Ona
druga daleko važnija, prosvjetno-naučna, eduka-
tivna (u istorijskom, umjetničkom i estetskom
smislu) — namjenjena domaćoj javnosti — najši-
rim krugovima naših građana — potpuno je zane-
marena. Rijetki pokušaji i nastojanja učinjena u
tom pravcu efemernog su karaktera i bez čvršće
naučne osnove. Sračunati na jednu ili dvije pri-
gode — ovakvi pristupi su nesistematski, nedo-
voljno stručno i naučno proučirani.

Pa ako se složimo s prethodno izrečenom
mišlju da u uslovima našeg društvenog razvitka
spomenici kulture i prirode treba da prvenstveno
služe pedagoško-odgojnom cilju, da postanu, da-
kle, škole za širenje prosvjete i kulture u narodu
— onda, sasvim postaje jasno, ovome pitanju treba
posvetiti i odgovarajuću pažnju. Prije svega, tre-
balo bi razmotriti i iznaći pogodne forme i oblike
prezentacije, odrediti organe koji bi s tim bili
stalno zaduženi, osigurati materijalna sredstva u
tu svrhu, izvršiti izbor spomenika, i osposobiti ih
za ovaj zadatak, itd.

Članak nema pretenzija da u tom smislu daje
neke konkretne prijedloge, budući da takva forma
rada zahtijeva poseban i veoma studiozan rad
čitavog niza eksperata. Naša je želja da u ovoj
prilici potaknemo to pitanje, usto i iznesemo raz-
loge u tom smislu, iz svakidašnje naše prakse,
koja ukazuje na svu akutnost ovog problema i
potrebu njegovog punog razumijevanja.

Za prilike u Bosni i Hercegovini od posebnog
je značaja problem zaštite mnogih pokretnih spo-
menika kulture na terenu. Ovo pitanje i pored
svih dosada, Zakonom pomognutih, u praksi pre-
duzetih mjera ostalo je ti dalje otvoreno. Svako-
dnevna praksa potvrđuje da takvi predmeti (slike,
ikone, knjige, predmeti umjetnog zanatstva, etno-
grafski rariteti) nestaju na očigled organa za-
štite. Putevi su različiti i uglavnom spekulativne,
trgovačke naravi. Na ovom poslu angažovali su
se profesionalni trgovci i preprodavci, razni sku-
pljači i »ljubitelji« starina, »pseudonaučni« rad-

nici, i drugi građani različitih profesionalnih ori-
jentacija. Mnogi od tih predmeta završe u komi-
sionim prodavnicama antikviteta kakve srećemo
u nekoliko naših većih gradova, drugi se skrivaju
u privatnom posjedu, do prve povoljne prilike,
dok se treći prenose preko granice da se više ni-
kad ne vrata u maticu zemlju. Najčešće žrtve ove
— u osnovi — nemoralne, zbog tog i nedozvo-
ljene, trgovine su privatni vlasnici, koji su, ma-
hom, slabi poznavaoi realnih ekonomskih vri-
jednosti predmeta koje posjeduju. Zato ih pro-
daju u bescijenje. U tom smislu najviše su pogo-
đene crkve. Ovo je i razumljivo kada se zna da
su one i najveći posjednici starijih umjetničkih
predmeta, posebno ikona i stvari crkvene upo-
trebe. Za prilike u Bosni i Hercegovini, ova prak-
sa ima najjačeg odraza u odnosu na predmete
pohranjene u pravoslavnim seoskim crkvama (po-
sebno Hercegovine), manje na muslimanske bo-
gomolje, budući da takvih predmeta ima rela-
tivno mali broj, dok su u seoskim katoličkim cr-
kvama takvi predmeti prava rijetkost, ali ako ih
ima onda su dobro čuvani i osigurani.

Do prije kraćeg vremena (osobito do posljed-
njeg rata) teško je bilo naći pravoslavnu crkvu
u Hercegovini da ona nije — u svom posjedu —
imala bar jednu ili dvije ikone. Na nekim mje-
stima nalazilo ih se i u većem broju. Situacija
se, danas, umnogome — izmijenila. Ratna stihija
nanijela je ogromne štete. U vrtlogu tih teških
zbivanja bespovratno su izgubljeni brojni i vrlo
vrijedni umjetnički predmeti. Pa ipak je nešto
ostalo. Onaj ko je obilazio seoske crkve Južne
Hercegovine, tokom prvih posleratnih godina,
mogao je u njima naći i po koji vredniji umjet-
nički predmet. Nekoliko godina kasnije tih je
predmeta bilo sve manje. Oni su nestajali. Mnogi
su propali zbog zapuštanja (Duži, i crkvice u Tre-
binjskom i Popovom Polju), od vlage, od kiše,
mehaničkih oštećenja, i slično. Drugi su otuđeni
na razne načine (krađa, zamjena, posudba, i sl.).
Evo kako se to uglavnom događa. Ključevi seoske
crkve nalaze se obično kod nekog seljanina, naj-
češće nepismenog, ili polupismenog čovjeka. On
ih drži da bi njima otvorio vrata crkve u prigo-
dama kada u selo navraća sveštenik, ali i onda
kada u posjetu dolazi nepoznati građanin iz većeg
gradskog centra. Dovoljno je da takav čovjek
saopšti da je došao iz Beograda ili iz Sarajeva,
da je profesor ili inženjer, i da je došao s poslom,
da pregleda crkvu i stvari u njoj, seljak će mu
bez pogovora predati ključeve, kroz to i crkvu
i predmete u njoj. Naivan, u svom prilaženju lju-
dima, vraća se s nenarušenim mirom u kuću, na
njivu, na posao... Proći će i čitav dan, a on
neće ni pokušati da izvidi šta radi taj stranac u
crkvi. Za to vrijeme »naučni« će radnik, ili »lju-
bitelj starina« realizovati svoju namjeru. Bez
muke je izuzeo ono za što je smatrao da realno

ima najveću umjetničku vrijednost. Seljaku je ili povratio ključeve ili ih je ostavio da on sam dođe po njih. Čovjek iz grada se izgubio, s njim i pojedini vrijedni predmeti iz sastava umjetničkog inventara crkve (Ošanići kod Stoca, Kozluk kod Zvornika, Bijeljina). U nekim drugim slučajevima, za vrijedne umjetnine davani su jeftiniji predmeti tvorničke proizvodnje, bez gotovo ikakvih umjetničkih kvaliteta (Tavna). U pojedinim, iako veoma rijetkim prilikama, su i suvlasnici umjetničkih predmeta vršili njihovo otuđivanje (Tvrdoš)...

Da doskoči toj neprilici, Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine piše cirkularno pismo crkvenim vlastima i ukazuje na svu štetu takve prakse pa predlaže da crkva za buduće čuvare ključeva bira pismena lica. Ulaz u crkvu — sugerira Zavod — i pravo pregleda predmeta umjetničkog značaja i vrijednosti mogu imati samo lica snabdjevena dozvolom nadležnog crkvenog starješinstva ili područnog zavoda za zaštitu spomenika kulture. Pa makoliko je ovaj prijedlog bio umjestan i svrsishodan, u praksi on nije donio željene rezultate. Personalna pomjeranja, koja bi crkva morala da izvrši u nastojanju za iznalaženjem pismenijih čuvara seoskih crkvice i onih koji bi taj posao savjesno a besplatno ispunjavali, nisu mogla da budu realizovana. Za to bi trebala posebna budžetska sredstva, a crkva ih nema. Situacija je — prema tome — ostala i dalje ista. Takvo je stanje danas. Pokretni umjetnički predmeti, razmješteni u tako neobezbijedenim prostorima, raštrkanim na širokom, često vrlo teško pristupačnom, terenu — izloženi su i dalje propadanju, i otuđivanju, Fundus našeg umjetničkog inventara konstantno se smanjuje. Da ne govorimo o onim potpuno napuštenim crkvicama koje su još u gorem položaju, jer nesamo da nemaju čuvara, ni ključeva, već čak ni brave na vratima ili vrata na crkvenoj zgradi. Kod takvog stanja stvari postavlja se odmah i pitanje: šta sve treba preduzeti da se ovako nastala, u osnovi teška, situacija popravi pa da se spriječi daljnje siromašenje spomeničkih fondova naše Republike? Zakon, u ovakvim slučajevima (nebriga, nečuvanje, nemar, nehat) predviđa sankcije — oduzimanje predmeta od vlasnika i njihovo prenošenje u državnu svojinu. Drugim riječima, takve bi predmete trebalo prenijeti u muzeje i galerije, gdje bi im — praktično — bio osiguran krov nad glavom, pomoć konzervatora i mogućnost javne ekspozicije. Društvena korist takve prakse, uostalom, bila bi nesumnjiva. Predmet bi bio očuvan od svih formi otuđenja, od fizičkog i tehničkog propadanja, usto bi bio korišten — kao muzejski ili galerijski eksponat — namijenjen u edukativno-prosvjetne svrhe. Ali, zbog činjenice da je pravni vlasnik tih predmeta crkva, postupak ove vrste, ma koliko bio zakonski opravdan

i logično shvatljiv — može povući sobom nerazumijevanje crkvenih vlasti, kroz to i politički štetne posljedice. Teško je, naime, vjerovati da bi svi crkveni organi sasvim pravilno mogli da shvate takvu akciju službe zaštite. Zbog navedenog, za ovakve slučajeve trebalo bi iznaći druga, povoljnija, rješenja.

Republički zavod može uviđajući neophodnost takve akcije, da ukaže odgovornim crkvenim vlastima svu težinu problema i da — koristeći svoj stručni ugled, zakonske mogućnosti i interes zajednice — predloži prenošenje tih predmeta u državne muzeje, ili pak njihovo pohranjivanje u crkvenim riznicama koje bi se mogle osnovati, u najvažnijim sjedištima crkvene uprave (Mostar, Tuzla, Banjaluka), dakle, u sjedištima episkopija.¹ Izuzetno takve bi se riznice mogle osnovati i u drugim mjestima, u kojima se na jednom mjestu — nalazi okupljeno veće mnoštvo kulturno-umjetničkih predmeta (Livno, Tešanj). To bi ustvari, bili — neke vrsti — crkveni muzeji, zbirke, galerije slika, itd. Pomoć organa zaštite (stručna — kad postavke izložbe, kod konzervatorskih zahvata, tehnička — napr. kod obezbjeđenja potrebnog izložbenog prostora, i sl. (treba da je tolika i takova da osigura formiranje zbirki, da bi one — poslije — poprimile isključivo javni karakter. Dakle, pristup u iste bio bi otvoren javnosti. Aspekt zaštite — prvenstveno — a onda i vaspitno-prosvjetna funkcija tih ustanova, i takvo njihovo mjesto u savremenim našim društvenim uslovima — morali bi biti i osnovni razlog njihovom osnivanju. Jasno je da će za normalno funkcionisanje i rad tih institucija biti potrebno donošenje posebnih pravilnika koji bi regulisali ovu materiju.

Da rezimiramo: korist od ovakvog rješenja bila bi višestruka: Ugrožene predmete s terena učinili bi sigurnim od otuđenja jer bi ih prenijeli na jedno mjesto; prenijetim predmetima omogućili bi udoban i suv smještaj, i tako ih zaštitili od vlage i drugih hemijskih i fizičkih oštećenja; osigurali bi lakši nadzor organa zaštite i efikasniju, usto daleko jeftiniju (dolaženjem na samo jedno mjesto) stručnu njegu, i na kraju, a što je gotovo i najvažnije: učinili bi ih društveno korisnim, stvarajući uslove za njihovu ekspoziciju. Lijep primjer takve jedne zbirke, mi već imamo. To je Muzej Stare srpsko-pravoslavne crkve u Sarajevu, koji je već davno postao poznat široj javnosti. Jasno je, međutim, da postavka ove zbirke trpi od mnogih nedostataka kod prezentacije umjetničkih predmeta u odnosu na zahtjeve savremene muzeološke službe. No, tu bi — rekoso — stručne snage Zavoda mogle, i trebale, da pruže pomoć. Posebno u uslovima kada dođe u pitanje osnutak i formiranje sasvim novih zbirki ovog tipa.

¹ Sarajevo, već ima takvu riznicu — Muzej srpska-pravoslavne crkvene opštine.

U odnosu pak na predmete spomeničke vrijednosti i značaja u posjedu katoličke crkve u Bosni i Hercegovini, može se reći da su oni brižnije čuvani. Bar ne postoje lake mogućnosti otuđenja, i trgovačkih transakcija, iako se na tehničku stranu zaštite tih predmeta može uputiti niz prigovora. Istina, tu ima i objektivnih poteškoća (osobito u odnosu na izložbeni prostor), ali i nemara, budući mnogi lijepi i vrijedni umjetnički predmeti trpe od vlage, crvotočine i nestručnih konzervatorsko-restauratorskih intervencija. Ali, učinjen je ozbiljan pokušaj za osnivanjem čitavog niza muzejskih zbirki. Ta je pojava, međutim, karakteristična samo za bosanske franjevačke samostane. U drugim prilikama nema takvih pokušaja. Muzejske zbirke u sastavu franjevačkih samostana u Bosni (Kreševo, Fojnica, Sutjeska, Jajce, Livno...) otvorene su javnosti, koja ih posjećuje. No, ono što smo predhodno rekli o potrebi stručne i tehničke pomoći konzervatora u pravcu postavljanja i uređenja konfesionalnih zbirki — u skladu s najnovijim iskustvima muzeološke službe — dobiva i ovdje svoje puno opravdanje. Također i mnogi predmeti od umjetničke vrijednosti — svojina islamske vjerske zajednice — trpe od istih teškoća. Uprava Vakufa je preuzela početne korake u pravcu formiranja Muzeja islamske umjetnosti u Bosni i Hercegovini. No, nema znakova da je ta akcija daleko poodmakla. Više razloga govori u prilog konstatacije da se ona zaustavila. Za to vrijeme mnogi vrijedni predmeti iz sastava inventara starih džamija i drugih vakufskih zgrada — razbacani u neredu — nestaju (kameni i metalni ćiraci, epigrafski natpisi, lehve — i posebno ulomci dekorativne arhitekture...) Biće potrebno da se i u ovom pravcu preduzmu odgovarajuće mjere oko prikupljanja tih predmeta i njihove ekspozicije na jednom (mjestu, dakle, u Muzeju.

To što smo naveli za pokretne crkvene predmete vrijedi i za brojne usamljene spomenike opće društvene imovine. Makar princip zadržavanja spomenika in situ treba poštivati, u izuzetnim slučajevima, kada se radi o predmetima veće vrijednosti, izolovanim od kontakta s ljudima, osamljenim i izloženim latentnoj mogućnosti uništenja i oštećenja — potrebno je razmotriti mogućnosti njihovog prenošenja na sigurna mjesta, u cilju njihovog izlaganja. Ovo posebno vrijedi za razne vrste nadgrobnih spomenika, naročito za stećke, koji su — i inače — vrlo često, i na razne načine, oštećivani i uništavani (Teslić, Klotijevac kod Srebrenice, Šekovići kod Vlasenice, Bašići kod Gacka...). Ne dolazi u obzir prenošenje takvih objekata iz sastava kompletnih nekropola, makoliko one bile udaljene od civilizacije. Za takve slučajeve preporučljivije je sačiniti gipsane kopije, i iste koristiti kao muzejske eksponate.

U tijesnoj vezi s ovim stoji i potreba osnivanja jedne komisije radnje koja bi (se bavila otkupom i prodajom predmeta spomeničkog značaja i vrijednosti. Država, konkretnije Zavod, morala bi u tom slučaju da raspolaže izvjesnim finansijskim fondom za ovu svrhu, da bi mogla vršiti otkup predmeta i njihovu distribuciju muzejima i galerijama. Tim putem spriječili bi — bar dobrim dijelom — nedozvoljenu trgovinu sa spomenicima kulture, usto obogatili muzejske zbirke novim predmetima za izlaganje.

To bi, uglavnom, bile mjere koje smatram da bi trebalo preduzeti u pravcu efikasnije zaštite i potpunijeg prezentiranja pokretnih spomenika izvan muzeja i galerija. Drugačije je, međutim, stanje nepokretnih spomenika kulture i prirode.

Ako pođemo od pretpostavke da su objekti, koji u sebi sumiraju najbolji zbir estetsko-umjetničkih kvaliteta i istorijskih vrijednosti stavljeni pod zaštitu države, onda pitanje njihove prezentacije za potrebe javnosti stoji izvan diskusije. Praksa, međutim, pokazuje — da se interes javnosti proteže i na veći broj spomenika, koji su — pravno — ostali nezaštićeni. No, to je interesovanje efemernog karaktera, plod slučajnosti i može se poistovjetiti s radoznalošću, s pasioniranim ljubavi za »starine«. U takvim slučajevima, smatram, nije potrebno naše aktivno učešće i posredstvo. Planska i sistematska aktivnost u pravcu prezentacije nepokretnih spomenika kulture treba da je usmjerena samo na one objekte i spomeničke grupe koji u sebi sadrže maksimum estetskih i umjetničkih vrijednosti, i koji predstavljaju vrhunske vrijednosti s istorijskog i kulturnog aspekta. Već i samo upoznavanje takvih vrijednosti pomoći će u pozitivnom smislu. Izbor spomenika manjeg značaja i vrijednosti neće donijeti one rezultate koje budemo željeli. Zbog navedenog, izboru spomenika u svrhe koje ovdje ističemo moramo posvetiti vrlo ozbiljnu pažnju. Oni, pak, spomenici za koje smatramo da mogu biti od interesa samo za užu krug stručnjaka ne bi trebalo da budu te nove škole za širenje prosvjete i kulture.

Da je neki spomenik kulture pod zaštitom države, upozorava metalna pločica s konvencionalnim tekstom: »Ovaj spomenik kulture stoji pod zaštitom države«. I nijedno slovo više. Neupućen gledalac bez pomoći stručnog vodstva — zastaće pred tim upozorenjem i razgledati objekat. On će ga dugo obilaziti, ali ga neće razumjeti. Prepušten sam sebi, on — zacijelo — neće nikada otkriti tajnu njegovih spomeničkih vrijednosti!

Na ovom mjestu našeg izlaganja mi bi se već mogli zaustaviti i upitati: Kakvu smo (konzervatori) uslugu učinili tom građaninu? Jest, istina, uspjeli smo skrenuti njegovu pažnju i zaustaviti

ga pred spomenikom, što već samo po sebi ne predstavlja neuspjeh. Ali, to nije ni poseban uspjeh, jer vrlo je lako moguće da bi se taj prolaznik i sam zaustavio i bez onih naših, i inače, jedva primjetnih pločica, koje — uostalom — prvotno, nisu ni bile sačinjene da privlače građane spomenicima radi njihovog razgledanja. Stvarna njihova funkcija je bila, a i sada je ostala, da služe kao upozorenja svakom građaninu da on tu ne može preduzimati nikakvu samovoljnu akciju na objektu i bez konsultacije organa zaštite. Za štetočinu ona je služila kao upozorenje da u svojoj namjeri neće proći bez odgovarajućih zakonskih sankcija. U svakom slučaju, dakle, njihova funkcija stoji u najtješnjoj povezanosti s našim nastojanjem za očuvanjem spomeničkog integriteta objekta. U tom smislu ove pločice i danas služe svojoj svrsi.

No, u pravcu tumačenja spomeničkih vrijednosti objekta potrebno je — ukoliko se to praktično da izvesti — sačiniti i druge ploče na kojima bi — u formi eseja — bila istaknuta (suštinska, dakle, spomenička svojstva objekta, kroz to i razlozi njegove zaštite. Samo tako mi ćemo pomoći slučajnom prolazniku da se pravilno orijentira pred objektom i crpi onu korist koju uopšte može imati kod takvog susreta. Tekst ploče mora da je u punoj saglasnosti s naučnom istinom o objektu, ispisan u formi koja će obezbijediti punu čitljivost i gramatički ispravnu izvedbu. Tehnička oprema ploče, njen oblik, veličina, materijal iz koje je sačinjena i mjesto njene postave — moraju da stoje u harmoničnom odnosu s objektom i na način koji ne bi smio da naruši izvornu ljepotu spomenika i njegove okoline. Da se to osigura — preporučljivo je kreativno rješenje prepuštiti likovnim umjetnicima i arhitektima, koji će ga izvesti u tijesnoj kolaboraciji s konzervatorima. Ove ploče — rekosmo — služile bi kao pravilno objašnjenje spomeničkih svojstava objekta pojedincu-građaninu, ili manjoj grupi ljudi, koja se slučajno zatekla pred njim. Od pomoći u ovakvim prilikama mogle bi biti i kraće ilustrovane brošure o objektu, koje bi pružile i nešto potpunija objašnjenja. Za plansko i sistematsko objašnjavanje spomenika i njihovo korištenje u nastavno-vaspitne svrhe, kod obrazovanja širih masa potrebno je prići organizaciji šireg i trajnijeg programa. Na ovom poslu angažovali bi se najbolji stručnjaci — poznavaoци spomeničkih vrijednosti zaštićenih objekata i likovni pedagozi. No, da bi uspjeh bio zajamčen potrebno je izvršiti nabavku odgovarajuće tehničke opreme i predhodno osposobljenje objekata za ovu svrhu. Spomenik, dakle, treba urediti tako da on bude privlačan (ne u smislu jeftine atraktivnosti i dopadljivosti), sposoban da izađe u susret publici i da je dovede u svoje prostorije. Za tako privučenu publiku, pozvani stručnjaci drže predavanja praćena projek-

cijama. Predavanja se odnose na sam objekat, ali mogu obuhvatiti i različite druge, i uglavnom srodne teme. Naprimjer, u jednom spomeniku stambene islamske arhitekture, konkretno u Svrzinoj kući, mogao bi se organizovati ciklus predavanja na temu: »Bosanska kuća«, »Unutrašnjost bosanske kuće«, »Feudalna arhitektura turskog doba«, »Statični i konstruktivni principi islamske arhitekture«, i slično tome. U tim i takvim zgodama i prikazivanje kraćih dokumentarnih filmova koji bi obrađivali ovu tematiku, bilo bi itekako korisno.

Sistem tzv. vizit konferansa pred spomenicima, kakav je oblik nedavno iniciran kod nas — i prvi puta praktično ispitan u vrijeme proslave »Nedjelje muzeja spomenika kulture i prirode« (1957), dao je dobre rezultate. Stručni obilazak spomenika namijenjen široj javnosti najavljen je kroz štampu i preko radija. Na zakazanom mjestu okuplja se građanstvo da bi onda, pod vodstvom dva ili više stručnjaka, obišli spomenički kompleks. Objašnjenja stručnjaka gube formu konvencionalnih predavanja. Više su to živa, naizmjenična objašnjenja tumača koji dobro poznaju materiju i koju na interesantan način i u zanimljivoj formi prenose skupu. Ovakav pristup spomenicima ne može biti kampanjski. On mora da je stalan i da se odvija tokom čitave godine (u Francuskoj, organizaciju ovog tipa obilaska spomenika provodi Ministarstvo prosvjete).

U našoj dnevnoj praksi zatajila je publicistička djelatnost o spomenicima, koja bi — također — mogla doprinijeti njihovoj popularizaciji, kroz to i uspješnijoj prezentaciji. Sve što se kod nas piše i što se pisalo o spomenicima bilo je sačinjeno ili u vidu strogo stručne literature namijenjene najužem krugu stručnjaka, ili su to pak laki novinski članci, impresije prolaznika, svježije nabačene, često bez naučne osnove. Onaj drugi oblik, koji bi trebao da pretstavlja adekvatnije rješenje, međutim, nije našao životnu primjenu. Radi se, naime, o potrebi pisanja kraćih monografskih studija o značajnijim objektima, ili grupama objekata, (spomeničkim kompleksima ili vrstama spomenika, i sl. Čitanje ovakvih studija ne smije da zamara publiku. Knjiga treba da je zanimljiva po sadržaju, bogata ilustrativnim materijalom. Esej je ona vrsta koja bi mogla da uključi takve kvalitete i vrijednosti i zbog toga bi u ovom slučaju bio i najprihvatljivija forma.

Da bi uspjeh ovako zamišljenih edicija bio osiguran i široko popularan, njihove cijene treba da su pristupačne (svakom građaninu, uprkos relativno nešto skupljih troškova štampanja. Organizovanom prodajom i distribucijom ovakvih publikacija pomoći ćemo svakom pojedincu i grupama koje nisu imale priliku da dobiju detaljnija objašnjenja stručnjaka. Na taj način oni će moći da

kompletiraju poznavanje spomenika koje su dobili kod čitanja »ploča s objašnjenjima. Usto će imati i stalan podsjetnik, koji će im — kada god to bude trebalo — dovesti u sjećanje ono što budu htjeli da ponovno saznaju o objektu.

U izvjesnom smislu — u naše razmatranje trebalo bi uključiti i organizaciju rada kod izrade i distribucije razglednih karata na temu »spomenik kulture«. Makar su te karte, prije svega, sredstvo namijenjeno u agitaciono-popularizatorske svrhe, one — u izvjesnom smislu — pomažu kompletnijoj našoj predstavi o stvarnim umjetničkim i estetskim vrijednostima objekta. Ovo samo u slučaju kada se organizacija takvog rada povjeri najboljim poznavateljima umjetničke vrijednosti spomenika. U takvim slučajevima treba očekivati da će fotokamera otkriti mnoge zanimljive elemente, kakve nismo mogli vidjeti prostim okom. Zato će prodaja tih karata stvoriti u našem sjećanju daleko sveobuhvatniju predstavu o objektu i tako popuniti naš sud o stvarnoj njegovoj vrijednosti.

Polazeći od činjenice da je i kopiranje zidnih slika jedan od načina njihovog očuvanja, usto i pogodna forma prezentacije — potrebno je organizovati jednu širu akciju na kopiranje domaćeg živopisa i drugih zidnih slika u našoj Republici. Solidno sakupljeni fundus najkvalitetnijih kopija treba da posluži kao sadržaj jedne pokretne izložbe, koja bi obišla čitav teritorij Bosne i Hercegovine. Takva izložba ne samo da će široj javnosti pružiti uvid u stanje i kvalitet našeg srednjovjekovnog zidnog slikarstva, već bi pomogla i osnovnom zadatku kojega ovdje pokrećemo: na planu estetskog odgoja domaće javnosti.

Iznoseći ovih nekoliko opservacija — željeli smo potaći pitanje, koje je — uzgred rečeno — veoma važno i aktuelno, a koje, nažalost, nije dosada tretirano. No, kada smo ga pomenuli, odmah se postavlja i drugo pitanje: u čiju dužnost i nadležnost spadaju ovi poslovi? Da li organa zaštite, društvenih i političkih organizacija, narodnih odbora, turističkih društava i društava prijatelja starina, i slično? Meni se čini da je to prevashodna briga organa zaštite. Briga koja bi na neki način kompletirala, i zaokružila u cjelinu, sve one naše dužnosti i obaveze koje imamo u svom programu zaštite nacionalnog kulturnog nasljeđa. Oni bi (organi zaštite) bili dužni da iznalaze sve to

nove forme i oblike uspostavljanja što tješnjih veza između spomenika i čovjeka, što bogatijih, dakle, formi kulturno-prosvjetnog rada na spomenicima. Prema tome, oni bi u svom organizacionom sastavu trebali da imaju neku vrstu pedagoškog centra, koji bi preuzeo na sebe i tu odgovornu društvenu funkciju.

Naravno, za stavljanje u život ovakvog programa treba imati obezbjedjenu materijalnu osnovu, stručni kadar, odgovarajuću tehničku opremu i kvalitetan, za ovu svrhu, posebno osposobljen kvantum (spomenika, što opet, sobom povlači nove materijalne izdatke. A da se do njih dođe — potreban je, prije svega, plan i program rada koji će jasno fiksirati sve ono što želimo postići. Dakle, mora biti jasan u svojoj osnovnoj koncepciji. Najvjerovatnije je pretpostaviti da u tom slučaju neće izostati i potrebno razumijevanje odgovornih faktora, a tako i novčane subvencije u ovu svrhu. U takvoj situaciji — sasvim je normalno očekivati — došla bi puna pomoć i drugih društvenih i političkih faktora, posebno onih neposredno zainteresovanih za pitanja prosvjete i kulture.

Nije suvišno, u ovoj prilici, istaći i korist koju bi — u ovom radu mogli imati od društava prijatelja starina — kakva bi mogla postojati u svim spomenički važnim mjestima (Sarajevo, Mostar, Jajce, Foča, Trebinje, Bihać, Stolac, itd.). Takva društva mogla bi dati važan doprinos opštem naporu za očuvanjem kulturno-istorijskog nasljeđa, a tako i na poslovima prezentacije spomenika kulture u prosvjetno-vaspitne svrhe. Instrukтивan primjer u tom pravcu jeste »Društvo prijatelja dubrovačkih starina«, koje je do danas — u svoj sastav okupilo oko 400 redovnih članova i mnoštvo drugih saradnika. Svoj plodan rad ono je — prije izvjesnog vremena — krunisalo još jednim novim (uspjehom. Uvodeći instituciju novčanih nagrada za svakog pojedinca — nalaznika nekog umjetnički ili arhitektonski zanimljivog fragmenta, Društvo je, za kratko vrijeme, sakupilo lijep izbor raznih ulomaka dubrovačke arhitekture (posebno iz vremena gotike i renesanse) od kojih je sačinjena velika zbirka, i tako otvorilo jedan nov muzej — Muzej fragmenata dubrovačke arhitekture, u tvrđavi Bokar. Šta on znači za Dubrovnik nije potrebno naglašavati. No, u svakom slučaju ovo je primjer koji može da služi za ugled, i kojega treba slijediti...

PRESENTATION OF CULTURAL MONUMENTS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Museums take care how to present museum objects; therefore the author is not interested in that point. He is interested in the presentation of unmovable cultural monuments and in those which are out of museums' reach. The presentation of such monuments is rather acute and to this day quite unsettled. The author criticizes the absence of directions and plans for such presentation. He does not like accidental actions and campaigns as »Seven days dedicated to museums, cultural and natural monuments«. Monuments are exploited as tourist attractions and curiosities. Their interpreters are professional guides and they do not know many details. They give only general description of objects with rare anecdotes and stories. Interpretations of this kind are made for foreigners and travellers and they have only tourist effects of propaganda. Interpretation of other kind — educational and scientific — is missing, although it

is more important than the first, because it should be dedicated to numerous domestic audience. In fact there were of no scientific base. The author claims that under such conditions as we have in socialism, cultural and natural monuments should serve primarily in educational purpose; they should become schools for spreading culture and education among people. To achieve this purpose, elastic and new forms of presentation must be found; suitable institutions must be chosen, money ensured and monuments must be selected also.

The author analyzes peculiarities of monuments in Bosnia and Herzegovina and he suggests some concrete details of plans and activities in order to present at least monuments of the highest importance and value. At last he suggests the best experts to be chosen and engaged in this important cultural mission.

LES PROBLÈMES DE LA PRÉSENTATION DES MONUMENTS CULTURELS

En laissant tomber le problème de la présentation des objets des musées qui fait partie de la préoccupation des employés des musées et appartient dans le domaine de la muséologie l'auteur de cet article souligne que le problème de la présentation aussi bien des monuments culturels immobiles que des monuments mobiles en dehors des collections des musées n'a pas été embrassé jusqu'ici. Tout est laissé au pur hasard, à quelque action temporaire (par exemple dans le cadre de la célébration de la «Semaine des musées, des monuments de la culture et de la nature»). En ce sens des bases et des instructions solides n'existent pas. A côté de l'utilisation pour les besoins quotidiens de l'économie on exploite les monuments comme les attractions et les curiosités touristiques. Leurs interprètes, qui sont en général des guides professionnels avec, le plus souvent, des connaissances misérables de la matière qu'ils expliquent, ne donnent qu'une description générale de l'objet, entrelacée par touristes étrangers et elle est au fond d'un caractère propagandiste, — donc attractive au point de vue de tourisme. Par contre l'interprétation culturelle, scientifique et éducative (dans un sens historique, artistique et esthétique) que devrait être destinée à notre public c'est à dire aux larges cercles des citoyens — est complètement négligée. Des tentatives et des empresses

ments rares effectués dans ce sens sont d'un caractère éphémère et sans un fondement scientifique solide. Colculées pour une ou deux occasions, telles adhésions ne sont ni systématiques ni étudiées au point de vue professionnel et scientifique.

En outre, l'auteur considère que dans les conditions du développement de la société socialiste les monuments de la culture et de la nature devraient en premier lieu servir au but pédagogique et éducatif, et il faudrait qu'ils deviennent les écoles de la diffusion de l'instruction et de la culture dans le peuple. A cause de ce qu'on vient de dire il est nécessaire d'étudier et de trouver les formes et les façons convenables de la présentation, désigner les organes qui en seraient constamment chargés, assurer les moyens matériels, faire le choix des monuments, et les rendre capables pour cette tâche.

Enfin, l'auteur de l'article insiste sur les particularités du fonds des monuments de la Bosnie et Herzégovine et puis il donne des propositions concrètes pour la présentation des monuments d'une haute valeur du point de vue historique et artistique. Pour ce travail on engagerait des meilleurs spécialistes — connaisseurs des valeurs des objets protégés, en tant que monuments, et des pédagogues des beaux-arts.

ĐURO BASLER

BAZILIKA U OBORCIMA

Arheološka problematika i konzervatorski zahvat

UVOD

Do nalaza je došlo slučajno. Stanovnik Oboraka Mujo Trkić, odlučio je 1956 god. da na svom zemljištu na Crkvini sagradi kuću. Građevinskog materijala ovdje je bilo dosta, jer su na površinu zemlje izbijali ostaci neke stare zgrade. U selu se govorilo da je tu nekoć, u stara vremena, bila crkva, a ova predaja nije smetala Trkića da se ovdje naseli. On je sagradio kuću, čije je temelje djelomično postavio na stare zidove koji su se našli prilikom kopanja. U potrazi za kamenom Trkić je na jednom mjestu zakapao i nešto dublje. Kopajući tako, čuo je muklo tutnjanje, a kada ga je znatiželja povukla još i dublje, on je upao

u nekakvu podzemnu prostoriju, u kojoj su ležale ljudske kosti. Bila je to naša grobna komora br. I. Domaćin nije tako što želio. Obavijestio je o tome općinu, a preko nje i Zavod za zaštitu spomenika.

Nakon pregleda komore i položaja, bilo je jasno da se ovdje nalaze ostaci neke kasnoantičke bazilike. Objekat nije stoga trebalo pustiti iz ruku, iako on u prvi čas nije obećavao znatniji rezultat. Po konzervatorskoj savjesti trebalo je ipak spasiti barem ono što još nije bilo uništeno, i to je bio razlog da se ovdje pristupilo zahvatu.

Položaj Crkvina ili Glavica nalazi se u samom selu Oborcima, a sačinjava ga manji brežuljak koji presijeca željeznička pruga (Sl. 2). Do 1943 g. ovdje je postojao manji šumarak hrastova, koji je tada posječen radi izgradnje bunkera za nadzor prometne veze od Travnika u dolinu Vrbasa.

I ranije se već ovdje kopalo. Oko H930 g. dvojica mještana u potrazi za blagom krišom su razorili jugoistočni dio apside, i rujući prodrli do mjesta gdje je otprilike stajao oltar. Posao su na sreću ubrzo napustili, jer u ruševinama nisu našli ništa što bi za njih imalo vrijednosti. Na Crkvinu se zatim više nitko nije obazirao, sve do 1943 g., kada su, kako je rečeno, vojnici ondje iskopali duboke rovove svoga bunkera. Veći dio kulturnih slojeva je tada prekopan, a zidovi djelomično razoreni. Izgleda da kopači nisu ni tada naišli na neke upadljive predmete, a o nalazu zidova nije nikome podnešena prijava. Gubitak u toj akciji nesumnjivo predstavlja razaranje jednog dijela zapadnog zida, i to upravo na mjestu gdje su stajala vrata.

Vojni položaj razoren je 1945 g.

Kopanje na ovom lokalitetu je izvršeno u dva navrata, 1956 i 1959 godine. Sav prostor Crkvine je oslobođen od ruševina, a kuća Trkića prenesena na drugo mjesto u selu.

Sl. 1. Oborci (geografska karta)

ARHEOLOŠKA PROBLEMATIKA

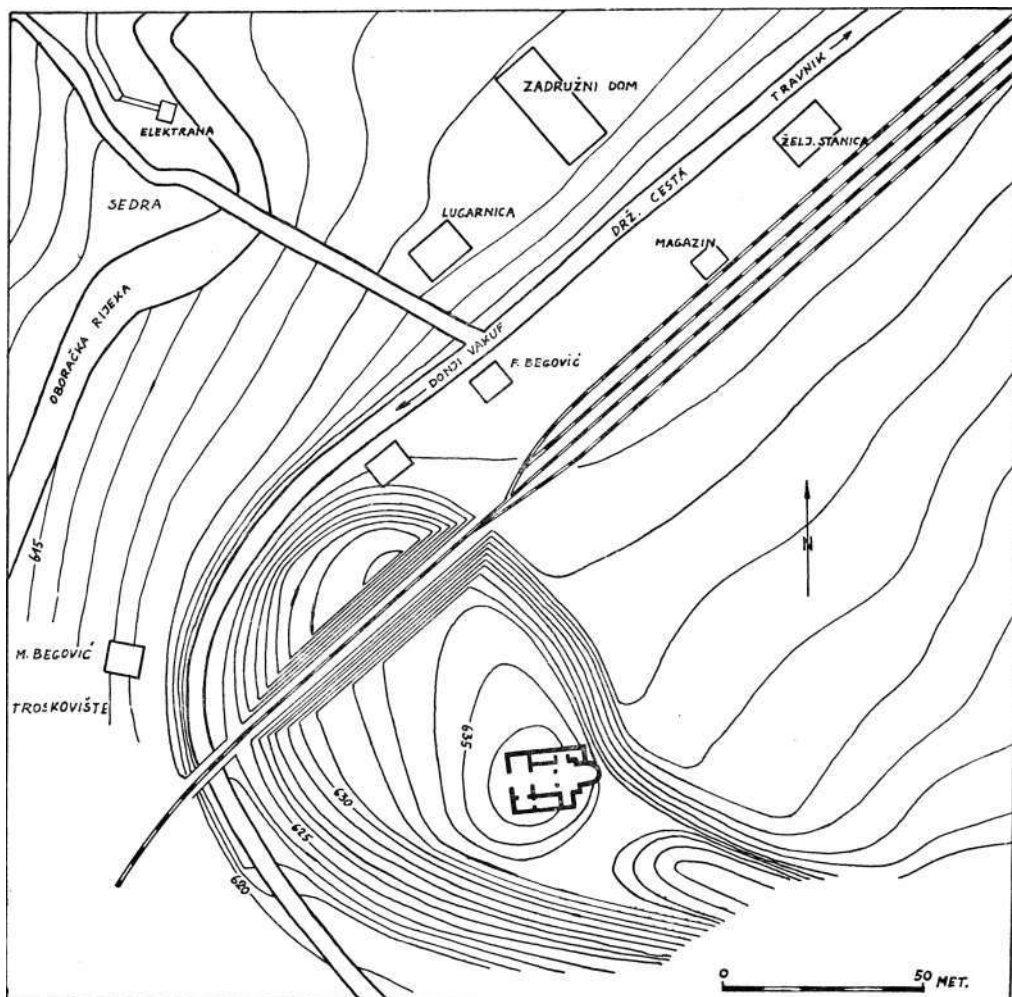
Građevina je u obliku izduženog pravokutnika, kome na istočnoj strani ispada apsida polukružne osnove. Sastoji se od predvorja, lađe i prezbitarija (Sl. 3 i 4). Vratima u južnom zidu predvorja ulazi se u manju prostoriju u jugozapadnom uglu građevine, a iz nje u ponešto izduženu južnu pokrajnu dvoranu. U sjevernom dijelu bazilike, između predvorja i transepta, nalazi se potpuno jednaka prostorija, koja se od južne razlikuje po tome što se u nju ulazilo iz sjevernog krila transepta. U zapadnom zidu te prostorije zapaženi su tragovi vrata, koja su već u stara vremena bila zazidana. Sjeverni bočni zid bazilike duži je od južnog, i on zatvara s apsidom još jednu prostoriju, u koju se također ulazilo iz sjevernog krila.

Između lađe i krila stajala su dva stupa koji su vjerovatno nosili trijumfalni luk. Od sjevernog stupa sačuvala se samo osnova, a od južnog osim osnove još i dio jarbola (korpusa). Južni stup je Trkić 1956 g. ugradio u svoju kuću, nakon što ga je sa dvije strane posebno pritesao da bi dobio komade koji su odgovarali mjerama zida njegove kuće. Dakako da je stup time dosta stradao.

U bazilici nije nađeno nikakvih predmeta posebne kulturno-historijske vrijednosti, izuzev nekoliko željeznih klinaca. Podnica je bila prekrivena debelim slojem garotine, što je očiti znak požara koji je zgradu potpuno uništio.

Temelji bazilike građeni su od kamena koji je polagan kao pločnik u nekoliko redova jedan iznad drugog. U slaganju se nastojalo da se dobije zaravnana površina na koju je položen zid. Nije, međutim, obraćana posebna pažnja obradi toga zida prema stranama. Zbog toga je kamenje temelja ispalo nejednoliko iz lica zida, ali to nije smetalo jer se zid, dakako, nije vidio na površini zemlje. Njegova je namjena bila čisto statičke prirode, pa ga zato nije ni trebalo posebno dotjerivati.

Zidovi su bili izvedeni od kamena srednje veličine, koji je bio pribavljen iz potoka, a djelomično i iz majdana negdje u blizini nalazišta. Poneki kamen je na licu zida grubo pritesan, dakako samo u (slučajevima kada bi on inače iskakao

Sl. 2. Oborci, položaj bazilike na Crkvini

iz ravnine zidne plohe. To je naročito lijepo zapaženo kod rječnog oblutka, koji se prije polaganja u zid nije posebno pritesavao. Kamen nije polagan u tačno odmjerene slojeve. Ponekad je nekoliko kamenova položeno uspravno.

Uglovi su izvođeni od četvrtasto pritesanih komada sedre, čiji se majdan nalazio u blizini radišta. Od sedre su također izvedeni dovratnici između obje južne bočne prostorije.

Zidovi su uglavnom oko 60 cm debeli. Izuzetno je južni dio zapadnog čeonog zida debeo svega 50 cm. Visina sačuvanog zida je različita. Srednji dio zapadnog zida uništen je prilikom gradnje vojnih objekata 1943 g. Na nesreću je tada razoren upravo onaj dio, u kome su se nalazila vrata, pa je tako ovaj detalj ostao nepoznat. Izgleda da su vrata stajala prema sredini predvorja. Dio zida koji nije bio »razoren bunkerom, ostao je sačuvan do visine od jednog metra. U južnom dijelu bazilike zidovi su bili većinom srušeni do samih temelja, a to je naročito zapaženo kod izdužene južne bočne prostorije. Sjeverni zidovi daleko su bolje sačuvani, i njihova visina danas mjestimično premašuje 1 metar. Apsida je uglavnom dobro sačuvana, izuzev dijela na kome su već spomenuti »kopači blaga« rovali 1930 godine.

Zid je bio vezan mortom od kreča i usitnjene sedre. U apsidi je ostao odlično sačuvan premaz žbuke na zidu, koji se sticajem prilika jedino ovdje slučajno sačuvao. Žbuka je na zid nanesena u doba prvobitne građevine, tj. one koja je imala podnicu za 57 cm niže od one koju smo zatekli prilikom iskopavanja. Zasipanjem bazilike stvoreni su uslovi da se žbuka sačuva u visini od preko pola metra. Ona je odličnog kvaliteta, a sastoji se od dosta kreča i nešto pijeska čije se porijeklo nije moglo tačno ustanoviti. Površina je pažljivo uglačana, i ostavljena bez ikakvih naknadnih premazivanja krečom ili bojama. Pada u oči uredno obrađena površina, nasuprot neurednim premazima u grobnim komorama, koje nisu posebno dotjerivane.

U području apsida, sa unutarne i vanjske strane prostorije, nađen je veliki broj »opeka« od sedre. Njihov oblik dozvoljava pretpostavku da su oni služili u nekoj konstrukciji zasvedenog oblika. Zanimljivo je da je svaki od tih komada na širem dijelu bio potopljen u neku tekuću masu cinober crvene boje živinog oksida, oko 6,5 do 8 cm deboko. Te »opeke« su oko 2/5 do 30 cm dužine i vrlo različite širine, a debljina im iznosi 5 do 6 cm. Rijetko je poneki komad jače dimenzioniran. Među mnogim komadima nisu nađena ni dva jednaka. Ova sedra vjerovatno je služila za izgradnju apsidalne polukalote, a utapana je u crvenu masu s namjerom da se učini otpornijom prema padavinama.

Podovi. U bazilici su zatečena dva horizonta podova. Prvobitno je cjelokupna građevina imala pod u istoj razini za sve prostorije, pa je tek kasnije nasuta lađa, a još više (i svetište. Stariji pod sastoji se od nanosa sedre sa malo kreča, u debljini od 10 cm. Ova se podnica potpuno raspala jer masa nije bila solidno pripremljena. To se najbolje vidi po najgornjem sloju poda, koji je u debljini od 1 cm posivio, vjerojatno od praha i blata što ga je narod unosio na svojoj obući. Nije, međutim, isključeno da je građevina sa ovom podnicom izgorjela, pa je sivilo nastalo od izgorjenog drveta.

Nakon što su bili nasuti neki dijelovi bazilike, postavljen je novi pod koji je po izvedbi daleko bolji od prethodnoga, iako se i on zbog slabe podloge uglavnom raspao. Ovaj pod se sastoji od tri sloja:

1. tarac od kamenja srednje veličine,
2. namaz od kreča i sedrenog pijeska (debeo 10 cm),
3. namaz od smjese čvrstog krečnog morta u debljini od 1 cm.

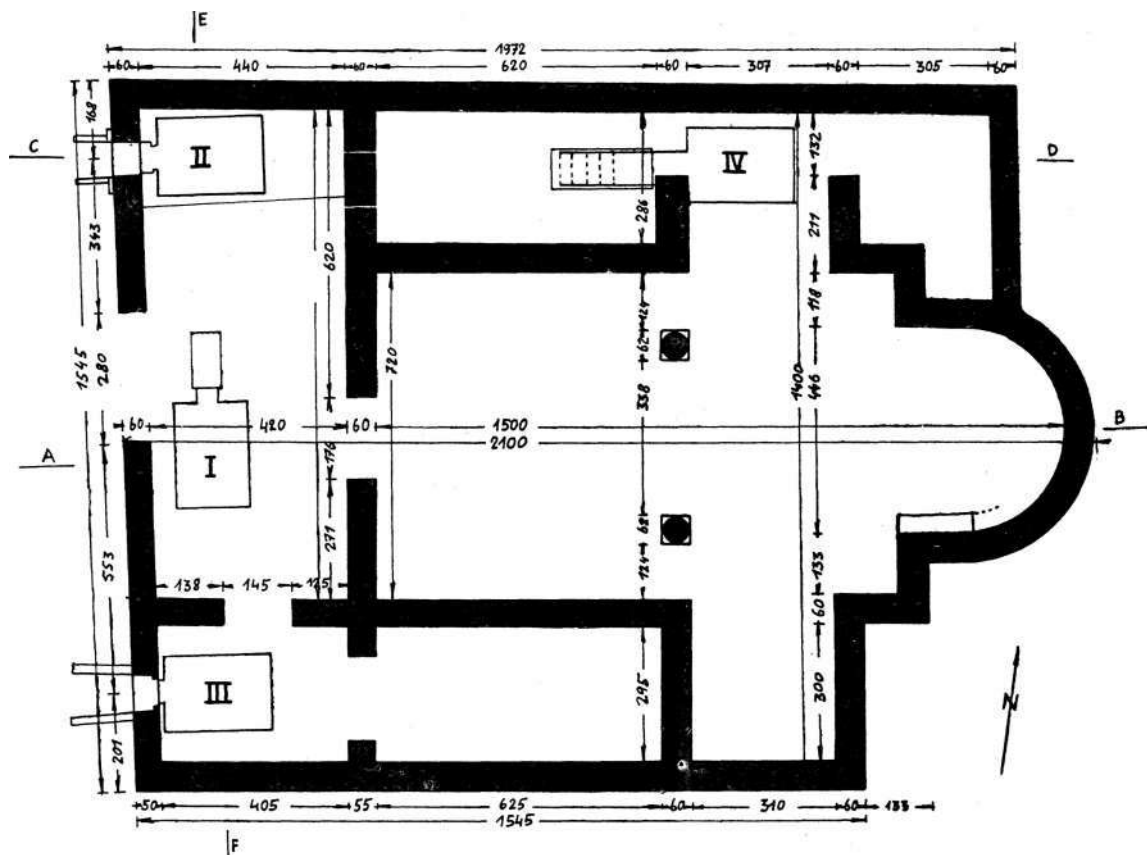
Budući da se podloga raspada, to se, dakako, i najgornji čvrsti sloj polomio u mnogo komadića.

Prozori se nisu sačuvali. U ruševinama je nađeno nekoliko komadića prozorskog stakla, ali se po mjestima nalaza nije mogao ustanoviti ni približan položaj, a još manje oblik prozora na građevini. Staklo je obično tanko antičko, koje se zbog irizacije ljušti u tanke listiće.

Strop, ukoliko je i postojao, mogao je biti samo od drveta. U ovim relativno hladnijim krajevima tavan je bio potreban kao izolator topline u hladno doba godine. Zidanih svodova u bazilici nije bilo, izuzev trijumfalnog luka i polukalote u apsidi.

Krov je vjerovatno bio od drveta. To se može zaključiti po debelom sloju gara od izgorjenog drveta, koji je prekrivao pod bazilike u doba iskopavanja. Ovdje se nije našao nijedan komad od tegula ili imbreksa. Uostalom, primjećeno je da se na ovoj građevini nije zatekao nijedan komad građevinske keramike. Krov je, dakle, mogao biti od šindre. Zapaženo je da takva eventualna šindra nije za grede bila pričvršćena željeznim klinovima, jer ono klinova što je ovdje nađeno, nije moglo podmiriti potrebe za zakivanje skandula.

Stupovi su zatečeni samo na prostoru između lađe i transepta. Oni su nosili trijumfalni luk, pa su tako imali više estetsku funkciju. Stupovi su bili izgrađeni od kamena u sasvim grubim oblicima, koji su zatim vjerovatno dotjerani namazom žbuke. Baza se sastojala od debelog plinta veličine jedne strane 62 cm. Umjesto to-

Sl. 3. Bazilika u Oborčima, tlocrt

rusa i trohila izrađen je samo konični prelaz ka korpusu, koji ima 40 cm u promjeru. U tipološkom pogledu značajno je da osnova stupa čini cjelinu sa dijelom korpusa. Spajanje stupovnih dijelova izvršeno je debelim željeznim klinovima, koji su zaljevani olovom. Sačuvane su obje osnove i dio korpusa južnog stupa. Vlasnik zemljišta je pri rovanju po ruševini 1956 g. naišao na oba ova dijela južnog stupa, pa ih je deformirao i ugradio u kuću. Oni su pri prenošenju kuće izvađeni, pa iako okrnjeni, ponovno postavljeni na svoje prvobitno mjesto.

Pritisak što ga je činio trijumfalni luk prihvatila su dva manja luka s obje strane, koji su taj pritisak prenosili na zidove transepta. Luk je svakako morao biti niži od stropa, odnosno od donjih greda krovne konstrukcije.

Od arhitektonskih detalja treba još spomenuti kamena subsellia koja su se sačuvala uz južni zid apside. U staro doba te su klupe tekle cijelom dužinom zida apside, ali su one u međuvremenu razorene, tako da se do danas sačuvalo samo potez od 180 cm dužine. Zid se sastoji od dva reda kamena vezanog mortom. Širina klupe je 40 cm, a visina 45 cm. Sjedala su vjerojatno bila obložena drvetom, ili im je površina bila uglačana običnim mortom.

Ispod bazilike zatečene su 4 grobne komore. Njihov nalaz učinio je čitav arheološki kompleks vrednijim nego što je mogla da pruži nadzemna arhitektura i nalazi u njoj.

Komora I. nalazila se u predvorju, otprilike u osovini bazilike. Bila je svojom uzdužnom osovinom upravljena od sjevera ka jugu, pa su i mrtvaci u tom pravcu polagani u nju. Ulazilo se od sjevera, hodnikom koji je bio pokriven pločom od 117 cm dužine, 84,5 cm širine i 13,5 cm debljine (Sl. 5).

Dužina komore je 230 cm, širina 165 cm, a visina od poda do vrha svoda iznosi 153 cm. S obje uzdužne strane proteže se po jedna zidana klina (ležaj), visoka 26, a široka 65–66 cm. Između klinova ostavljen je slobodan prostor od 33 cm širine. Ulazni otvor je širok 70, a visok 87 cm. Nalazi se 30 cm niže od vrha (stropa, a 36 cm poviše poda komore. U grobnicu vodi hodnik od 135 cm dužine i 57 cm širine. Prag ulaznog otvora nadvisuje kline za 17 cm. Nadvrtnik je širok 32 cm.

Zidovi komore izvedeni su od sedre, a stijene su ožbukane. Ova komora nije izrađena tako uredno kao komore u susjedstvu.

Ovdje su zatečena dva ukopa. Mrtvaci su prvobitno bili položeni na kline, a kad su istrunuli, bačeni su u hodnik između njih. Vremenom se taj hodnik ispunio zemljom koju je naplavila voda

od kiša i otopljenog snijega. Sa skeletima je nađeno 6 okova od sanduka. Prema tome je samo jedna osoba ovdje sahranjena u sanduku koji je okovan na taj način. Željeznih klinaca se nije našlo.

Ukop A: Odrasla žena čija se starost nije mogla pobliže odrediti. Njene kosti su zatečene pri samom podu hodnika. Glava se nalazila kraj ulaza, a licem je bila okrenuta jugu.

Ukop B: Žena od oko 20 godina starosti. Kosti su zatečene u sloju naplavljenе zemlje, oko 20 cm iznad poda hodnika. Glava je ležala u dnu grobnice, licem okrenuta sjeveru. Naznačenu razinu nalaza ovog skeleta ne smijemo bukvalno shvatiti. Kosti su bile razbacane u različitim položajima, pa su se djelomično ispremišale i sa kostima prvog ukopa.

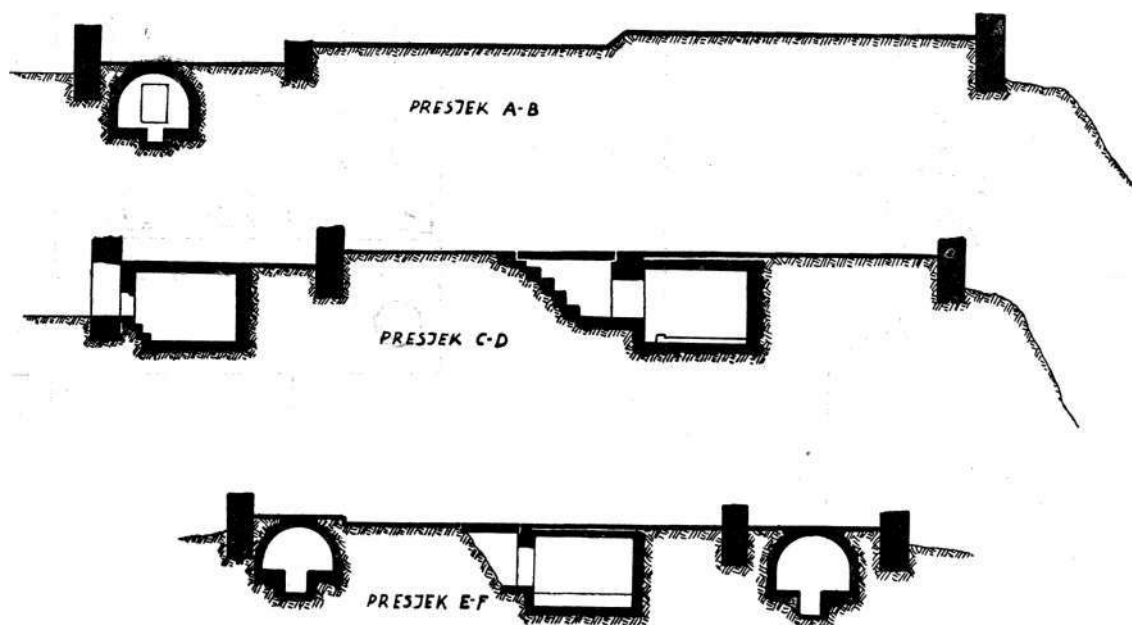
Nije bilo moguće ustanoviti kojem skeletu pripadaju okovi, koji nesumnjivo potiču od jednoga sanduka. Nadalje je neshvatljivo kako je došlo do zasipavanja komore u vremenu između ova dva odlaganja mrtvaca. Izgleda, naime, da je bazilika u toku svog postojanja u jednom času bila razorena, pa kasnije ponovno izgrađena. U takvim prilikama kiša je lako mogla da naplavi u grobnicu raspadnuti mort s oronulih zidova. Ovo tim prije, ukoliko je bazilika sa grobnicom tada i opljačkana, poslije čega ploča od ulaza u grobnicu nije bila vraćena na svoje mjesto. Kroz takav otvor voda je mogla da unosi materijal sve do reutilizacije, koju predstavlja ukop »B«.

Komora II. Ova se komora nalazi u sjeverozapadnom uglu bazilike, a prilazi joj se kroz zasvedeni otvor u zapadnom zidu (Sl. 6). Dužina 230 om, širina 170, a visina 159 cm. Vrh svoda nalazi se svega 17 cm ispod poda u predvorju, koji je i inače na tom mjestu za 10 cm viši od ostalog poda. Očito je da su se graditelji pri osnivanju građevine ovdje u mjerama prevarili, ali je zanimljivo da prilikom spoznavanja greške nisu odustali od utvrđenih normativa. Komora je zadržala svoju visinu, pa makar se zbog toga morao preuđešavati pod u korisnoj i frekventiranoj prostoriji. To je tipično za antička shvaćanja u građevinarstvu.

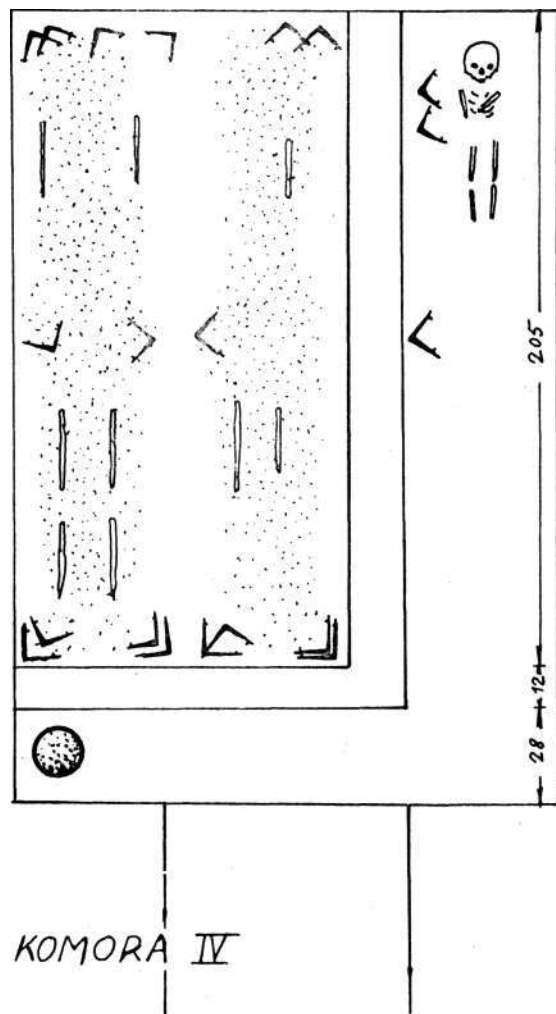
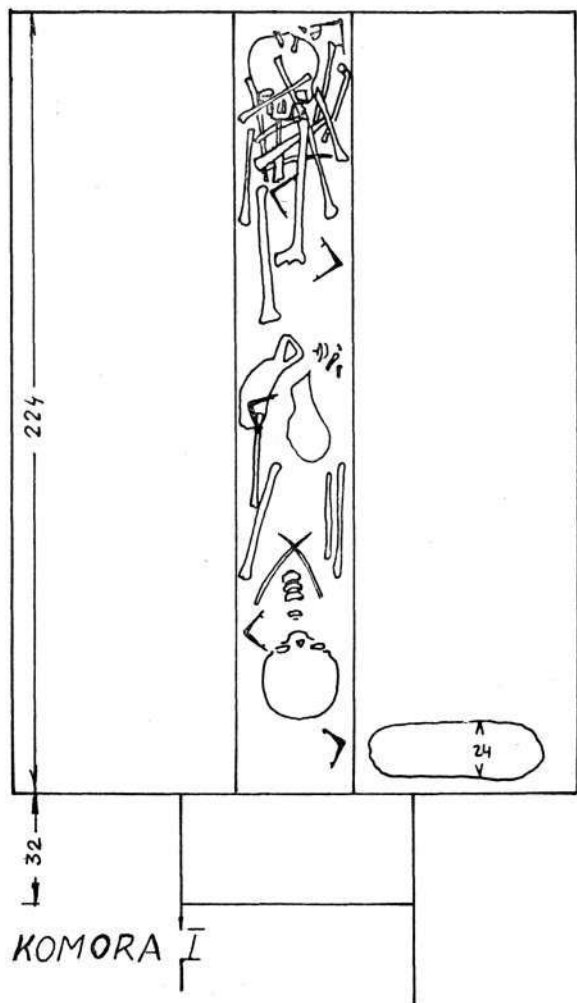
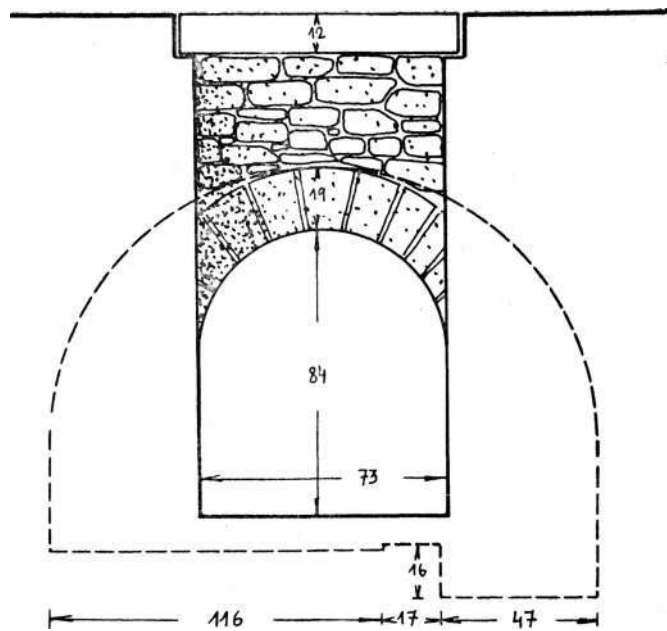
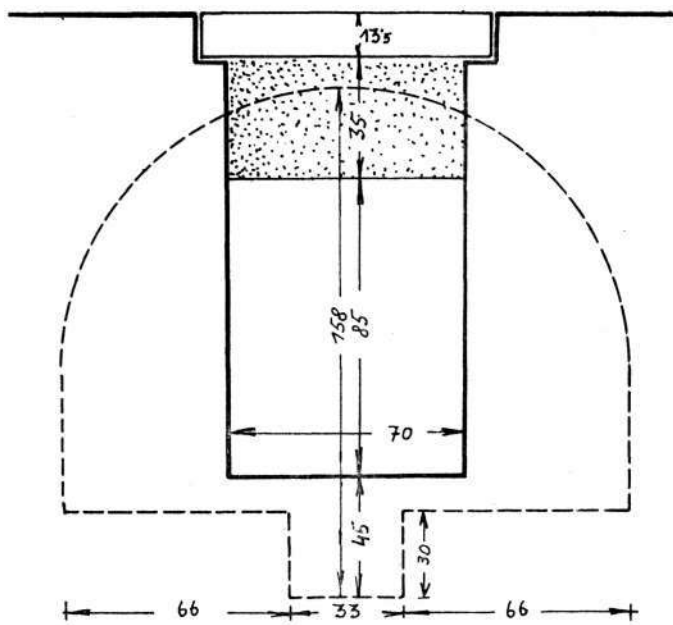
Ležaj i za mrtvace su visoki 53 cm, a široki po 62 cm. U dnu komore oni se spajaju zidom širine 50 cm. Ulazni otvor je širok 50 cm, a visok 52 cm. U grobnici su zatečene dvije stepenice od 28 i 16 cm širine odnosno 15 i 8 cm visine nogostupa. One se nalaze 30 cm niže od ulaznog otvora, koji je inače u visini klupa.

Zidovi komore su izgrađeni od sedre, i ožbukani. Zidar je na južnoj klini ostavio trag svoje obuće, time što je s obje noge stao na svježu žbuku. Tako su ostali tragovi koji imaju neospornu arheološku vrijednost (Sl. 7). Klinčići džona su okruglih glavica veličine 3,5 do 4 milimetra. Ostali detalji obuće mogu se vidjeti na priloženoj slici. Zidar je, osim toga, ostavio na nekoliko, mjesta otiske svojih koljena, kada se sagibao zbog uglašavanja žbuke na ozidanim objektima.

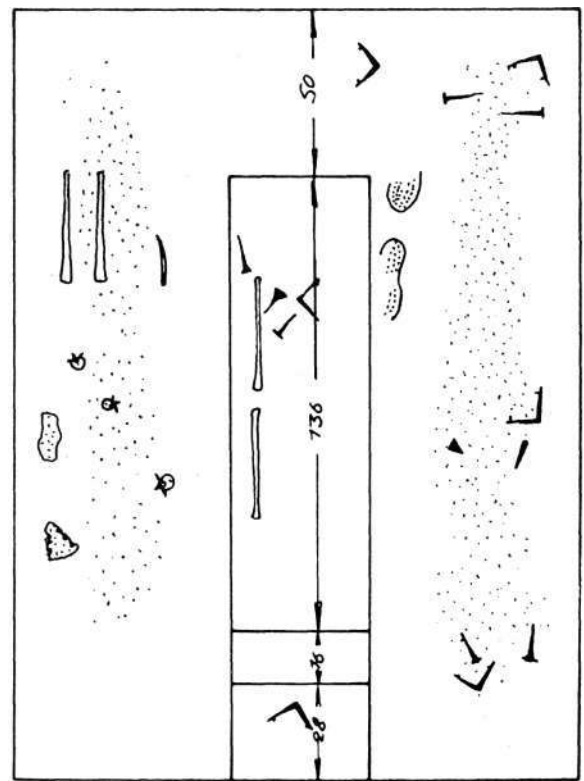
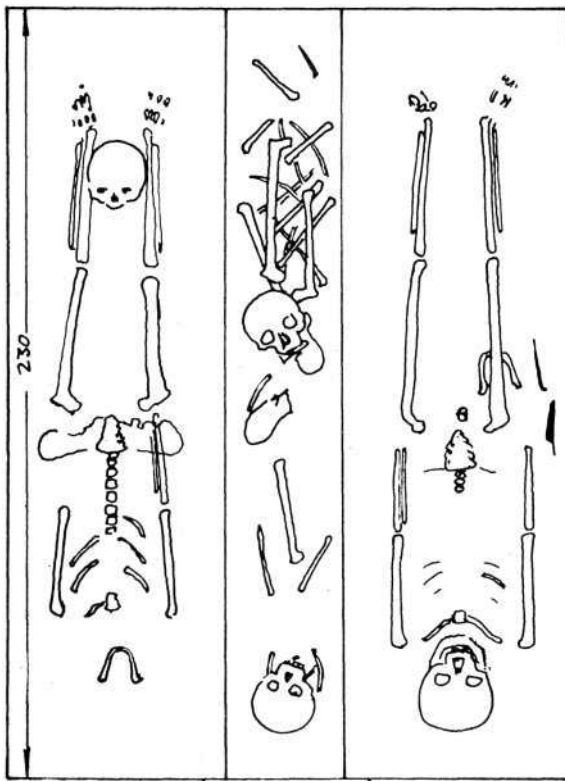
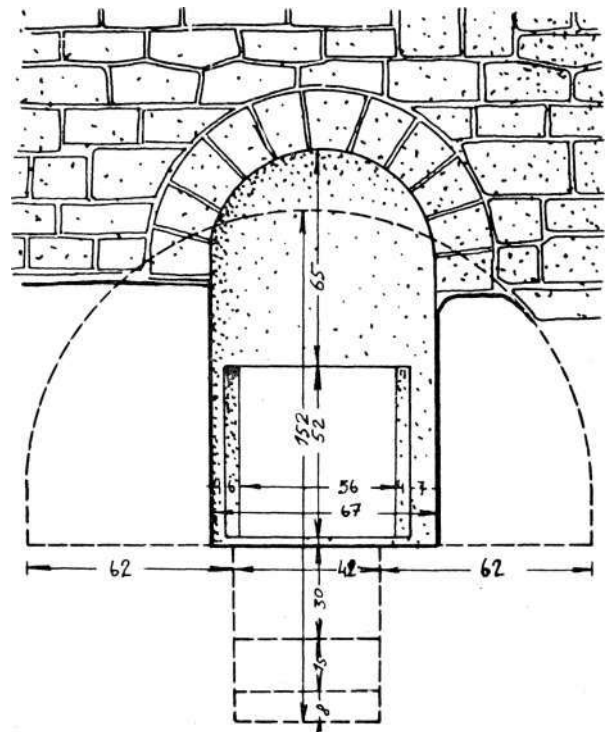
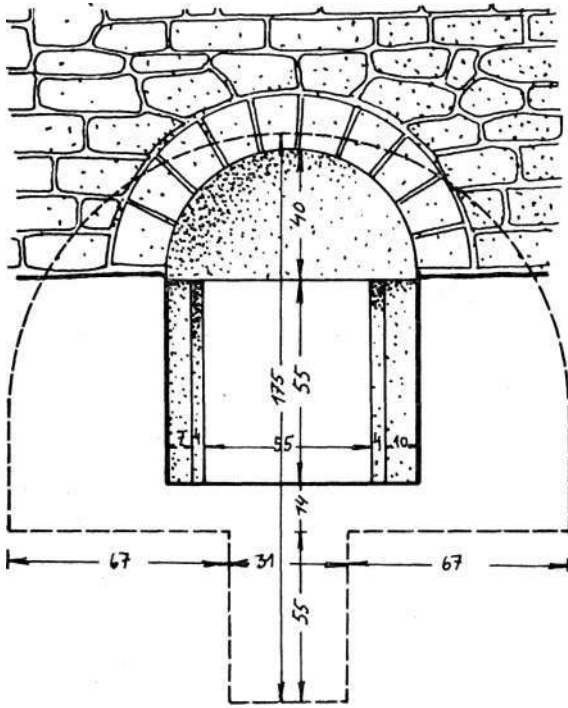
Komora je zatvarana lijepo obrađenom pločom od muljike. Rubovi su bili utoreni, i uklapali su se u profil okvira.

Sl. 4. Bazilika u Oborcima, karakteristični presjeci

Sl. 5. Grobne komore br. I i IV, pogled i tlocrt

KOMORA III

KOMORA II

Sl. 6. Grobne komore II i III, pogled i tlocrt

U komori su bile ukopane dvije osobe:

Ukop A: Na južnoj klini zatečena je prašina koja potiče od mrtvaca i sanduka u kojem je on bio sahranjen. To je bila odrasla osoba, što se može suditi po veličini sanduka, odnosno po rasporedu okova i klinaca kojima je sanduk bio učvršćen. Po tome se mogao donekle rekonstruirati izgled sanduka (Sl. 8).

Ukop B: Mrtvac je ukopan bez sanduka, a od nje ga je sačuvano nekoliko kostiju koje su zatečene razbacane, u neredu. Od kostiju je sačuvan os sacrum, jedna ala bedrenjače, tri kralješka, obje tibije, dok su u hodnik između klupa bačena oba femura. Kostiju su bile već trošne.

U grobu nije nađeno nikakvih priloga. U njega se ulazilo još u starije doba, pa nije isključeno da su eventualni prilozima pokradeni.

Komora III nalazi se u jugozapadnom uglu bazilike, ispod manje prostorije južno od predvorja (Sl. 6).

Dužina komore je 230 cm, širina 165, a visina od poda do vrha svoda 175 cm. Kline su visoke 55, a široke 67 cm. Na njima je u zapadnom dijelu izgrađeno uzglavlje u obliku kosine, dugačke 60 cm, a koja dosiže visinu od 14 cm. Ulazni otvor se nalazi 69 cm visoko iznad poda, on je kvadratičnog oblika sa dužinom strane od 55 cm. Između klina nalazi se hodnik širine 31 do 35 cm. Prilaz u komoru bio je 180 cm dužine, 75 do 80 cm širine i 100 cm visine. Pod svodom se vjerovatno nalazio samo dio preko kojega teče zid bazilike, dok je ostatak bio pokriven pločom. Prilaz u komoru morao je osim toga biti zaštićen od padavina, a po tome možemo naslutiti da je uza zapadni zid bazilike stajala neka drvena prigrada u obliku portika. Ovaj je zid sa vanjske strane bio napečen od velikog požara.

Zidovi komore bili su izgrađeni od sedre, te ožbukani. Otvor se zatvarao kamenom pločom koja je bila utorena tako da se uklapala u profile okvira.

U komori su zatečena četiri ukopa:

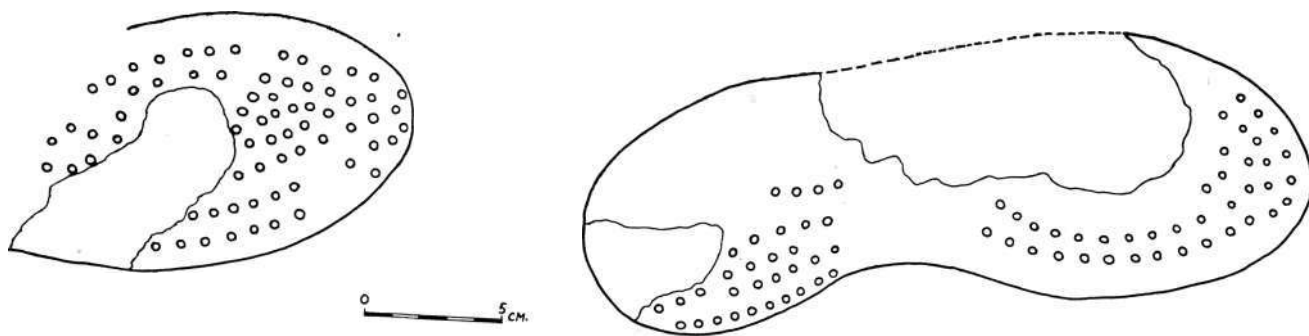
Ukop A: Mrtvac je prvobitno bio položen vjerovatno na južnu klimu, pa je — kad je satrunuo — zbačen u neredu u istočni dio hodnika. To je bila žena u već vrlo odmaklim godinama života, sa sraštenim suturama i starački otegnutom mandibulom koja je nađena na klini, uz desni femur ukopa »D«.

Ukop B: Žena od oko 30 godina starosti, čiji je kranij zatečen u hodniku pored ulaza u komoru. Ostale kosti su vjerovatno pomiješane sa kostima ukopa »A«, no prije će biti da se kostur već uglavnom sasvim raspao, pa su se samo još mogli naći pojedini fragmenti.

Ukop C: Na sjevernoj klini zatečeni su djelomično rastureni ostaci skeleta mladog čovjeka od oko 25 godina starosti. Kostur nosi izražene značajke spolne pripadnosti. Mandibula je ostala netaknuta na svom prvobitnom mjestu, dok je kranij prenesen među tibije, i licem okrenut ka zapadu. Ostale kosti su samo djelomično pomaknute iz svog prvobitnog položaja. Od tjemena je odsječena manja kalota, što je vjerovatno i prouzrokovalo smrt. Uz kosti nisu nađeni nikakvi ostaci arheološke vrijednosti.

Ukop D: Posljednji i neporemećeni ukop pripada muškarcu sa već sraštenim suturama kranija, dakle čovjeku u odmaklim godinama života. Čelo mu je nisko i zabačeno, a supraorbitalni lukovi jako nagašeni. Mandibula je vrlo široka. Prirodnim procesom raspale su se sve tanje i slabije kosti, tako da je ostala sačuvana samo glava i kosti ekstremiteta.

Između glava femura nađena je brončana kopča od opasača, a pored desne ruke željezni stilos i nož (Sl. 9, br. 1, 3 i 4). Kopča je na unutarnjem rubu i sredinom trna ukrašena sa dva niza uboda. Stilos je slabije sačuvan. Na zadebljanom dijelu kao ukras je nanešeno neko-

Sl. 7. Komora II, otisak obuće na južnoj klini

liko prstenastih ispupčenja. Od noža manjka jedan dio sa ubodne strane.

Udno hodnika komore ležao je srebrni stilos koji je pripadao jednom od prva tri ukopa (Sl. 9, br. 2). Predmet je vrlo jednostavne izradbe i nema nikakvih ukrasa. Držalo bliže pločici za brisanje vrlo je debelo. Ovaj stilos i kopča odlično su sačuvani.

U ovoj komori nije nađen nikakav trag ukopa koji bi bio izvršen u sanduku s okovima, ali je na zidanom uzglavlju južne klupe u svježem namazu žbuke ipak ostao otisnut trag sličan sanduku. Normalno bismo mogli pretpostaviti da se pri izgradnji uzglavlja nesumnjivo računalo na ukope sa neposrednim polaganjem mrtvaca na klinu. Otisak na uzglavlju mogao bi u tom slučaju potjecati i od nekog drvenog podloška na koji je mrtvac stavljen prilikom polaganja u grob.

Komora IV se nalazila ispod sjevernog krila transepta, a u nju se ulazilo iz sjeverne bočne prostorije (Sl. 5). Sagrađena je u vrijeme kada je u bazilici postojao povišeni naos i prezbiteri]. Možda je gradnja komore tekla uporedo sa preuređenjem građevine.

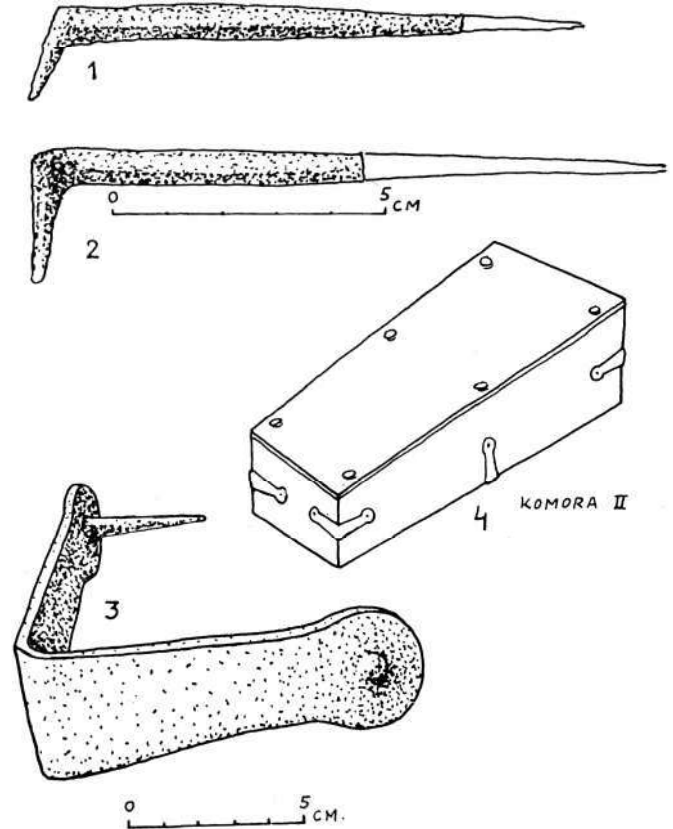
Komora je 230 cm dužine, 162 cm širine i 169 cm visine. Od ostale tri razlikuje se po kvalitetnijoj izradi i obliku podija za polaganje mrtvaca. Ovaj je zapremao veći dio komore, tako da je za kretanje u grobnici ostao hodnih uza zapadni i južni zid. Podij je 14 cm visok, a ograđen kamenim okvirom koji ga nadvisuje za dva centimetra. Dužina mu iznosi 205 cm, a širina 116 cm. Hodnik je na zapadnom dijelu širok 28 cm, a na južnom 47 cm. Polukružno zasvedeni ulazni otvor nalazi se 60 cm visoko iznad poda. On je 73,5 cm širok i 85 cm visok. U grobnicu se silazi hodnikom niza četiri stepenice. Svod komore nalazi se 43 cm niže od poda bazilike. Prilazne stepenice izrađene su od sedre, isto tako i bočni zidovi prilaznog hodnika, pa i svod. Komora je iznutra ožbukana. Prilazni hodnik pokriven je pločom od muljike, 220 cm dužine, 83 cm širine i 12 cm debljine.

U komori su zatečena tri ukopa:

Ukop A: Mrtvac, odrasli čovjek, raspao se u prah. Bio je sahranjen u drvenom sanduku koji je bio okovan sa 10 okova (Sl. 10).

Ukop B: Ovdje su zatečene potpuno iste prilike kao i kod ukopa »A«.

Ukop C: Dijete do 5 godina starosti, položeno u istočnom kraju hodnika. Način ukopa nije se mogao rekonstruirati, niti поближе odrediti starost djeteta, jer su kosti bile vrlo trošne.

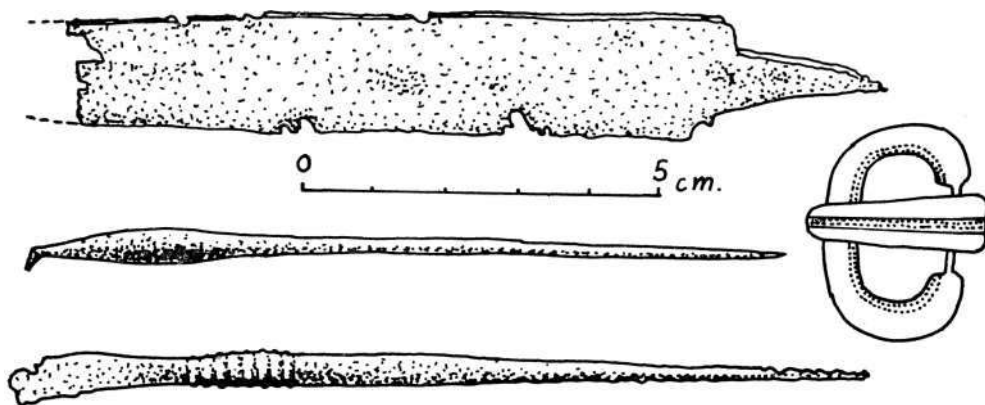

Sl. 8. Komora II, klinci i okov mrtvačkog sanduka, te pokušaj rekonstrukcije prvobitnog izgleda

U sjeverozapadnom uglu komore nađen je obrnuto postavljen donji dio jedne veće zemljane posude. Posuda je rađena na lončarskom kolu. Rebra od izrade su u unutrašnjosti vrlo naglašena. Vanjska površina je grubo obrađena. Prelazni brid od podnice ka stijenama je oštar. Pečenje je tamnosive boje. Za izradu posude upotrebljena je dosta vlažna masa ilovače sa manjom primjesom pijeska. Zbog žitkosti mase od koje je pravljena, a i zbog toga što površina nije bila naknadno dotjerivana, zrnatost primiješanog pijeska zapaža se na površini. Promjer dna iznosi 9 do 9,3 cm, a visina sačuvanog dijela 5 cm. Jedan sačuvani fragmenat zida dozvoljava mogućnost rekonstrukcije posude od dna do preko najvećeg ispupčenja trbuha. To ispupčenje se nalazi na visini od 10 cm, a na tom mjestu posuda zaprema prostor promjera od 22 cm. Debljina stijena iznosi 3,5 do 4 mm. S obzirom na netaknutost komore br. IV možemo pretpostaviti da je posuda ovamo unesena u doba ukopa, a ti ukopi su mogli da budu u prvj polovini VI vijeka.

Ostali arheološki nalazi. Na podnici u predvorju bazilike nađen je u netaknutom kulturnom sloju cilindrični ulomak ohlađenog željeza iz talioničke peći. Mislim da se time može datirati postojanje majdana željeza, čijih tragova ima

Sl. 9. Komora III,
grobni priloz

više mjesta u selu. Jedan majdan nalazio se na brijegu poviše bazilike, a jedan pored Oboračke rijeke, niže kuće Mehmeda Begovića.

Nadalje je na nekoliko mjesta u bazilici nađeno željeznih klinaca, upravo onakvih kakvi se i danas proizvode u bosanskim majdanima. Priloženi crtež neka zamijeni riječi suvišnog opisa. Klinci na sl. 11, br. 1, 2, te 5 do 10, nađeni su uz istočni zid sjeverne bočne prostorije. Time nije rečeno čemu su oni ovdje mogli da služe, budući da su vrlo različitih oblika. Klinci br. 3 i 4 nađeni su u predvorju, a 11 i 12 u sjeveroistočnoj prostoriji. Klinci slični primjerku br. 2 upotrebjeni su za zakivanje mrtvačkog sanduka u komori II.

Rezimirajući nalaz u cjelini, možemo zaključiti da otkrivena građevina u Oborcima predstavlja baziliku čije se postojanje može staviti u V i VI. vijek. Sagrađena je vjerovatno u drugoj polovini V vijeka. Tome vremenu odgovara način slaganja kamena u zidove. Nema tu, naime, pojave slaganja u slojeve značajne za rimsko građevinarstvo u prva četiri vijeka, niti zidova sa naizmjenično ukošenim kamenjem, što je opet tipično za graditeljstvo justinijanskog vremena. Grobnice u obliku polukružno zasvedenih komora sa prilazom javljaju se već u IV vijeku, ali su naročito u običaju tokom V vijeka. Kopča opasača, koja je nađena u komori III, je kulturna svojina Istočnih Gota. Ukop je, prema tome, u ovoj komori izvršen u doba njihove prevlasti u ovim krajevima, tj. u vremenu od oko 470 pa do 536 godine, ili malo kasnije. Nalaz kopče ne datira postanak građevine, nego samo potvrđuje njeno postojanje u tom vremenu kao aktivne bogomolje.

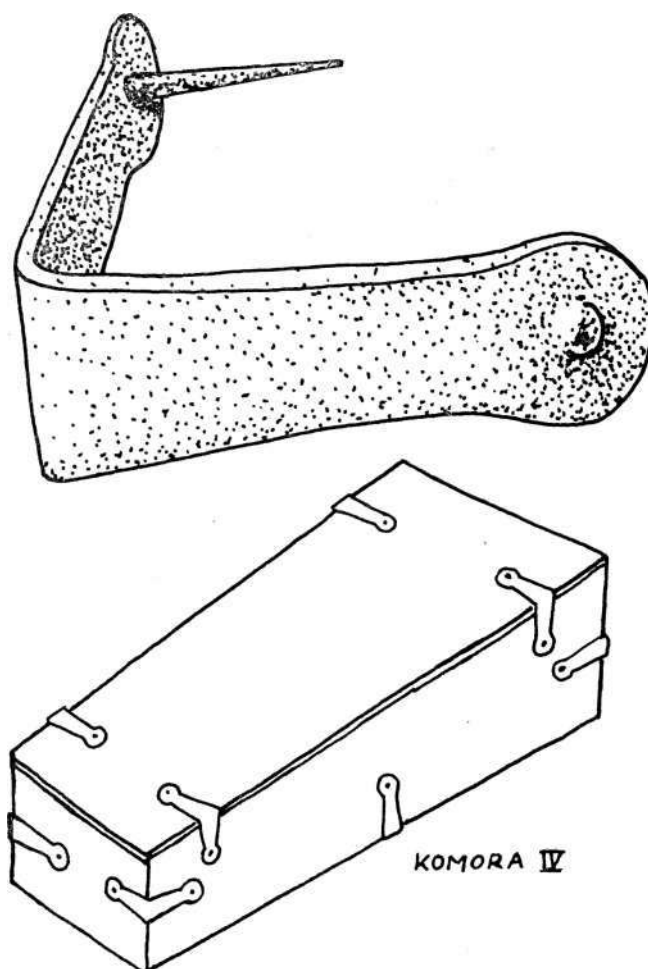
Stupovi trijumfalnog luka možda se mogu staviti negdje potkraj V vijeka. Običaj da se baza i jedan dio korpusa izrađuju od jednog komada kamena značajan je za V vijek, a taj običaj se nesumnjivo produžava i u VI vijek.

Po rasporedu i nekim arhitektonskim detaljima oboračka bazilika je slična bazilici u Majdanu kod Mrkonjić Grada (Sl. 12), koju je otkopao i

istražio Vaclav Radimsky.¹ Ne treba da nas smeta što se Radimskom tada učinilo da je ondje otkrio stambenu zgradu, jer je već Truhelka² sve te probleme postavio na svoje mjesto.

¹ V. Radimsky: Rimska naseobina u Majdanu kod Varcar-Vakufa, Glasnik Zemaljskog muzeja 1893, str. 331-341.

² Dr. Ćiro Truhelka: Starokršćanska arheologija, Zagreb 1931, str. 122-126.

Sl. 10. Komora IV, primjerak okova od sanduka i pokušaj rekonstrukcije prvobitnog izgleda sanduka

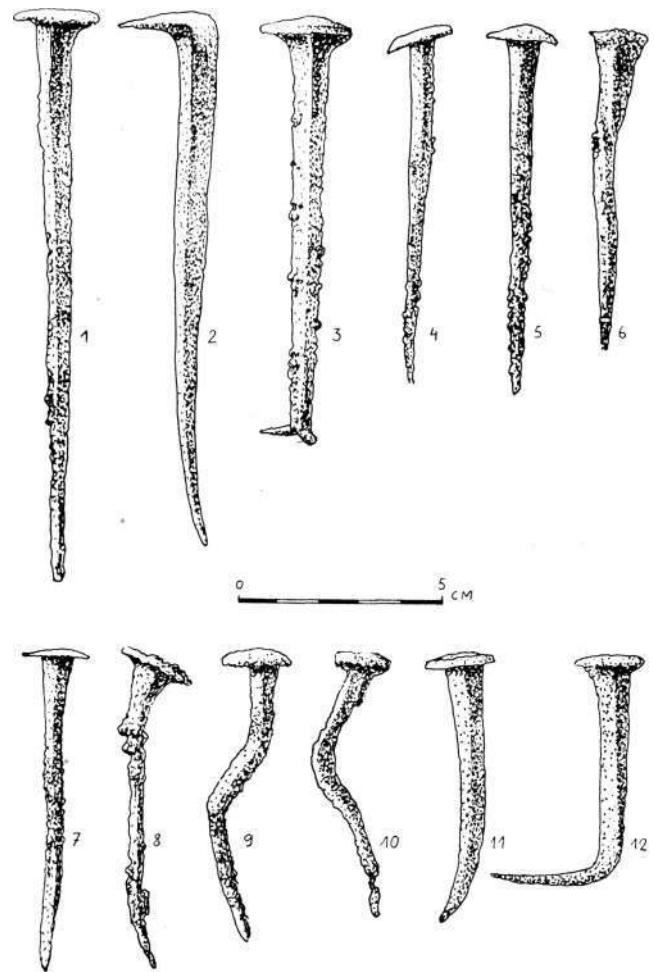
Bazilike se međusobno razlikuju samo u nekim sporednim detaljima. U majdanskoj bazilici ostala je sačuvana bema i ambon, pa je time data shema rasporeda koji se u oboračkoj bazilici nije mogao tačno odrediti. Dok je u Majdanu prezbiterij morao da se protegne daleko prema naosu, u Oborcima to nije bilo potrebno, jer se apsida nalazila 133 cm dalje od transepta. Ovdje su, osim toga, sjedala za svećenike postavljena u apsidi, a time je dobiven mnogo veći slobodan prostor za kretanje između naosa i prezbiterija. Izgleda kao da su obje bazilike gradili isti majstori, jer je građa obiju građevina vrlo slična. Način upotrebe kamena, sastav žbuke, krov i pod su potpuno jednaki. Razlika je samo u tome što u majdanskoj bazilici nije došlo do pregrađivanja poda, to jest do njegovog nasipavanja u okviru nekog građevinskog zahvata kojim je preuđešana građevina. U Majdanu je pod ostao ravan, štaviše u predvorju je još i za jednu stepenicu viši. Takvo stanje odgovara prvoj fazi oboračke bazilike. Možemo pretpostaviti da su stupovi trijumfalnog luka stajali u bazilici i u doba ravnog poda, dakle od početka građevine. Oni su, prema tome, prilikom pregradnje (oboračke bazilike) prilagođeni novom izgledu unutrašnjosti. Majdanska bazilika ima isturenu bema i ambon, što je mogla imati i oboračka bazilika u prvoj fazi svoga postojanja, pa je tek prilikom kasnije pregradnje dobila zidana subsellia u apsidi. I u njoj je, u drugoj fazi, postojala bema, ali se njena veličina i oblik nisu mogli ustanoviti. Jedini dokaz za njeno postojanje je visinska razlika od 20 cm između razine poda naosa i apsidalnog prostora.

Iz izvještaja Radimskog može se zaključiti da je majdanska bazilika u toku svog postojanja stradala u jednom navratu od požara. Izgoreno drvo koje je Radimsky zatekao ispod podnog namaza ne znači nikakav specijalno spremljeni tehnološki proces, nego je to trag požara koji pri postavljanju novog poda nije bio uklonjen.

U majdanskoj bazilici nađeni su kameni stupovi prezbiterijalnog septuma, koji su u Oborcima mogli da budu izvedeni od drveta. Ovdje je općina bila možda siromašnija, ili pak manje darežljiva. U oba naselja osnovu ekonomskog prosperiteta u to doba čine majdani željeza, no to ne znači da su mogućnosti jednih i drugih bile podjednake.

Stupovi trijumfalnog luka u Majdanu su daleko ljepše izrađeni, ali su tipski potpuno srodni onima u Oborcima. Njihovo datiranje ne prelazi okvir koji čine konac V i početak VI vijeka. Prema rimskim normama, njihova visina se može kretati između 18 i 20 modula, a to znači 3,60 do 4 metara. U tom slučaju se tjeme trijumfalnog luka nalazilo na visini od 5,50 metara.

Ako se nalazimo u prilici da uspoređujemo ove dvije bosanske bazilike, ne smijemo propustiti priliku a da ne izrazimo sumnju u tačnost plana što

Sl. 11. Željezni klinici iz bazilike

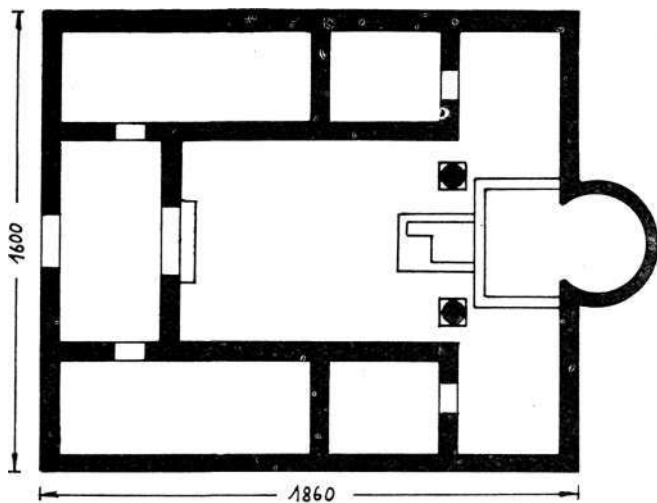
ga je objavio Radimsky.³ Reviziono iskopavanje u Dabravini⁴ pokazalo je naprimjer da je stari plan Radimskog (bolje rečeno Fitzingera) bio isuviše idealiziran. To isto, nema sumnje, vrijedi i za Majdan. Bazilika u Oborcima pokazuje dosta nepravilnosti u tlocrtu, a ništa bolje nije moglo biti ni kod majdanske bazilike.

U obje bazilike izostao je baptisterij.

Uvažavajući nabrojene okolnosti, možemo zaključiti da je bazilika u Oborcima sagrađena u V vijeku, a postojala je i u VI vijeku. Ona je sagrađena za općinu koju je sačinjavalo domaće romanizirano stanovništvo, među kojem se mogao naći i poneki doseljenik iz drugih rimskih provincija. Stanovnici tadašnjih Oboraka bavili su se poljoprivredom i proizvodnjom željeza. Oko 500 metara daleko sjeverno od bazilike vide se ostaci rimskih zgrada, vjerovatno poljoprivrednog imanja, a na više mjesta u selu nalaze se troskovišta, kao ostatak od proizvodnje željeza. U najbližoj okolini bazilike postoje dva takva nalazišta, a u kul-

³ V. Radimsky: o. c. str. 333.

⁴ Dimitr. Sergejevski: Dabravina, Sarajevo 1956, str. 12.

Sl. 12. Bazilika u Majdanu kod Mrkonjić Grada, tlocrt prema Radimskom

Uslovi u kojima je zatečen ovaj spomenik nalogali su hitnu intervenciju konzervatorske službe. Objekat je bio neposredno ugrožen i prijetilo mu je potpuno uništenje. Spasavalački zahvat imao je pored toga još i posebnu naučnu vrijednost, jer su bosansko-hercegovački spomenici V i VI vijeka uglavnom izgubljeni na terenu, a jedine sačuvane dokumente predstavljaju fragmenti ukrašene arhitekture, deponirani u muzejima.

Kao prva zaštitna mjera zaustavljena je dalja izgradnja započete kuće, a time zabranjeno i kopanje po ruševinama. Narodni odbor u Donjem Vakufu prihvatio se posla oko njenog prenosa na drugo mjesto, i time uveliko rasteretio Zavod za zaštitu spomenika od poslova koji ne spadaju u njegov neposredni zadatak. Nova kuća podignuta je na erarskom zemljištu, a za uzvrat se vlasnik Crkvine obavezao na dozvolu slobodnog korišćenja arheološkog položaja za istraživački posao.

Nakon završenog iskopavanja trebalo je pristupiti konzervaciji nepokretnih objekata. U jednostavnom postupku moglo se ostatke arhitekture zatrpati zemljom. Takvo sakrivanje značilo je, međutim, gubitak neposrednog kontakta sa jednim od spomenika koji su značajni za kulturnu historiju Bosne. Od preko 20 položaja sa ostacima takvih bazilika, ni na jednom mjestu nisu ostale sačuvane ruševine na površini zemlje, nego su ili zatrpane (Breza, Dabravina), ili potpuno razorene (Zenica). Bazilika u Oborcima nalazi se na izvanredno lijepom položaju, okružena divnom prirodom, a ipak smještena u samom selu, gotovo

turnom sloju nađen je već spomenuti komad željeza koje se ohladilo u ispusnoj cijevi. Kroz Oborke je prolazila rimska cesta iz doline Vrbasa prema Turbetu i Travniku, koje je područje također poznato po intenzivnom životu sve do kasne antike.

Nalaz kopče od opasača u komori III ne određuje etničku pripadnost ukopa, nego se on u većoj mjeri treba da primi kao znak političke, pa možda i kulturne dominacije Istočnih Gota u ovim krajevima.

Jednostavna oprema građevine je znak da je ona služila nekoj seoskoj općini. Nisu sačuvani nikakvi dokumenti, na temelju čega bi se mogle odrediti namjene onih četiriju bočnih prostorija. To treba prepustiti budućim nalazima na drugom mjestu. Južne prostorije mogle su da služe za primanje darova, a sjeverne kao diaconicon i sacrum, tj. spremište za crkvene potrepštine.

Vrijednost izvršenog zahvata je višestruka. Njome smo u prvom redu dobili još jedan objekat u nizu sakralnih građevina V i VI vijeka, a dosad usamljeni tip bazilike u Majdanu dobio je time zanimljivog dvojnika.

KONZERVATORSKI ZAHVAT

između kuća. Prometne veze su vrlo podesne. Državna cesta prolazi oko 100 metara daleko od spomenika, a željeznička stanica nalazi se samo nekoliko desetaka metara dalje. Sve ovo uslovalo je da se građevina nakon iskopavanja učini pristupačnom za razgledanje. Osim toga je i spomenički inventar Bosne i Hercegovine povećan time još za jedan značajan objekat.

Oborci se nalaze u srednjobosanskom gorju. Klima je umjereno kontinentalna. Mjesto je izloženo dosta jakim strujanjima zraka, ne samo zbog specifične plastike tla (preko 10 metara visoka glavica brijega), nego i zbog položaja u zračnom kanalu koji se povlači od Komara (927 m) prema dolini Vrbasa (514 m). Do Oboraka osim toga prodiru i južni vjetrovi, sa mnogo vlage iz Primorja. Temperatura u 24 sata osjetno oscilira od dosta hladne noći do relativno toplog podneva. Usto su još i vrlo česte guste jutarnje magle.

Zidovi bazilike nisu danas više dovoljno čvrsto povezani, i vrlo je malo izgleda da ćemo ih moći da sačuvamo u zatečenom stanju. Zbog toga je izvršena zaštita gornje površine premazom produženog morta. Ovim zahvatom željeli smo da sačuvamo zgradu za nekoliko godina, da bi se dobilo vremena za promatranje objekta i njegove reakcije na nove klimatske uslove koji su nastupili oslobođanjem zidova od nanosa zemlje. Poželjno je da se upotreba cementa i drugih savremenih materijala za konzervaciju svede na najmanju mjeru, dakako toliko da se objektu osigura opstanak.

Na južnom zidu i dijelu apsida izvršena je nadgradnja u suhozidu do visine od pola metra. Sa te strane bazilika sačuvana većim dijelom samo u temeljima. Budući da odavde nije poželjan pristup, umjesto ograde je na temelju postavljen suhozid koji je u površinskom sloju povezan cementnim malterom. Prema potrebi, on se može u svako doba ukloniti. Dodatkom razorenog zida u apsidi postignut je cjelovitiji izgled bazilike, pogotovo na ovako istaknutom mjestu.

Spomenuo sam da bi dodavanje novih materijala ovdje umanjilo dokumentarnost nekih detalja arhitekture. Postoji, međutim, nekoliko zahvata koji će se morati provesti. Tako je, naprimjer, potrebno da gornja površina zidova bude povezana vrlo čvrstom masom. Razumije se samo po sebi da to zalijevanje mora da zadovoljava ne samo u tehnološkom, nego i estetskom pogledu. Postavljanje betonske »kape« u sadašnjem stanju objekta je riskantan posao, jer nije isključeno da ćemo u slučaju potrebe morati da obrađujemo zidove i sa njihove gornje strane, a u tom slučaju bi nas ovako čvrsta masa samo smetala.

Upotreba cementa ovdje ima umanjen efekat jer je umjesto pijeska za spravljanje morta upotrebljena usitnjena sedra, koja se teško veže sa cementom. Ubrizgavanje cementnog mlijeka u unutrašnjost zidova imalo bi, prema tome, samo

ograničen efekat. Fakat je da zidovi u tehničkom pogledu više ne predstavljaju homogenu masu; oni su, naprotiv, potpuno rastreseni. Ubrizgavanje cementnog mlijeka i žbukanje spojnicama izgledaju zasada ipak kao sredstvo od koga možemo očekivati najbolje rezultate.

Teren u unutrašnjosti zgrade je niveliran tako da mu je data padina za oticanje vode. Ovaj sistem treba u prvim godinama kontrolirati i popravljati, jer i sama voda pokazuje pravac kojim treba forsirati oticanje padavina. Objekt u ovakvim klimatskim i terenskim uslovima, treba ras-teretiti svakog viška vlage.

Da li u ovom zahvatu treba koristiti i vegetaciju!? Umjetno stvaranje zelenila ovdje je suvišno. Oborci leže usred bujne vegetacije, pa samom spomeniku nisu potrebni nikakvi dodaci u tom smislu. Druge usluge koje može da pruža vegetacija (regulacija vlage, toplote, vjetra itd.) nisu potrebne. Štaviše, ovdje bi se nasadima možda više naškodilo nego popravilo.

Postoji mogućnost turističke aktivizacije objekta, U tom slučaju ovdje su potrebne dodatne mjere osiguravanja spomenika. Možda se znatiželjnim posjetiocima može neprimjetno nametnuti pravac kretanja, i time ih uputiti na kretanje putem koji ih ne bi doveo u položaj i priliku da nanesu štetu objektu.

Sl. 13. Oborci. U prvom planu ruševine bazilike.

DIE BASILIKA VON OBORCI

In der Ortschaft Oborci, 30 Klm westlich von Travnik, wurde beim Bau eines Hauses im Jahre 1956 eine spätantike Basilika angeschnitten. Das Gelände war bereits während des letzten Krieges durch die Anlage einer militärischen Stellung stark gestört worden. Angesichts der Bedeutung der Basiliken im Binnenland der römischen Provinz Dalmatien entschloss sich das Landesdenkmalamt für Bosnien und Herzegovina zu einer Notgrabung. Die ausgedehnten Reste liegen frei zu Tage, und konnten vorläufig konserviert werden.

Der Gebäudekomplex, ein Rechteck mit einer Apsis im Osten, besteht aus einer Vorhalle mit einem kleinen abgetrennten Raum im Süden, einem Schiff mit 2 seitlichen Flügeln und anschliessendem Presbyterium. Die Räume seitlich des Schiffes und der nordöstliche Raum hätten wahrscheinlich die auch sonst üblichen Funktionen (Prothesis, Diaconicon, Sacarium). Am Abschluss des Schiffes gegen das Presbyterium standen zwei Säulen, die wahrscheinlich einen

Triumphbogen getragen haben. Der völlige Mangel an Funden von dekorativer Plastik lässt auf ein hölzernes Mobiliar schliessen. Das Gebäude wird ebenso ein hölzernes Dach gehabt haben.

Unter dem Fussboden wurden vier Grabkammern mit Tonnengewölbe gefunden. Von den Beigaben sind eine ostgotische bronzene Gürtelschnalle und zwei Griffel, aus Silber resp. Eisen, besonders bemerkenswert. Die Toten waren in hölzernen Särgen mit eisernen Beschlägen beigesetzt.

Die Basilika gehört in den Kreis der bekannten spätantiken Kirchenbauten (Ende 5. und 1. Hälfte 6. Jahrh.) in Bosnien und Herzegovina, und ist wahrscheinlich im Anfang dieser Periode gebaut worden. Die nächste Parallele findet sich in der Basilika von Majdan bei Mrkonjic-grad. Das Gebäude ist offenbar einmal teilweise umgebaut, und vermutlich zu Anfang des 7. Jahrhs. durch Brand vernichtet worden.

BASILICA IN OBORCI

Besides already known and investigated sacred buildings dating from Late Antiquity, the discovery of the basilica in Oborci brought to light some data which contribute to the knowledge of the conditions in Bosnia and Herzegovina during the period of Vth and VIth century.

The site in question was rather damaged during the World War II, and in 1956, when the owner intended to build the house, it was necessary to undertake protective excavation.

The building discovered was of simple character, with wooden roof and furniture. The ground-plan consisted of narthex, nave with aisles, four side-rooms and apse.

In the church were found four burial chambers; two of them contemporaneous to the construction of the basilica, and the other two (those in the narthex and the northern side-room) probably dating from some later time.

The original building probably dates from the end of Vth century; it was adapted in the VIth century, and, perhaps in the beginning of the VIIth century was destroyed by fire.

Some of the objects found in tombs belong to the culture of Late Antiquity, and the other part is known as characteristic for the period of the Great Migration.

The object should be conserved and opened to public.

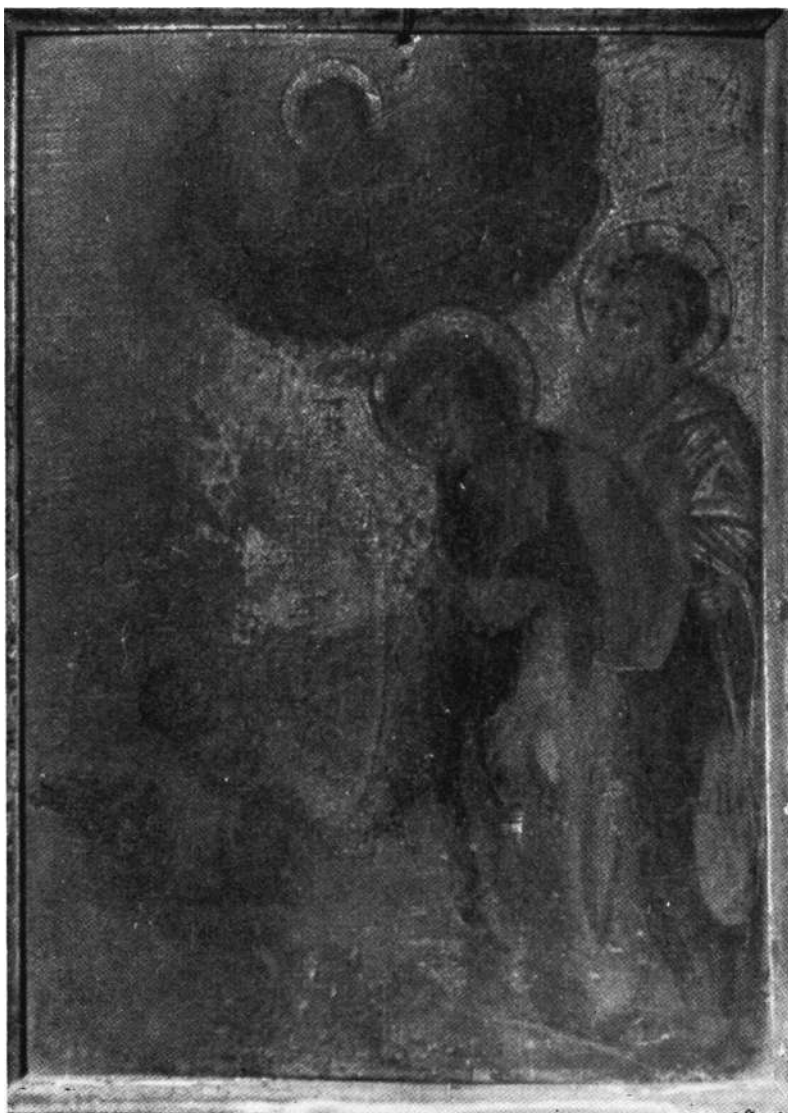
ĐOKO MAZALIĆ

KONZERVACIJA JEDNE STARE IKONE

Muzej Srp. prav. crkvene opštine u Sarajevu dobio je nedavno kao poklon od nepoznatog darodavca staru sliku na dasci koja je u kući darodavca služila kao ikona. Kako je bila sasvim potamnijela i oštećena od plamena svijeća i kandila koji su joj prisluživani, nije upotrebljavana u zad-

nje vrijeme u svoje svrhe i tako je došlo i do toga da se pokloni Staroj crkvi u Sarajevu, odnosno spomenutom muzeju.

Ljudi su, međutim, bili u nedoumici šta da urade s poklonjenom slikom, jer se na njoj nije ništa vidjelo, pa su pristali na moj prijedlog da

Sl. 1. Rođenje Hrista, slika dubrovačke škole XVI vijeka, u toku probnog čišćenja. Zbirka Srp. pravosl. crkvene opštine u Sarajevu

izvršimo probno čišćenje čađave i nagorjele površine. Tako je došlo do toga da se izvrši u našoj radionici konzervatorski zahvat na spomenutoj slici, jer je probno čišćenje, koje je izvedeno samo laganim trljanjem alkoholom (86%) po dijelovima pozlate i manje važnim dijelovima pikturnalnog sloja, pokazalo da se može s izvjesnim uspjehom prići opštoj konzervaciji. Probim čišćenjem, naime, pojavile su se glave triju figura s oreolima, što je hrabrilo na dalji postupak (Sl. 1), pogotovo što se pretpostavljalo važnije otkriće.

Detaljnim pregledom slike ustanovio sam prije početka zahvata na skidanju prljavštine sa površine slike sljedeće:

Površina slikanog sloja bila je sva jako začađena od dima izgarajućeg ulja, jer je pod slikom ranije kroz dugo vrijeme vjerojatno gorio žižak jednog kandila. Usljed vrućine smekšao se smolasti lak kojim je pikturnalni sloj bio premazan te se tako čađ spajala s njim u crnu masu. Ikona je bila vjerovatno nagnuta prema kandilu, jer se vidi da je proces oštećavanja na taj način zahvatao uglavnom sredinu.

Pored toga još veću štetu nanosile su površini slike svijeće koje su pod njom povremeno paljene i isavijene od prejake topline dohvatale svojim plamenom njezinu površinu i izazivale izgaranje laka i boje koji su se pretvarali u krastavu zapečenu masu. Ta oštećenja vide se i na našoj slici 1, naročito po figurama Josifa i Marije (ovalne fleke). Osim navedenog, bio je vidljiv pod crnom površinom pikturnalnog sloja u sredini slike povećik oval s plastičnom konturom (Sl. 1), što je upućivalo na neko veće oštećenje od plamena svijeće, a ista takva oštećenja sa plastičnom konturom, osjećala su se pod prstom sa lijevog i desnog uspravnog kraja slike. Usto sam zapazio i pod čađavom površinom slikanog sloja da je taj sloj izvan nagorjelih mjesta negdje gladak pod prstom a negdje hrapav, što je upućivalo na eventualne ranije restauracije i opreznost pri zahvatu.

Zbog orijentacije stanja slikarije produženo je stoga čišćenje površine pikturnalnog sloja samo blažim alkoholom, kao što je započeto, pri čemu je došlo do novih zapažanja (Sl. 2).

Prvo što se moglo zapaziti bila je neka mješavina zapadne i istočne ikonografije, što je odmah pobuđivalo opravdanu pretpostavku o restauraciji prvobitne slike, jer Josif i Marija, kako su prikazani na našoj slici (Sl. 2) ne pripadaju nikako u okvir propisa za kompoziciju jednog Hristovog rođenja u pravoslavnoj ikonografiji, koje se na ovoj slici išćaurivalo u toku čišćenja (dijete Isus pred Madonom na slami pokriveno do vrata peonom), dok su s druge strane imali sa strane glava grčke natpise, a Isus znake $\theta - \omega - \nu$ u oreolu ($\theta \omega \nu$), što je običaj u pravoslavnoj ikonografiji. Drugo što se počelo zapažati je saznanje da oni ovali koji imaju plastičnu konturu leže pod pikturnalnim slojem današnje slike, što je jasan znak da je prvi slikar ove naše slike koristio neku staru

Sl. 2. Rođenje Hrista, slika dubrovačke škole XVI vijeka, u toku probnog čišćenja. Pojavljuje se Isus drugog slikara. Zbirka Srp. prav. crkv. opštine u Sarajevu

sliku za izvođenje svoje. A i ta stara bila je već oštećena plamenom svijeća. Taj slikar bio je latinski ikonograf, dok je drugi bio pravoslavni, koji je izveo restauraciju ili prepravku slike na već tada vrlo potamnjeni pikturnalni sloj.

Oba slikara su bila jednakog prosječnog kvaliteta koji nosi sve karakteristike zanatske produkcije. Zvaćemo ih u daljem izlaganju »prvi« i »drugi«. Prvi zastupa ikonografiju zapadne škole a drugi ikonografiju istočne škole.

Pošto razblaženi alkohol nije mogao poslužiti za dalje skidanje tamne mase sa površine slike, upotrebio sam mješavanu alkohola, benzola i acetona sa kratkim djelovanjem na tamnu masu, uzevši u obzir obje glavne figure, malog Isusa i njegovu bližu okolicu, što je dovelo do otkrića tri, odnosno četiri ruke u Bogorodice i pojave drugog novorođenog Isusa, ovaj put sasvim golog! To otkriće jače je obilježilo već napomenutu raniju restauraciju originala u tome smislu, što se više nije radilo o restauraciji već o prepravci originala latinske koncepcije na pravoslavnu.

Pokazalo se, međutim, da djelovanje upotrijebljenog sredstva za otapanje tamne mase ne dje-

luje posvuda jednako, tako da su na više mjesta ostale gotovo netaknute mrlje tamne površine pikturnog sloja. Naročito se to isticalo na mjestima gdje je ranije plamen svijeća ili vruć zrak iznad kandila duže vremena djelovao na izvjesne dijelove površine slike. Na tim mjestima nagorio je i sloj boje i srastao sa prljavštinom i lakom te postao sasvim neosjetljiv na djelovanje bilo kakvog sredstva za otapanje i skidanje potamnjenih dijelova slikanog sloja (Sl. 2 i 3). Zbog toga je trebalo izvrći te tvrdokorne dijelove površine slike dužem djelovanju gore spomenute mješavine dodavanjem nekog vezivnog sredstva, u ovom slučaju parafina. Tako mješavinom benzola, alkohola i acetona, vezanih parafinom moglo se izvršiti duže djelovanje na pojedina otporna mjesta na površini slike, pri čemu je prepravka drugog slikara postala jasnija. Ali se moglo zapaziti da spomenuta mješavina nema skoro nikakvog uticaja na izgled mjesta. Drugi slikar — i to je postalo očito — izvršio je svoju prepravku na već vrlo potamnjele sliku prvog slikara.

Vjerovatno je već tada lijeva strana originala sa malim Isusom i životinjama iznad njega bila jedva vidna.

Tada sam utvrdio da je sredina slike koja je zahvatila prvobitnu (?) pozlatu, odnosno raniju prepravku na tom mjestu, a to je prostor između Bogorodice, malog Isusa, životinja i oblaka s anđelom, upropašćena nekom paljevinom. Tom prilikom otkinuto je i desno rame Bogorodice prvog slikara i doslikani dio njezine desne ruke drugog slikara, pola glave govečeta, pelena malog Isusa drugog slikara i pola kralja na bijelom konju drugog slikara (Sl. 3). Po tome nam je postalo i jasno šta je sve drugi slikar prepravio na originalu.

Za sliku Rođenja Hristova po istočnoj ikonografiji bila je potrebna pećina sa jaslama, mali Isus u jaslama umotan u pelenu, goveče i magare iza njega, Josif i Marija, klečeći sa strana Isusu; Josif s prekrštenim rukama na grudima a Marija polažući dijete u jasle, brdo iznad pećine sa ovcima i čobanima, tri kralja, dolazeći iza brda na konjima, anđeli na nebu sa vrpcom i prigodnim tekstom, te zraka zvijezde produžena sve do Isusa.

Prema tome se može pretpostaviti po očuvanim tragovima da je drugi slikar, pošto je imao pred sobom već dobro taman original s oštećenom sredinom slike, naslikao u sredini preko originalnog bojenog sloja pećinu, ispred nje na slami malog

Sl. 3. Rođenje Hrista, slika dubrovačke škole XVI vijeka u toku čišćenja. Pojavljuje se Isus prvog slikara. Zbirka Šrp. prav. crkv. opšt. u Sarajevu.

Isusa (bližeg Bogorodici od onoga sa originala iskoristivši pritom njegovu desnu nogu za glavu svog Isusa, i pola pelene (Sl. 4), vjerovatno goveče i magare iza Isusa, brdo iznad pećine, vjerovatno i ovce s čobanima i tri kralja na konjima čije su se siluete očuvale. Sklopljene ruke Bogorodice dijelom je prebojio i produžio od lakata dolje prema koljenima kako se to vidi i na našoj slici (2, 3, 5). Te ruke se nisu mogle skinuti bez štete po original, jer im je boja ispečena od jare svijeća, te su ostale kao i siluete tri kralja. Jedino bi se dale sastrugati mehaničkim putem, ali bi otišao i originalni sloj boje na tom mjestu. U anđela na oblacima uvrh slike nije dirao drugi slikar, nego mu je samo prebojio na vrpici koju nosi u rukama latinski tekst i ispisao grčki.

Dosad smo se zadržavali na pitanju čišćenja donjeg i desnog dijela slike, a sad prelazimo na lijevi, gornji. Upotrebio sam u tu svrhu opet samo mješavinu acetona, benzola i alkohola sa kratkim djelovanje na potamnijelu površinu. Ubrzo su se pojavili novi detalji: iza prvog Isusa goveče sa povijenim rogovima, kome je ranijim oštećenjem otišao lijevi dio glave, iznad govečeta uzdignuta glava magareta, gornji dio jasala sa slamom i iznad toga silueta triju kraljeva u zlatnim odeždama. Zatim se pojavila neka zidina i oblak s anđelom, koji nosi u ruci razvijen svitak sa grčkim tekstom: «*Δόξα εν ύψιστοις Θεῶ και ἐπι γῆς ειρήνη, ἐν ἀνθρώποις . . .*» Svitak se tako dobro uklopio u ostali dio slike da je bilo teško i posumnjati da nije originalan; ostao sam i sam dugo vremena u tom uvjerenju, iako je ostala boja originala bila vrlo glatka kad se opipava prstom, dočim se ona na svitku osjećala hrapavom isto kao i boja tri kralja, preostali dio pelene drugog Isusa i prekrštene ruke Bogorodice drugog slikara. Očito, svitak sa ovako hrapavom bojom nije pripadao prvom slikaru, ali, kao što sam rekao, tako se svojom izvedbom bio uklopio u original, da nije izazivao nimalo sumnje, osim zbog one hrapavosti. Izgledalo je po tome da imamo pred sobom originalan rad nekog grčkog slikara za katoličku sredinu, i to slikara koji je živio u našem Primorju ili Mlecima i navikao na to. A grčki tekst unosi se često zbog toga, da slika dobije na vrijednosti kao starina. Napokon, zašto ne bi i prvi slikar imao i slabije mljevenu boju, koja je pokazivala onu hrapavost! Ipak dilema je ostajala. Promatrajući često onaj svitak, od jednom mi se otvoriše oči: pod nekim sitnim otpalim dijelovima bijele boje svitka vidjele su se pod jakim povećalom crne mrljice mjesto crvenkastih, kakav je inače temelj pod bojom prvog slikara. To me napokon natjeralo da proširim na desnoj strani svitka jedno otpalo mjesto. Odmah se pokazala tamna linija i oko nje glatka površina prljave bijele boje. Crna linija se zaokružavala u jedno O, veliko slovo o. Mislio sam da to može biti samo o od latinskog teksta Gloria in excelsis Deo, i to ovo zadnje o.

Sl. 4, Rodenje Hrista, slika dubrovačke škole XVI vijeka, detalj: dva Isusa. Glava kasnijeg, izvedena od desne noge Isusa prvog slikara. Zbirka Srp. prav. crkv. opštine u Sarajevu

Tako odlučih da skinem tu gornju boju svitka, ali je ona odolijevala kemijskim sredstvima kao što je odolijevao tim sredstvima i znatan broj drugih zaostataka prljavštine, nagorjelog laka i boja drugog slikara. Preostalo je još mehaničko skidanje tih otpornih mjesta pomoću strugalica od tvrdog drveta, kosti pa i finih čeličnih skalpela.

Strugalice su činile svoje. Pojavljivala se pod vrpcom drugog slikara skoro neoštećena vrpca prvog slikara sa lijepim latinskim velikim slovima humanističke forme XVI vijeka. Ali poslije riječi GLORIA i slova I od rječce IN, bio je tekst istrven sve do zadnjeg slova O, iz riječi DEO (Sl. 7, 8), ali i ono se sačuvalo samo blijedo i fragmentarno. Inače, boja te vrpce bila je svijetlosivkasto-zelenkaste boje i lijepo se uklapala u ostale boje prvog slikara.

Imamo sad pred sobom original sa malim ostacima, zapravo tragovima, slikarije drugog slikara koji se bez opasnosti po original ne bi mogli skidati, jer se oni sastoje, kao što smo već sprijeda rekli, od nagorjele boje. Ovdje bi došla u obzir samo restauracija tih mjesta, što nam nije bilo u

zadatku. Stoga je površina pikturnog sloja prevučena vrlo tankim slojem mastiksovog laka kome je dodato 2% bijelog voska. Taj premaz štiti sliku kao i svaki drugi lak, ali ima svojstvo da se dosta lako skida, što će dobro doći za slučaj eventualne restauracije.

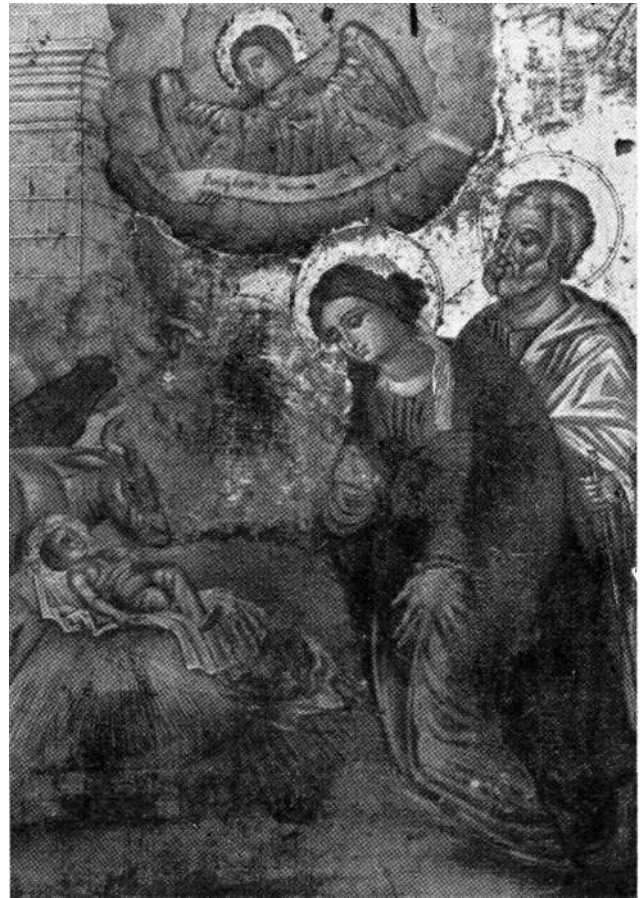
Kako je daska slike dobro očuvana zbog očuvanosti prevlake kojom je premazana daska sleđa, nije bilo potrebno poduzimati zasad nikakve mjere njezine konzervacije.

Kao sredstvo za paralisanje djelovanja upotrebljenih kemikalija pri čišćenju slike korišćeno je terpentinsko ulje.

Prvi slikar zamislio je i izveo svoj zadatak dosta jednostavno; mali Isus leži go na slami na bijeloj peleni. Slama je žute boje (auripigment). Pred njim Bogorodica sklopljenih ruku pred grudima; kao da pada na koljena. Ona je crnomnasta mlada žena s bijelom vezenom koprenom povrh glave. Koprena joj pada i po lijevom ramenu. Na njoj je haljina crvene boje (tamni cinober) sa jakim smeđim sjenkama i crnim linijama kroz njih. Ogrič joj je crne boje sa plavocnim osvjetljenjem.

Sl. 5. Rođenje Hrista, slika dubrovačke škole XVI vijeka, detalj: sklopljene ruke Bogorodice prvog slikara i spuštene ruke Bogorodice drugog slikara. Zbirka Srp. prav. crkv. opštine u Sarajevu

Sl. 6. Rođenje Hrista, slika dubrovačke škole XVI vijeka u toku konzervacije: pojava životinja prvog slikara i anđela s vrpcom i grčkim tekstom. Zbirka Srp. prav. crkv. opštine u Sarajevu

Iza Bogorodice stoji Josif (možda kleči?), sjed starac. Na njemu je haljina sivoplave boje sa zelenkastim i bijelim osvjetljenjem. Preko nje je prebacio ogrič narančaste boje, osvjetljen svijetložuto i bijelo, a osjenčan tamnocrveno. Nad Isusom vidi se goveče, vjerovatno krava, svijetle sivosmede boje. Pred njom je naviljak sijena (?) sivozelenkaste do plavozelenkaste boje. Iza nje je magarac kestenjaste boje podigao glavu da dohvati slamu nad jaslama.

Dalje lijevo, gore, vidi se masivan kvaderima zidan stupac svijetlosive boje, sa bijelim osjenčanim fugama, a iznad svih figura, uvrh slike, anđeo u crvenoj haljini, lebdeći na oblaku, sa raširenim svitkom i početkom poznatog natpisa.

Inkarnat svih ljudskih figura je kao u osoba opaljenih suncem (crveni oker i bijele). U mlađih je kosa kestenjasta a u Josifa sijeda.

Tlo je tamnije sive boje. Pozadina iza Josifa i Marije je zlatna, sastavljena od listića pravog zlata, a pozadina iza anđela je sivkastocrvena. Ta činjenica pobuđuje u nama sumnju da je prvi slikar njezin autor, jer da je on to, pozlatio bi i nebo iza anđela. Ili, zašto bi on tu pozlatu na-

Sl. 7. Rođenje Hrista, slika dubrovačke škole XVI vijeka, detalj: anđeo drži vrpcu sa latinskim tekstom Zbirka Srp. prav. crkv. opštine u Sarajevu

bacio tako daleko da je ona zahvatila desno rame Bogorodice i dio ruke do lakta?

Protiv te pretpostavke govorilo bi to što ispod pozlate nema sad nikakve boje a moralo bi je biti da je prvi slikar samo obojio pozadinu, kao, napr., kod anđela, sivkastocrvenom bojom. Međutim, ako je drugi slikar izveo tu pozlatu, čemu i ja sad naginjem, on je morao raniju boju pozadine prvog slikara sastrugati da to mjesto prevuče bolimentom (grčki ampoli) ako je htio da mu se listiće zalijepe i dadu uglačati, što na boji ne bi bilo moguće. Stoga se pod današnjom pozlatom vidi samo boja bolimenta. Ipak to pitanje ostaje još otvoreno.

Oreoli su označeni sa dva koncentrična kruga crne boje, rastavljena 1–2 milimetra.

Opšte uzevši, ovaj prvi slikar, čiju sliku sad gledamo uglavnom očuvanu, bio je ispod osrednjih kvaliteta. On je vezan dosta nekim elementima i za pravoslavnu ikonografiju, što se vidi po obradi Josifovog ogrtača, obradi njegove sijede kose, brade i brkova: na svijetlosmeđoj podlozi izvučene svijetloplavkaste dvostruke linije čiji pravci označuju i uvojke, istaknute na osvjetljenim mjestima i tankim bijelim linijama, i po osvjetljavanju (modelovanju) lica sa po nekoliko sitnih bijelih linija. I anđeo, prikazan na oblaku na ovakav način, čisto je tvorevina uzeta iz pravoslavne ikonografije.

Iz gornjeg se može zaključiti da se prvi slikar bavio i izradom pravoslavnih ikona, što bi nas odvodilo na dubrovačku školu XVI vijeka, koju

Sl. 8. Rođenje Hrista, slika dubrovačke škole XVI vijeka. Izgled slike po završenoj konzervaciji. Na slici su zaostale Bogorodičine ruke drugog slikara i iznad magareće glave siluete Tri kralja. Zbirka Srp. prav. crkv. opštine u Sarajevu

znatno bliža od Isusa, što ne bi smjelo biti u ovoj kompoziciji; Josif je izišao prekratak, sa premalenom rukom koja drži štap.

*

Slika je rađena tempera bojama na dasci jelovog drveta, veličine 29,5(7) : 42 : 2 cm koja je

prvobitno bila 30 : 42 cm. Uski zlatni okvirić, širine 1,3 (4) cm, ukovan je sa strana u samu dasku slike. Daska je imala sleđa dvije ukovane prečke, koje su davno ispale. Inače je daska sleđa imala smeđ (?) grund pa i preko prečki, ali pod njima ga nije imala. Daska je jeftina sa velikim fržom, koji nije ni osiguran bio od ispadanja.

ÜBER DIE KONSERVIERUNG EINER IKONA

In vorliegender Arbeit sind Konservierungsarbeiten an einem alten, vollständig verrusstem Bild der dubrovniker Schule aus dem XVI. Jahrhundert beschrieben, das in Temperafarben auf einer Holztafel gearbeitet wurde. Bereits zu Beginn des Reinigens (Abb. 1) konnte bemerkt werden, dass die Oberfläche des Bildes an mehreren Stellen durch Kerzenflammen beschädigt ist, wie auch festgestellt werden konnte, dass das Bild auf dem Stück einer Holztafel ausgeführt wurde, auf dem sich bereits ein älteres Bild befand, das ebenfalls durch Kerzenflammen beschädigt war. Diese Stelle ist als Oval in der Mitte auf den Abbildungen 1, 3, 4, 5 zu sehen.

Beim weiteren Reinigen konnte leicht festgestellt werden dass das Original des Bildes zu unbekannter Zeit eine grössere Umarbeitung erfuhr, nachdem es schon stark nachgedunkelt war. Der zweite Maler (der das Bild umarbeitete) behielt einige Teile des Originals das die Geburt Christi im Stil der katholischen Ikonographie darstellt, bei, während er den Rest, indem er das Thema beibehielt, in eine Ikona, wie es die Vorschrift der orthodoxen Kirche war, umarbeitete. So überstrich er den ursprünglichen Christus mit Farbe und malte einen neuen in die Mitte des Bildes, der bis zum Hals mit Windeln bedeckt ist (Abb. 3) indem er dabei den rechten Fuss des Christus vom ersten Maler ausnützte. Ebenso überstrich er die gefalteten Hände der Muttergottes mit Farbe und senkte sie gegen die Knie (Abb. 3), schrieb griechische Texte um

das Haupt seines Christus und neben dasselbe der Muttergottes, sowie auch auf das Band das der Engel halt, indem er vorher den lateinischen Text (Abb. 6) übermalte. Er überstrich den ursprünglichen Christus sowie die Tiere hinter ihm und malte an dessen Stelle im Hintergrund eine Höhle und über dieser einen Berg mit Hirten und Schafen. Hinter den Bergen sah man die heiligen drei Könige auf Pferden. Ihre Silhuetten sind auch jetzt noch erhalten, sowie auch die gesenkten Hände der Muttergottes, da diese Details angebrannt sind und können daher nicht ohne Gefahr für das Original entfernt werden. Man könnte sie höchstens restaurieren, was aber nicht zu der Aufgabe des Konservierens gehörte.

Ausser diesen Details wurde das Bild durch die Entfernung der Übermalung in seinen ursprünglichen Zustand gebracht.

Zur Entfernung der spatern Übermalungen, des Russes und alten Lackes wurde bei der Probereinigung 86° Alkohol verwendet, nachher eine Mischung von Alkohol, Benzol und Azeton mit kurzfristiger Wirkung, und für hartnäckige Stellen wurde diese Mischung mit Parafin gebunden und länger, je nach Bedarf, einwirken gelassen. Ihre Wirkung wurde durch Überstreichen der gereinigten Teile mit Terpentinöl paralisiert.

Zur Entfernung einiger Übermalungen mussten Schaber aus Holz, Horn oder Metall angewendet werden.

LA CONSERVATION D'UNE ANCIENNE ICÔNE

Dans l'article précédent l'auteur décrit la conservation d'une ancienne peinture noire de suie qui appartient à l'Ecole de Dubrovnik du XVI-ème siècle. Au début du nettoyage fut remarqué que la surface de la peinture par endroits était endommagée par la flamme des bougies et que la peinture fut peinte sur une planche de bois sur laquelle se trouvait déjà une autre peinture plus ancienne et abimée, elle aussi, par la flamme des bougies. Cet endommagement est visible en forme ovale au milieu de nos tableaux 1, 3, 4, 5.

Au cours du nettoyage fut facilement constaté que l'original de la peinture fut repeint à l'époque inconnue après qu'il s'était déjà très obscurci. Le deuxième peintre (qui a repeint la peinture plus ancienne) la Nativité de Jésus Christ en style de l'iconographie catholique tandis qu'il a, en retenant le même thème, refait le reste en icône d'après les règles de l'Église orthodoxe. De telle manière il a repeint le Jésus original et a peint, au milieu de la peinture, un nouveau Jésus couvert des bandages jusqu'au cou (tableau 3), en utilisant la jambe droite du Jésus original pour le visage de son Jésus. De même il a repeint les mains croisées de la Vierge et les a baissées vers les genoux (tableau 3), il a mis le texte grec autour de la

tête de son Jésus et près de la tête de la Vierge et également sur le rouleau que tient un ange — après avoir repeint le texte latin. Il a repeint le Jésus original ainsi que les animaux derrière lui et à leur place il a fait une grotte avec au-dessus une montagne on pouvait voir les Rois Mages sur les chevaux. Leurs silhouettes ainsi que les mains baissées de la Vierge sont conservées maintenant parce que ces détails sont légèrement brûlés et on ne pouvait pas les enlever sans le danger pour l'original. Dans le meilleur des cas on pouvait les restaurer mais ce n'était pas le but de la conservation de la peinture.

Pour l'élevage des enduits postérieurs de la suie et du laque ancien fut employé, aux premières épreuves, l'alcool 86% et ensuite un mélange de l'alcool du bensole et de l'acétone d'une action courte, tandis que pour les places plus obstinées ce mélange fut lié avec la paraffine et employé pour une action plus ou moins courte. Son action fut paralysée par l'imprégnation des places nettoyées avec de l'essence de térébenthine.

Pour l'élevage des certains enduits on a du faire le rabotage avec des petits couteaux en bois, en corne ou en métal.

MATO BIŠKO

KONZERVACIJA OBJEKATA U KOMPLEKSU FERHADIJE DŽAMIJE U BANJOJ LUCI

I. DŽAMIJA

Mali je broj objekata ove vrste u našim krajevima, koji su svojim građevinskim karakteristikama i opštom koncepcijom postali čuveni i čiji su graditelji i osnivači stekli zasluženo priznanje. Među te objekte s punim pravom može se ubrojiti i uži kompleks Ferhadije džamije u Banjoj Luci, što ga sačinjavaju: džamija, tri turbeta, šadrvan, česma, nadgrobni spomenici i sahat kula, koja se nalazi van dvorišta džamije. Ovaj krug predstavlja vrlo rijedak urbanistički ansambl istočnjačke arhitekture u našim krajevima.

Iscrpe istorijske podatke o ovome objektu dao je ing. A. Bejtić,¹ pa zato nemam namjeru govoriti ovom prilikom o tome opširnije. Džamiju je sagradio glasoviti Ferhadpaša Sokolović 1583 godine.

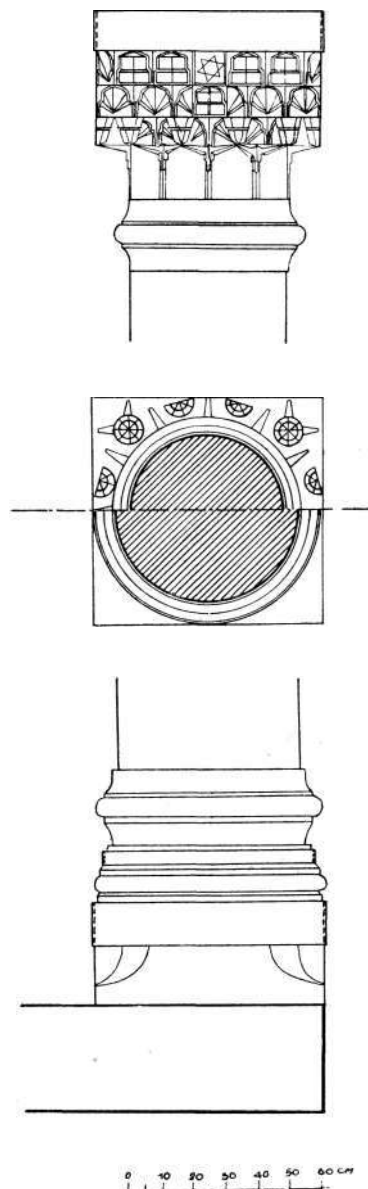
Objekat je svojevremeno stradao od požara, po svoj prilici u vrijeme čuvene bitke pod Banjom Lukom između Bošnjaka i Austrijanaca 1737 godine. Za vrijeme Drugog svjetskog rata objekat je u dva navrata bio jako oštećen. Tada je porušena dogradnja zatvorenog vanjskog trijema, koja je kvarila izgled krasnog pročelja ove velelepne građevine. Tom prilikom je oštećen i gornji dio minare, kao i drugi objekti koji se nalaze u užem kompleksu džamije. Od tog vremena, pa sve do prvog spasavalačkog zahvata 1951 godine, stanje objekta, iz dana u dan, postajalo je sve gore. Prvi zahvat izveden je 1951 godine i trajao je pune tri građevinske sezone. O tim radovima pisao je ing. Mladen Fučić.²

Građevne karakteristike:

Po svojoj arhitekturi, specifičnosti i tehničkoj obradi objekat predstavlja spomenik prvoga reda u našim krajevima, a posebno za Banju Luku. Vrijednost joj povećava i to, što ju je sagradio domaći čovjek iz naših krajeva. S pravom se može reći,

¹ Naše starine I (1952) str. 97.

² Naše starine I (1953) str. 117—121.

Srednji stub trijema Ferhadije džamije

da ovaj objekat pretstavlja biser arhitekture, ne samo za doba u kojem je nastao, nego i za mnoge kasnije objekte ove vrste u našoj republici, pa i van njenih granica.

Tu se naročito ističe neobično tlocrtno rješenje, vertikalna razvedenost s glavnom poluloptastom kupolom kod koje dominira visoki tambur s kontraforima, male kupolice iznad trijema, zatim vrlo vitka i visoka munara s ornamentiranim šerefetom, koja dominira čitavim krajem.

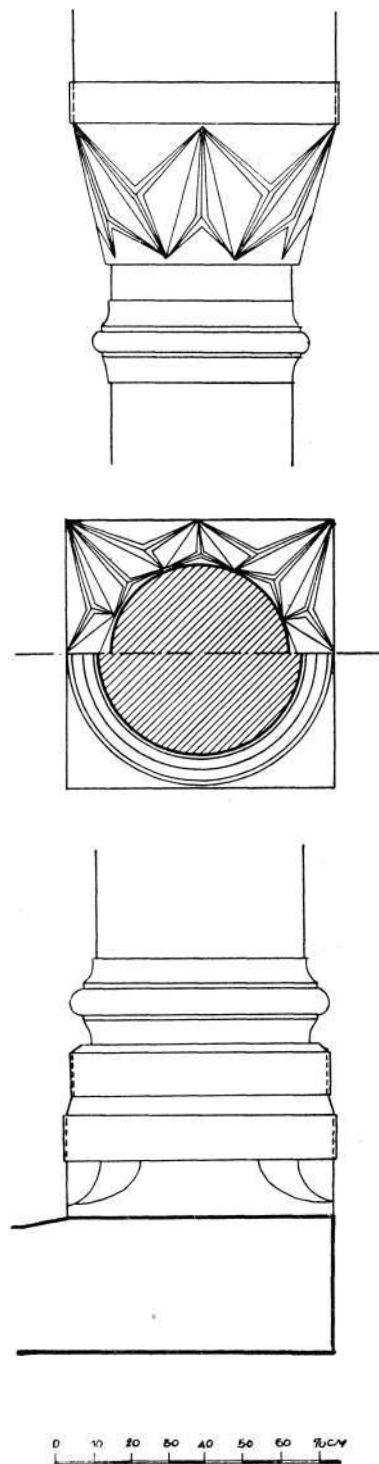
Trijem je izveden od masivnog kamenog materijala, a sastoji se od četiri monolitna kamena stuba s orijentalnim bazama i kapitelima i tri kupolice, koje se jednim dijelom oslanjaju na spomenute stubove preko sistema šiljastih lukova, a drugim dijelom na glavni nosivi zid centralnog objekta.

Usljed požara i atmosferilija materijal baza, stubova, kapitela, ivičnjaka oko baza i temeljnih blokova znatno je promjenio svoja kemijska i fizička svojstva, tako da su se nalazili u procesu raspadanja. Radi jakih sila koje djeluju ekscentrično na stubove pokazale su se pukotine većih razmjera. Na nekoliko mjesta, od stubova su otpali pojedini veći i manji komadi, tako da je oštećena masa stubova primala znatno veće opterećenje od dopuštenog. Najosjetljiviji i najopterećeniji dio stubova jesu baze i temeljne stope, pa nije ni čudo što su ti dijelovi najviše stradali. Nepoznate godine izvršena je preventivna mjera na sprečavanju raspadanja baza, koja se sastojala od nabijanja obručeva od kovanog gvožđa i ugrađivanjem ivičnjaka na vanjskim stranama svih baza. Sve šupljine i pukotine kasnije su zamazivane cementnim malterom. Jasno je da ovo nije moglo odoliti velikom pritisku konstrukcije trijema, pa je ugroženost baza svakog dana bila sve veća.

Usljed takve situacije postojala je opasnost loma čitave prednje konstrukcije trijema što bi pričinilo ogromnu štetu, kako u spomeničkom, tako i u materijalnom pogledu. U vezi s tim i na osnovu prethodnih studija Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NRBiH, je kao najbolje trajno rješenje predvidio poduhvatanje glavne konstrukcije sistemom skele, te vađenje i zamjena postojećih kamenih stubova sa svim pripadajućim elementima. Na bazi tih potreba godine 1956 izrađen je investicioni program u ukupnom iznosu od 2,288.702.— dinara. Međutim, do realizacije tog zahvata nije došlo radi pomanjkanja novčanih sredstava. Pretpostavljajući da svakog časa može doći do loma konstrukcije Zavod za zaštitu spomenika kulture NRBiH je iz svog redovnog budžeta u 1956 godini nabavio potrebnu drvenu građu, a 1957 god. izradio drvenu potporu ispod svih pet lukova koja je imala zadatak da, u slučaju rušenja, zadrži čitavu konstrukciju i kasnije posluži za demontažu starih i montažu novih stubova.

Program restauratorskih radova

Kao što se iz navedenog vidi spomenuti objekat se nalazio u kritičnom stanju konstruktivne naravi. Da bi se ovaj zadatak sasvim uspješno obavio i da bi se pored dovođenja objekta u ispravno stanje obezbjedila i sigurnost ovog objekta za duži period, nužno se nametalo rješenje nekoliko problema, koji su imali za cilj spasavanje objekta i davanje izgleda kakav je prije bio i kakav mu dolikuje. Plan cjelokupnog rada sveo se uglavnom

Krajnji stub trijema Ferhadije džamije

na jednu tačku: izbacivanje starih i ugrađivanje novih kamenih stubova u starom obliku.

Da bi se ustanovila stabilnost konstrukcije trijema, kao i opravdao predviđeni način zahvata bilo je neophodno potrebno izvršiti statičko ispitivanje naponskog stanja u stubovima, lukovima i kupolicama. Statički račun pokazao je da su stubovi opterećeni mnogo više od dozvoljenog normalnog pritiska za ovakve konstrukcije. Isto tako je statički račun pokazao da se zahvat može izvršiti uz naročitu predostrožnost prilikom izvođenja montažnih radova.

Na osnovu revidiranog i odobrenog investicionog programa i osiguranih novčanih sredstava, moglo se pristupiti radovima uz prethodno solidno izvršene pripreme. Ovaj delikatan i odgovoran posao povjeren je kamenoklesarskoj radionici Šego Antuna iz Sarajeva. Rukovodio sam ovim radovima pa ovdje iznosim njihove rezultate i poteškoće koje su se ukazivale takom izvođenja radova. Naprijed sam kratko iznio istorijske podatke i građevinske karakteristike, kako bi se što cjelovitije ocijenila vrijednost i značaj, u prvome redu, zahvata, a potom i objekta na kojemu je zahvat izvršen.

Nakon vađenja, grube obrade i transporta kamenih blokova otpočelo se klesarskim radovima u dvorištu džamije. Iako su dva i dva stuba naoko jednaka ustanovilo se, da se pojedini elementi i detalji u svemu ne podudaraju na sve četiri strane jednog stuba. Prilikom izrade investicionog programa sačinjeni su detaljni tehnički snimci postojećeg stanja na koje se, prilikom klesarske obrade, nije moglo pouzdano osloniti, već su se svi detalji i elementi kontrolisali, premjeravali i kopirali na licu mjesta, u cilju što tačnije izrade novih stubova. Zbog preciznosti i tehničke dotjeranosti, sva četiri kapitela morao je raditi samo jedan klesar pa radovi nisu mogli napredovati prema ranijoj zamisli. Do konca novembra 1959 godine završeni su svi klesarski radovi i utrošena sva odobrena sredstva u iznosu od 2,198.328.— dinara. Pored toga, Zavod je iz svog redovnog godišnjeg budžeta isplatio iznos od 212.332.— dinara što znači, da je za klesarske radove utrošen iznos od 2,410.660.— dinara.

Montažni radovi:

Demontaža starih i montaža novih stubova nije se mogla odmah izvršiti iz nekoliko razloga: po-manjkanje novčanih sredstava, poodmaklost građevinske sezone i ukazivanje potrebe viška radova, što investicionim programom nije bilo obuhvaćeno.

Otkopavanjem temelja ustanovljeno je da su blokovi ispod baza u većoj mjeri napukli i oštećeni. Naknadno su ti blokovi bili obuhvaćeni blokovima (ivičnjacima) od sedre, međusobno povezanim sponama, kako bi se spriječilo daljnje pucanje temeljnih blokova. U tom času nametala su se dva pitanja: izrada temeljnih stopa od betona sa upotre-

bom brzovezujućeg cementa i oblaganje vidljivih dijelova kamenim pločama ili izrada novih blokova od kamena visoke otpornosti i postojanosti. Prvo rješenje imalo bi za posljedicu da bi baza bila na rubovima oslonjena na obložni kamen, čime bi se baza mogla ugroziti, jer bi kamena obloga, zbog većeg modula elastičnosti, preuzela veća naprezanja od betonskog jezgra, pa je done-ena odluka za ovo drugo rješenje.

Na osnovu ovoga očigledno je da ugrađivanje stubova traži prethodno saniranje temelja i da bi taj rad zadržao izvođenje montažnih radova toliko, da bi se montaža morala vršiti u nepovoljnim i nepouzdanim klimatskim uslovima. Iz navedenih razloga montažni radovi ostavljeni su za početak građevinske sezone u 1960. godini.

Montažnim radovima pristupilo se tek početkom augusta 1960 godine, jer je prije toga valjalo obaviti niz predradnji koje su s tim skopčane. Pored postojeće drvene podupore, koja je napravljena još 1957 godine, neophodno je trebalo izraditi i montirati željezne zatege u podužnom i poprečnom smjeru trijema, koje su obuhvatale oslonce lukova kutnim željezima veličine 80/80/10 mm.

Uz dvije postojeće skele, radi veće sigurnosti, izrađen je i sistem podupiranja za odizanje cijele konstrukcije trijema iznad oslonaca lukova, u svrhu potpunog oslobađanja starih stubova. Odizanje konstrukcije trijema izvršeno je nakon preciznog prednapinjanja novih željeznih zatega, donja sila na 1500 kg., a gornja na 2500 kilograma, te su time izbačene iz djelovanja stare zatege od plosnog željeza. Nakon toga pristupilo se podizanju čitave konstrukcije za 2 mm, koje je vršeno hrastovim klinovima pod starom skelom, te vintama i klinovima pod dopunskom konstrukcijom za dizanje.

Navedenim predradnjama poklonjena je posebna pažnja, te je odizanje vršeno postepeno i kontrolisano vrlo preciznim niveliranjem (na cca 0,2 mm) koje je rađeno pomoću 12 komada ugrađenih repera — lineara. Poslije odizanja konstrukcije, konsolidacije skela i oslobađanja postojećih stubova, prišlo se rušenju krajnjeg ugaonog (desno) stuba, koji je u toku dva radna dana zamjenjen novim. Važno je naglasiti da se ovaj stub prilikom vađenja raspao u bezbroj sitnih komadića, a na prost pogled izgledao je potpuno zdrav. Svojevremeno se smatralo da ga uopće ne treba zamjenjivati, ali je to ipak učinjeno radi jedno-obraznosti novih stubova. Ovaj slučaj ukazuje nam na to, da konstruktivnu izdržljivost objekta i pojedinih njegovih elemenata ne treba gledati prostim okom, već ih treba ispitati sa praktičnim i pouzdanim metodama.

Sa unaprijed osiguranom konstrukcijom i stečenim iskustvom s lakoćom se vršila demontaža starih i montaža novih ostalih stubova.

Željezne zatege i drvena podupora demontirani su nakon 30 dana poslije montiranja zadnjeg stu-

ba. To je učinjeno radi eventualnog slijeganja i stabilizacije stubova. Pri demontiranju skela nije se primjetilo ni najmanje slijeganje, koje se mjerilo i opažalo pomoću navedenih lineara.

Cjelokupnim montažnim radovima rukovodio je ing. Mladen Hudec, docent Tehničkog fakulteta u Sarajevu.

II. TURBETA

Među objekte, na kojima je Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NRBiH izvršio konzervatorsko-restauratorske radove u 1959 godini spadaju i tri turbeta u dvorištu Ferhadije džamije u Banjoj Luci. Pored ovih turbeta, u dvorištu Ferhadije nalazi se još nekoliko memorijalnih spomenika iz turskog doba od kojih je najznačajniji grob sa kamenim sarkofagom glasovitog hercegovačkog vezira Alipaše Rizvanbegovića. Situiran je u jugoistočnom uglu džamijskog harema.

U našoj Republici ima dobar broj turbeta i mauzoleja koji potiču iz turskog doba, a neka su i danas dobro očuvana. Ova turbeta većinom su zatvorene zgrade pod običnim krovom ili kamenom kupolom na kvadratnoj, približno kvadratnoj ili višegugloj osnovici. Ima ih i otvorenih na kamenih stubovima s kupolastim krovom ili prikraćenom kupolom. U otvorenim turbetima nadgrobni spomenici su od postojanog materijala u vidu kamenog sarkofaga (sanduka) raznih veličina i oblika. Pretežno su ukrašeni raznim biljnim i geometrijskim ornamentima. Ovo je i razumljivo, s obzirom da bi u vrlo kratkom vremenskom razdoblju atmosferilije uništile slabo postojani materijal. U zatvorenim objektima susrećemo drvene nadgrobne

spomenike, opet u obliku sarkofaga (kubure), jer su zaštićeni od oborina i drugih oštećenja.

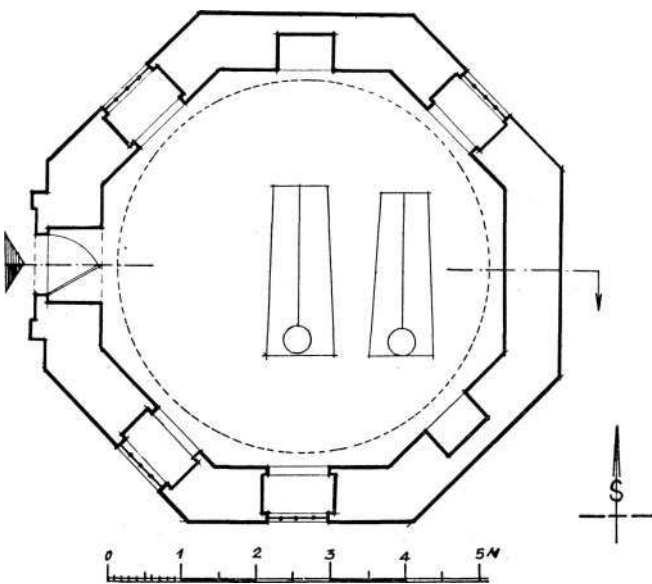
Veličina, plastika i način izrade ovih memorijalnih objekata zavisi o vremenu nastanka te ugleda i moći onoga ko ga je dao sagraditi ili ko je u njemu pokopan.

a) Ferhad pašino turbe

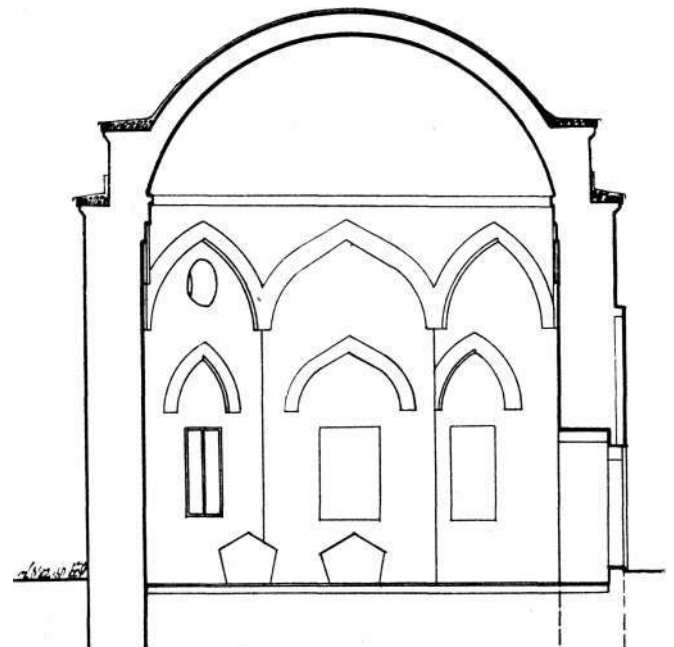
Turbe je situirano s desnu stranu džamije i jednim dijelom izlazi na Ferhad-pašinu ulicu. Ono smanjuje širinu ove ulice, ali zahvaljujući razumjevanju lokalnih vlasti nije došlo do njegovog rušenja u svrhu proširenja ulice. Pripada grupi monumentalnih kupolastih objekata iz 16 stoljeća, a po obradi i načinu gradnje ide zajedno s džamijom. Odlično prostudirani omjeri, veličina, te vrlo precizna i plastična obrada daju osobit značaj i spomeničnu vrijednost ovom objektu.

U lučnom dijelu portala, iznad segmentnih vrata, nalazila se ploča s natpisom, koja je davno uništena, pa nije lako ustanoviti tačno vrijeme njegovog nastanka. Jedino se sigurno zna da ga je sagradio Ferhad-paša Sokolović za svog života, prije 1587 godine.³ U turbetu se nalaze dva drvena

³ Naše starine I (1953) str. 101.

Tlocrt Ferhad-pašina turbeta

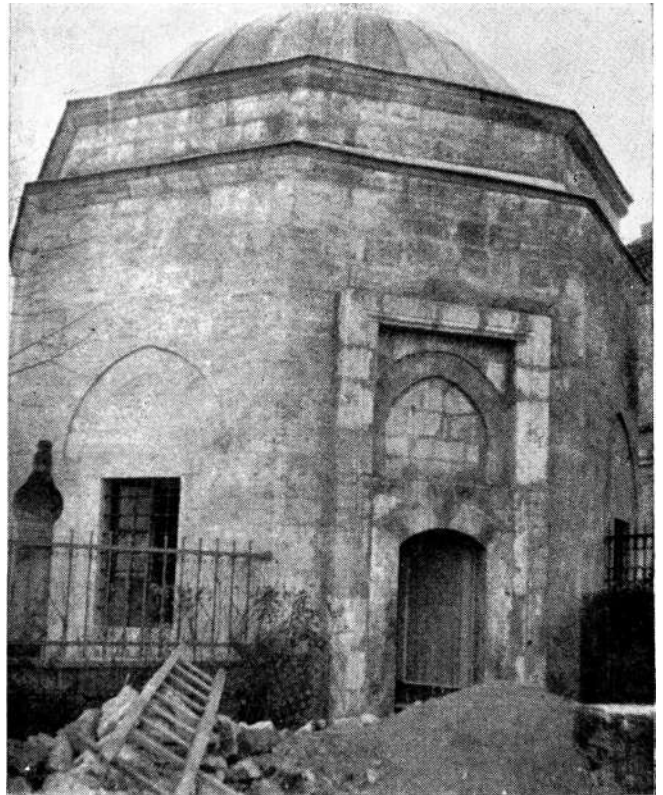

Presjek Ferhad-pašina turbeta

sarkofaga (kubure) presvučena zelenom čohom. U jednom je pokopan sam osnivač, u drugom, prema jednoj narodnoj predaji, njegov sin. Sagrađeno je od sedrenih klesanaca s pravilnim horizontalnim i vertikalnim spojnicama. Ima oblik pravilnog oktogona, koji pandantivima prelazi u također oktogeni tambur, na kome počiva polu-loptasta kupola od sedre.

Na završetku donjeg dijela i tambura nalazi se sedreni vijenac jednostavne profilacije. Na četiri zidne plohe niže se četiri prozora na kojima je s vanjske i nutarnje strane naglašen šiljasti-orientalni luk. Donji četverougao ni dio prozora uokviren je pervazom od profiliranog kamena, dok je gornji lučni dio zazidan sedrenim kvaderima, koji se po načinu obrade i zidanju ni malo ne razlikuju od okolnog dijela zida. Na prozorima postoje originalni demiri od kovanog željeza. Osim ovih donjih prozora, na tamburu imaju dva okrugla prozora s drvnim mušebcima. Pored ovih osnovnih elemenata, tu su još dva dolafa na unutrašnjim suprotnim stranama. Ulazni portal je vrlo lijepo i skladno izveden s vertikalnim i horizontalnim bridovima, a izbačen je od ravnine zida za 20 cm. Donji oktogonalni nutarnji dio i kupolu dijeli izbačeni polukružni horizontalni vijenac.

Vrijednost turbeta ne leži samo u detaljnoj obradi već, u prvom redu, opštoj koncepciji cje-

Ferhad-pašino turbe nakon konzervacije

Ferhad-pašino turbe prije konzervacije

line, u kojoj se sve plohe i elementi skladno podudaraju na samom objektu i u cijelom ambijentu, te u unutrašnjoj prostranosti za kojom je osnivač i težio.

Za vrijeme Austro-ugarske okupacije i Drugog svjetskog rata turbe je pretrpilo znatna oštećenja, kako u estetskom, tako i u konstruktivnom pogledu. Godine 1917 Austro-ugarska je skinula olovni pokrivač i upotrijebila ga u ratne svrhe. Nešto kasnije preko kupole je izrađen tanki betonski premaz i postavljen pokrov od pocinčanog lima debljine 0,55 mm. Za vrijeme Drugog svjetskog rata oštećen je taj novi krovni pokrivač i upropašten portal, a vanjske zidne plohe nagrđene su i oštećene od puščanih i mitraljeskih metaka.

Zbog skromnih sredstava i pomanjkanja stručnjaka-konzervatora nije se odmah poslije Oslobođenja i osnivanja Zavoda moglo intervenisati na svim ugroženim spomenicima kulture, pa ni na ovom. Od tada pa do prvog konzervatorskog zahvata atmosferilije su činile svoje, te je vremenom jače oštećen. Zato je bilo krajnje vrijeme da se objekat konzervira, djelomično restaurira i spasi od daljnjeg propadanja. U vezi s tim, godine 1958 napravljen je investicioni program, a na osnovu sredstava u iznosu od 1,100.000.— dinara, koje je osiguralo Izvršno Vijeće NRBiH, godine 1959 pristupilo se radovima na sva tri turbeta o kojima je

ovdje riječ. Ovaj zahvat nije statičke i konstruktivne prirode, nego se odnosi na sam oblik elemenata i na način primjene klasičnih materijala kod izvođenja. Bitno je u tome, da se ovdje upotrebljavao stari materijal, izuzev krovnog pokrivača, u starom stilu, kako po veličini pojedinih elemenata, tako i po načinu obrade, koji dočarava patinu starine i u potpunom je skladu s cjelinom. Ukratko radovi su obavljani tako da se u očima posjetilaca ne uočava prisutnost konzervatora.

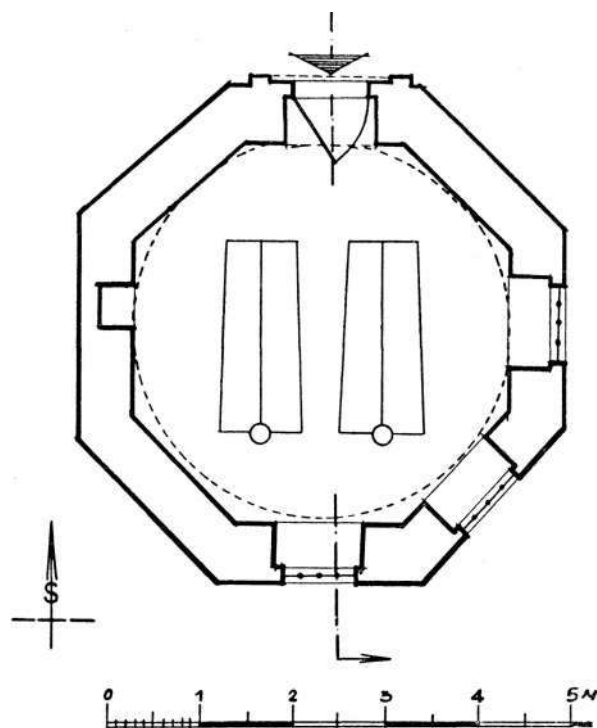
Kod svakog konzervatorsko-restauratorskog zahvata naučno-tehnička dokumentacija igra vrlo značajnu i odlučujuću ulogu, a posebno kad se radi o restauriranju pojedinog dijela objekta, elementa ili detalja. To se naročito odrazilo na restauraciji ulaznog portala kod ovoga turbeta, koji je bio toliko upropašten da se na osnovu postojećeg stanja nije mogao rekonstruirati u ranijem obliku. Upoređujući ostatke portala s ranijim fotografijama i crtežima, te uporedbe s drugim sličnim portalima na objektima ove vrste, moglo se pristupiti njegovoj restauraciji. Na udubljenom lučnom dijelu portala nije izrađena i ugrađena kamena ploča s natpisom, jer o tome nije bilo nikakvih pouzdanih podataka na osnovu kojih bi se mogla napraviti nova u starom obliku, pa se odustalo od te zamisli.

Na objektu su obavljani slijedeći radovi: Kupola je pokrivena novim pocinčanim limom debljine 0,55 mm, dotrajali prozori, vrata i dolafi zamijenjeni su novim u starom stilu, izvršeno je bojenje unutarnjih zidova posnim zemljanim bojama, Prozori, vrata, dolafi i željezni demiri obojeni su uljenim bojama u tamno zelenom i drap tonu. Na unutarnjim zidovima obijen je malter do zdrave kamene podloge, a potom je nabačen novi u dva sloja (grubi i fini). Izvršeno je ustakljenje prozorskih okana običnim staklom debljine 2 mm.

Naprijed je rečeno, da su vanjske strane zidova bile jako oštećene, pa je tome poslu pridavan naročit značaj. Oštećeni kameni kvaderi isklesavani su do dubine 8–10 cm u obliku provougao-nika poštujući postojeće horizontalne i vertikalne spojnice. Prema tim udubinama izrađivane su ploče od stare sedre, koje su se umetale u te udubine i međusobno spajale željeznim sponama. Šuplji prostor između zadnje strane ploča i mase zida popunjavao se cementnim mlijekom. Ovo je naročito dobro izvedeno i uopšte se ne razlikuje od ostale mase zida.

b) Turbe Ferhad-pašinih bajraktara:

Situirano je s prednju stranu džamije, desno od šadrvana. U njemu su se nalazila dva drvena sanduka (sarkofaga) prekrivena zelenom čohom, kojih više nema. Prema narodnoj predaji u jednom je pokopan Ferhad-pašin pomoćnik, Mustafa-paša i njegov bajraktar, a po drugoj verziji dvojica Ferhad-pašinih bajraktara. Ovo drugo je vjerojatnije, jer je turbe poznato samo pod tim ime-

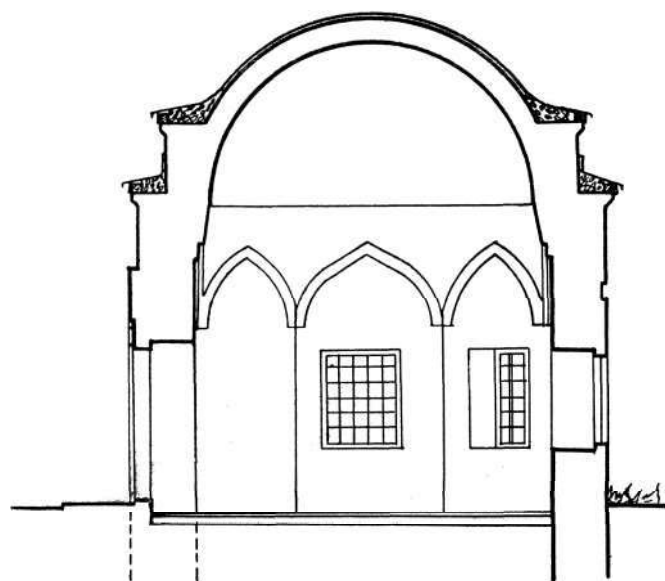

Tlocrt turbeta Ferhad-pašinih bajraktara

nom. Turbe se ne spominje u Ferhad-pašinoj zakladnici, ali je sigurno osnovano ubrzo iza njegove smrti.⁴ Po svoj prilici nastalo je pod kraj 16 stoljeća dakle kasnije iza gradnje džamije i prethodnog turbeta. Od svog postojanja turbe je nekoliko puta opravljano, ali pri tome nije izmijenilo izgled i tlocrtno rješenje.

Po opštoj koncepciji, rasporedu prozora i vrata, tlocrtnom rješenju i obliku ima dosta sličnosti

⁴ Naše starine I (1959) str.101.

Poprečni presjek turbeta Ferhad-pašinih bajraktara

s Ferhad-pašinih turbetom, ali je mnogo skromnije kako po dimezijama tako i po tehničkoj dotjeranosti cjeline i naročito detalja. I pored toga može se ubrojiti u grupu monumentalnih objekata. Oktogonalnog je oblika koji preko pandantiva prelazi u osmorougli niski tambur na kome leži kamena kupola u obliku polulopte. Ovdje nije upotrebljena sedra za kupolu, već kamen mekše tvrdoće i manje otpornosti koji se dobiva iz kameno-loma na sjevero-zapadnoj periferiji grada, a taj se predio zove Lauš.

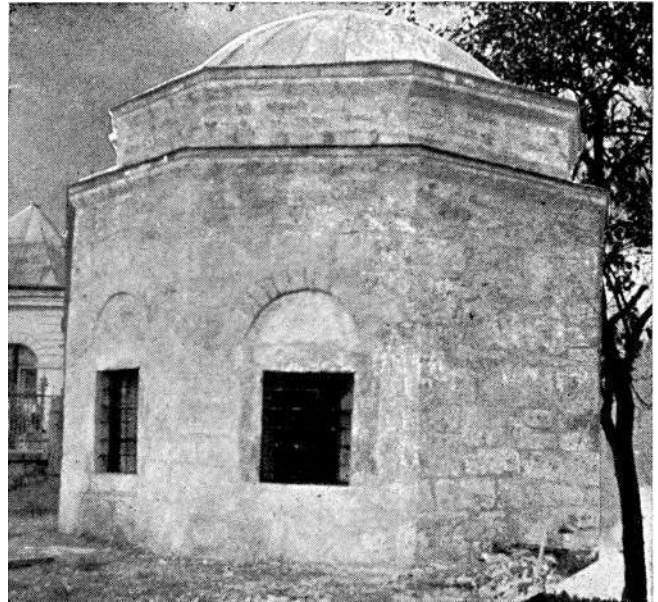
Na tri strane nižu se tri prozora s istaknutim lukovima s vanjske i s nutarnje strane. Ti lukovi su raznih oblika (polukružni, šiljasti i segmentni). Graditelj je sigurno imao namjeru da napravi šiljaste — orijentalne lukove, ali u tome nije uspio, pa su, kako rekosmo, raznih oblika. To nije ni čudo, jer i danas ima dobar broj stručnjaka koji ne znaju konstruirati ovakve lukove. Prozori su osigurani starinskim demirima od kovanog gvožđa. U jednom platnu zida s unutrašnje strane nalazi se jedan omanji dolaf.

Ulazni portal je dosta skroman i primitivan, bez ikakve uočljive izražajnosti i uobičajene tehničke dotjeranosti. U lučnom dijelu portala iznad vrata graditelji su većinom ugrađivali kamene ploče s najnužnijim natpisom. Međutim, kod ovog turbeta to nije slučaj, jer na njemu nije nikada bila takva ploča.

Godine 1917 Austro-ugarska je i sa ovog turbeta skinula olovni pokrov i iskoristila ga za ratne svrhe. Nekoliko godina iza toga preko kamene kupole izrađen je tanki cemetni namaz, preko kojega je postavljen novi pokrov od pocinčanog

Turbe Ferhad-pašinih bajraktara prije konzervacije

Turbe Ferhad-pašinih bajraktara poslije konzervacije

lima. U Drugom svjetskom ratu zadesila ga je ista sudbina kao i prethodno turbe, pa je bilo krajnje vrijeme da se turbe sanira i konzervira. Može se reći da nije bilo gotovo nijednog građevnog elementa na kojem nije bio potreban bilo kakav zahvat, zbog starosti, dotrajalosti ili ratnih oštećenja.

U prvom planu zahvata bilo je predviđeno rušenje dotrajale kamene kupole i zidanje nove od istog materijala i u starom obliku. Međutim, obilježavanjem ostataka maltera na podgledu kupole i otvaranjem cementnog namaza s gornje strane, ustanovilo se, da je kupola konstruktivno dobra, bez većih pukotina i ulegnuća. Na osnovi toga donesena je odluka da kupolu ne treba rušiti, već konsolidirati i ojačati. Sve vidljive pukotine zalivene su cementnim mlijekom, a kao ojačanje kupole, napravljen je armirano-betonski serklaž koji ima zadatak da sprečava rasturanje zidova, te stabilizira i ukruti kupolu. Za izradu ovoga serklaža izrađeno je udubljenje (šlic) na nagibnom nasipu između prelaza turbeta u tambur.

S obzirom na različito stanje pojedinih dijelova objekta, morao je biti i različit način prilaznja zahvatu. Prvenstveni zadatak bio je u tome, da se objekat konstruktivno ojača i konzervira. Uloženo je mnogo truda i vremena na iznalaženju najprikladnijih metoda i sistema za što uspješnije izvršenje ovog zadatka, jer se nastojalo da se svi radovi izvrše po principima savremene konzervacije i restauracije. U tome je postignut puni uspjeh.

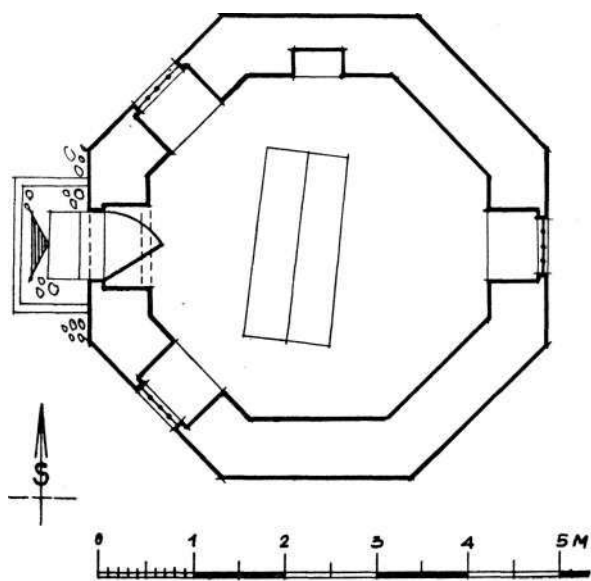
Pored kupole, naročita brižljivost posvećena je restauraciji sedrenog vijenca i limarskim radovima, koji osim zadatka da odvedu oborine imaju velik značaj u estetskom pogledu. Tu je važno da se što solidnije izvedu vertikalni stojeći i horizontalni ležeći spojevi. Dotrajali prozori i vrata, i

uništeni dolaf zamjenjeni su novim u starom stilu od zdravog i potpuno suhog drveta. Unutrašnjost je grubo i fino omalterisana sa izradom oštih bridova i naglašenih šiljastih lukova. Novoožbukane zidne plohe obojene su posnim zemljanim bojama u jednom tonu. Prozori, vrata, dolaf i željezni demiri obojeni su uljenim bojama u tamno zelenom i drap tonu. Sva prozorska okna ustaklena su običnim staklom debljine 2 mm. Na postojeći betonski pod, koji je izrađen u novije vrijeme, postavljene su jelove potpatosnice, a na njih broderski pod.

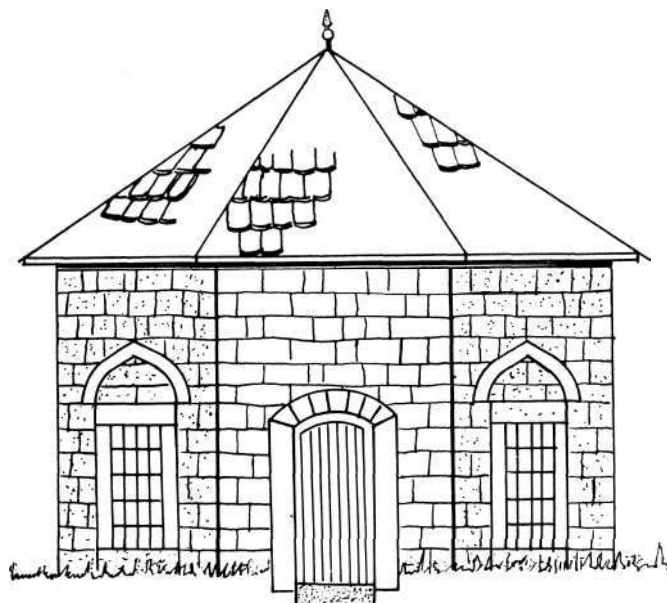
Pojedini dijelovi vanjske mase zida morali su se prezidati ili restaurirati, jer su bili mnogo trošni. Svi fasadni zidovi turbeta, vijenac i tambur fugirani su produžnim malterom na poseban i neuobičajen način. Za ovu svrhu prethodno se pristupilo izradi i odabiranju uzoraka. Smjesa maltera napravljena je od pijeska, cementa, kreča, tučene sedre, bijelog rizla, sitno tučenog crijepa i vode. Fugiranje je naročito dobro uspjelo i fuge se po boji ne razlikuju od mase zida. Nije bilo lako i jednostavno ovo postići jer su fuge dosta široke i duboke, a naročito na sastavcima kame-nja, jer je turbe zidano od pritesanog kamena.

Cjelokupno izvođenje ovih radova bilo je u rukama Režijskog odbora koje je skoro sve radove obavio sam, a izvjesne ustupio pojedinim zanatskim radnjama. Velika je prednost izvođenja konzervatorsko-restauratorskih radova putem režijskog odbora, jer se u tom slučaju nabavlja kvalitetan i odgovarajući građevinski materijal i angažuje uvijek stručna radna snaga. Privredne i privatne zanatske radnje rade u okviru postojećih normi, tehničkih propisa i zanatskih uzansi, pa se vrlo teško uklapaju u čisto konzervatorsko-restauratorske poslove i ne mogu dati željeni kvalitet.

Uostalom, od solidnosti izvršenih radova zavisi vijek trajanja objekta i njegova originalnost.

Tlocrt Safi-kadunina turbeta

Prednja fasada Safi-Kadunina turbeta

c) Safi-Kadunino turbe:

U užem kompleksu Ferhad-pašine džamije nalazi se i Safi-Kadunino turbe na kojemu su 1959 godine izvršeni zamašni konzervatorsko-restauratorski radovi. Kod ovog turbeta pod drvenim oktogonim šatorastim krovom, koje se nalazi s lijevu stranu džamije, osjeća se mnogo slabiji i primitivniji rad arhitekture iz turskog doba. U raznovrsnosti i koncentraciji sva tri turbeta na jednom mjestu leži njihova vrijednost i upotpunjuje spomenični ansambl džamije. Sva tri turbeta čine raznostraničan trokut u čijem se središtu nalazi centralni objekat — džamija. Čini se da, majstor, koji ga je gradio, nije bio dorastao za takav posao, pa je turbe umjesto kupolom, pokrio običnim drvenim krovom. Ranije sam kazao da ima turbeta koja su pokrivena običnim krovom i to mahom četvrtaste građevine. U ovom slučaju svakako je trebao doći kupolasti krov, a postoji vjerovatnoća da je takav i bio, koji se tokom vremena porušio, pa je umjesto njega, postavljen današnji. Ovo se ne može sa sigurnošću tvrditi, jer ne postoje nikakvi dokazi.

Prema iznesenom izgleda da objekat ne datira iz 16 stoljeća, nego iz 17. U njemu se nalazi jedan drveni sanduk (sarkofag) prekriven zelenom čohom. Ne može se sa sigurnošću tvrditi ko je tu pokopan, ali je sigurno da je to grob neke ženske osobe. Jedna narodna predaja veli da tu počiva Ferhad-pašina majka, a druga kaže da je to grob njegove žene. Treća, pak, veli da je tu sahranjena njegova unuka, Safi-Kaduna.⁵ Može se pretpostaviti da je tu pokopana neka žena po imenu Safi-Kaduna, jer se ovo turbe oduvijek ovako zove.

⁵ Naše starine I (1053), str. 102.

Iako dimenzionalno i tehnički ovo turbe nije dotjerano kao prethodna dva, ono ipak pripada većim i značajnijim objektima ove vrste u našim krajevima. Graditelj ovdje nije postigao preciznost i simetriju, što je donekle i normalna pojava u ono doba u kome ni značajniji objekti ne pokazuju potpunu tačnost u ponavljanju istih elemenata. Glavni materijal od koga je napravljeno jeste kamen bolje kvalitete i tesano drvo, a prilikom zadnje opravke pokriveno je duplim biber crijepom i popođeno kvadratnim keramičkim pločicama u smeđoj boji. Djelomično je ozidano od kamenih kvadera, a djelomično od pritesanog kamena u krečnom malteru bez upotrebe željeznih spona. Na tri suprotne strane nalaze se tri četvrtasta prozora iznad kojih je naglašen šiljasti luk.

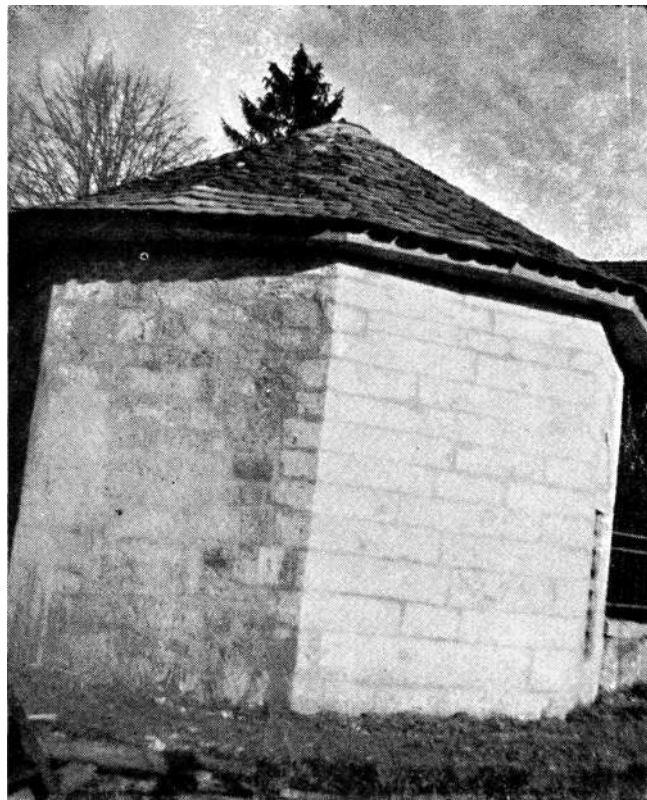
Prozori su snabdjeveni starinskim demirima od okruglog kovanog željeza. S lijevu stranu ulaza u turbe nalazi se jedan omanji dolaf. Strop je ravni drveni na koji je s donje strane prikovan daščani plafon (šiše). Dosada su vršene opravke nekoliko puta, a izgleda da su sve vrlo površne i nesolidne. Prije današnjeg pokrova na istom krovu postojala je šindra koja je istrula.

S obzirom da je strop i krovšte bilo najugroženije i sklono padu, to je, prilikom rada, uzeto u prvi plan, dok je uređenje spoljašnosti bilo druga faza, a unutrašnjost treća. Kod opravke krova nametala su se dva pitanja: izrada drvenog krovšta u starom obliku sa pokrovom od šindre ili pokrovom od postojećeg crijepa. Budući da je šindru vrlo teško dobiti i zbog kratkoće vremena odlučilo se za ovo drugo. Ovom zahvatu dat je prioritet i značaj pa je cijela krovna i stropna konstrukcija zamijenjena zdravom tesanom jelovom građom u starim dimenzijama i obliku, preko koje su prikovane jelove letve, a preko njih postavljen je dvostruki stari biber crijep.

Vanjsko platno južnog zida moralo se prezidati, jer se nalazilo u ruševnom stanju. Napravljen je novi daščani pod i plafon. Pored toga izvršeno je krpjenje i fugiranje fasadnih zidova, obijanje dotrajalog maltera u unutrašnjosti, te grubo i fino malterisanje zidova, zatim posno bojenje zemljanim bojama novoožbukanih zidova, te bojenje uljanim bojama prozora, vrata, dolafa i željeznih demira. Ustaklena su sva prozorska okna običnim staklom debljine 2 mm. Opravljen je postojeći daščani sanduk i na njega postavljena nova zelena čoha.

*

Rukovođenje cjelokupnim konzervatorsko-restauratorskim radovima na turbetima povjereno je

Safi-kadunino turbe nakon konzervacije

Režijskom odboru, kojeg su sačinjavali ing. Evangelos Dimitrijević, ing. Zuhdija Kadunić, teh. Mato Biško i režiser Božo Juka. Odbor je od sredine augusta do početka decembra 1959 godine izveo sve radove u mješovitoj režiji u ukupnom iznosu od 1,040.681.— dinara, što je znatno manje od predračunskog i odobrenog iznosa.

Osnovna teškoća na koju se nailazilo prilikom odvijanja radova je pomanjkanje odgovarajućeg građevinskog materijala u samom mjestu izvodenja radova. Međutim, do ovoga ne bi došlo da se radilo o većim količinama, jer bi se u tom slučaju, porudžbine vršile direktno od proizvođača ili iz drugih mjesta. Ovako smo bili primorani sve nabavke vršiti od lokalnih trgovačkih preduzeća, koja po nekoliko nedjelja pa i mjeseci nemaju na skladištu izvjesnih materijala. Šta više neki materijali su nabavljeni i od građevinskih preduzeća.

Danas već izvršena opravka ova četiri opisana objekta ne pretstavlja samo spašavanje ovih spomenika, već ukazuje potrebu što bržeg uređenja ostalih objekata u ovom kompleksu.

CONSERVATION OF THE FERHAD MOSQUE COMPLEX AT BANJA LUKA

Ferhad-pasha's Mosque

The mosque and its very nearest surroundings are containing of the mosque, three turbes (mausoleums), a shadrvan (a fountain), a well, tombstones and a clock-tower which is outside the mosque yard. The mosque with the above mentioned objects is a very rare and historical representative of oriental architecture in our country. It was built by Ferhad-pasha Sokolović in 1583. According to its size, form, architecture and technical perfection, it is a true pearl of our architecture of that kind.

Many years ago the mosque was damaged in fire. Probably it was during the battle between the Bosnians and the Austrians in 1739. During the Second World War it was twice badly demolished during which the closed external porch was destroyed (which in fact discorded from the beautiful facade of this superb building).

In 1951 the first fundamental conservatory researches were begun which lasted for three years. Local authorities and owners of the mosque gave money for its conservation. During three years the whole work was not quite finished, especially the front porch. was not quite finished, especially the front porch. stone, which, owing to fires and atmospheric changes, changed chemical and physical qualities: three bases, columns, and capitels were ruined. Later it was found that fundamental blocks, which were in the ground, were damaged also; therefore the danger of breakage of the whole front construction appeared. On the base of preceding studies members of the Institute for the Protection of Cultural Monuments found the best solution: to put the main construction in scaffolds, to remove the old and build new stone columns in old style.

On the base of a good programme conservation was begun again in 1959. The first task was: to take out stone blocks and to make its rough elaboration and its transportation; after that bases, columns and yard capitels were hewn. Almost all the work was finished till the end of November, the rest being finished in the first half of 1960.

Ferhad-pasha's Turbe (Mausoleum)

This octagonal turbe belongs to a group of conic monuments from the XVI century. It was built by Ferhad pasha Sokolović a few years before 1587.

During the occupation and the last war the turbe was rather damaged. In order to preserve it for the future, it needed to be conserved and restored. Therefore this was done: the complete restoration of the entrance porch, the cupola was covered by new tin plates (which were zincd), the stone facades were repaired and internal walls painted; except this new windows and doors in the old style and painted in oil were made.

Ferhad-pasha's Standard Bearers' Turbe (mausoleum)

It was built probably at the end of the XVI century

Safi kaduna's turbe

This turbe differs from Ferhad-pasha's one. It has wooden octagonal roof and is built by rather unskilled builders. It represents a domestic kind of architecture from the Turkish age. It seems that it was built not in the XVI, but in the first half of the XVII century. It was restored in a way of Ferhad-pasha's turbe; only the fundamental restoration of ceilings and roofs were made.

ÜBER DIE KONSERVIERUNG DES KOMPLEXES DER FERHADIJA-MOSCHE IN BANJALUKA

Ferhadija Mosche in BanjaLuka samt den drei Mausoleums, einem Springbrunnen, Uhrturm und den Grabdenkmälern stellt ein wertenes kulturhistorisches und urbanistisches Ensemble der orientalischen Architektur.

Im vorigen Weltkrieg wurde die Mosche abermals schwerbeschädigt, weshalb man im Jahre 1951. zu

einer umfangreichen Konservierung dieses werten Objekts herantrat welches Unternehmen sich auch auf die nächsten zwei Saisons erstreckte. Von diesen Arbeiten ist als die wichtigste die volle Ersetzung sowie zwei Kapitälern und vier grossen Grundsteinen zu betrachten. Mindere Konservatorische Eingriffe wurden an den drei erwantem Mausoleums auch vollführt.

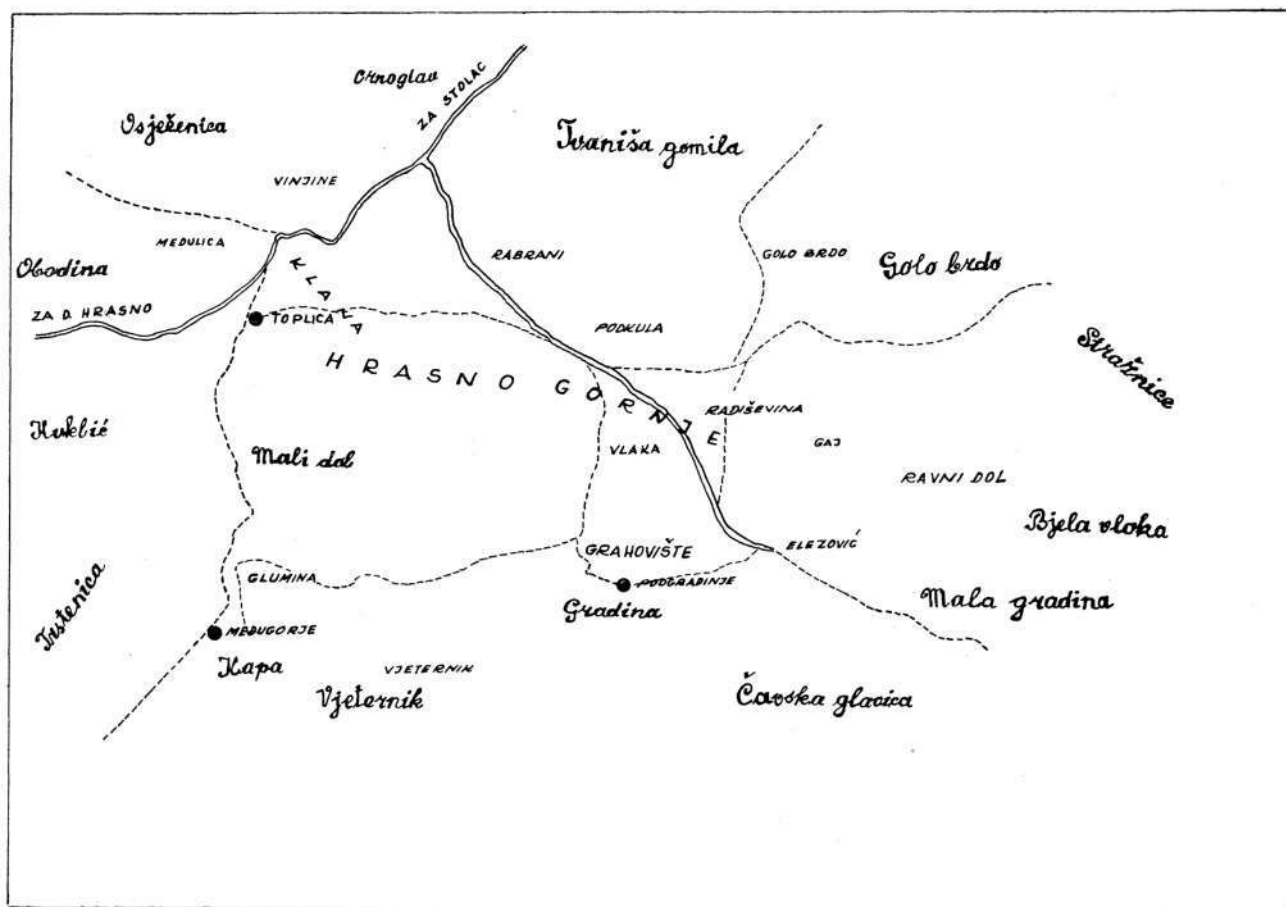
ŠEFIK BESLAGIĆ

STEĆCI U GORNJEM HRASNU

UVOD

Desetak kilometara zračne linije južno od Stoca, u Hercegovini, nalazi se područje koje se zove Gornje Hrasno. To je dosta ravničasto zemljište od oko 15 km² površine koje se u obliku nepravilne elipse sjeverozapad-jugoistok proteže između Crnoglava, Ivaniša gomile i Golog brda sa sjevera, zatim Golog brijega, Bijele vlake i Male Gradine sa istoka, te Čavske glavice, Vjeternika, Trstenice, Kuklića, Obodine i Osječenice sa juga i zapada. Važnija naselja ovoga područja su: Me-

dulica, Vinjine, Podkulom, Ravni dol, Elezović, Vlaka i Glumina. Ona su ranije bila administrativno vezana za Stolac, a sada (pripadaju Čapljini. Od Stoca dolazi ovamo dobra cesta koja zatim ovo područje veže za dosta veliko područje Donjeg Hrasna, na zapadu. Između navedenih naselja Glumina je nešto izdvojena krševitim i ispresijecanim terenom i do nje se dolazi pješice ili na konju. Ali je ona zato na južnu stranu lako vezana za Popovo polje.

Topografska skica područja Gornjeg Hrasna

O Gornjem Hrasnu, nažalost, još ne raspolažemo ni istoriskim niti drugim naučnim podacima. Jedino je poznato da se u X vijeku kod Porfirogeneta spominje grad Glumina koji je tada spadao u oblast Zahumlje.¹ Inače, čitavo područje izgleda kao jedna geografska cjelina i moglo je u Srednjem vijeku predstavljati jednu manju župu. Vjerovatno su u svoje vrijeme ovdje bili katuni takozvanih Donjih Vlaha-Burmaza, Boljuna, a možda i Hrabrena i Vlahovića.² Oko današnjih naselja na više mjesta se primjećuju preistorijski tumulusi, a ima i nekoliko gradina. Među starije građevine spada pravoslavna crkva sv. Jovana i dio konaka uz tu crkvu na Podgradinju kod Ele-

zovića. Iz Srednjeg vijeka do naših dana preostali su samo kameni nadgrobni spomenici-stećci koji svojim relativno velikim dimenzijama, svojim ukrasnim i simboličkim motivima, te natpisima, predstavljaju vrlo vrijedne i istorijske i umjetničke spomenike koje je trebalo što prije stručno evidentirati i obraditi.

U ovoj radnji se saopštavaju rezultati evidentiranja koje sam na terenu obavio u proljeće 1958 godine.

Stećci Gornjeg Hrasna su locirani na tri mjesta: na Podgradinju kod Elezovića, na Toplici kod Vinjina i u Međugorju kod Glumine, pa se tim redom donose i rezultati istraživanja.

I — OPIS NEKROPOLA

1 — Podgradinje

To je lokalitet u podnožju jedne preistorijske gradine, zbog čega je tako i nazvan. Nalazi se na jugu i nešto jugoistočno od centra područja Gornjeg Hrasna. Može mu se doći za 2 sata pješaćenja od sela Medulice ili Vinjina. Podgradinje je inače udaljeno oko 20 minuta hoda od Elezovića i Grahovišta, koja se naselja tretiraju kao glavna u ovome području. Zemljište Podgradinja je terasasto i, vidi se, nekada je kultivirano, ali je već odavno prilično zapušteno. Tu se nalazi manja crkvena zgrada i uz nju napušteni crkveni konak.

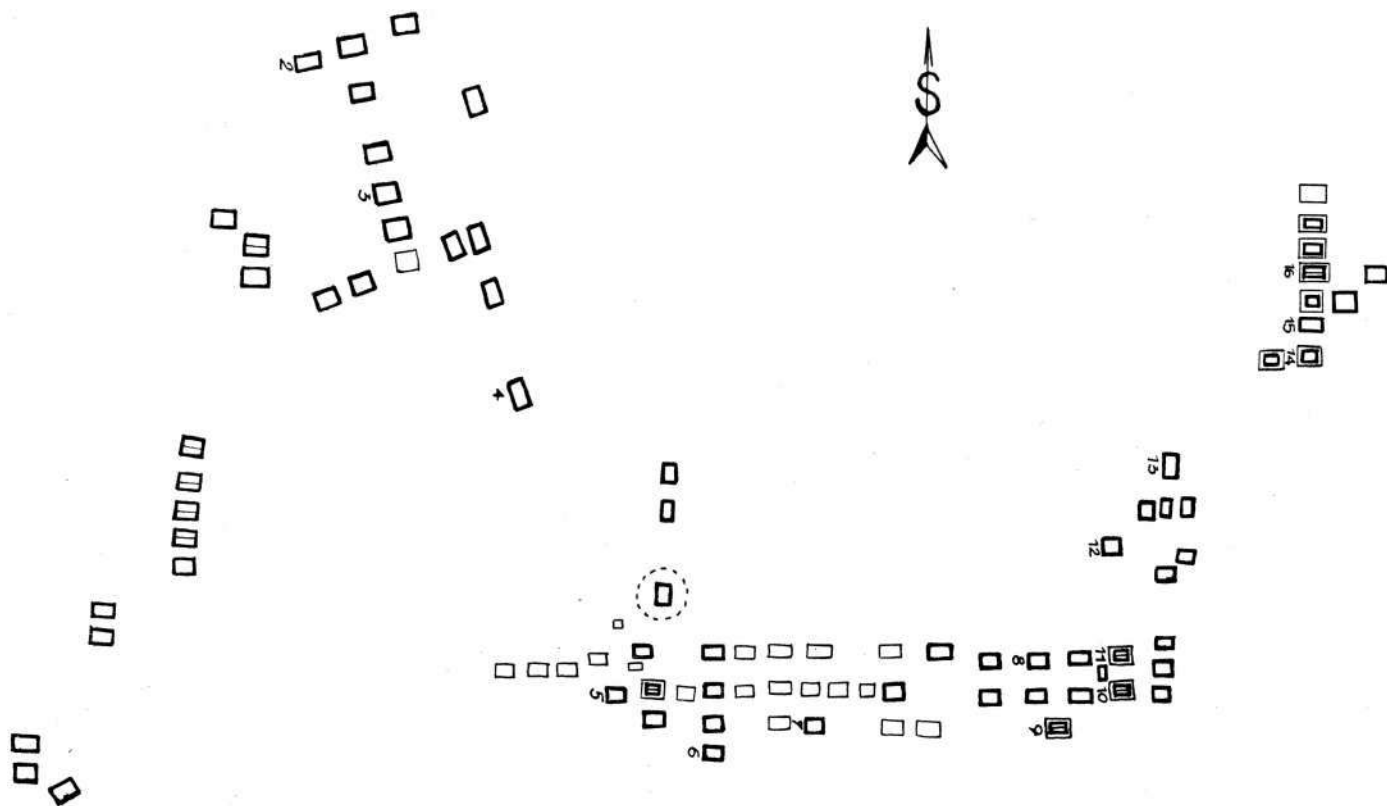
¹ M. Vego, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, Sarajevo, 1957, str. 139.

² Bog. Hrabak, *O hercegovačkim vlaškim katunima*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, 1956, str. 29 i dalje.

Istočno i sjeveroistočno od crkve i konaka situirana je srednjovjekovna nekropola i manje, novije, valjda svešteničko, pravoslavno groblje. U blizini se vide ostaci ranijih zdanja: ozidani bunar, dijelovi glavne kapije dvorišta, nešto zidova, itd. Nekropola broji ukupno 90 stećaka, od čega 21 ploču, 58 sanduka i 11 sljemenjaka. Tome broju treba dodati još 1 krst sa pločom na kome je natpis. Ogromna većina ovih spomenika postavljena je prema liniji zapad-istok, a osjeća se i raspored u redove okomito na tu orijentaciju. Među pomenutim stećcima imaju 3 sa natpisima, a ako tome dodamo i onaj krst sa pločom u svešteničkom groblju (?), onda ovdje imamo ukupno 4 natpisa, što pojačava vrijednost čitave nekropole. Broj ukrašenih nije velik, ali su neki ukrasni motivi jedinstveni ili vrlo rijetki. Inače su stećci

Sl. 1 Pogled sa zapada na dio nekropole u blizini crkve

Skica nekropole Podgradinje

vrlo dobro klesani, a znatan broj ih je relativno velikih dimenzija.

Iz priložene skice vidi se kako je jedna skupina od 28 stećaka postavljena blizu crkve, a ostali stećci — druga, veća skupina — postavljeni su oko 50 m dalje na sjeveroistok, na nešto uzdignutijem platou. (Na slici broj 1 prikazan je veći dio prve skupine stećaka).

Napominjem da je kamenolom za sve stećke bio dosta blizu, svega 200 do 300 m jugoistočno i jugozapadno od nekropole, na dva mjesta.

Dajem kratak opis najinteresantnijih spomenika:

Brojem 1 obilježen je povelik krst sa pločom na kojoj je prikazan motiv bordure u vidu povijene linije sa trolistovima. Na samome krstu je urezan natpis. Sire strane krsta imaju borduru od dviju paralelnih linija između kojih su urezane kose paralelne crte. Kod početka natpisa desno i lijevo je po jedna urezana rozeta. Slične rozete se nalaze i kod završetka natpisa. Veći dio teksta natpisa stao je na istočnu, širu stranu, sa 3 slova prelazi na sjevernu, užu, a onda završava na široj zapadnoj strani:

ДСС ЛЕЖИ □ СИСЬ СИНЬ ІСНЕЗА ОВРАДА СЕСТРОМЬ ЕЛОМЬ.
И ПОСАМЕНО □ А ГА МАТИЕ АНА. ІСЛЕТЬ И ПРОІСЛЕТИ ПІСО
ЋЕ ІСРЕТНІ 8 МЕ.

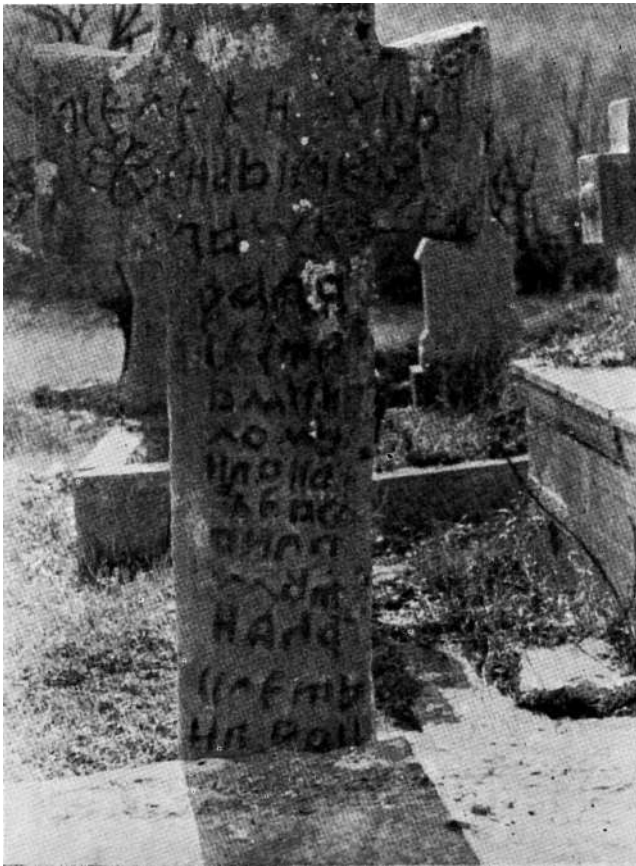
(Slika br. 2 i 3).³

Broj 2 je spomenik u obliku većeg sanduka, okrnjenog na jugoistočnom kraju. Na uspravnim stranama ovog spomenika pruža se plastičan friz od povijene linije sa trolistovima. Friz je s donje strane obrubljen plastičnom tordiranom vrpcom koja se lomi i spušta niz uspravne bridove. Ispod friza prikazano je kolo koje se danas vrlo malo vidi. Na sjevernoj bočnoj strani u kolu igra 8 ženskih figura. Figure su vrlo brižljivo klesane. Glave su okrugle, haljine se postepeno šire prema dolje i na kraju one su zakošene. Ispod haljina se, što je vrlo rijedak slučaj, vide stopala. Figure se drže nešto uzdignutim rukama. Scena je s donje strane obrubljena plastičnom tordiranom vrpcom. Takvo kolo se pruža i na drugim uspravnim stranama.

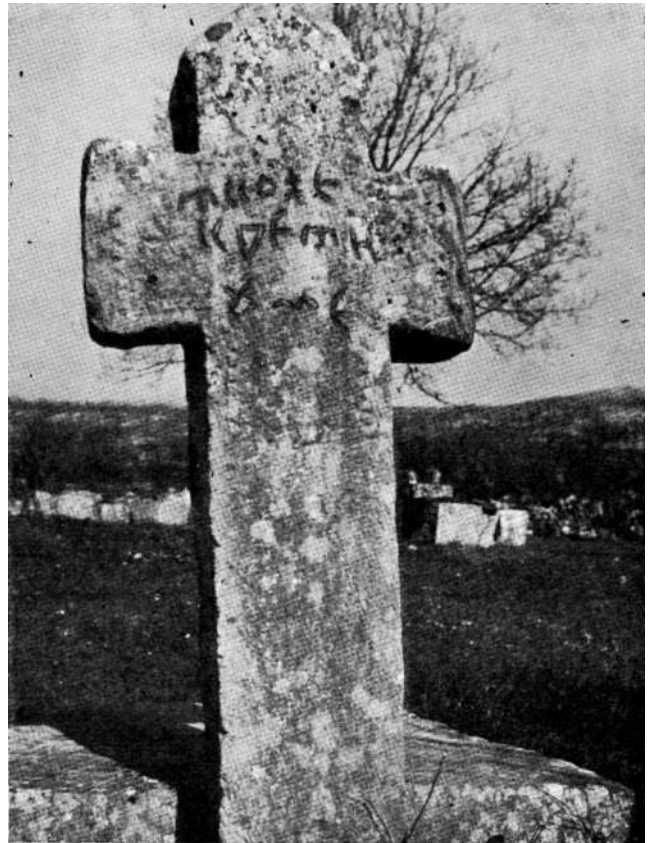
Broj 3 je sanduk sa plastičnim frizom od povijene linije sa trolistovima.

Brojem 4 označen je popucao sanduk koji se djelomično nalazi u ogradi. Na vodoravnoj strani mu je plastično prikazan štit sa mačem koji pri drži ruka. Štit nije pravougaonog oblika, kao što je to uobičajeno, nego se prema dolje polu-

³ Dr. Č. Truhelka, Stari bosanski natpisi, Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo, 1891 god., str. 91; Wissenschaftliche Mitteilungen III, 455—456.

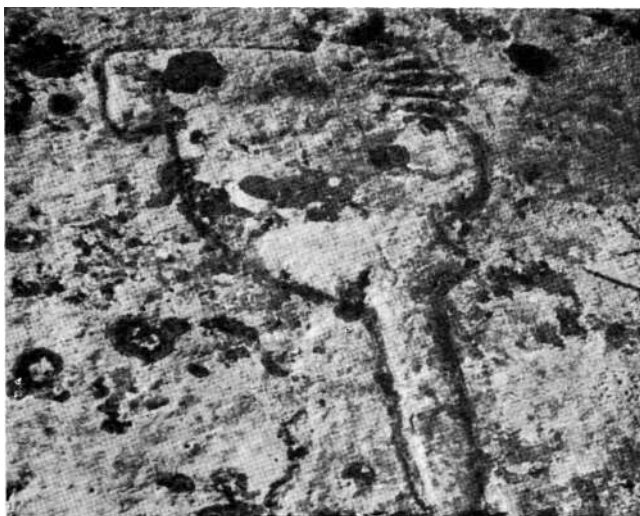
Sl. 2 Prvi dio natpisa na spomeniku (krstu) br. 1

Sl. 3 Završetak natpisa na spomeniku (krstu) br. 1

kružno i nešto zašiljeno završava. Mač je ispod štita. Držak mu se završava u formi kružnog vijenca. Ruka je prikazana do ispod lakta. (Sl. br. 4).

Spomenik broj 5, koji je u obliku sanduka prosječnih dimenzija, ima guste vodoravne vrpce (pruge) koje se pružaju po svim uspravnim stranama. Takvo ukrašavanje na dosada poznatim stećcima nije bilo uobičajeno.

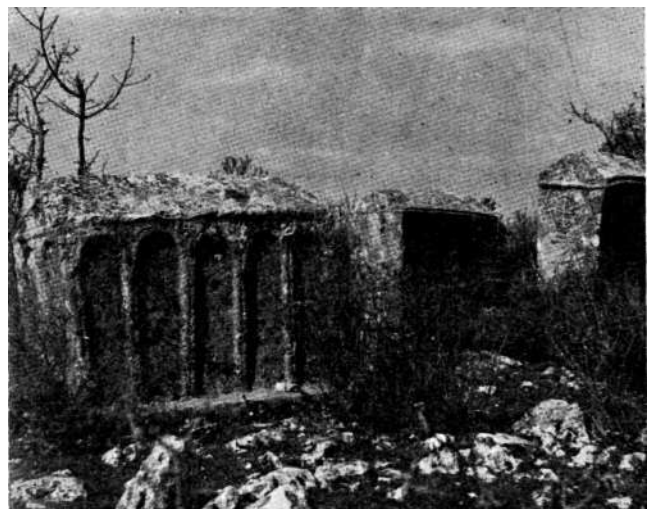

Sl. 4 Vodoravna strana spomenika br. 4

Spomenik broj 6, koji je također u obliku sanduka, ima arkade na uspravnim stranama kod kojih su stubovi i lukovi tordirani.

Spomenik broj 7 je sanduk na kome se pri vrhu uspravnih strana pruža plastična vrpca.

Spomenik broj 8 je u obliku sanduka koji na uspravnim stranama ima friz u obliku plastične povijene linije sa trolistovima, a ispod friza se

Sl. 5 Južna bočna i zapadna čeona strana spom. br. 9. Na slici se vide i spomenici br. 10 i 11

proteže tordirana vrpca koja se pri krajevima lomi i pruža još i uz vertikalne bridove.

Brojem 9 obilježen je sljemenjak sa postoljem (154 X 72 X 112 cm) kod koga se pri dnu krovnih ploha proteže plastična tordirana vrpca koja u toj visini prelazi i preko čeonih strana. Na uspravnim stranama ovoga spomenika urezane su dosta duboke arkade kod kojih su stubovi dvostruki. Inače su i stubovi i lukovi tordirani. Iznad stubova su urezane višelisne rozete. (Sl. br. 5).

Brojem 10 obilježen je vrlo visok sljemenjak, položen na postolje koje je posebna ploča. Vrlo dobro je obrađen i očuvan. Prema dnu je sa svih strana malo sužen, skošen. Hrbat mu je nešto povijen. Dimenzije su mu: srednja dužina 168, srednja širina 66, a visina do vrha zabata 160 cm. Dimenzije postolja su: 180 x 183 x 30 cm.

Ovaj spomenik ima ukrase na svim uspravnim stranama koji su jedinstveni i vrlo zanimljivi:

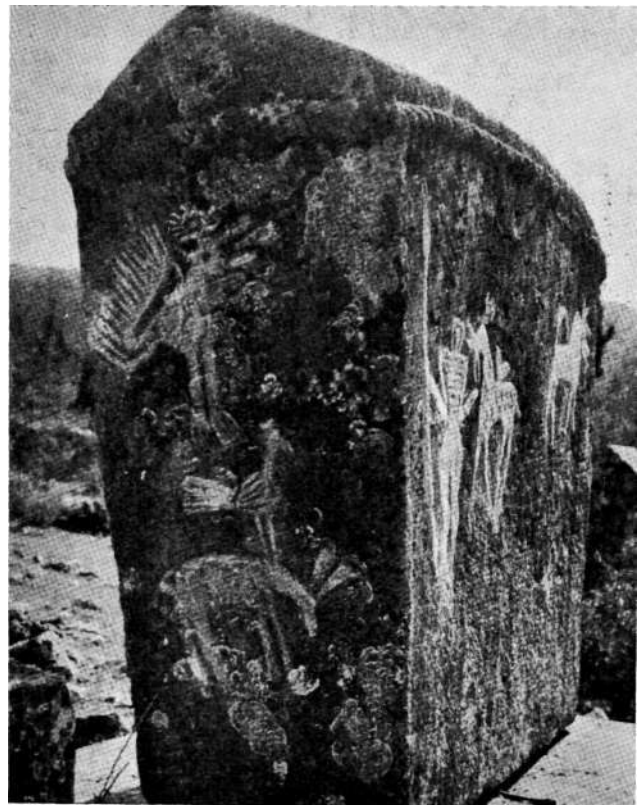
Pri vrhu uspravnih strana, odmah ispod krovnih ploha, pruža se vrlo plastična tordirana vrpca.

Na zapadnoj čeonj strani vidimo tri vrste motiva. U donjoj polovini strane plastično je prikazana scena lova na medvjeda. Lovac kopljem probada trbuh medvjeda. Figura medvjeda je ogromna prema figuri čovjeka. Osim toga, medvjed je prikazan u položaju kada se u borbi sa lovcem propeo na zadnje noge. U gornjoj polovini ove strane nalazi se plastična stilizacija krsta. Krakovi krsta se sastoje uglavnom od podjednako široke i dugačke vrpce, koji se pri krajevima završavaju u vidu ljiljana kod kojih, umjesto jednog, vidimo dva para ustranu i dolje povijenih listova, a stabljika se ne završava jednostavno i peroliko nego se i ona pri kraju račva. Gornji uspravni krak krsta, odnosno stabljika ljiljana, koja se pruža uspravno gore, ne završava se kao ostale tri, nego se povija na obje strane i u vidu nepunog kružnog vijenca obavija odnosno uokviruje čitav motiv. U zabatu ove čeone strane prikazan je neobičan biljni motiv i njemu sa strana po jedna ptica. Stabljika izlazi iz sredine tordirane vrpce i ne baš sasvim pravilno ide do blizu vrha zabata. Na njoj je najprije jedan par listova koji se polukružno povijaju desno i lijevo a onda dolje, sve do same stabljike, a zatim još jedan par koji se povija obratno — desno i lijevo gore i unutra, sve do stabljike. S jedne i s druge strane ove biljne stilizacije prikazana je po jedna ptica koja se nogama oslanja na tordiranu vrpca. (Sl. br. 6).

Na suprotnoj čeonj strani vidimo također tri vrste plastičnih motiva. U donjoj polovini strane prikazana je mlada srna i na njoj ptica. U gornjoj polovini se nalazi neka fantastična životinja, sa relativno velikom glavom, sa jednim parom dugačkih nogu, na kojima su dugački prsti, i sa velikim, gore zavnutim i razigranim repom ili krilima. Na glavi je okruglasto-zrakast dodatak. Sve najviše podsjeća na pijevca. U zabatnom di-

Sl. 6 Zapadna čeona strana spom. br. 10

Sl. 7 Istočna čeona strana spom. br. 10

jelu strane prikazana je jedna ptica koja se slabo vidi. (Sl. br. 7).

Na južnoj bočnoj strani plastično je prikazano 5 životinjskih i 1 ljudska figura — u sredini je jelen sa izdignutom glavom i dobro razvedenim rogovima, za njim je pas, ispred jelena i nešto niže nalazi se lovac sa lukom i strelom, a iznad jelena, naprijed, jedna a nešto nazad dvije ptice. (Sl. br. 8).

Na suprotnoj bočnoj strani prikazan je osedlan konj koga pridržava muškarac s kopljem u jednoj ruci. Na muškarcu se vidi haljetak sa poprečnim prugama. Oko glave ima nešto obavijeno, vijenac koji valjda predstavlja kosu. U drugom dijelu ove strane, više prema gornjem jugoistočnom uglu, prikazana je figura neke životinje sa velikom glavom, otvorenih ralja, sa debelim vratom, i grivom na njemu i na prednjem dijelu trupa, te sa repom koji je gore i naprijed zavinut. Mislim da je klesar ovim htio da dade figuru lava. (Sl. br. 9).

S ove strane, samo na vodoravnom dijelu postolja, tehnikom urezivanja, prikazan je jelen.⁴

Brojem 11 obilježen je susjedni sljemenjak, sa postoljem od istog komada kamena (168 x 75 x 147 cm). Pri dnu krovnih ploha i preko čeonih strana pruža se plastična tordirana vrpca. Ovaj stećak nema drugih ukrasa, ali na istočnoj čeonj i južnoj bočnoj strani u dva reda mu je urezan ovakav natpis:

† АСЕ ЛЕЖИ РАДНОЕ (БРАШИНЪ ДОБРИ ЮЖНАИС ВИХЪ
ЕДНОЊ ЕВ ГАБАН ТИ М)Н ТЕ ВИ ХЕТЕ ВИСЪТИ ІСАІСО Ъ
А Ъ МОРА ВИТИ КАІСО Н ВИ).

Donosim fotosnimak dijela natpisa koji se nalazi na istočnoj čeonj strani (Sl. br. 10). Ostali dio nisam mogao dobro vidjeti (ovdje sam ga naznačio u zagradi) zbog oštećenosti kamena, pa ga donosim po »Viestniku« i po Stojanoviću.⁵ Nisam uvjeren da je taj dio dobro pročitao.

Brojem 12 obilježena je dosta velika ploča koja na vodoravnoj strani ima ovakav natpis:

АСЕ ЛЕЖИ НОДНЪ □СІСНЪЕ□ННЪ (НЕІСА СЕ ЗНА 8 ПОЮ
ІСАДАН СЪ ПОСТАВН ТАН ВІЛЕГЪ ІСВННЪ ШШЪВЕ БРАТ
МШИ А РЕЗА РОІСА ЈОНА ШВДНЕФ ХОВЕ ІСОСТИ)

⁴ Ukrase na bočnim stranama, kao i na zapadnoj čeonj strani ovoga stećka, objavio je V. Čurčić uz svoju radnju »Starinsko oružje u Bosni i Hercegovini«, u Glasniku Zemaljskog muzeja Sarajevo, 1943 god., str. 31, sl. 8, tbl. XIX, sl. 57 i str. 130, sl. 129a.

⁵ V. V. Vukasović, Starobosanski natpisi u Bosni i Hercegovina, Viestnik hrvat, arheol. društva, Zagreb, 1887, 13; Stojanović, Zapisi i natpisi III, br. 4879. Isti natpis objavio je časopis Wissenschaftliche Mitteilungen III, 453–454 samo je stavljen u Lastvu umjesto na Podgradinje.

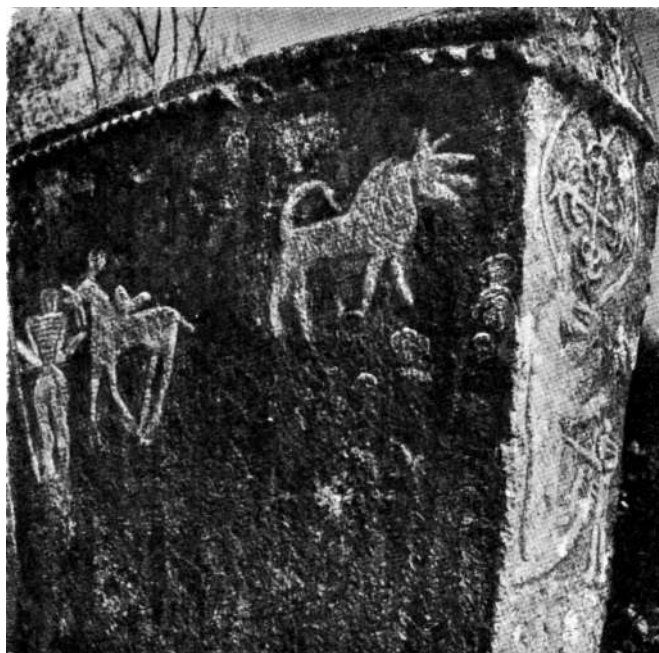

Sl. 8 Južna bočna strana spom. br. 10

Prilažem moj fotosnimak koji prikazuje prvi dio toga natpisa. Na licu mjesta, kao i na fotosnimku, bilo mi je moguće sigurno pročitati samo početak (kamen je vrlo oštećen) koji govori o Ivanu Vukićeviću, dok ostali dio natpisa (tekst u zagradi) donosim po »Viestniku« i po Stojanoviću.⁶ (Sl. br. 11).

Brojem 13 obilježena je vrlo velika ploča (240 x 178 x 40 cm) bez ukrasa i natpisa.

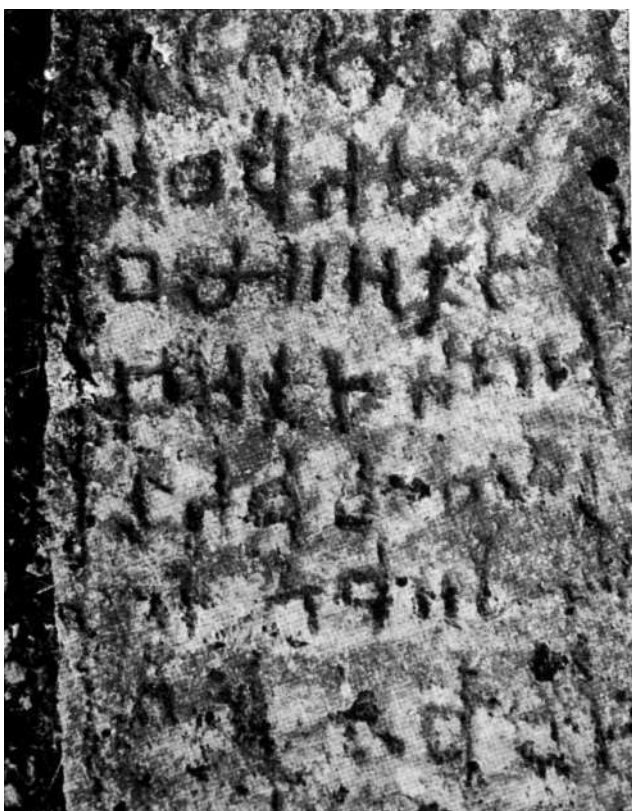
⁶ Viestnik hrv. arh. društva 1888, 74; Stojanović, Zapisi i natpisi, III, br. 4880; I. Rendjeo, Sredovječni nadgrobnji spomenici-stećci, Bibliografija i građa za umjetnost i srodne struke, VIII, Zagreb 1953, 90.

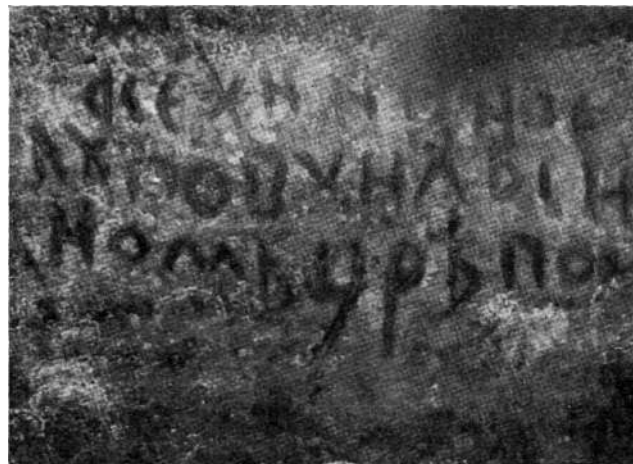
Sl. 9 Sjever, bočna i zapad, čeonj strana spom. br. 10

Sl. 10 Natpis na istočnoj čeonj strani spom. br. 11

Sl. 11 Prvi dio natpisa na spom. br. 12

Sl. 12 Natpis na zapadnoj čeonj strani spom. br. 16

Brojem 14 obilježen je spomenik u obliku visokog sanduka sa postoljem (187 x 98 x 152 cm) koji na uspravnim stranama ima plastičan friz od povijene linije sa trolistovima.

Broj 15 je spomenik u obliku sanduka koji na vodoravnoj strani ima borduru od urezanih paralelnih linija.

Kao broj 16 zabilježen je dosta veliki sljemenjak sa postoljem (175 x 88 x 148 cm) koji na zapadnoj čeonj strani i na sjevernoj bočnoj (a možda i na istočnoj čeonj ?) ima ovakav natpis:

АСЕ ЛЕЖИ НИНОЕ АСПОВНИХЪ СИНОВЪ ЦРЪПОМ

(Sl. br. 12).

njemu ga je donio i Stojanović,⁷ Dobro je pročitano.

2 — Toplica

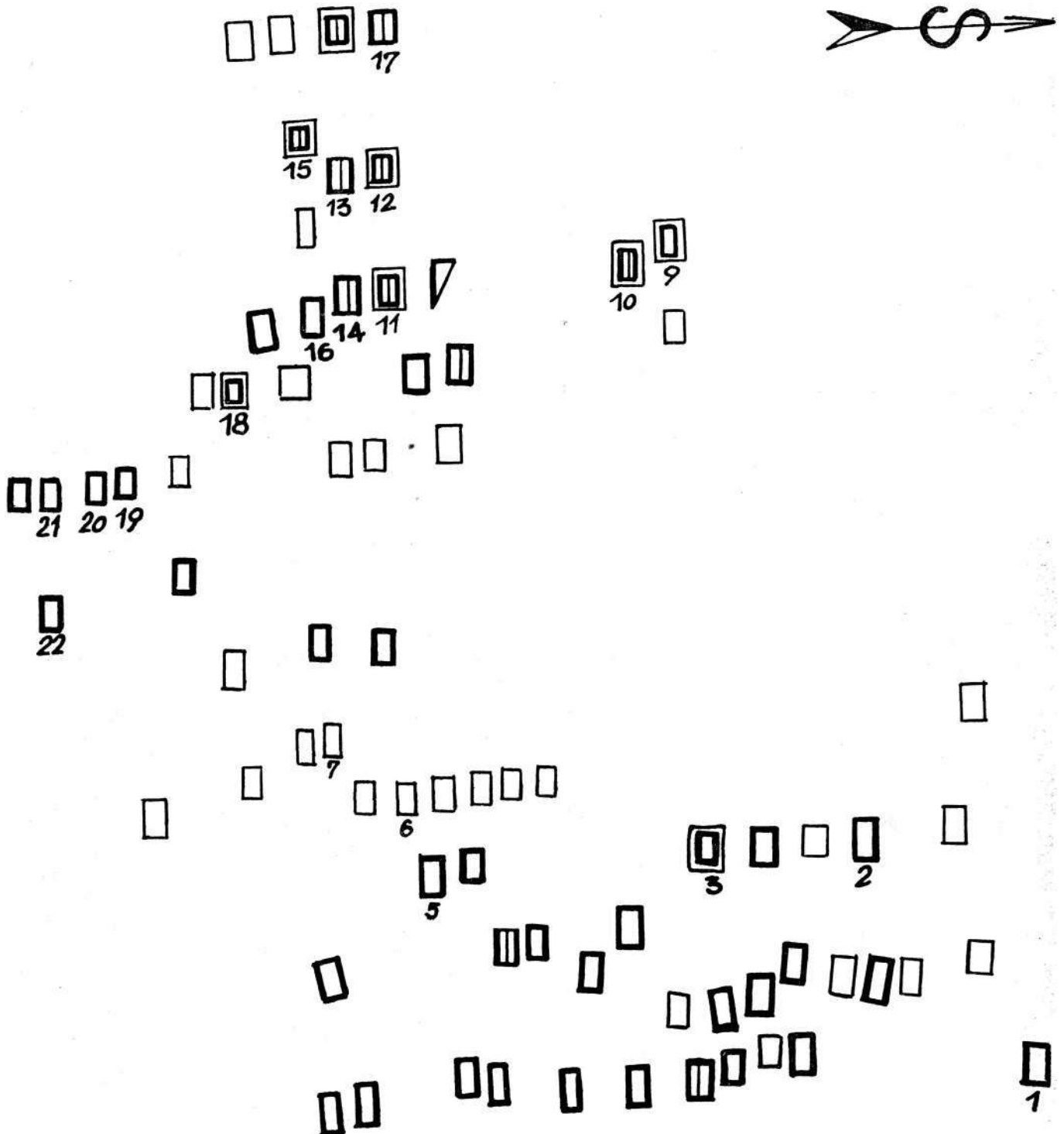
Toplica je lokalitet koji se nalazi južno od zaseoka Vinjine, u sjeverozapadnom kraju Gornjeg Hrasna. Vinjine se nalaze na samoj cesti Stolac—Hrasno. Odatle se do Toplice dođe za 5—10 minuta hoda. Na ravničastom terenu, vrlo malo uzdignutom ka zapadu, krševitom i obraslom džbunjem, između puteva, situirana je nekropola sa 84 stećka, od kojih su 32 ploče, 40 sanduci i 12 sljemenjaci. Nekropola ima oblik otprilike pravougaonika čije su stranice 50 i 35 m. Stećci su orijentirani po liniji zapad—istok i porredani su u redove okomito na tu liniju. Dosta dobro su obrađeni a i očuvani. (Slika broj 1 prikazuje nekropolu s pogledom od jugoistočne strane, a slika broj 2 zapadni dio nekropole, gledan

⁷ Dr. Ć. Truhelka, Isto tamo, 92; Wissenschaftliche Mitteilungen. III, 456; Stojanović, Isto tamo, br. 4878.

također sa jugoistočne strane). Do nekropole dolaze dva seoska puta, jedan od Vinjina i Crnoglava, a drugi od Glumine, te se tu sastaju, a odatle jedan produžuje za Vlaku, Podgrađinje i Elezoviće, a drugi prema Medulici. Odmah do nekropole, sa istočne strane, nalazi se jednostavno ozidan, otvoren i plitak bunar u kojemu se napaja stoka. Seljani ga zovu Lokva. Uz bunar je

i novija čatrnja za pitku vodu. Na sjeveroistočnoj strani nekropole nalazi se rimokatoličko groblje sa kapelicom. U pomenuti broj stećaka uračunao sam 5 sanduka i 3 ploče koji se nalaze u tome groblju, zatim u okolnim ogradnim zidovima i u džbunju iza ograde (ovi spomenici se ne nalaze na skici nekropole).

Prilaže se skica nekropole.

Skica nekropole Toplica

Na našoj nekropoli ima relativno znatan broj ukrašenih stećaka. O njima pružam sljedeće osnovne podatke:

Spomenik broj 1, koji je u obliku sanduka prosječnih dimenzija, ima na vodoravnoj strani okruglasto udubljenje, tzv. »kamenicu«.

Spomenik broj 2 je u obliku oštećenog sanduka (200 x 117 x 60 cm). Na uspravnim stranama ima dosta duboko urezane arkade sa nešto zašiljenim lukovima i sa stubovima koji su tordirani.

Spomenik broj 3, koji je u obliku lijepo obrađenog visokog sanduka na postolju (152 x 58 x 92 cm), ima također arkade na uspravnim stranama kod kojih se lukovi ne završavaju šiljasto, a osim toga iznad arkada se pruža friz u vidu obične plastične vrpce. I stubovi arkada ovoga spomenika su tordirani. (Sl. br. 3).

Spomenik broj 4, koji je okrnjen sanduk, ima na vodoravnoj strani plastičan polumjesec.

Kao spomenik broj 5 obilježen je veliki sanduk (183 x 90 x 72 cm) koji na uspravnim stranama ima plastičan friz od povijene linije sa trolistovima i ispod ovoga plastičnu tordiranu vrpcu koja se pruža i uz uspravne bridove. (Sl. br. 4).

Brojem 6 obilježen je oštećen i ne uglast nego više zaobljen sanduk koji na vodoravnoj strani ima plastičan motiv četverolisne rozete.

Brojem 7 obilježen je veliki dosta utonuo sanduk (182 x 98 x 45 cm) koji na uspravnim stranama ima okvir od plastične tordirane vrpce, a na vodoravnoj strani veću stilizovanu krst-rozetu i jednu manju osmerolisnu rozetu. Velika rozeta se sastoji od krsta jednakih krakova i od po 5 listova smještenih uokrug između krakova (Sl. br. 5).

Brojem 8 označen je sanduk koji na vodoravnoj strani ima »kamenicu«.

Broj 9 je spomenik u obliku visokog sanduka sa postoljem (141 x 80 x 100 cm) koji ima širok friz od povijene linije sa trolistovima i tordiranu vrpcu iznad toga.

Kao broj 10 zabilježen je sljemenjak sa postoljem (182 x 77 x 158 cm) kod koga se pri dnu krovnih ploha, kao i preko čeonih, pruža plastična tordirana vrpca.

Kao broj 11 zabiljen je sljemenjak istih osobina kao i prethodni, samo s tom razlikom što mu je postolje odvojena ploča.

Broj 12 je sljemenjak sa postoljem (175 x 68 x 122 cm) koji pri dnu krova i preko čeonih strana ima plastičnu vrpcu, a na južnoj bočnoj strani plastičan prikaz kola, sa kolovođom koji jaše na jelenu. U kolu je prikazano 6 ljudskih figura, muškaraca i žena naizmjenično. Muškarci imaju kape kao šljemove sa čelenkama i kratke haljetke, na glavama žena su kape pravougaonog, skoro kvadratnog oblika, a haljine su im dugačke i dolje sve šire. Kod muškaraca se vide stopala okrenuta ka jelenu, a kod žena se ona ne vide. Učesnici se drže rukama uzdignutim do visine ramena. Ko-

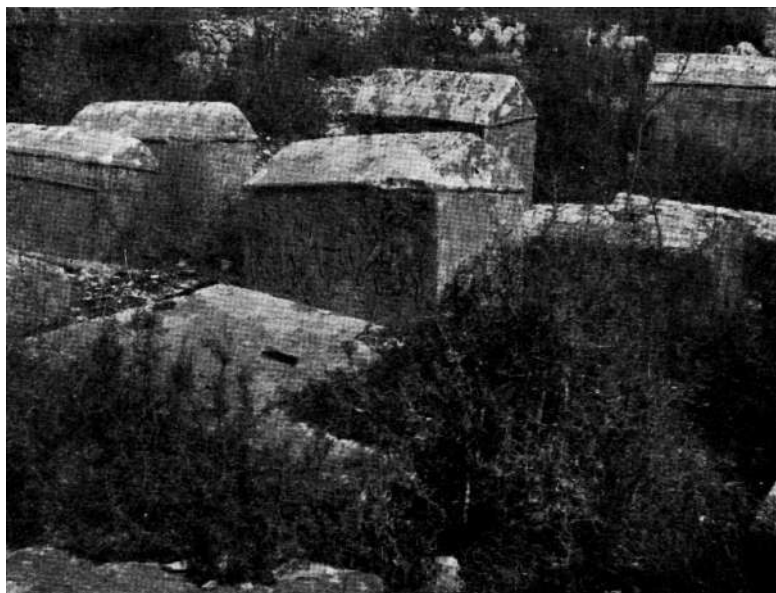

Sl. 1 Pogled na nekropolu sa jugoistoka

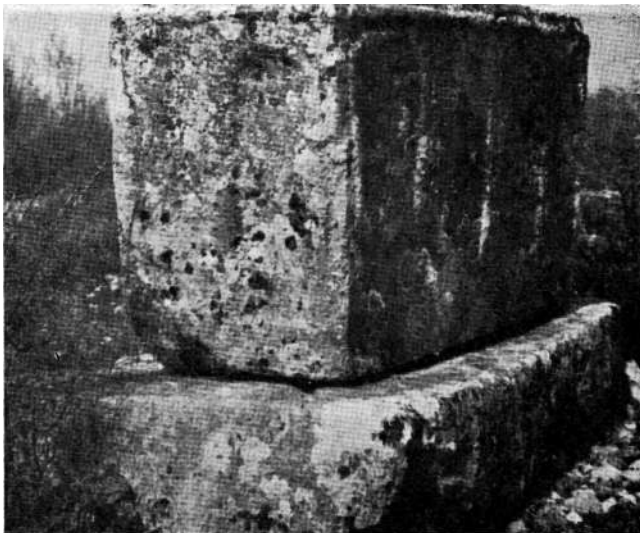
lovoda jednom rukom pridržava ženu do sebe, a drugom se drži za rogove jelena. (Sl. br. 6).

Kao broj 13 označen je sljemenjak sa postoljem koji pri dnu krova, kao i preko čeonih strana, ima plastičnu vrpcu, a ispod ove plastičan friz od povijene linije sa trolistovima. Ispod friza, kao i niz uspravne bridove, pruža se plastična tordirana vrpca.

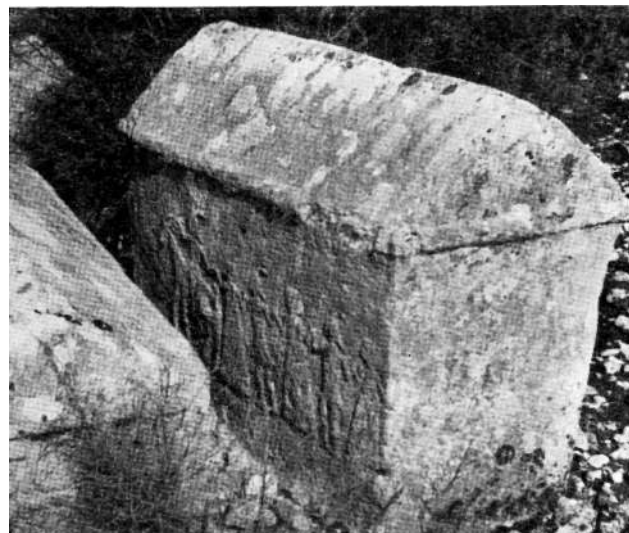
Brojem 14 označen je sljemenjak sa postoljem (174 x 83 x 122 cm) koji u visini dna krova preko svih uspravnih strana ima plastičnu vrpcu, a osim toga ima ukrase sa obadvije bočne strane. Na južnoj bočnoj strani nalazi se plastičan prikaz lova na jelena. U lovu učestvuju dvojica lovaca na ko-

Sl. 2 Zapadni dio nekropole — pogled sa jugoistoka

Sl. 3 Spomenik broj 3 — pogled sa sjeveroistoka

Sl. 6 Kolo sa jelenom na južnoj bočnoj strani spom. br. 12

Sl. 4 Istočna čeona i južna bočna strana spom. br. 5

Sl. 7 Južna bočna strana spom. br. 14

Sl. 5 Vodoravna i sjeverna bočna strana spom. br. 7

Sl. 8 Istočna čeona strana spom. br. 17

Sl. 9 Južna bočna strana spom. br. 18

njima. Između njih je jelen (ne vide mu se rogovi, možda je lane?). Lovci nose koplja. Na glavi su im kape sa čelenkama. (Sl. br. 7). Na suprotnoj strani ovoga stečka prikazana je scena turnira. U turniru učestvuju dvojica vitezova na konjima, sa kopljima i šljemovima. Između njih je žena koja pridržava konje. Na glavi joj je pravougaona kapa. Obučena je u dugačku i dolje široku haljinu.

Brojem 15 označen je sljemenjak slične obrade i veličine koji u visini dna krova ima vrlo plastičnu vrpču preko svih strana.

Brojem 16 označen je veliki sanduk koji na vodoravnoj strani ima povelik urezan krst.

Brojem 17 označen je nagnut i utonuo nizak sljemenjak koji pri dnu krovnih ploha, kao i preko čeonih strana, ima plastičnu vrpču, a ispod ove plastičan friz od povijene linije sa trolistovima i okvir od tordirane vrpce na svim uspravnim stranama. Osim toga, u zabatima ovog spomenika plastično je prikazan po jedan krst jednakih krakova. (Sl. br. 8).

Brojem 18 označen je veliki sanduk sa postoljem (196 x 105 x 87 cm) koji je na jednom uglu okrnjen. Na svim uspravnim stranama (na bočnim po 6, a na čeonim po 3 luka) prikazane su arkade, duboke oko 5 cm, čiji su lukovi šiljasto završavaju. Između lukova smještena je po jedna višelisna rozeta. Iznad lukova, preko svih uspravnih strana, proteže se friz koji se sastoji od dviju paralelno povijenih linija koje na zavojima imaju još po jedan dodatak u vidu spiralice. (Sl. br. 9).

Brojem 19 označena je velika ploča kod koje se na vodoravnoj strani danas jedva zapaža bordura od kosih paralelnih crtica.

Broj 20 je velik a dosta utonuo sanduk koji na uspravnim stranama ima duboke arkade sa tordiranim stubovima i lukovima. Pri vrhu tih strana pruža se plastična tordirana vrpča. (Sl. br. 10).

Broj 21 je također veliki, ali krnjav sanduk, koji je vrlo slično obrađen i ukrašen kao i prethodni.

Broj 22 je znatno utonuo sanduk koji na vodoravnoj strani ima urezanu borduru od dviju paralelnih linija.

3 — *Međugorje*

Selo Glumina, za koje smo već naveli da također pripada području Gornjeg Hrasna, nalazi se oko 5 km južno od zaseoka Vinjine, odnosno od nekropole Toplica. U Gluminu se može doći ili od Vinjina, putem koji je dosta slab i koji prolazi kroz neravan i krševit teren, ili od željezničke stanice Hrasno, u Popovu polju, odakle se pređe Popovo polje i putem koji se ponešto uspinje za 1½ sat hoda stigne u selo. Oko 1½ km

Sl. 10 Južna bočna i vodoravna strana spom. br. 20

jugozapadno od sela, na izduženoj ravnici, između brda Treštenice sa sjeverne i Kape sa južne strane, nalazi se nekropola sa ukupno 62 stećka. To ravničasto područje, zato što se nalazi između dva brda, seljani zovu Međugorje. Lokalitet gdje je nekropola sa neposrednom okolicom seljani još zovu Polje. Pokraj nekropole prolazi put u Popovo polje. Uz nekropolu, sa istočne strane, smještena je velika kamena gromila. Stećci ove nekropole su izrađeni od tvrdog vapnenca i uglavnom su vrlo dobro klesani i očuvani. Postavljeni su u redove i orijentirani su po pravcu zapad-istok. Tu se nalazi 18 ploča, 39 sanduka i 5 sljemenjaka. (Slika broj 1 prikazuje nekropolu gledanu sa jugozapadne strane, a na priloženoj skici vidi se raspored samih spomenika). Nekropola inače zauzima površinu oblika pravougaonika čije su stranice 50 i 30 m.

Znatan broj spomenika ove nekropole je ukrašen.

Kao broj 1 u priloženoj skici obilježen je stećak u obliku sljemenjaka na odvojenom postolju sa kojega je malo skliznuo. Pri dnu krovnih ploha proteže se plastična tordirana vrpca koja u toj visini prelazi i preko čeonih strana. Ispod te vrpce, također preko svih uspravnih strana, proteže se

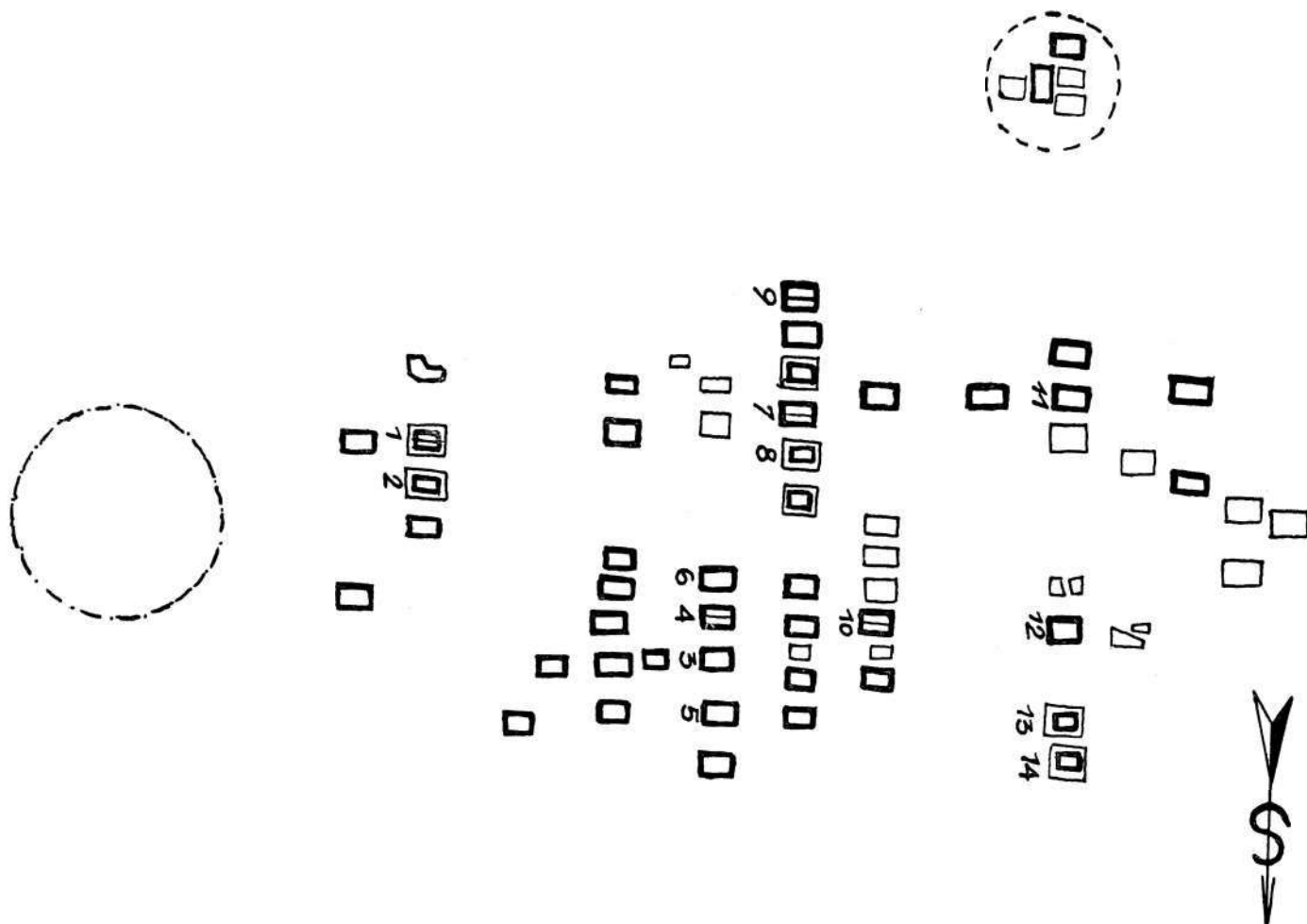
plastičan širok friz od povijene linije sa trolistovima. Na dijelu vodoravne plohe postolja koji izlazi ispod stećka urezana je bordura od dviju paralelnih linija između kojih su kose paralelne crtice.

Brojem 2 obilježen je spomenik u obliku visokog sanduka sa postoljem koji je sa zapadne strane znatno okrnjen. Na istočnoj čeonj strani ovaj spomenik ima plitko plastičan ukras koji se danas samo djelomično raspoznaje. Izgleda da je to bio prikaz muškarca koji je jednu ruku uzdigao a u drugoj drži štit (?). Na južnoj bočnoj strani vidi se plastična scena lova na jelena. Lovac je na konju, sa kopljem. Ispred njega je jelen. (Sl. br. 2).

Broj 3 je veliki sanduk koji na vodoravnoj strani, sredinom po dužini, ima urezanu liniju i po jednu »kamenicu« u svakoj polovici strane.

Broj 4 je spomenik u obliku sljemenjaka na postolju, koji je prevrnut. On je ukrašen jednako kao i sljemenjak broj 1, jedino se ne može tvrditi da nema ništa na bočnoj strani koja je sada odozdo.

Kao broj 5 označen je spomenik u obliku nešto manjeg sanduka koji na vodoravnoj strani ima dublje urezan običan krst.

Skica nekropole Međugorje

Kao broj 6 označen je nešto viši sanduk koji pri vrhu uspravnih strana ima plastičnu tordiranu vrpca. Takva ista vrpca se spušta i pored uspravnih bridova stečka.

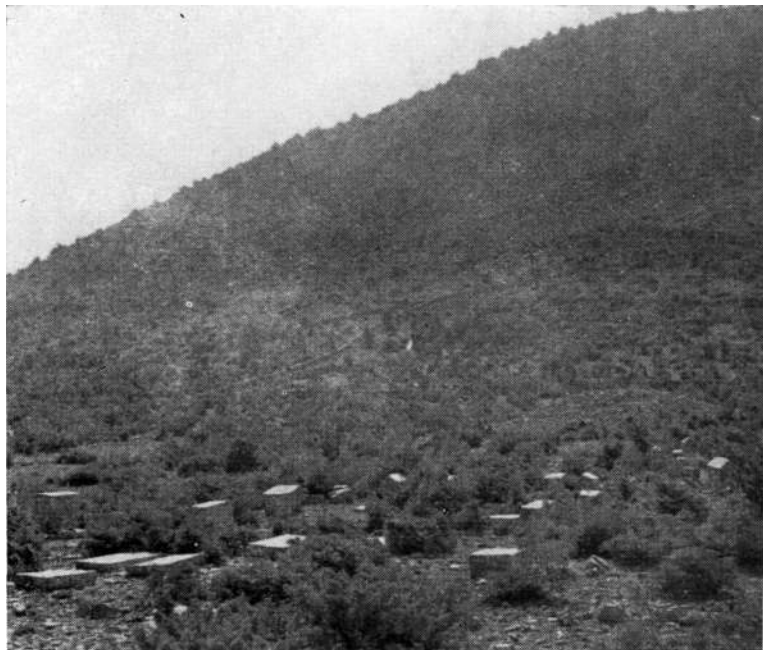
Broj 7 je povelik a nešto u zemlju utonuo sljemenjak koji je inače dobro očuvan. Pri dnu krovnih ploha, kao i preko čeonih strana u toj visini, pruža se plastična tordirana vrpca koja se spušta i pored uspravnih bridova spomenika, tako da na svakoj uspravnoj strani čini neku vrstu okvira. Ispod te vrpce, preko svih strana, vodoravno teče plastičan, dosta širok friz od povijene linije sa trolistovima i malim ukrasnim dodacima. Osim toga, na sjevernoj bočnoj strani plastično je prikazana scena lova na jelena. Na suprotnoj bočnoj strani je također plastična scena lova. Tu su dva lovca na konjima, sa kopljima, između njih su jelen i dva psa koji napadaju na jelena. Na glavama lovaca su kape koje potpuno liče šljemovima sa čelenkama. (Sl. br. 3).

Na zapadnoj čeonoj strani ovaj spomenik ima plastičan motiv stilizacije dviju fantastičnih životinja. To su dva zmaja, sa glavama kao u konja i krilima, čija se zmijolika tijela pravilno i simetrično povijaju i prepliću. Zbog utonulosti stečka nije se moglo vidjeti kako se njihova tijela završavaju. Ovaj motiv se po prvi puta susreće na stećcima. (Sl. br. 4).

Broj 8 — Spomenik u obliku sanduka sa plastičnom tordiranom vrpcom pri vrhu uspravnih strana i uz uspravne bridove ukrašen je kao i spomenik broj 6.

Brojem 9 označen je dosta visok sljemenjak bez postolja. Pri dnu krovnih ploha, kao i preko čeonih strana, pruža se plastična tordirana vrpca, ispod ove je širok friz od povijene linije sa trolistovima koji je odozdo obrubljen također tordiranom vrpcom. Ovaj spomenik je ukrašen sa dviju strana. Na južnoj bočnoj strani plastično je prikazana scena lova na jelena. Tu su dvojica lovaca, sa kopljima. Između njih je jelen. U lovu učestvuju i dva psa. Interesantno je to da su kerovi na vrpci koju drže lovci. Kod jednog lovca se dobro vidi i mač, a kod drugoga se zapaža na glavi šiljasta kapa. (Sl. br. 5). Na zapadnoj čeonoj strani ovog spomenika vidimo stilizaciju dviju fantastičnih životinja, sličnu ovoj na spomeniku broj 7. I ovdje su glave najbližije konjskim glavama, tijela nisu tako dugačka i ne povijaju se i ne prepliću, nego spajaju i uspravno kratko produžuju. Na mjestu gdje se tijela spajaju prikazana su i dva kraća vodoravna krila, koja sa pomenutim uspravnim produžetkom spojenih tijela čine neku vrstu T-krsta. Tako, ova stilizacija potsjeća i na krst. (Sl. br. 6).

Broj 10 je sljemenjak prosječnih dimenzija, bez postolja, koji pri dnu krova ima tordiranu vrpca koja prelazi i preko čeonih strana i ispod ove dosta širok plastičan friz od povijene linije sa trolistovima.

Sl. 1 Pogled na nekropolu sa jugozapadne strane

Broj 11 je visok a dosta uzak sanduk koji pri vrhu uspravnih strana, kao i pored uspravnih bridova, ima plastičnu tordiranu vrpca.

Spomenik broj 12 ima oblik vrlo dobro obrađenog visokog sanduka koji je na jednom donjem uglu raspukao. Na sjevernoj bočnoj strani ovaj spomenik ima plitko plastično prikazanu scenu kola sa 9 žena. Žene su sve u jednoj liniji, jednako razmaknute, svaka figura je jednaka drugoj. Glave žena su okruglaste, ruke su nešto izdignute, haljine su dugačke, dolje šire, i ispod njih se ne vide noge. Kolo je postavljeno tako kao da predstavlja neki širok friz te strane stečka. Ispod i iznad kola je tanka plastična tordirana vrpca. Takva vrpca se pruža i niz uspravne bridove te

Sl. 2 Južna bočna strana spom. br. 2

Sl. 3 Južna bočna strana spom. br. 7

strane stečka. (Sl. br. 7). Na suprotnoj bočnoj strani, u gornjoj polovini, prikazano je kolo sa 9 muškaraca. I ovdje su figure šablonski date. Učesnici se drže rukama koje su izdignute do visine ramena. Na glavama figura su šiljaste kape kakve se često vide u ovakvim scenama, u struku su igrači utegnuti i imaju pas, a niže struka je kratki

i dolje širi haljetak. Stopala sviju su okrenuta u jednu stranu. Po stopalama i po šiljcima na kapama, koji nisu ništa drugo nego neke perjanice ili čelenke, vidi se da kolo kreće u jednu, i to desnu stranu, ako se gleda od stečka prema polju, tj. ako su figure prema nama licem prikazane. U donjoj polovici ove strane plitko plastično je prikazana scena lova. Lovac je na konju, sa kopljem, ispred njega je jelen, a iza jelena trči pas. (Sl. br. 8). I čeonu stranu su ukrašene. Na istočnoj se nalazi motiv četverouglastog štita sa mačem ispod njega. Jedna strana štita je zakošena i urezana za proturanje koplja. Preko štita se pruža široka plastična kosa vrpca. Na suprotnoj čeonju strani prikazana je osamljena figura jelena.

Brojem 13 obilježen je spomenik u obliku manjeg sanduka sa postoljem, koji pri vrhu vertikalnih strana ima plastičnu tordiranu vrpca.

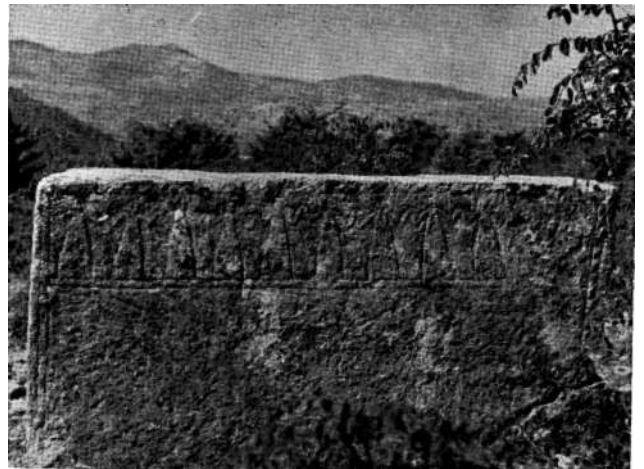
Broj 14 je spomenik u obliku dobro obrađenog i očuvanog sanduka na postolju. Pri vrhu uspravnih strana pruža se originalan friz koji se sastoji od urezanih četverolisnih cvjetova-rozeta kod kojih su listovi u obliku rombova poredani tako da dva stoje vodoravno a dva uspravno. Između rozeta urezan je još po jedan takav list-romb u vodoravnom položaju, tako da ti listovi, zajedno sa vodoravnim listovima rozeta, čine poseban niz. Osim toga, sve četiri uspravne strane imaju svoje ukrase. Na sjevernoj bočnoj strani tehnikom urezivanja prikazane su najprije 3 životinjske figure: prva je jelen a druge dvije su košute, zatim iza druge košute ima još jedna figura, ali se ne raspoznaje kakva je, te napakon iznad treće košute se vidi luk sa strelom i još neki motiv koji danas nije jasan. (Sl. br. 9). Na suprotnoj bočnoj strani

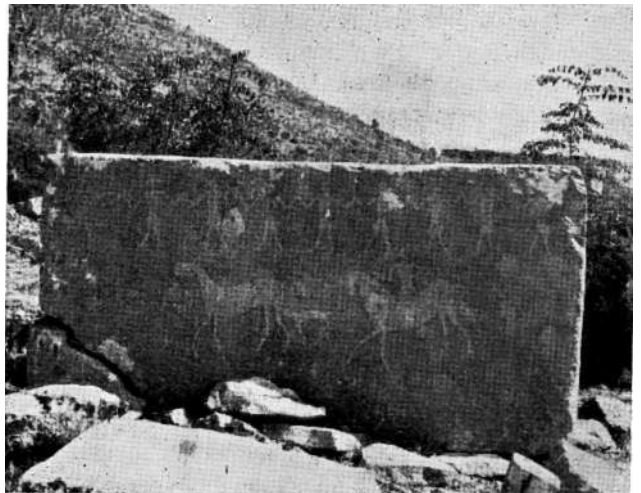
Sl. 4 Zapadna čeonu strana spom. br. 7

Sl. 5 Južna bočna strana spom. br. 9

Sl. 7 Sjeverna bočna strana spom. br. 12

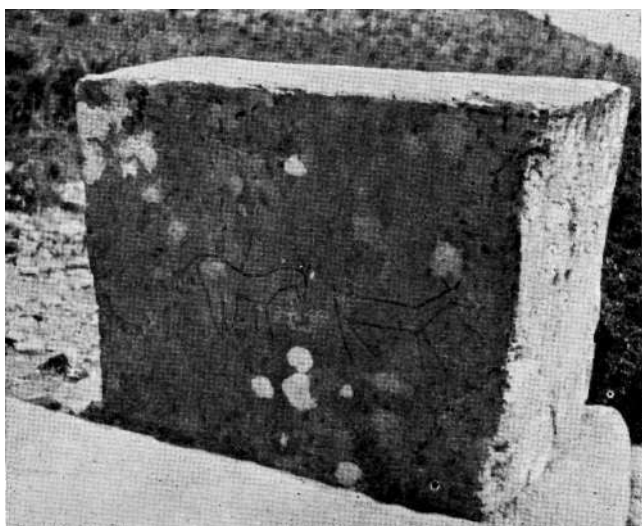
Sl. 8 Južna bočna strana spom. br. 12

Sl. 6 Zapadna čeona strana spom. br. 9

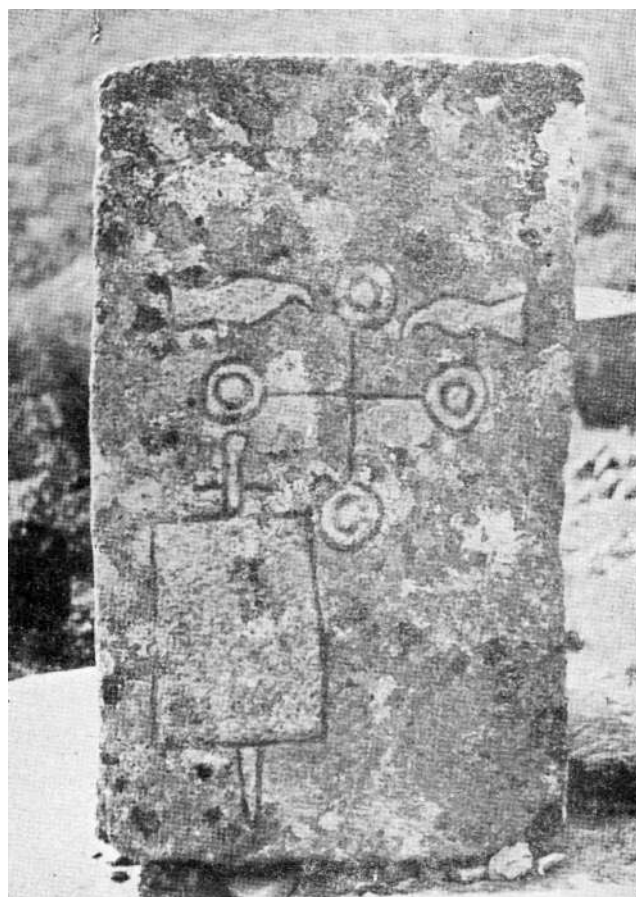

Sl. 9 Sjeverna bočna strana spom. br. 14

Sl. 10 Južna bočna strana spona. br. 14

prikazana je scena lova. Lovac je na konju, samo mu se danas ne raspoznaje glava, a ispred konja je košuta. I ova scena je prikazana tehnikom urezivanja. (Sl. br. 10). Na istočnoj čeonj strani, ispod friza, urezan je također originalan motiv koji se sastoji od krsta čiji se krakovi završavaju kružnim vijencima i dviju ptica koje stoje na završecima poprečnih krakova. Na suprotnoj čeonj strani nalazi se isti takav motiv i još ispod njega, malo ulijevo, pravougaon štiti sa mačem ispod ovoga. (Sl. br. 11).

Sl. 11 Zapadna čeonja strana spom. br. 14

II — RAZMATRANJA I ZAKLJUČCI

Brojno stanje stećaka Gornjeg Hrasna po ne-
kropolama i osnovnim oblicima izgleda ovako:

PODGRADINJE:

ploča 21, sanduka 58, šljem. 11, krstova 1, svega 91

TOPLICA:

ploča 32 „ 40 „ 12 „ — „ 84

MEĐU- GORJE:

ploča 18 „ 39 „ 5 „ — „ 62

Ukupno 71 „ 137 „ 28 „ 1 „ 237

Kako se iz prednje tabele vidi, ukupan broj stećaka Gornjeg Hrasna iznosi 237. Sa mnogo razloga može se pretpostaviti da je ranije njihov broj bio veći. Najomiljeniji oblik koji se na svetri nekropole upotrebljava jest sanduk. Ti spomenici su precizno klesani, pretežno su velikih dimenzija, mnogo ih ima visokih, a većina ih je bez postolja. I ostali spomenici su dosta pažljivo klesani. U gornjem Hrasnu uopšte nema neuglednih,

a pogotovo amorfnih spomenika. Svi su nekako ili prosječnih ili relativno većih dimenzija. Sljemenjaci su odreda dosta veliki i visoki. Svojom masivnošću, a i obradom, najimpozantniji su sljemenjaci Podgradinja, a onda i Toplice. Ima nekoliko veoma velikih ploča. Najveće su na Podgradinju, a zatim na Toplici.

Svetri nekropole su situirane pokraj putova, a ona u Međugorju još i pokraj preistorijske gomile. Odmah uz srednjevjekovne nekropole, ili u njihovoj neposrednoj blizini su i novija kršćanska groblja, u Podgradinju pravoslavno sa crkvom, a na druga dva lokaliteta rimokatolička groblja. U Toplici su čatrnja i bunar uza samu nekropolu, slično situaciji u Boljunima. Ako je i prije postojanja nekropole ovdje bila voda, nije isključeno da je i voda bila faktor za lociranje nekropole, jer su stari Sloveni voljeli da se pokopavaju blizu vode.

Stećci Gornjeg Hrasna su orijentirani u pravcu zapad-istok. Drugačije postavljeni ovdje predstavljaju iznimke. Na Toplici su svi do jednoga

okrenuti u pravcu zapad-istok, u Međugorju je samo jedan drugačije postavljen, dok na Podgradinju ima 9 koji su drugačije postavljeni. Kod zakopavanja se vodilo računa da to bude u redovima, okomito na orijentaciju. I to se jasno vidi. Groblja su zajednička, ali se ponegdje primjećuje tendencija stvaranja posebnih porodičnih skupina, kao, napr., skupina od 10 spomenika u istočnom kraju nekropole na Podgradinju, ili grupice od 5 spomenika u jugozapadnom kraju nekropole u Međugorju.

Kao materijal za izradu stećaka uziman je bolji, tvrđi vapnenac kojega nije bilo teško naći u blizini nekropola.

Po broju ukrašenih spomenika nekropole Gornjeg Hrasna ne spadaju među one koje dolaze na prvo mjesto u Bosni i Hercegovini, ali su daleko iznad prosjeka i spadaju među one koje su bolje ukrašene. Na Podgradinju je ukrašeno 13 spomenika, ne računajući natpise u ukrase, što iznosi 14% od ukupnog broja, u Međugorju ima 14 ukrašenih spomenika, što znači 23%, a na Toplici je taj broj još veći — ukrašena su 22 spomenika ili 26%. Od 237 spomenika čitavog Gornjeg Hrasna ukrašeno ih je 49, što znači 21%. To je relativno znatan procenat. Može se reći da spomenici u obliku ploča nisu uopšte uzimani u obzir za ukrašavanje (svega jedna ploča je ukrašena), a sljemenjaci su relativno najukrašeniji. Sanduka ima najviše pa je i najveći broj ukrasa vezan za sanduke.

Motivi koji su korišćeni za ukrašavanje stećaka Hrasna su raznovrsni. Tu ima oko 40 različitih motiva. Neki motivi su zajednički mnogim drugim područjima stećaka, naročito hercegovačkim; nekih, opet, koje vidimo na više drugih mjesta, ovdje uopšte nema ili se pojavljuju u minimalnom broju primjeraka, ali, što je veoma važno, Hrasno ima desetak novih, sasvim originalnih motiva koje na dosada objavljenim stećcima nismo vidjeli. Najbrojnije zastupljen motiv ovoga kraja jest plastična vrpca koja se kod sljemenjaka po dnu krova, a kod sanduka u vrhu uspravnih strana proteže oko čitavog spomenika. On se javlja na 23 spomenika. Najčešće je ta vrpca tordirana. Kod sanduka ona pored svoje dekorativnosti djeluje tako da stvara iluziju kao da se radi o poklopcu koji nešto prelazi uspravne strane. Najbrojnije je zastupljen na Toplici. Ovdje nisam uračunao plastične tordirane vrpce koje vidimo na nekoliko spomenika ispod frizova ili scena i koje se pružaju i uz vertikalne bridove. Inače bi taj broj bio mnogo veći. Drugi motiv koji se često javlja jest klasičan hercegovački dekorativni motiv-friz od povijene, vijugaste linije sa trolistovima. Njega vidimo na 15 spomenika. On je uvijek vrlo skladno stilizovan i vrlo precizno izrađen. Zastupljen je otprilike podjednako na svetri nekropole. I treći često sretani motiv ovoga područja je dekorativnog karaktera, to su arkade koje

se javljaju na 7 spomenika. Potrebno je da uočimo nekoliko zanimljivosti u vezi s ovim motivom: nema ga u Međugorju, 5 puta je zastupljen na Toplici, a 2 puta na Podgradinju. Samo jedan sljemenjak ima arkade, jer one ovdje pripadaju sanducima; inače je obratna situacija u drugim krajevima. One su jednostavne u odnosu na stubove, jer ovi nemaju naročito istaknutih ni baza ni kapitela, ali su osobite po tome što su im stubovi i lukovi najčešće tordirani (nekada su stubovi još i dvostruki) i što su lukovi zašiljeni, kao gotički (napr. na slici broj 9 na Toplici). Ova tri navedena dekorativna motiva-plastična vrpca, friz od povijene linije sa trolistovima i arkade ne samo da su uobičajeni i omiljeni u Gornjem Hrasnu, nego su njegova karakteristika.

U cjelini uzeto, područje Gornjeg Hrasna je vrlo bogato figuralnim predstavama. Tako ovdje vidimo 22 predstave čitavih kompozicija i 5 pojedinačnih figura. Od toga najviše ima scena lova (7 lova na jelene i 1 na medvjeda), zatim 9 motiva sa pticama ili pojedinačnih ptica, onda dolazi motiv kola, pa fantastičnih životinja, itd. Od uobičajenih scena u Gornjem Hrasnu najmanje ima turnira (samo jedna predstava i to na Toplici). Ovi figuralni motivi nisu na svetri nekropole podjednako zastupljeni; najviše ih ima u Međugorju, ali su karakteristična osobina čitavog područja. Među njima ima takvih koji se po prvi puta uopšte vide na stećcima. Kolo u kojemu kolo vođa jaše na jelenu, koje se nalazi na Toplici, smatrano je do ovih dana kao unikat i bilo je poznato jedino najužem krugu naučnih radnika, jer još nije publicirano. Međutim, ja sam pronašao još tri takva motiva — jedan u Nekuku kod Stoca, jedan u Boljunima, također kod Stoca, i jedan na Nevesinjskom polju, te sam to ovih dana saopštio i iznio neke pretpostavke u pokušaju objašnjavanja značenja toga motiva.⁸ Scena lova na medvjeda na Podgradinju (Sl. br. 6), u kojoj je dramatično prikazana borba čovjeka sa razbješnjelom zvijeri, vrlo je originalna. Nesrazmjerna snaga medvjeda predstavljena je njegovom nesrazmjerno većom figurom, ali je čovjek vješt i ima sredstva za borbu protiv jačega. Pri dnu koplja vidi se nekakva prečka. Mislim da je klesar time htio da prikaže krunicu koju u jednoj svojoj radnji o oružju Vejsil Ćurčić spominje.⁹ Ona je stavljena da se kopljem ne probija daleko u utrobu životinje i da se lakše vadi, radi eventualnog ponovnog zabadanja. Medvjeda je u vrijeme postavljanja stećaka, kao uostalom i danas, bilo u našim krajevima. Svakako je scena lova na medvjeda, još više nego na jelena, značila vještinu i junaštvo pokopanoga. S tom svrhom ona je i došla na stećke. Predstave fantastičnih životinja na spomenicima broj 7 i 9 u Međugorju prvi puta se susreću

⁸ Š. Bešlagić, Boljuni, Starinar Arheol. inst. SAN, Beograd (u štampi).

⁹ V. Ćurčić, Isto tamo, 31.

na stećcima. Pojedinačne fantastične životinje, krilate zmajevе, napr., ponekad, istina veoma rijetko, nađemo na stećcima, ali ovako stilizovane zmijolike zmajevе sa konjskim glavama i sa krlima vidimo zaista prvi puta^{9a}. Malu sličnost u odnosu na način stilizacije uočavamo jedino kod stećka u Bistrini.¹⁰ Kako Bistrina nije daleko od Međugorja, moguć je izvjestan uticaj jednoga majstora na drugoga, a možda se radi o jednom te istom majstoru. O značenju toga motiva bilo bi vrlo nesigurno sada nešto tvrditi. U svakom slučaju, mislim da je taj motiv simboličkog karaktera. Ne vjerujem da je to simbol nečijeg plemstva jer bi u tome slučaju prije bio na štiti, a ne ovako osamljen. Zmajevi i uopšte fantastične životinje su karakteristični likovni motivi za period Romanike koje je majstor stećaka iz Hrasna mogao da vidi u susjednoj Dalmaciji. Na vrlo ograničenom broju stećaka Bosne i Hercegovine imamo predstave ptica. Ovdje, pak, u Gornjem Hrasnu, one se više puta pojavljuju i u njihovom predstavljanju ima mnogo originalnosti. U Međugorju se na krakovima stilizovanih krstova pojavljuju dvije ptice (spom. br. 14) a na Podgradinju na tri strane spom. br. 10 vidimo 8 ptica: jednu osamljenu u jednom zabatu, dvije uz biljnu stilizaciju u drugom zabatu, tri u letu na sceni sa jelenom, jednu kako stoji na srni, dok je jedna sasvim jedinstveno stilizovana i podsjeća na pijetla. U scenama lova, dakle u vezi sa jelenom i srnom, životinjama koje su se u vrijeme stećaka lovile, moguće je objašnjavati pojavu ptice, jer je poznato da se tada u lovu koristio soko. Ali, ptice u kršćanskoj mitologiji imaju svoje značenje, pogotovo kada se one javljaju zajedno sa jelenom, što bi se moglo objašnjavati prenosom duša na drugi svijet.¹¹ Ako se ptica uzme kao simbol duše u kršćanskoj mitologiji, onda je sasvim razumljiva pojava ptica na stećcima, naročito onih koje su kompozicijski vezane za krst, kao, napr., u Međugorju. Takvu istu pojavu imamo i u Uboskom (između Stoca i Ljubinja). Predstava pijevca na stećcima je vrlo rijetka pojava. Dosada imamo svega desetak takvih slučajeva. O toj pojavi rekao sam nešto u »Kupresu«.¹² Misao o motivu pijevca kao oznaci djeda kao najvišeg stupnja u bogumilskoj svećeničkoj hijerarhiji još uvijek je samo vrlo daleka pretpostavka. Ostale osobine spomenika na Podgradinju ne bi ništa novo u tome po-

gledu značilo. Predstava pijevca je ovdje zaista originalno data — po svoj prilici je to prikaz samog akta pjevanja, kukurijekanja. Ovaj put me to najviše podsjeća na značenje koje pijevac ima u kršćanskoj simbolici — na tzv. »odricanje sv. Petra«.¹³ (Sl. br. 7). Na istome spomeniku na Podgradinju imamo još neke rijetkosti. Na istoj stranici gdje je i pijevac nalazi se predstava životinje sa pticom na njenom vratu. Rogovi ove životinje su neobično prikazani. Držim da se ovdje radi o srni koja pase. Kakva je ptica na njoj i zašto je tu, teško je nešto pouzdanoga reći. Možda je to soko koji je korišćen u lovu na srne? Takvu scenu dosada nismo imali na stećcima. Na bočnoj strani istoga spomenika vidimo predstavu muškarca sa konjem i u drugome kraju životinju sa istaknuto velikom glavom i prednjim dijelom tijela te sa zavnutom repinom. Na nekoliko dosada poznatih scena imali smo muškarca sa konjem, pa i sličnu životinju, ali ovako prikazanog čovjeka i ovakvu životinju nismo vidjeli nigdje. Neko bi mogao pomisliti da se ova predstava životinje odnosi na psa. Kada bi to bilo tačno, onda bi se čitava kompozicija mogla objašnjavati tako kao da se radi o lovcu koji je spreman da krene u lov. Ali, ja mislim da se ovdje ne radi o psu, nego o lavu koji je prikazan nešto drugačije nego što su Grubačevi lavovi u Boljunima, Opličićima i na Nekuku,¹⁴ ili nego što je onaj lav na stećku iz Zgošće.¹⁵ To istovremeno govori o tome da je postojao još jedan klesar koji je koristio motiv lava. Moglo bi se pitati: Odakle uopšte motiv lava na stećcima, kako je on mogao doći ovdje? Lavova nije bilo u hercegovačkim šumama. Dakle, preuzet je odnekud kao motiv. A, odkuda — da li iz heraldičkog repertoara, da li sa tekstila koji se uvezio, ili još odnekud? Ja ne bih znao dati tačan odgovor u ovome momentu. Želio bih samo da napomenem da se lav kao heraldička oznaka na grbu Kosača javlja u drugoj polovici XV vijeka, pa ga je klesar mogao i otuda da preuzme. Napominjem i to da je ovaj motiv rijedak na našim spomenicima. Pored nekoliko Grubačevih lavova i ovoga na Podgradinju, našao sam još dva na Nevesinjskom polju, jednoga kod Trnova i dva na stećcima Konavlja.¹⁶ A to je teritorij kojim su duže vremena gospodarili Kosače. Možda bi ovi elementi mogli nešto da posluže kod studije ukrasa i simbola stećaka.

Kada već govorimo o motivima koji su originalni i specifični za Gornje Hrasno, onda bi trebalo istaknuti još neke takve motive, iako oni ne

^{9a} Nakon predaje ove radnje u štampu publiciran je u ilustrovanom časopisu »Jugoslavija« br. XVIII (1959) fotosnimak T. Dabca ovakvog motiva sa stećka u Hodovu kod Stoca.

¹⁰ A. Benac, Srednjovjekovni stećci od Slivna do Čepikuća Anali Historiskog instituta JAZU, Dubrovnik, II, 1953, tbl. VII, sl. 2.

¹¹ Leander Van Ess, Die Heiligen Schriften, Sulzbach 1871, Psalam 42, 2, str. 636; D. Srejić, Jelen u narodnim običajima, Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu, 1955, 234.

¹² Š. Bešlić, Kupres, Sarajevo 1954, 185—186.

¹³ Standard Dictionary of Folklore Mythology and Legend Funk and Wagnalls Comp., USA, New York 1949, vol. I, 239; W. Špemmann, Kunstleksikon, Stuttgart 1905, 408.

¹⁴ Š. Bešlić, Boljuni (u štampi).

¹⁵ V. Čurčić, Isto tamo, tbl. IV, sl. 10.

¹⁶ Materijal još nije objavljen.

spadaju u figuralne motive. To su stilizacije krstova. Pri tome mislim na krst-rozetu spomenika broj 7 na Toplici, ali još prije na stilizovani krst spomenika broj 10 na Podgradinju. U prvom slučaju bi još i mogli da nađemo nekih analogija, ali ovaj drugi je zaista osamljen primjer. Ja sam već naprijed rekao da me to najviše podsjeća na ljljan sa dvostrukim parovima listova. U vezi s tim napominjem da bi i ona stilizacija u zabatu iste strane toga stećka, koju sam nazvao »biljnom«, mogla biti predstava dvostrukog krsta. Drugi motiv koji je trebalo istaknuti na ovome mjestu jest nova vrsta friza sastavljenog od četverolisnih rozeta i još po jednoga lista između njih, koji vidimo na spomeniku broj 14 u Međugorju. (Sl. br. 9). I onda još jedna nova vrsta friza na spomeniku broj 18 na Toplici (Sl. br. 9), koji se sastoji od urezane vijugaste linije, zatim od druge takve iste, paralelne linije na kojoj su s jedne strane u udubljenjima nanizane spiralice, te od još jedne takve linije s druge strane, na kojoj su također nanizane spiralice. Taj motiv, doduše, uveliko podsjeća na »klasičan friz« i možda je reminiscenca na nj, ali je ipak originalan, jer ga nemamo na drugim mjestima. Najzad bih skrenuo pažnju na spomenik broj 5 na Podgradinju koji, umjesto na vodoravnoj strani, kao što smo to ponekad dosada vidjeli na stećcima, ima paralelna rebra na uspravnim stranama, što je također jedinstven primjer.

Ostali motivi, koji se, uostalom, javljaju u vrlo malom broju, nemaju ništa zbog čega bi se naročito trebalo na njima zadržavati; to su obični krstovi, rozete, štitovi i mačevi, pojedinačne predstave jelena, bordure, »kamenice« i slično. Zanimljivo je, napr. da na Podgradinju, na postolju spomenika br. 10, imamo uklesan motiv jelena. Dosada smo vrlo rijetko naišli na ukrašena postolja, a kada je to bilo, ukrasi su bili isključivo dekorativnog karaktera, kakva bordura i tome slično.

Ističem da se u Gornjem Hrasnu uopšte ne pojavljuju motivi koji inače nisu tako rijetki u Hercegovini, kao, napr., vinova loza sa grozdovima, ili motiv polumjeseca (jedan primjerak u Toplici je iznimka), ili motiv kružnih vijenaca, ili motiv mača.

Zanimljivo je da izrazito malo ima motiva u vidu luka sa strijelom, štitova sa mačevima, turnira, pa i rozeta, koje motive češće srećemo u Hercegovini.

U odnosu na natpise, zanimljiva je okolnost da se oni nalaze samo na jednoj nekropoli (Podgradinje). Biće da je to vezano za centar područja, gdje je bilo najviše ne samo imućnih nego i pismenih ljudi.

Ovdje se o Gornjem Hrasnu razmatralo kao o jedinstvenom području. Međutim, nije na svakoj nekropoli ista situacija, ima među njima i razlika.

Tako, napr., nekropola na Podgradinju, za koju smo već naveli da jedina ima natpise, ima plastične vrpce i frizove od povijene linije sa trolistovima kao karakteristično svojstvo čitavog područja, a sa Međugorjem ima zajedničke motive ptica. Na ovoj nekropoli nema običnog krsta, turnira i lova na jelene, motiva koji se vide na ostale dvije nekropole. Ali, zato ima više novih motiva: lov na medvjeda, srnu sa pticom, pijetla, scenu sa vitezom i lavom, jedinstvenu stilizaciju krsta, rebra na uspravnim stranama, itd. Najviše tih novih motiva je na jednome spomeniku, na sljemenjaku broj 10, koji po svim svojim osobinama predstavlja jedan od najzanimljivijih stećaka u BiH; možda likovno najvredniji, pored onoga iz Zgošće.¹⁷ U karakteristične motive Toplice spadaju: plastične vrpce, frizovi i arkade sa šiljastim lukovima i tordiranim stubovima i lukovima. Ovdje, napr., nema motiva ptica, niti štita sa mačem, što imaju ostale dvije nekropole. Ono čime ova nekropola obogaćuje fond motiva stećaka je: arkada, kolo sa jelenom, friz od paralelnih povijenih linija i stilizovani krst. Nekropola u Međugorju ima plastične vrpce i frizove od povijene linije sa trolistovima kao zajedničku osobinu sa drugim nekropolama. Osim toga, motiv lova na jelena je karakterističan za Međugorje. Ovdje nema turnira, ni arkada. Kao svoje specifične motive ova nekropola ima stilizovane zmajevе i friz od rozeta. Osim toga, ovdje se po prvi put vidi kako lovci na konjima vode vezane pse.

Metod klesarske obrade odabranih motiva, a prema tome i umjetnička vrijednost samih izrađenih reljefa nije ujednačena u Hrasnu i kao da bi se moglo govoriti o više kvaliteta radova. No, pored svega, Gornje Hrasno je imalo bez sumnje dosta zajedničkih osobina i onih koje su prilično jasno govorile ne samo o bogatstvu izbora motiva, nego i o dobrom crtežu, sigurnoj klesarskoj ruci, smislu za proporcije, za kompoziciju, za pravilno zapažanje prirode i ljudskih običaja koji su umjetnički transponovani u kamen; dakle, o relativno značajnijoj likovnoj vrijednosti stećaka Gornjeg Hrasna. Ogromna većina radova na stećcima Gornjeg Hrasna prikazana je plastično, bilo da je sam motiv izbočen u odnosu na neposredni dio okoline, ili u odnosu na čitavu plohu na kojoj se nalazi. Ima i urezanih motiva. Takvih, napr., ima relativno najviše u Međugorju. Ima mnogo radova koji su vrlo savjesno urađeni, u kojima je sve strogo proračunato, sve simetrično i sve vanredno tačno. Takvi su skori svi frizovi od povijene linije sa trolistovima, a naročito pak na spomenicima broj 5 na Toplici, broj 2 na Podgradinju ili broj 7 u Međugorju, ili takvo je, napr., kolo na spomeniku broj 2 Podgradinja, kolo na spomeniku

¹⁷ Dj. Stratimirović, Srednjovjekovno groblje kod Zgošće, Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo, 1891, 122 i dalje.

broj 12 Toplice, itd. Na nekim prikazima se očituje toliko mnogo smisla za stilizaciju i kompoziciju, kao, napr., kod motiva zmajeva na spomenicima 7 i 9 Međugorja, kod krsta na spomeniku broj 10 Podgradinja, kod kola na spomeniku broj 12 Toplice, ili pak kod scene lova na spomeniku broj 9 na Toplici. Vanrednu maštu, pored drugih osobina, pokazao je umjetnik prikazujući, napr., motive pijevca, srne sa pticom, lova na medvjeda na spomeniku broj 10 Podgradinja, ili već spomenutu stilizaciju zmajeva na spomeniku broj 17 Međugorja. Majstor stećka broj 12 u Međugorju, pored smisla za odnose i za kompozicije, toliko je fin, nježan i suptilan u prikazima kola i lova da to iznenađuje (Sl. br. 8). Nasuprot tome, pak, ima motiva koji su dati sasvim jednostavno. Takav je prikaz stilizovanih krstova sa pticama na spomeniku broj 14 Međugorja, ili scene lova na spomeniku broj 2 iste nekropole. Na već spomenutom spomeniku broj 14 u Međugorju, gdje su prikazane ptice, na bočnim stranama je scena lova na jelenu i ona gdje je jelen sa košutama, koji su dati, iako na sasvim jednostavan način — s nekoliko poteza koji uglavnom teku bez povijanja, ali koji ubjedljivo dočaravaju sve karakteristike tih životinja. Crtež je u svojoj jednostavnosti prost, ali opet znalački i sa umjetničkom vrijednošću. Stećak sa kolom u kojem kolovođa jaše na jelenu na nekropoli na Toplici odaje posebnog majstora. Dosljedno pretpostavci koju sam već izrazio pišući o takvom motivu u Boljunima i na Nekuku, u okolini Stoca, mislim da se i ovdje radi o istom autoru, tj. o Grubaču, umjetniku koji je sredinom XV vijeka najviše djelovao u Boljunima i Opličićima.¹⁸ Spomenik broj 10 Podgradinja na kojem su oni, već nekoliko puta istaknuti originalni i vrlo značajni a i umjetnički osobito vrijedni, reljefi djelo je klesara koji je jedino taj spomenik u ovome kraju ukrašavao, a teško bi mu bilo naći ma kakve analogije i sa spomenicima u drugim krajevima BiH.

Općenito rečeno, i pored izvjesnih razlika, nekropole Gornjeg Hrasna imaju dosta zajedničkih likovnih osobina. U ovome području je djelovalo više majstora čiji rad ima izvjesnih veza sa ostalim krajevima BiH, najviše sa okolicom Stoca, ali koji su se uveliko trudili da i u izboru motiva kao i u njihovom prikazivanju ipak budu što samostaljniji.

Za datiranje stećaka Gornjeg Hrasna zasada nemamo sasvim sigurnih podataka. Natpisi Podgradinja nam ne znače ništa osobito, jer o ličnostima koje se u njima spominju nemamo nikakvih arhivskih podataka, niti su one vezane za dosada poznate istorijske dokumente. Ali, imamo više drugih argumenata koji dolaze u obzir kada se radi o određivanju kronologije stećaka Gornjeg Hrasna.

¹⁸ Š. Bešlić, Isto tamo (u štampi); Š. Bešlić, Stećci u Opličićima, Naše strane VII, (154).

Dosada ispitane hercegovačke nekropole datirane su u XIV, XV i XVI vijek. Pri tome su najznačajniju ulogu imali natpisi (Radimlja, Široki Brijeg, Ljubuški, Boljuni).¹⁹ Jedan od karakterističnih motiva tih nekropola i područja je friz od povijene linije sa trolistovima. Taj motiv je karakterističan i za Hrasno. Drugi karakterističan dekorativni motiv Hrasna su arkade, ali arkade kod kojih su stubovi i lukovi ne samo tordirani nego su kod njih lukovi nešto zašiljeni. To je ili utjecaj gotike, ili, još kasnijih, turskih lukova. U kasniji period stećaka spadaće i srololiki štit koji se vidi u Podgradinju. U radnji o Boljunima pokušao sam da dadem portret istaknutog klesara stećaka Grubača. Tada sam njemu pripisao izradu motiva kola sa kolovođom koji jaše na jelenu, što sam ga našao na jednome sanduku Boljuna. Na Toplici vidimo istu takvu scenu. Pošto je to veoma rijedak motiv, nema razloga da i ovaj na Toplici ne pripišemo Grubaču ili nekom od njegovih saradnika, odnosno učenika. To znači da ga možemo staviti u drugu polovicu XV vijeka. U Međugorju imamo dva motiva stilizacije zmajeva, odnosno zmija. Rekao sam da su oni jedinstveni na dosada poznatim stećcima. Stilizaciju zmija kao motiv imamo u Bistrini (pozadina Pelješca) koja se nalazi oko 15 km zračne linije na jugozapad odavde.²⁰ Tu možemo tražiti vezu Hrasna i Primorja. Na stećku Bistrine, pored zmija, prikazani su srololiki štitovi koji bi se, po mome mišljenju, mogli staviti čak u XVI vijek. To nam daje izvjesnu orijentaciju i za stilizovane zmije Hrasna. Da naš kraj ima veze sa pozadinom Pelješca, vidi se i po motivima stećaka Vranjeva Sela: osedlan konj bez konjanika, ptice, itd.,²¹ jer takve iste ili vrlo slične motive imamo na našim nekropolama — osedlanog konja bez jahača na Podgradinju (spom. br. 10), ptice na Podgradinju (spom. br. 10), itd. Stećci Vranjeva Sela su zbog nađenog natpisa, koji se odnosi na Vladislava Nikolića, nećaka Bana Kotromanića, datirani u drugu polovinu XIV vijeka,²² te nam to pomaže da odredimo i naše stećke. Pojava motiva lava (?) na Podgradinju ima veze sa takvim, istina vrlo rijetkim, motivom iz okoline Stoca (Boljuni, Opličići) što ga je samo Grubač klesao. Ako motiv lava možemo uopšte dovesti u vezu sa lavom na grbu Kosača, onda dolazi u obzir vrijeme iza 1465 godine.²³

Iz svega iznesenog čini se da stećci Gornjeg Hrasna pretežno pripadaju XV vijeku, ali isto tako da oni počinju u XIV i da prelaze u XVI vijek.

¹⁹ A. Benac, Radimlja, 1950; A. Benac, Široki Brijeg, 1953; M. Vego, Ljubuški, 1954; Š. Bešlić, Boljuni (u štampi).

²⁰ A. Benac, Srednjovjekovni stećci..., Anali Histor. inst. Dubrovnik 1953, tbl. VII, sl. 2 i tbl. VIII, sl. 1.

²¹ Ibidem, tbl. II, sl. 2 i tbl. IV, sl. 2.

²² Ibidem, 81.

²³ M. Vego, Naselja..., 164.

DIE GRABDENMALER — STECKEN — IN GORNJE HRASNO

In der Einführung sind einige allgemeine geographisch-historischen Daten über das Gebiet von Gornje Hrasno angegeben, denen auch eine Skizze des Terrains beigelegt ist.

Gornje Hrasno erstreckt sich ungefähr 10 km südlich von Stolac. Die wichtigeren Dörfer dieses Gebietes sind folgende: Vinjine, Elezovic und Glumina. In ihrer Nähe befinden sich die Nekropolen der mittelalterlichen Grabdenkmäler — Stecken — die der Autor im Jahre 1058 evidentierte und bearbeitete. Es wird angenommen dass im Mittelalter folgende Vlahen-Hirtenstämme dieses Gebiet bewohnten: Burmazi, Boljunovici, Vlahovici und Hrabreni.

Im ersten Abschnitt wurden die hauptsächlichsten Daten über die Formen, Ornamente, Symbole und Inschriften der Denkmäler der 3 Nekropolen, von Podgradinje, Toplice und Medugorje angeführt. Von jeder Nekropole ist eine Situationsskizze beigelegt, und von den wichtigsten bzw. von ihren Reliefs und Inschriften auch photographische Aufnahmen. Wie aus ihnen zu ersehen ist, befinden sich Inschriften nur in der Nekropole von Podgradinje und zwar in vier Fällen, die sich auf Vuk, den Sohn des Fürsten Obrad beziehen, ferner auf Radivoje Jadrasic, Ivan Vukicevic und Ninoje Lupovic, Persönlichkeiten von denen bisher keine historischen Daten bestehen.

Im zweiten Abschnitte stellt der Autor Betrachtungen über das gesammelte Material an, vergleicht es mit den übrigen, bisher veröffentlichten oder ihm bekannten, und zieht Rückschlüsse oder erwähnt Annahmen über die Ornamente und Symbole der Grabdenkmäler von Gornje Hrasno, insbesondere jener die einmalig oder charakteristisch sind, und bestimmt zum Schluss ihre Chronologie.

Die Gesamtzahl der Grabdenkmäler — Stecken — in Gornje Hrasno beträgt 237, von denen 71 Platten sind, 137 Kisten, 28 Sarkophage und 1 Kreuz. Sie sind sehr

gut behauen. Die Nekropolen liegen neben Wegen und eine neben einem prähistorischen Tumulus. Sie sind in Richtung West-Ost orientiert. Insgesamt sind 40 Denkmäler, was 21% ausmacht, verziert, was einen relativ hohen Prozentsatz bedeutet. Hier bestehen ungefähr 40 verschiedene Motive, von denen ungefähr 10 besonders originell sind. Arkadenmotive befinden sich hier regelmässig auf Kisten und nicht auf Sarkophagen wie dies in anderen Nekropolen der Fall ist; auf einigen befinden sich Spitzbögen die tordiert sind, wie z. B. der Abbildung 3 und 10 von Toplice. Hier ist ein besonderer Reichtum an Reliefs mit figuralen Darstellungen hervorzuheben, meistens Jagdszenen auf Hirsche und Baren, Motive mit Vögeln, Koloszenen usw. Mit Reliefs wie zum Beispiel: dem Kolo in dem der Anführer auf einem Hirsch reitet, (Toplice) dem Kampf eines Menschen mit einem wütenden Bären (Podgradinje), Darstellungen phantastischer Tiere, stilisierte geflügelte Drachen (Medugorje), der Stilisierung eines Hahnes (Podgradinje), der Darstellung eines Löwen (Podgradinje) sowie Stilisierungen von Kreuzen (Podgradinje) die sehr originell, selten oder sonst sehr bedeutsam sind, befasst sich der Autor besonders eingehend, indem er sie analysiert und erklärt.

Nach Meinung des Autors weisen die Grabdenkmäler — Stecken — von Gornje Hrasno die grösste Ähnlichkeit mit den Stecken aus der Umgebung von Stolac auf, sowie auch mit jenen die sich südlich von Hrasno befinden und bis zu der Küste des adriatischen Meeres reichen. Indem sie der Autor mit diesen vergleicht, gelangt er zur Ansicht dass die Stecken von Gornje Hrasno hauptsächlich aus dem XV. Jahrhundert stammen, jedoch bereits Ende des XIV. Jahrhunderts auftreten und bis zum Beginn des XVI. Jahrhunderts reichen.

TOMBSTONES AT GORNJE HRASNO

In the introduction of the article the author gives some elementary geographical and historical data and a plan of the district Gornje Hrasno. Hrasno is situated about 10 kilometers in the south of Stolac. Vinjine, Elezovic and Glumina are important villages of that district. In their neighbourhood there are some necropolises full of mediaeval tombstones which were investigated by the author in 1958. It is supposed that some tribes of Burmazi, Boljunovici, Vlahovici and Hrabreni had lived there in the Middle Ages.

In the chapter I the main data of shapes, ornaments, symbols and inscriptions of three necropolises at Podgradinje, Toplice and Medugorje, are given. The scheme of tombstones for every necropolis is enclosed here and for those which were most important the author encloses photos of their reliefs and inscriptions. Only the necropolis (as it can be seen) at Podgradinje has four inscriptions concerning Vuk, prince Obrad's son, Radivoje Jadrasic, Ivan Vukicevic and Ninoje Lupovic (there are no historical documents about them).

In the chapter II the author analyses given scientific material comparing it with other which had been published till now. He concludes the chapter II with ornaments and symbols of the most interesting and characteristic tombstones at Gornje Hrasno, then he gives their chronology.

The necropolis at Gornje Hrasno consists of 237

tombstones, 137 chests, 28 ridges, and a cross. They are hewn very well. The necropolises are situated by the village roads and are oriented in the west-east direction. 49 tombstones are decorated and it is a high percentage. There are 40 various motives, 10 of them are quite original. The motive of arcades is regulary on the chests instead on the ridges; some of them end pointedly as in the pictures 3 and 10 at Toplice. Scenes of chasing bears and deers, motives with birds, scenes of a round (a dance) etc. are richly presented on these tombstones. The author is especially interested in these rare motives as: a round (a dance) in which a round — leader rides a deer (Toplica), a struggle of a man with a furious bear (Podgradinje), fantastic beasts — stylized winged dragons (Medu-gornje), a cock (Podgradinje), a lion (Podgradinje), crosses (Podgradinje) etc. The author is interested in them, because they are very original and important. Therefore he investigates, analyses and explains them very carefully.

The tombstones at Gornje Hrasno are connected with those from the neighbourhood of Stolac and with those which are scattered from the south of Hrasno to the beaches of the Adriatic Sea. The author supposes that the tombstones from Gornje Hrasno belong to the end of the XIV-th, XV-th and the beginning of the XVI-th century.

ZDRAVKO KAJMAKOVIĆ

KONZERVATORSKO-RESTAURATORSKI RADOVI NA ORNAMENTIMA ALADŽE DŽAMIJE U FOČI

U ovom izvještaju biće izneseni rezultati konzervatorsko-restauratorskih radova na zidnoj ornamentici u trijemu Aladže džamije u Foči, koje je tokom 1959 godine izveo Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode NR BiH u Sarajevu.¹ Ovi radovi nisu bili veliki po obimu niti

¹ U tu svrhu Zavod je oformio komisiju u sastavu: profesor Đoko Mazalić, konzervator Mehmed Mujezinović, asistent Smail Tihić i konzervator Zdravko Kajmaković. Slikarske radove je izveo slikar Nihad Bahtijarević. Povremeno su konsultovani ing. arh. Džemal Celić i ing. arh. Evangelos Dimitrijević. Radovima je neposredno rukovodio Z. Kajmaković.

su na njihovu realizaciju utrošena velika finansijska sredstva, ali oni ipak spadaju, zbog svoje delikatnosti i specifičnosti, u krug najinteresantnijih radova koje je Zavod izveo u toku 1959 godine.

Skoro beznadežno stanje najstarije i najkvalitetnije zidne orijentalne ornamentike u našoj zemlji, čiji su istorijski i kulturno-umjetnički kvaliteti prvorazredni, odavna je zabrinjavalo konzervatore Zavoda. Jaka oštećenja i retuši iz novijeg vremena pretvorili su ove prekrasne ornamente u prljave i konfuzne spletove neodređenih

Sl. 1. Trijem Aladže džamije u Foči sa slikanim ornamentalnim cjelinama (»mihrabima«) na desnoj i lijevoj ivici trijema

formi, koji su više štetili nego koristili arhitekturi Aladže džamije. Zbog toga je odlučeno da Likovno-konzervatorski odsjek Zavoda izvrši probne radove na konzervaciji jednog dijela ornamenata u trijemu džamije da bi se dobila jasnija slika o mogućnostima konzervacije cjelokupne ornamentike u Aladži. Intervencija na ornamentima u trijemu javila se kao najhitnija jer su ovi ornamentici bili najoštećeniji i najugroženiji, s obzirom da su

bili samo djelimično natkriveni, kao i zbog toga što su, nalazeći se na fasadi džamije, prvi padali u oči brojnim posjetiocima ovog spomenika kulture (Sl. 1.). Radovi su izvedeni u toku 1959. godine i predstavljaju, prema tome, samo uvod u buduće opsežne zahvate na konzervaciji i restauraciji cjelokupne ornamentike u Aladži, zahvate koji će iziskivati daleko veća finansijska sredstva i angažovanja velikog broja stručnjaka raznih vrsta.

I. ISTORIJSKI OSVRT

O Aladži je dosada relativno dosta pisano i njena istorija nije maglovita.² Ovaj arhitektonski objekat skladnih proporcija i solidne izrade, ocijenili su mnogi istraživači naše istorije umjetnost kao jedan od dva najkvalitetnija objekta svoje vrste u našoj zemlji, ako ne i kao najkvalitetniji. Aladžu ne krasi samo arhitektonske vrijednosti njenog pravilnog kvadratičnog temelja, na kome je u besprekornim proporcijama izvedena kocka s ogromnom kupolom na sredini čiji ritam nastavlja tri manje kupolice trijema, kao što ni njena munara, najvitkija u zemlji, nije jedini ukras ove građevine. Aladža je, ustvari, muzej u kome su eksponirani radovi nekoliko velikih umjetnika, pravih majstora na nekoliko polja umjetničkog stvaralaštva. Jer, naporedo sa velikim arhitektom, ovdje je radio isto toliko veliki slikar, skulptor, rezbar i kaligraf, a njeni zidovi docnije postadoše prave »spomen-knjige« s izrazitim pjesničkim ostvarenjima u duhu one Čelebijine sentence-apoteoze Foči i Aladži: »Putovao sam mnogo i u mnoge gradove dohodio, ali ovakvo mjesto nisam vidio«.³

Evlija Čelebija u svojim putopisima spominje krasni drveni trijem pred Aladžom, koji je, kako kaže, bio savršeno umjetničko djelo sa perforiranim ornamentikom u drvorezbarskoj tehnici.⁴ Nažalost, ovaj trijem nije sačuvan. Mi možemo samo pretpostaviti da je trijem, analogno ostalim umjetničkim ostvarenjima Aladže, bio prvorazredno djelo, po stilu ornamentike sasvim blisko zidnim dekoracijama.

² Alija Bejtović, *Povjest i umjetnost Foče na Drini, Naše starine*, III, 1956, str. 58–60.

Zarzycki, Stratimirović i Arndt, *Aladža džamija u Foči*, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, III, 1891, sv. II, str. 103–115.

Mehmed Mujezinović, *Turski natpisi iz XVI vijeka iz Bosne i Hercegovine, Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*, III–IV, 1952–1953, str. 462–468.

Mehmed Handžić, *Osnivač najljepše džamije u Bosni i Hercegovini*, *Jugoslovenski list*, Sarajevo, od 23. IV. 1930, str. 10.

³ Mehmed Mujezinović, *Autogram Evlije Čelebije u trijemu džamije Aladže u Foči*, *Naše Starine*, IV, 1957, str. 291–293.

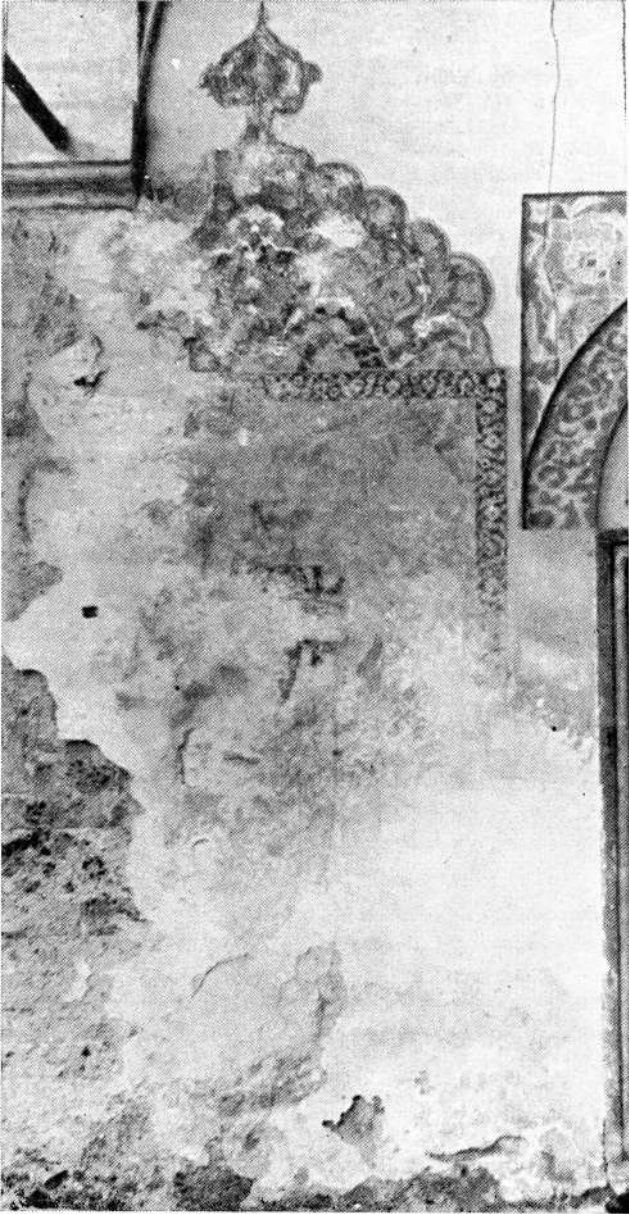
⁴ Evlija Čelebija, *Putopisi*, Knj. II, Sarajevo, 1957; prevod Hazima Šabanovića.

Fočanski skulptor ostavio je remek-djelo svoje umjetnosti u unutrašnjosti džamije i na munari. On je ukrašio mihrab, mimber i mahfil bujnom cvjetnom i geometrijskom ornamentikom sa željom efektnog imitiranja drveta, u čemu je potpuno uspio, te njegov rad spada u domen svojevršnih umjetničkih nestašluka.

Međutim, ono što nas ovdje naročito interesuje — to je slikarska dekoracija Aladže koja ukrašava njene zidove u unutrašnjosti i trijemu. Najstariji spomen o njima imamo u jednom dokumentu iz 1588. godine, kada je izvjesni Ali Čelebija spomenut kao hatib Aladže džamije u Foči.⁵ Pošto »aladža« na arapskom jeziku znači »šarena« to se ovo ime džamije ne može objasniti bez pretpostavke da je džamija tada već bila ukrašena. Činjenica da je džamija već 1588. godine spomenuta kao Aladža jasno govori da je ona ovo ime nosila od svoga postanka, jer vremenski period od 37 godina predstavlja suviše kratak interval da bi se ime jedne bogomolje moglo promijeniti i usvojiti novo. Njeno ime arapskog porijekla, dalje, moglo je nastati samo u najstarijim vremenima turske okupacije kada je još uvijek u islamsko-osmanlijskoj kulturi dominirao arapski jezik (Sulejmanija džamija u Travniku, nastala mnogo docnije, ne zove se »Aladža« već »Šarena džamija«). Drugi važan dokaz da je ornamentika na džamiji nastala odmah poslije podizanja objekta, 1551. godine, jeste stilsko bliskost između ove ornamentike i plastičnih dekoracija u unutrašnjosti džamije. Ovo stilsko jedinstvo (motivi cvijeća su skoro identični) jasno govori da je plastična i zidna ornamentika nastala u isto vrijeme pa čak možda i po istim nacrtima. Plastična dekoracija, pak, bez sumnje potiče iz vremena gradnje džamije jer je organski vezana za arhitekturu.

Godine 1664. ove ornamente je gledao i divio im se Evlija Čelebija. On daje i svoj sud o njima: »Sav jugozapadni zid ovoga trijema išaran je raznovrsnim šarama, ravnim Behtazovu, Manijevu i Šahkulovu kistu«. Pored toga što je kratak, Evlija, nažalost, ne spominje ni ornamente u unu-

⁵ Alija Bejtović, *Aladža džamija u Foči*, *El-Hidaje*, VII, 1943, str. 71.

Sl. 2 Lijeva dekorativna cjelina u trijemu Aladže u Foči. Stanje iz 1958 g.

trašnjosti džamije koji su bez sumnje tada postojali.

Spomenućemo još dva datuma koji su bili sudbonosni za ove ornamente. Godine 1908 oni su bili »restaurirani« od strane Zemaljske vlade u Sarajevu a zatim je sa fasade skinut drveni trijem koji je ornamente štitio od kiše. Oba poduhvata štetno su djelovala na ornamentiku a naročito na onu u trijemu.

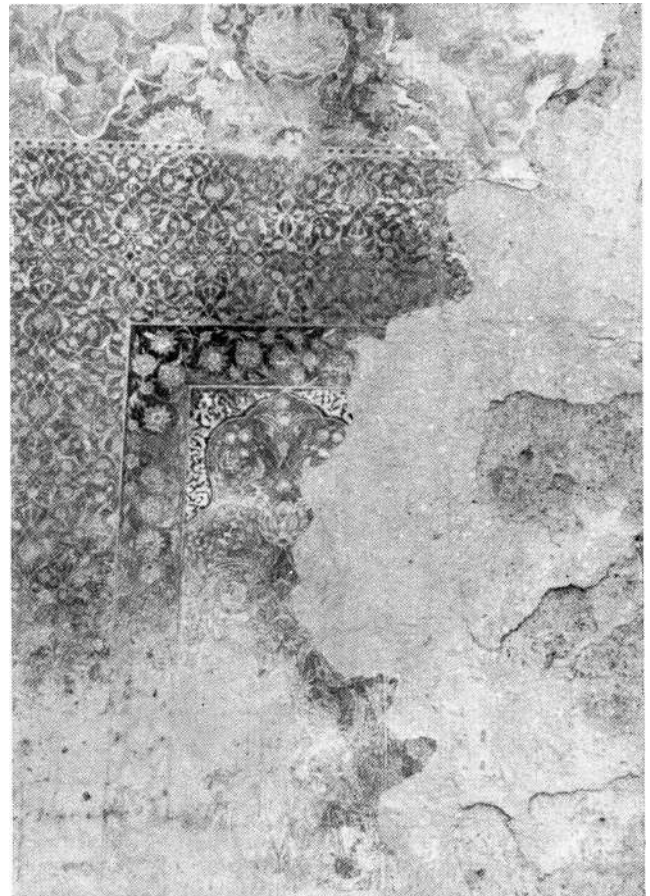
Ornamenti u trijemu skoncentrisani su u nekoliko cjelina: na uglovima, više dva prozora, na doprozornicima i na portalu.

Uz desni i lijevi ugao trijema (Sl. 2, 3) nalaze se dva veća pravougaona polja, koncipirana u

obliku »mihraba« naslikanih na zidu.⁶ Na vrhovima »mihraba« su polukružni završeci (Sl. 4.). Pravougaonik je sastavljen iz većeg ivičnog i manjeg centralnog polja koja su ograničena bordurama. Ornamenti su sastavljeni iz arabeski cvjetnog karaktera, ali sasvim različitih motiva: desni »mihrab« ima gušće ali sitnije motive, a lijevi ima rjeđe i krupnije. Dodaci više »mihraba« potpuno su isti. Pozadina desnog »mihraba« obojena je u crno a lijevog u svjetloplavo. Između svih ornamentata u Aladži, ove cjeline su ujedno i najkvalitetnije i sa najvećim umjetničkim dometom te najrječitije govore o visokom talentu majstora slikara. Dovoljno je samo pogledati tanke, kao perom izvučene linije, koje se prepliću, vrte u kovitlac, razilaze i sudaraju, ostavljajući iza sebe trag posut cvjetićima i lišćem, pa da se uvjerimo u savršeno ispisani rukopis slikara — rukopis koji je pored svega bio vođen bogatom istočnjačkom maštom i smislom za arabesku.

Na kamenu sedrenu podlogu zida majstor je nabacio prvi sloj maltera specifičnog sastava. Taj sloj umjesto pijeska ima sitno tucanu opeku koja je uslijed rastvaranja u vodi obojila malter ciglastocrvenim tonom. Malter je mek, lako lomljiv

⁶ Ovi slikani mihrabi su personifikacije glavnog mihraba iz unutrašnjosti džamije i službe za prihvatanje onih koji su zakasnili na molitvu.

Sl. 3 Desna dekorativna cjelina u trijemu Aladže džamije. Stanje iz 1958 g.

Sl. 4 Ornamenat iznad »mihraba« u trijemu Aladže džamije u Foči. Uporediti sa sl. 5.

i nadasve hidroskopičan. Na njega je nabačen drugi tanji sloj (0,8 cm) koji je spravljen od kreča i lanenih (?) vlakana. Površina ovoga sloja dobro je uglačana, te je, blagodareći lanenoj podlozi, dobijena idealna ploha za slikanje, donekle slična papiru.

Ovakvu recepturu svojim slojevima maltera slikar nije dao bez razloga. Želeći da stvori što bolju plohu za slikanje, on ju je nehotice napravio suviše hidroskopičnom, a da bi taj nedostatak gornjeg sloja neutralizirao, ispod njega je postavio još više hidroskopičan sloj, koji je imao funkciju upijanja vlage iz sloja sa ornamentima. Jedno zlo vuklo je za sobom drugo; ovaj donji sloj maltera upravo je bio taj elemenat koji je kao spužva upijao vodu sa površine. Voda se zatim slijevala niza zid u temelje zdanja i na taj način stvarala idealne uslove za pojavu i razvijanje potklobučenja. Koliko su slojevi maltera u trijemu bili osjetljivi na vlagu, vidi se po tome da su sve otpale površine nastale tek u posljednjih 30 godina, tj. odonda kada je sa džamije uklonjen drveni eksotrijem koji je ornamente zaštićivao od kiše.⁷

⁷ Ostaci maltera na fasadama džamije govore da je objekat prvobitno imao na zoklu sloj maltera sa tucanom ciglom koji je naposljetku prebojen u crveno, kao i vijenac ispod kupole. Ostale površine fasada, izgleda, nisu bile malterisane nego su imale samo plastične fuge.

Na prosušenu malternu podlogu slikar je oštrim predmetom urezao granice polja, tordura i simetrane cjelina, koje su mu docnije poslužile kao okosnica i orijentacija pri razvijanju ornamenta. Šablonom su prenesene osnovne linije i elementi buduće arabeske, a onda je prostoručno sve to izvučeno crnom bojom i perom (valjda gušćijim) kojom prilikom su u prostoručnoj improvizaciji islikani manji sekundarni detalji. Naposljetku je izvršeno akvarelsko kolorisanje pojedinih detalja a pozadina je prebojena tamnom bojom. Izgleda da se fočanski umjetnik nije razmetao svojom paletom. On je imao na umu da je struktura nemirne arabeske osnovni postulat njegove umjetnosti. Boje su potisnute u pozadinu i jedva se primjećuju. To su kratki i diskretni potezi meke četkice zagašenih i svijetlih tonova, kao što su razne varijacije sive, zelene i plave boje. Naposljetku su nabačena osvjetljenja bijelom bojom. Zlatni listići postavljeni su samo na glavnim granama kupastih završetaka oba »mihraba« i iznad portala; međutim, oni su sačuvani samo u detaljima pošto su u doba obnove ornamentike bili zamijenjeni novim zlatom.⁸

Noviji premazi predstavljaju danas osnovnu smetnju u evidenciji ornamentike u unutrašnjosti

⁸ Obnavljači su novo zlato stavili na ovaj način: Malter je prvo prevučen šelakom a onda i mihtsomuljem, koje je ostavljano da se prosuši jedan dan a onda je nabacivano zlato u tankim listićima. Mihtsomulje se postepeno i dalje sušilo i vezivalo listiće zlata za podlogu.

džamije, naročito one koja se nalazi u kupoli.⁹ Zbog toga je preuranjeno bilo šta reći o stilu i vrsti ove ornamentike. Ipak se može pretpostaviti da oni prvobitno nisu bili kolorisani onako intenzivnim bojama kakve danas vidimo. Kao primjer kako su izgledali ornamenti u unutrašnjosti džamije mislimo da momentano može da posluži kupaći završetak mimbere koji je po svoj prilici, ostao neretuširan. On je daleko diskretnije kolorisan od ostalih površina mimbere koje su prebojene jakim crvenim, plavim i zelenim bojama isto kao i ostale površine u gornjim zonama džamije. Isto tako, skoro monofromni javljaju se 7 rozeta (Sl. 6.) i 3 bokora sa beharom koji se nalaze na površinama između prozora u prvoj zoni. Ipak, sve ovo ne isključuje mogućnost da su ornamenti u gornjim zonama potkupolnog prostora i kupole prvobitno bili kolorisani nešto intenzivnije od ornamentata u donjim zonama baš zbog toga što se nalaze na većim visinama. Ostaci stare ornamentike naziru se u kupoli na nekoliko mjesta.

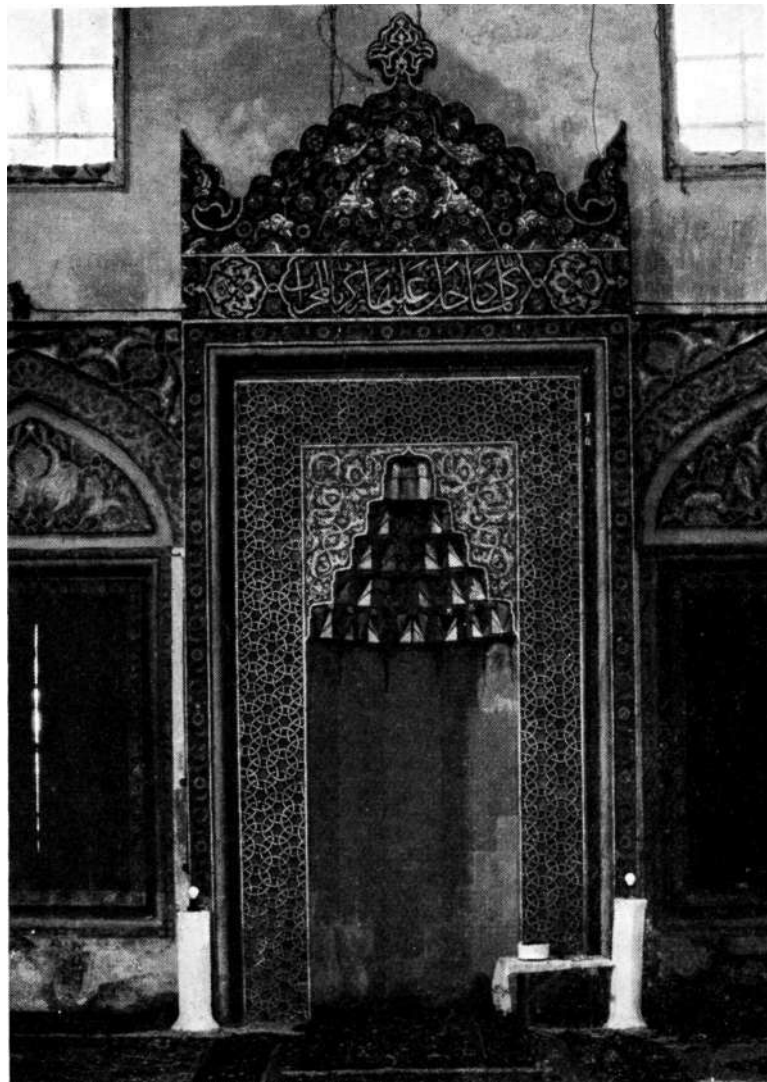
Nije nemoguće da je pored onih iz 1908 godine bilo još radova na obnovi fočanske ornamentike. Da je to tačno, zasada postoji jedan ubjedljiv dokaz koji se može vidjeti ako se uporedi crtež desnog »mihraba« (GZM 1891) što ga je objavio Arndt sa našim nalazima koji se mogu vidjeti na Sl. 11. Način završavanja (dolje pridnu) polukružnog dodatka više »mihraba« razlikuje se od originalnog stanja. Ista razlika može se uočiti ako uporedimo original i docnije premaze iz 1908 godine, što znači da su obnavljači iz ove godine pogriješili, te su dodatak, umjesto da ga završe na osnovu originala, završili po novijem retušu.¹⁰ Zbog toga je on bio mnogo kraći (vidi sliku br. 14). O eventualnim retušima, starijim od 1908 godine, zasada je ipak preuranjeno davati definitivno sudove, ali se može za sigurno uzeti da su oni (ukoliko su postojali) u većoj mjeri poštivali originalnu arabesku (iz tih razloga oni se danas teže evidentiraju) i da su bili rađeni u daleko efemernijoj tehnici te su tokom vremena nestali.

*

Već smo spomenuli da nam se čini najprihvatljivije mišljenje, a za to postoje i dobri razlozi, da su ornamenti na Aladži nastali istovremeno kada i džamija, odnosno neposredno po njenom podizanju, 1551 godine. Pored navedenih dokaza za ovo tvrđenje, navešćemo još jedan koji nam se čini i najubjedljivijim. To je potpuna identičnost

⁹ Kao preduzimač radova izvedenih 1908 godine javio se Karlo Rihter. On je angažovao soboslikare Josipa Baldasara i Antonija Feriga koji su cjelokupan posao na »restauraciji« ornamentata obavili za 45 dana. Prethodno su uzimali uzorke stare ornamentike sa pribilješkama o boji (docnije se ipak nisu njih držali) a onda su ornamente dobro oprali četkama i sapunom. Zatim su običnim fabričnim bojama, boljeg kvaliteta, u tutkalnom vezivu izveli nove ornamente, a ponegdje stare samo osvježili. Na mjestima gdje je originalni malter bio otpao, stavljali su gipsane plombe.

¹⁰ Teško je vjerovati da se radi o prostom previdu slikara Arndta.

Sl. 5 Mihrab Aladže džamije u Foči. Ornamenti su izvedeni plastično, u kamenu, a docnije prebojeni. Slikani »mihrabi« u trijemu su u osnovi replike ovoga mihraba. Ornamenti iznad prozora izvedeni su 1908 g. Ispod premaza kriju se originalni

motiva ornamentata koji se nalaze naslikani u trijemu džamije na polukružnim gornjim završecima oba »mihraba« (sl. 4) sa istim ornamentom koji je isklesan u kamenu iznad mihraba u džamiji. Odmah postaje jasno da su se skulptor, koji je nesumljivo klesao mihrab u vrijeme gradnje džamije, i slikar iz trijema služili istim uzorkom. (Uporediti sl. 4 sa slikom 5).

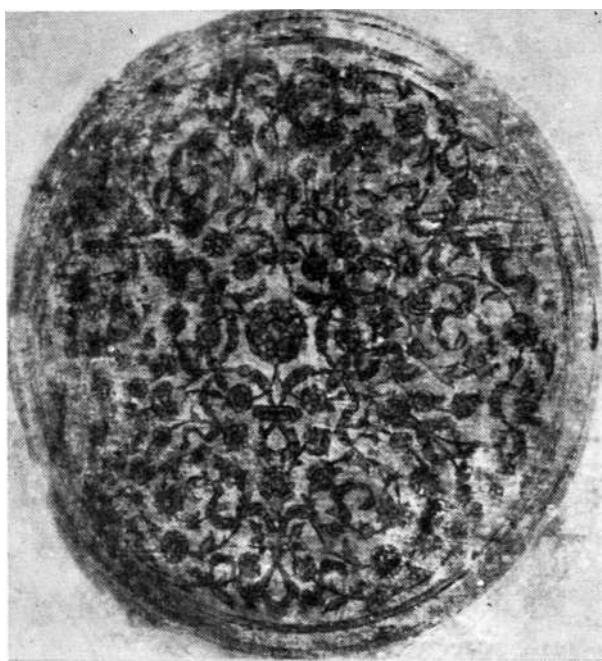
Dakle, istovremeni boravak u Foči arhitekta Ramadan-age, skulptora i slikara, a možda i drvo-rezbara i kaligrafa, upućivalo bi nas da su ovi umjetnici između sebe bili povezani jačim umjetničko-poslovnim vezama, i da su u Foču stigli ekipno. Njihovo iznalaženje, ugovaranje i dolazak u Foču može se dovesti u vezu sa nesumljivo čestim boravcima utemeljača i dobrotvora Aladže, Hasana Nazira, u Carigradu, u kome je, zna se, sigurno bio 1542 godine. I Evlija Čelebija, čiji se navodi, istina, ne mogu uvijek bez rezerve primati, smatra potrebnim da spomene ove umjetnike, te, govoreći o Naziru, navodi da »je (Nazir) raznim umjetnicima, koji su iz svih krajeva donijeli dobrotvoru (Naziru) na poklon po jedan svoj umjetnički rad, dao odgovarajuću nagradu«. Za nas je

ovdje važno da i Evlija ne sumnja da je u Foči na izgradnji Aladže radilo nekoliko umjetnika, što opet, pored arhitekta ne može biti niko drugi do skulptor i slikar za koje smo već utvrdili da se služe istim ornamentalnim sistemom, odnosno šablonima.

Ornamenti u trijemu Aladže (zasada samo govorimo o njima, jer, dok se ne izvrši čišćenje, o ornamentima u unutrašnjosti teško je govoriti) jedinstveni su u našoj zemlji. Do danas sačuvanu orijentalnu ornamentiku koju srećemo na islamskim bogomoljama kod nas možemo podijeliti u dvije grupe: na grupu starije ornamentike, koja je u naše krajeve bila prenijeta direktno iz Male Azije i koja predstavlja sastavni dio, u XVI i XVII vijeku cvatuće, perzijske jako stilizovane arabeske ornamentike najvećeg dometa, i na grupu rusticizirane biljne ornamentike, koja je

Komparacije fočanske ornamentike sa matičnom umjetnošću u Turskoj otežane su zbog našeg skromnog poznavanja odgovarajućih spomenika u Maloj Aziji, ali potpuno je jasno da fočanska ornamentika predstavlja visoko kvalitetan ulomak ornamentalne umjetnosti, koja je doživljavala puni procvat u XVI i XVII vijeku u Otomanskom Carstvu kao jedan od neposrednih odraza njegove snage i moći u to vrijeme. Skoro identičan ornamentalni sistem bio je jako rasprostranjen u Turskoj na zidnoj keramici i porculanu i svili, a motivi sa »mihraba« u trijemu Aladže skoro su jednaki do detalja sa pojedinim primjercima ornamentalnog sistema na porculanu u Rustem-pašinoj džamiji u Istanbulu.

Oslanjajući se na podjelu ornamentalnih sistema, koju su usvojili neki turski historičari umjet-

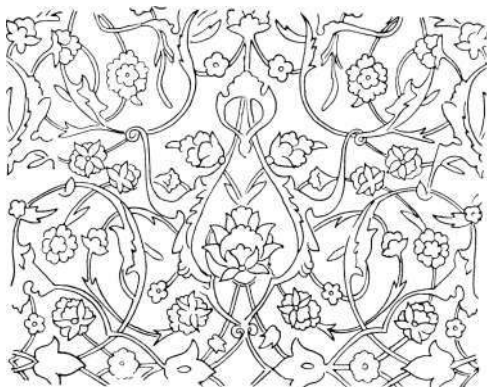
Sl. 6 Jedna od rozeta slikanih na zidu u unutrašnjosti Aladže džamije u Foči

takođe došla sa Istoka ali se na našem tlu, za razliku od prve grupe, bolje akomodirala i razvijajući se poprimila izvjesne domaće folklorne i narativne elemente. Ona se javlja najčešće u vidu nešto stilizovanih posuda (ibrika i maštrafa), iz kojih izrastaju stabla sa cvijećem i plodovima, ili u obliku samih stabala urmina drveta, koje se kod nas najčešće pretvara u stablo trešnje. Naturalističkom ornamentikom ovakve vrste ukrašeno je nekoliko džamija u Bosni i Hercegovini, ali se njeni najtipičniji primjerci mogu naći na Šarenoj džamiji u Travniku¹¹ i na Koskinoj džamiji u Mostaru.

¹¹ O ovoj ornamentici vidi: Z. Kajmaković, Ornamenti Šarene džamije u Travniku, Naše starine, VI, 1959., str. 259–263.

nosti dijeleći stilizovanu biljnu ornamentiku po motivima na rumi i hataji,¹² moglo bi se po ovom metodi izvršiti isto razvrstavanje i na ornamentici u trijemu Aladže. Spoljašnje polje desnog »mihraba« sadrži tipične oblike rumi-motiva (Sl. 7). Ovo ime dobili su motivi zato da bi se na taj način obilježilo (kako je smatrano), njihovo zapadno porijeklo i javljaju se u vidu jako stilizovanih i gusto isprepletenih grana sa lišćem, pupoljcima, viticama i cvijećem. Ornamenti ove vrste nemaju centralni motiv. To je neprekidna traka podjednako važnih elemenata koji su između sebe spo-

¹² Ernst Diez-Oktay Aslanapa, Turk sanati, Istanbul universitesi edebiyat fakultesi yayinlarindan, 1955, str. 28.

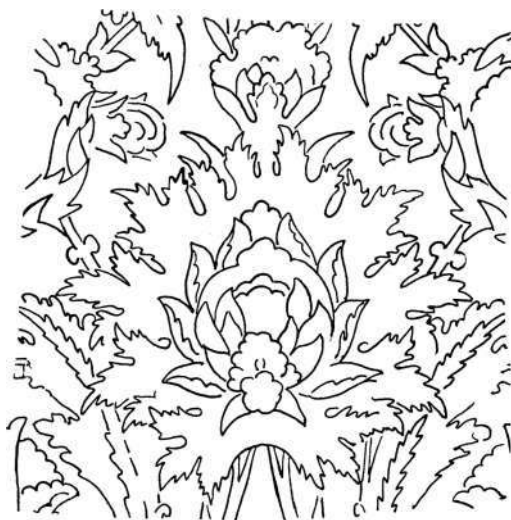
Sl. 7 Primjer rumi — motiva sa desne dekorativne cjeline u trijemu Aladže

jeni spiralnim ili valovitim linijama, te ostavljaju utisak kao da iz ničega izvire i u beskonačnost odlaze. Ovo je čista arabeska koja se oslobađa izvjesnih likovnih elemenata, kao što je boja, naprimjer, i narativnih, kao što je odsustvo tendencije da se prikažu realistički jače izraženi prirodni motivi, cvijet, naprimjer. Ukoliko se i nađe pokoj cvijet, on se gubi u snopovima linija. Prazni, neispunjeni prostori svedeni su ovdje na vrlo malu mjeru: 3–4 cm.

Primjer ornamentike iz trijema sa hataji-motivima nalazimo na kupastom završetku iznad »mihraba«, u islikanim poljima iznad prozora (centralni dio), a djelimično i na centralnom polju oba »mihraba« (sl. 8). Za razliku od rumi, hataji (ime je nastalo od »Kitaj« te na taj način obilježava istočno porijeklo ovih motiva) su sastavljeni od jednog centralnog ili glavnog motiva, koji je obično cvijet većih dimenzija, dok ostali sitniji motivi gravitiraju prema njemu preko spiralnih

i izlomljenih linija. Oni su rjeđi od rumi, imaju više vazduha i praznog prostora, te je razdaljina između dvije linije ili dva motiva obično 6–7 cm. Za razliku od rumi, hataji-motivi sadrže nešto realnije predstave prirodnih elemenata. Isto tako oni mogu biti raznovrsnije i intenzivnije kolorisani, što je slučaj i kod ornamentike na Aladži.

Ornamentika spoljnog polja lijevog »mihraba« po ornamentalnom sistemu stoji negdje na prelazu između gornja dva stila. Motivi su nešto rjeđi sa krupnijim elementima (cvijetovima), što je karakteristika hataji-motiva, ali nemaju centralnu tačku već je čitav sistem shvaćen kao cjelina sama za sebe, što je opet osobina rumi-motiva. Isto to može se reći za ornamente u uskim tordurama na obje cjeline.

Sl. 8 Primjer hataji — motiva sa desne dekorativne cjeline u trijemu Aladže

PROGRAM RADOVA I NJEGOVO IZVOĐENJE

Konzervatorski problemi i zadaci koji su obuhvaćeni u programu rada, a docnije i realizovani, mogu se navesti ovim redom:

1. Prikupljanje dokumentacije o stanju ornamenta.

S obzirom da je stanje ornamenta bilo vrlo kritično, pošto su površine sa malterom bile jako

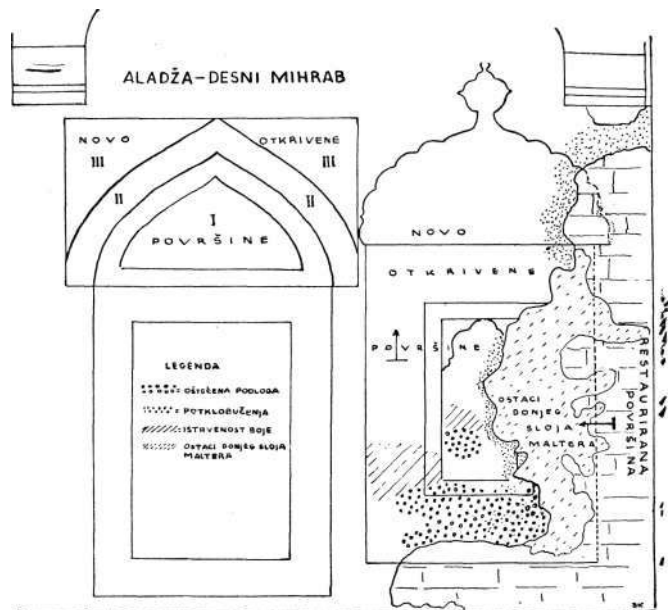
potklobučene te se svakog momenta moglo očekivati dalje opadanje ploha s arabeskama, bilo je nužno izvršiti dokumentaciono fiksiranje stanja zidnih dekoracija prije zahvata. U tu svrhu izvršeno je foto-snimanje ornamenta, u cjelini i u detaljima, i napravljen je tehnički snimak cijele površine u trijemu. Na ovu skicu uneseni su svi važniji podaci o stanju ornamenta: ubilježene su

površine sa potklobučenim malterom, s otpalim malterom, s istrvenom bojom, docnijim bojenim retušima, kao i svim ostalim podacima koji su uočeni u toku ranijih ispitivačkih radova. Pošto lijevi »mihrab« nije imao sačuvan donji završetak, to se naročito obratila pažnja ne bi li se našli bilo kakvi ostaci ovog završetka, ili bilo koji drugi podaci koji bi indicirali mjesto završavanja ovog »mihraba«. I zaista, na jednom malom parčetu maltera, koji je sasvim slučajno bio sačuvan, pronađen je ovaj trag u vidu tanke linije usječene nožem. Ovo je bio posljednji ostatak unutrašnje linije spoljne tordure lijevog »mihraba«, ali, nažalost, malter na kome je bila ova linija bio je beznadežno upropašćen, te se, poslije fiksiranja njegovog mjesta na zidu, morao obiti. Međutim, podaci koje je dao ovaj detalj bili su od velike važnosti za dalji rad na restauraciji »mihraba«. Njegovu važnost shvatićemo u potpunosti tek ako znamo da je desni »mihrab«, koji je inače u opštem izgledu sličan lijevom, završen na daleko većoj visini od patosa trijema nego što je završen lijevi, te se moglo dogoditi da se, u slučaju da nije pronađen ovaj podatak, lijevi »mihrab« završi isto onako kao što je završen desni. Ovim podatkom, međutim, ta je opasnost bila otklonjena i »mihrab« je završen na potpuno neočekivan (donja polja su mnogo uža od gornjih) ali dokumentovan način (sl. 9, 10).

2. Injektiranje potklobučenja.

Radovima na injektiranju donjih površina »mihraba« prethodilo je čišćenje zidne prašine koja je bila nagomilana u donjim zonama (usljed kretanja i osipanja slojeva maltera) zbog toga što je ova prašina onemogućivala ispravljanje »trbuha« na ornamentima.

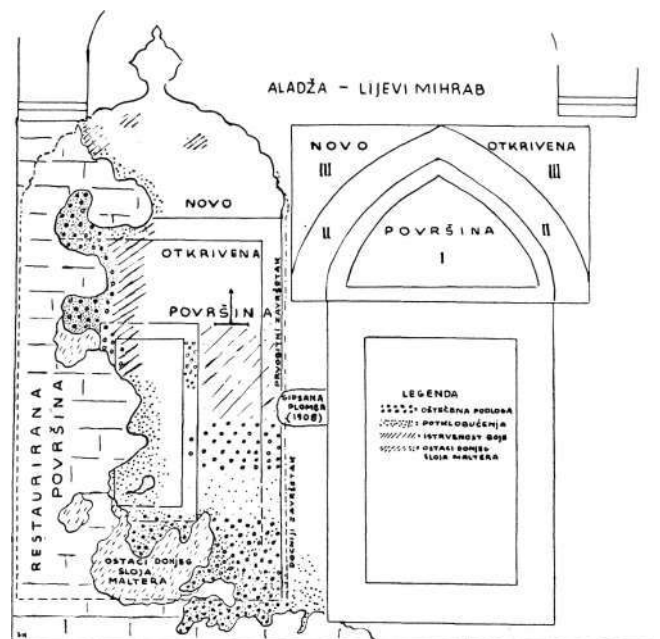
Prije nego što se moglo pristupiti radu na čišćenju i restauraciji ornamenta bilo je potrebno utvrditi originalni sloj maltera, izliječivši ga od potklobučenja i učvrstivši njegove slobodne ivice. Učvršćivanje maltera izvedeno je kazeinskim mlijekom i kazeinskim malterom, koji su odabirani prema potrebi, zavisno od vrste i stepena potklobučenosti. Tamo gdje su kaverne bile veće, upotrebljavan je kazeinski malter a tamo gdje su bile manje, injektiranje je izvedeno kazeinskim mlijekom. Naročito jaka potklobučenja bila su na lijevom »mihrabu« te se njemu u toku rada poklonila i najveća pažnja. Slobodne ivice ove cjeline ponekad su bile vrlo elastične, a ponekad, pod uticajem sunca, očvrle su i petrificirale se, te su se na taj način deformisali u testerasta ispupčenja. Ovakve ivice teško su se mogle ispravljati a da se ne polome i oštete, te je prije ispravljanja izvršeno njihovo omekšavanje kvašenjem. Ponekad je izvođeno i njihovo obrezivanje na mjestu gdje krivine prelaze u ravan tok. Poslije injektiranja površine su pritisnute drvenim mrežama i ostavljene da se isuše. Lijevo »mihrab« je injektiran duž cijelog toka slobodnih ivica, na sredini i na donjem desnom uglu. Desni »mihrab«

Sl. 9 Šematski prikaz stanja desne dekorativne cjeline u trijemu Aladže džamije u Foči

bio je daleko manje potklobučen. Injektiranja su vršena samo djelimično, duž ivica i na praznom zidu pri vrhu, ispod konzolice.

Već smo kazali da su ornamenti u trijemu izvedeni na dva sloja vrlo originalnog maltera. Donji crvenkasti sloj maltera imao je na pojedinim mjestima vrlo izražena potklobučenja, te je paralelno sa lijepljenjem gornjeg sloja izvršeno fiksiranje i ovoga maltera. Potklobučenja donjeg

Sl. 10 Šematski prikaz stanja lijeve dekorativne cjeline u trijemu Aladže džamije u Foči

sloja maltera uglavnom su se ograničavala na gornji i centralni dio slobodnih ivica lijevog »mihraaba«. Na ovim mjestima, pored toga što su slojevi između sebe bili razdvojeni, donji sloj maltera u odnosu na kamenu podlogu zida bio je takođe potklobučen.

Tokom rada na injektiranju slojeva maltera postavilo se pitanje šta treba uraditi sa očuvanim malternim originalnim podlogama u donjim zonama obe cjeline, koje su bile sačuvane, ali u sasvim derutnom stanju. Usljed vlage koja je nadolazila sa patosa trijema ove površine su, pored toga što su bile izgubile pigment i površinsku malternu preparaturu slikara, bile u isto vrijeme potpuno izgubljene i u pogledu malterne podloge koju su konstantna vlaga i mehanička oštećenja tokom vremena rastočili u zrnastu masu. Ona se još samo održavala u kompaktnosti zahvaljujući lanenim vlaknima. Interesantno je napomenuti da je majstor koji je spravljao ovu podlogu, vjerovatno pod rukovodstvom slikara, stavio u donje njene zone neuporedivo veću količinu lanenih vlakana nego što je slučaj sa gornjim zonama, po svoj prilici zbog toga što je predviđao da će ove površine biti izloženije potklobučenjima. Konsolidovanje ove površine bilo je teško izvodljivo, a, s obzirom na slučaj da se na njenoj površini nije sačuvalo tragova boje i crteža, ovo konsolidovanje nije moglo imati ni opravdanja. Pored toga, ukoliko bi se i izvela regeneracija ovoga sloja, on bi bio hrapav, što bi opet, u našoj želji da idemo za restauracijom ornamentata, zahtijevalo da se po njoj postavi nova preparatura koja bi omogućila slikanje. A to bi ipak značilo gubljenje i posljednjeg ostatka dokumentarne vrijednosti ovoga sloja u cjelini. Takođe bi se teško moglo pretpostaviti da bi, i pored sve opreznosti, čitav zahvat imao uspjeha i potrebne solidnosti pošto bi postojala velika opasnost da se tanki sloj pridodane preparature ne veže dovoljno čvrsto za upropašćenu podlogu, ili da sama preparatura ne bude dovoljno solidna, s obzirom da nije smjela imati debljinu veću od 5—8 mm. Tako bi se moglo desiti da se u kratkom vremenu poslije završetka radova ponovo pojave potklobućenja i luskanja pridodanih dijelova, što bi, razumljivo, štetno djelovalo na cjelokupnu površinu ornamentata: originalnu i restaurisanu. Iz tih razloga sve površine upropašćenog maltera, a koje nisu imale tragova pigmenta, bile su obijene. U kojoj su mjeri izvršena ova obijanja može se vidjeti na slici br. 9 i 10. Obijene su samo izvjesne površine na donjim djelovima pretežno lijevog i djelomično desnog »mihraaba«.

Sličan problem javio se i kod pitanja da li treba donji sloj crvenkastog maltera sačuvati u cjelini ili ga treba obiti. Ovaj sloj sačuvao se u relativno velikim površinama na obje cjeline a naročito na desnoj. Tamo gdje je sloj bio čvrst i zdrav, on je ipak sačuvan, i na njega je nabačena

Sl. 11 Ornamenti u trijemu Aladže iznad desnog prozora. Gornji lijevi ugao očišćen od novijih premaza

docnija kazeinska podloga (samo u debljini gornjeg sloja), a tamo gdje je sloj bio potklobučen ili vlagom oštećen, obijen je. Pored toga što je smatrano da ovaj sloj maltera treba sačuvati radi izvjesne dokumentarnosti, on je ponekad vrlo korisno poslužio u procesu nabacivanja kazeinskog maltera, jer je omogućavao blag i prirodan prelaz između kazeinske i originalne podloge. Ovo je pak bilo uslovljeno slučajem da se malter sačuvao skoro isključivo uz slobodne ivice ornamentata. Na taj je način kazeinska podloga, koja je inače obično bila debela 2 cm, uz original bila debela jedva 1 cm. Uvidjevši ovu korisnu stranu donjeg sloja maltera, pojedine potklobučene površine, koje su se nalazile uz original, mi smo injektiranjem učvrstili i zadržali.

3. Čišćenje originala ispod docnijih premaza.

Obje ornamentalne cjeline kao i polja iznad prozora bile su prebojavane, vjerovatno nekoliko puta. Posljednje i najobimnije radove na »restauraciji«, kako je rečeno, izveli su Josip Baldasar i Antonio Ferigo u toku 1908 godine. Tutkalno vezivo i industriske boje, upotrebljavani u toku ovih radova, omogućili su obično spiranje vodom ovih šablonskih i pseudoorijentalnih ornamentata,

Sl. 12 Ornamenti u trijemu Aladže džamije iznad desnog prozora poslije čišćenja

pošto se pokazalo da je original, ukoliko se pažljivo radi, otporan na vodu. Koliko je to bio prost i lak posao, vidi se najbolje po tome što su dva radnika oprali cjelokupnu površinu u trijemu samo za jedan radni dan. Ovi premaza na pojedinim površinama, naročito u donjim zonama, već su bili skinuti trenjem uslijed cirkulacije ljudstva u trijemu, te se na tim mjestima izvelo samo dočišćavanje.

Prilikom čišćenja »mihraba« ustanovljeno je da je restaurator iz 1908 godine, pored toga što je izmijenio arabesku unutar polja, izvršio i nekoliko izmjena koje su promijenile izgled slikanih polja u cjelini. On je, naprimjer, spoljnu borduru lijeve cjeline pomakao za 3 cm udesno i na sasvim proizvoljan način završio polukružni dodatak iznad nje, te joj na taj način površinu povećao za 1800 cm².

4. Novootkrivena ornamentika.

Otkrivena ornamentika na »mihrabima« bila je otprije poznata, pa je nećemo sada opisivati, tim prije što je o njoj već ranije bilo govora u prethodnim odjeljcima. Ornamentika više prozora bila je nevidljiva sve od 1908 godine, pa ćemo je sada ukratko opisati služeći se sl. 9, 10, 11, 12.

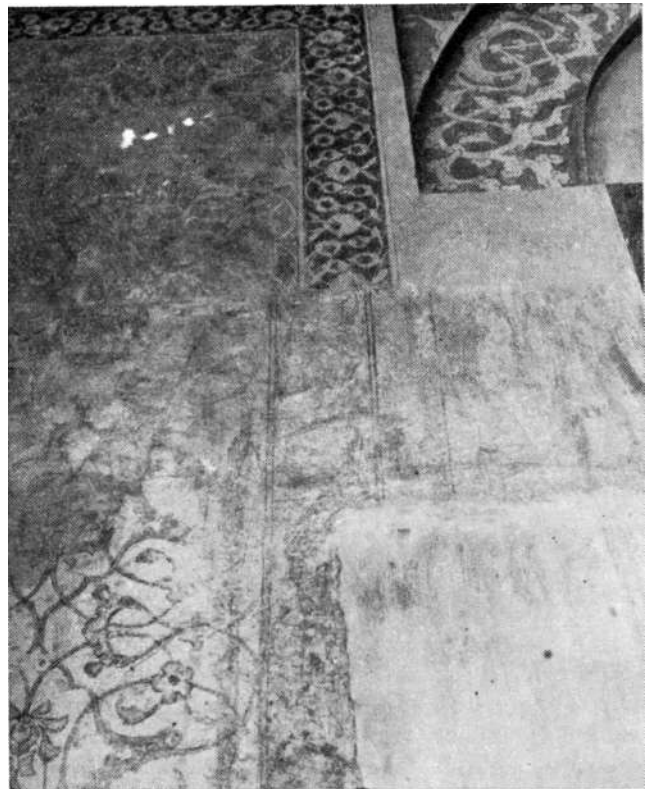
Polje broj I.

Na tamnocrvenoj podlozi, koja je dobijena nabacivanjem jednog tamnog tona na vatrenocrvenu podlogu, izvedeni su krupni motivi biljne ornamentike. Centralni dio ove podloge prebojen je pored svega još i svijetlosivim tonom. Grane, lišće, cvijeće, pupoljci i vitice razvijaju se u strogoj simetriji sa obje strane simetrale, koja siječe polje po sredini, a kolorisani su diskretno sa nekoliko tonova svjetlosive boje. Tek njihove ivice su nešto jače potcrtane sa tamnocrvenom, crnom a ponekad i bijelom bojom.

Polje broj II. Ispunjeno je nešto rjeđim motivom trostrukog prepleta loze sa dugim još nerazvijenim listovima. Ovaj motiv ispunjava usku traku arapskog luka da bi se na njegovom tjemenu završio sa cvijetom ljiljana. U želji da ispuni čitavu površinu luka ovim oskudnim ornamentom, slikar je preplet suviše razvukao u širinu te on u odnosu na ostale cjeline, a naročito u odnosu na arabeske »mihraba«, djeluje tvrdo. Podloga je plava (indigo) ali je usljed patine i premaza poprimila prljavosiv ton. Ova plava boja, gledana na lupu, ostavlja utisak sitne zrnaste mase sa intenzivno plavim kristalima i sa tu i tamo bistrozelenim zrnima. Utisak koji dobijamo vrlo je interesantan i neobičan. Izgleda da su se ove boje prilikom miješanja vrlo slabo rastvarale.

Lišće na prepletu je sivo, opet u nekoliko tonova, a oivičeno je crnom i crvenom bojom sa bijelim sjenčenjem.

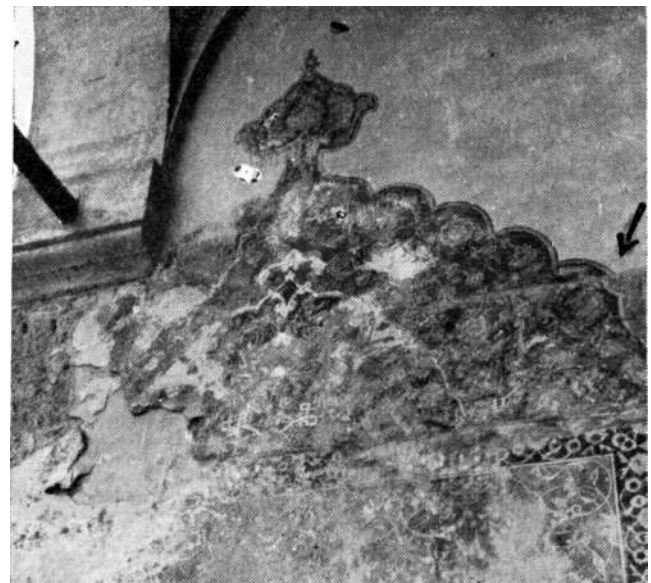
Polje broj III. Na oker-sivoj podlozi izvedeni su ornamentici slični ornamentima u polju broj I.

Sl. 13 Lijevo »mihrab« u trijemu Aladže u toku skidanja novijih premaza. Dole očišćene a gore neočišćene površine

Pored sivih, crnih i crvenih tonova, ovdje srećemo i blijedozelene boje.

U cjelini posmatramo, ovi ornamentici iznad prozora u trijemu u odnosu na ornamente na »mihrabima« daleko su tvrdi i ostavljaju siromašniji dojam. Kao što se od ostalih ornamentata razlikuju

Sl. 14 Lijevo »mihrab« u trijemu Aladže. Strelica prikazuje noviji i originalni završetak. Gore još neočišćene površine

u arabeski, oni se od njih razlikuju i to mnogo više, i u opštoj kolorističkoj skali. Za razliku od »mihraba«, ovi su ornamenti vrlo glasno obojeni sa ne baš uvijek srećno i ukusno izabranim tonovima. Ove stilske razlike, na očigledno jednovremeno nastalim ornamentima, kao i pojava slojevitih premaza boje na grundu, upućuje na opreznost da se možda ovdje ne radi o docnijim retušima ili o ruci nešto slabijeg umjetnika. U tom smislu je nužno nastaviti ispitivanja kako stilska tako i materijalna i hemijsko-laboratorijska.

Opisani ornamenti potpuno su isti više oba prozora u trijemu, a takođe i na odgovarajućim mjestima (iznad prozora) unutra, u džamiji. Razlike koje postoje uglavnom su na detaljima u kolorističkom postupku, i to u najmanjoj mjeri. Očigledno je da je i ovdje majstor upotrebjavao isti uzorak.

Iznad prozora u trijemu otkriveno je oko 6 m² površine ornamenata.

Pošto je ovoga puta zadatak konzervatora bio ograničen samo na ornamentiku na zidu u trijemu, to se nije ni pristupalo radu na otkrivanju originalnih ornamenata koji se nalaze na kamenoj podlozi doprozornika i portala. Ovi ornamenti bili su takođe 1908 godine prebojeni uljanom bojom. Ispitivanja koja su izvršena pokazala su da se skromni ostaci prvobitne ornamentike nalaze na doprozorniku lijevog prozora, dolje, i da su stilski bliski ornamentici desne cjeline. Rađeni su tankom četkicom i crnom bojom; ostaci drugih boja dosada nisu pronađeni. Može se ustvrditi da su ovi ornamenti sadržavali male cvjetice koji su proizlazili iz valovite grane sa lišćem. Međutim, portal je još potpuno zagonetan i dalji ispitivački radovi odgovoriće na pitanje u kojem obimu i kakvi se ornamenti kriju ispod uljanih premaza. Jasno je da će problem skidanja uljanih premaza zahtijevati više napora i studiranja materijala, ali se već sada može ustvrditi da je skidanje savremenim sredstvima moguće.

5. Nabacivanje kazeinske podloge.

Između svih vrsta malterne podloge, koje su dolazile u obzir za spravljanje i nabacivanje na ogoljene površine, izabran je kazeinski malter. Konzervatori su svjesni da je bilo najopravnije pokušati da se napravi podloga koja bi po sastavu bila potpuno identična podlozi originala, a to znači da se donji sloj napravi od kreča i tucane cigle a gornji od kreča i lanenih vlakana. Međutim, mi smo od ove mogućnosti odustali, jer je postojala opasnost da, u želji za iznalaženjem identične malterne podloge, u ovome ne uspijemo, pošto je majstorova receptura u detaljima ipak bila nepoznata, te da na taj način dovedemo u pitanje cjelokupan rad na restauraciji. Smatrano je da je bolje upotrebiti danas već sigurno i isprobano sredstvo-kazeinski malter, koji, i pored izvjesnih

Sl. 15 Primjer upropaštenog maltera na kome je izveden lijevi »mihrab« u trijemu Aladže

Sl. 16 Gornji i donji sloj maltera — lijevi »mihrab« u trijemu Aladže

Sl. 17 Detalj ornamentike na desnom »mihrabu« u trijemu Aladže

nedostataka (uglavnom fakturalnih), svojom čvrstoćom ipak omogućava potrebnu zaštitu originala i restaurisanih dijelova.

Kazeinski malter spravljan je po poznatom receptu (kazeinsko mlijeko + sitni drinski pijesak) i nabacivan je u tankim slojevima. Ovo je bilo nužno da bi se malter brže sušio i lakše obradio na zidu. Tako se nova podloga sastoji od 5–7 slojeva kazeinskog maltera. Ali slojevi nisu nabacivani istovremeno na čitavoj površini već parcijalno u manjim »krpama«, a ovo stoga da se ne bi slojevi potklobučivali. Rad ipak nije prošao bez poteškoća. Vjetrovito vrijeme uticalo je na kazeinske slojeve te su se oni počeli na nekim mjestima mreškati i mnogo brže sušiti na površini nego u dubini, što je prouzrokovalo sitne pukotine. Pojedini slojevi imali su ponekad i različite recepture ili su se nalazili na podlozi donekle potklobučenog crvenkastog maltera, te su se nakon svega na desnom »mihrabu« pojavila tu i tamo potklobučenja. Takva mjesta morala su se obijati i ponovo plombirati, što je uspješno završeno.

Posljedna preparatura, koja se sastojala od kazeinskog mlijeka i praha od bjelutka, stavljena je na još neprosušenu kazeinsku podlogu; dobro je uglačana mistrijama a onda ostavljena da se potpuno isuši. Naposljetku je uglačana šmirgl-papirom i na taj način pripremljena za slikanje, gotovo sasvim slična podlozi originala.

6. Restauracija ornamentata.

Prije svega, napomenućemo da smo, držeći se osnovnog principa konzervatorske službe »konzervirati a ne restaurirati«, prvobitno i mi željeli da samo učvrstimo ornamentiku u trijemu, a pošto je ona bila skoro prepolovljena (opadanjem maltera), planirali smo da, u cilju upotpunjavanja izgleda cjeline, izvršimo bojenje dodanih površina lokalnim tonom i da izvedemo oivičavanje polja i bordura graničnim linijama. Ovakav postupak bio je predviđen (iako smo priželjkivali mogućnost potpune restauracije) i zbog toga što nismo bili sigurni da li će postojati dovoljno dokumenata o likovnim elementima arabeski na »mihrabima«, koji bi nam mogli opravdati, dokumentovati radove na restauraciji. S tom namjerom mi smo i otputovali u Foču, ali smo tek tamo (poslije udublivanja u posao) shvatili da od našeg konzervatorskog principa moramo odstupiti. Prvo, likovni elementi arabeski bili su u potpunosti poznati po-

Sl. 18 Desni »mihrab« u toku nabacivanja kazeinske podloge i poslije skidanja premaza

što se radilo o savršeno simetričnim elementima koje je dijelila simetrala cjeline. Znači, trebalo je samo prekopirati na paus papir jednu sačuvanu stranu »mihraba« i prenijeti je na drugu stranu u obrnutom smislu. Drugo, restauracija ornamentalna imala je puno opravdanje jer se samo radilo o nadopunjavanju sasvim praznih, odnosno izgubljenih površina poznatim elementima, što u bitnosti ne tangira original prema kome je zadržan stav punog poštovanja.

Prilikom rada pojavio se čitav niz problema koji su bili od bitnog značaja za docniji izgled cjeline, kao što su pitanja: kako treba odvojiti novopridodane dijelove od originala? do koje mjere treba ići u patiniranju dodanih površina i kako izvršiti prelaz između ovih površina i originala, naročito tamo gdje je original bio skoro nevidljiv? Izbor (slikarskog materijala za restauraciju također se javio kao jedno od važnih pitanja. On je u isto vrijeme trebalo da bude postojan i izdržljiv, i po svojoj fakturi sličan originalu. U ovom slučaju odlučili smo se za kazeinsku temperu, smatrajući da će ona bar svojom postojanošću zadovoljiti jedan od gornjih uslova. Njena faktura, ipak, u potpunosti nije odgovarala fakturi originala jer je mnogo tvrđa od originala koji je na površini mek i rustičan. Što se tiče opšteg izgleda doslikanih površina, išlo se za tim da one ne smiju biti upadljivije i glasnije od originala. Zato je preduzeto njihovo patiniranje lažnim oštećavanjem. Idući za tim da ove površine budu sekundarnog značaja, imali smo na umu da ipak treba dati određenu jasnu sliku cjeline. Radi toga su ivice »mihraba« date u opštem vidu nešto intenzivnije (isto tako kao što su i ivice originala bile intenzivnije) od površina koje su se graničile sa originalom u sredini polja. Diskretnost ovih površina u centru bila je uslovljena našim principom da se original ne smije ni po koju cijenu retuširati (bez obzira na stepen istrvenosti boje), te je ovo povlačilo za sobom i određenu diskretnost u intenzitetu rekonstruisanih dijelova. Prelaz između površina na taj način lakše se neutralisao i sveo na najmanju mjeru vidljivosti. On je isključivo izvođen na pridodanim površinama a ne na originalu.

Restaurator Nihad Bahtijarević unio je u svoj posao mnogo ljubavi, strpljenja i stručnosti, te se rezultati sasvim zadovoljavajuć.

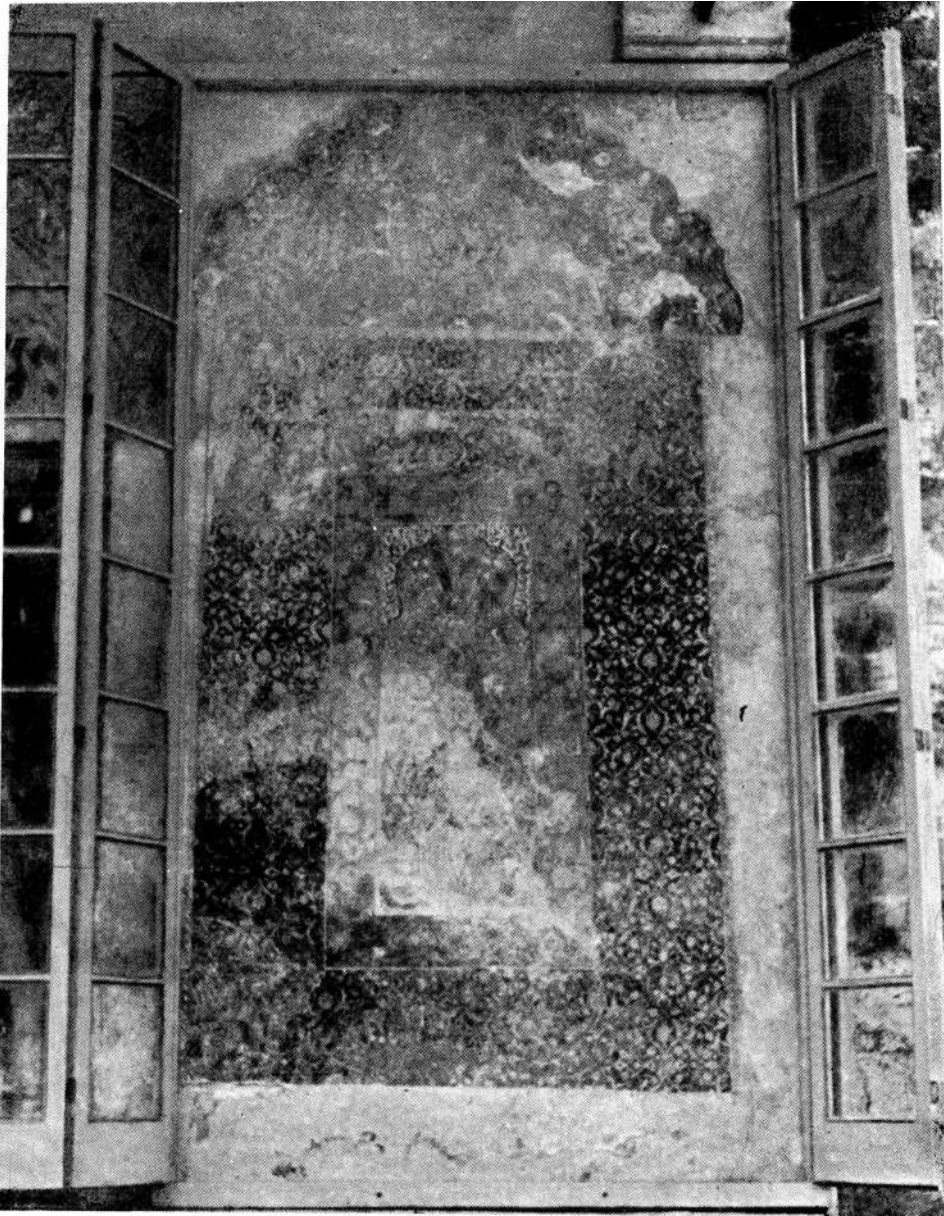
U toku rada na iznalaženju likovnih elemenata potrebnih za restauraciju služili smo se i nekim dokumentima iz ranijih vremena, ali bez velike koristi. Crtež (kopija) u tušu koji je slikar Ewald Arndt objavio u Glasniku Zemaljskog muzeja u Sarajevu za 1891 god., knjiga II, nije mogao biti od koristi. Ispostavilo se da slikar nije mnogo pažnje obraćao na detalje, koji su za nas bili jedino važni, već je mehanički prenosio pojedine elemente sa jedne strane na drugu, ne kon-

Sl. 19 Desni »mihrab« u toku rada na restauraciji ornamentike. Otkrivene površine originalnog sloja maltera zahtjevale su takođe restauraciju

sultujući njihov logični tok. Pojedine zagonetke, koje je donekle pospiješio i ovaj crtež, zadali su konzervatorima mnogo truda dok nisu bile riješene. Trebalo se udubiti u smisao arabeski i slijediti logičan tok njihovog razvijanja pa su se problemi sami od sebe rješavali. Naprimjer, grubo prenošenje ornamentata u spoljnoj torduri desne cjeline na osnovu zakona simetrije ovdje se nije moglo iskoristiti.

Fotografije koje smo posjedovali bile su snimljene iz velike udaljenosti pa zbog toga za naš rad na detaljima takođe nisu mogle biti od koristi. Pojedine partije na ornamentici mogle su se rekonstruisati samo dubokim ulaženjem u stil arabeski i u lične estetske zakone staroga majstora, koji se dosljedno držao određenog toka svojih linija. No, i pored svega toga, jedan dio arabeski u centralnom polju lijeve cjeline ostao je ipak neodgonetnut. Ovdje je original bio potpuno istrven, a pošto arabeska u ovom polju nije bila sastavljena iz identičnih ornamentalnih jedinica, kao što je slučaj na spoljnim poljima, već se sastojala iz jedinstvenog, u detaljima potpuno originalnog, ornamentalnog sistema, to se ove arabeske nisu mogle ni rekonstruisati. Odgovarajuće površine ostavljene su prazne, samo (lažno) patentirane kolorističkim flekama.

Sl. 20 Desni »mihrab«
poslije restauratorsko-
konzervatorske inter-
vencije. Postavljeni su
zaštitni stakleni okviri
sa otvorima za provje-
travanje

Radovima na restauraciji arabeski pristupilo se u posljednjem momentu. Već je naglašeno da je skoro polovina svakog »mihraba« bila uništena opadanjem maltera. Na nekim mjestima malter je otpao upravo do same linije simetrale, a ponegdje su otpale površine prelazile (srećom samo na nekoliko mjesta) i na drugu stranu simetrale. Za nekoliko godina ove linije bi bile potpuno uništene, a to bi značilo i onemogućavanje restauracije ornamenata, s obzirom na to da je simetrala granica između dvije potpuno jednake cjeline.

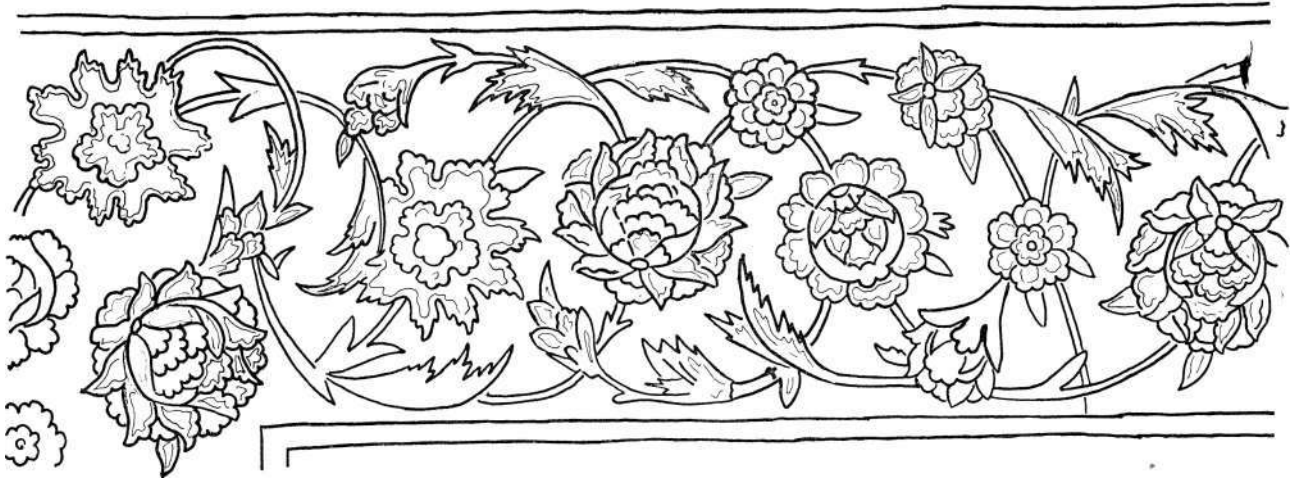
Odvajanje novopridodanih dijelova od originala, u cilju evidencije ove dvije površine, izvedeno je tankom bijelom linijom. Međutim, ovo je ipak bilo suvišno. Original se pažljivim posmatranjem uvijek može uočiti. Zato se predviđa da se u narednim godinama ova linija ukloni. To će biti nužno zbog toga što će razlika između ove

dvije površine vremenom postajati sve veća, jer su se tonovi originala već stabilizovali u odnosu na svjetlo i atmosferilije, dok će pridodani dio pretrpjeti u svom izgledu ipak neke promjene.

7. *Zaštita ornamenata od kiše.*

Poslije završetka radova na konzervaciji i restauraciji ornamenata u trijemu postavilo se pitanje njihove zaštite od kiše i drugog oštećivanja. Bez rješenja ovoga problema radovi na restauraciji ne bi imali svrhe a konzervacija bi bila nepotpuna. Kroz nekoliko godina stanje ornamenata, koji bi i dalje ostali pod vedrim nebom, bilo bi isto onako kao prije konzervacije.

Problem izolacije ornamenata od vlage mogao se riješiti na nekoliko načina. Prepariranje originalnog sloja ornamenata postojećim preparatima i lakovima, u svrhu njihove nepromočivosti, sma-

Sl. 21 Motivi ornamentike na unutrašnjoj torduri desnog »mhraba«. Pozadina je crvenkaste boje a ornamentika je diskretno kolorisana zelenim, svjetlo bijelim i plavim tonovima

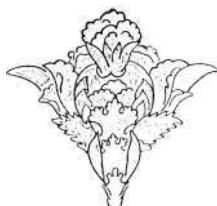
trali smo još neprovjerenim i u osnovi štetnim metodom. Ovako preparirana površina ne bi, i pored prividne nepromijenjenosti, više bila istog hemijskog, a pogotovu ne fizičkog sastava, što bi umnogome umanjilo spomeničke i dokumentarne vrijednosti i onako teško oštećenih originala. Zadržavajući osnovno stanovište neprikosnovenosti originala ostali smo na principu njegove čisto mehaničke zaštite. Izabrali smo zbog toga način zaštite ornamenata putem zastakljivanja. Okviri sa staklenim oknima napravljeni su od mekog drveta i zatvaraju »mhrabe« u čitavoj površini izuzev vrhova njihovih polukružnih završetaka, koji se zbog konzolica nisu mogli staviti pod okvire. S obzirom da se ovi detalji nalaze visoko, gdje nanosi kiše ne dopiru, to se njihova zaštita nije ni postavljala kao nužna.

Iako smatramo da je postavljanje okvira na ornamente bilo u konkretnom slučaju jedino brzo izvodljivo i moguće rješenje, mi smo ipak svjesni nedostataka ovakvog rješenja. Pored toga što okviri na prvi pogled (dok su zatvoreni) prirodno narušavaju opšti estetski izgled cjeline, oni isto tako predstavljaju konstantnu opasnost da akumulacijom vlage unutar svoga prostora ne postanu

izvor novih oštećenja. U kišnim danima oni bi mogli da akumuliraju vlagu a u sunčanim toplotu. Iz tih razloga okviri su za 2—3 cm udaljeni od površine zida što omogućava stalno kretanje vazdušnih struja na površini ornamenata. U cilju pospješenja ovih struja na tijelu okvira izbušeni su otvori u svim pravcima.

Vlasniku objekta i nadležnim organima u Foči data su uputstva kako treba postupati sa ovim okvirima. Predviđeno je da ih treba držati zatvorene samo u kišnim danima.

Smatramo da ovakvim rješenjem nismo u bitnosti narušili uslove pod kojima su dosada opstajali ornamenti u trijemu Aladže, ili ih bar nismo u toj mjeri promijenili da bi novo stanje štetno uticalo na opstanak ornamenata. U isto vrijeme svjesni smo da tehničko rješenje okvira nije u potpunosti zadovoljavajuće (bilo bi daleko bolje da su okviri izvedeni u metalu), ali se nadamo da smo njima ornamente u potpunosti zaštitili od kiše, što nam je i bila jedina svrha. Kada bude razloga i mogućnosti moći će budući konzervatori možda da nas prevaziđu u pogledu savršenije izvedbe zaštitnih okvira.

CONSERVATION OF ORNAMENTS IN THE ALADZA MASQUE AT FOCA

The Aladza mosque was built in 1551 by Hasan Nezir's money (he was a manager of czar's haslar and mines of that part of Herzegovina). Its architect was Ramadanaga, Kodza Mimar Sinan's disciple. When the mosque had been built in 1551 unknown artists decorated its porch and internal walls with superb arabesques. Ornaments had been made on two mortar layers of which the first consisted of brick-dust and lime, and the second of lime and flax fibres. Colours had been mineral and in al seco technique. Its colouration had been very discreet and motives consisted of rumi and hataji.

After the wooden porch had been knocked down, all ornaments had been exposed to atmospheric changes and therefore the mortar foundation and ornaments also were hardly damaged. Ornaments in the

porch which were divided into two parts (the first in two ones on the left of the main door) were unfortunately almost ruined. »Artists« during Austro-Hungarian occupation whitewashed all ornamentation of the Aladza and painted new false one.

In 1959 National Institute for protecting the cultural monuments in Sarajevo tried to save those ornaments in the porch which were of the best quality.

At the same time they wanted to know how to conserve and restore all ornaments inside the mosque. First, new layers of mortar were injected by casein. Mihrabs in whole were successfully reconstructed on new foundation, because they had regular and proportioned geometrical forms. At last the ornaments in the porch were protected with glass plates in which holes for air circulation were left.

LA CONSERVATION DES ORNEMENTS DE LA MOSQUEE »ALADZA« A FOCA

La mosquée »Aladza« à Foca fut construite en 1551, avec l'argent de Hasan Nazir, administrateur des »haslar« du Tzar et des mines du sandjak de Herzégovine. Son architecte fut Ramadanaga, disciple de Kodja Mimar Sinan. Le vestibule et les parois intérieurs de la mosquée sont ornés des ornements ravissants exécutés par des artistes inconnus tout de suite après la fin de la mosquée en 1551. Les ornements sont peints sur un enduit de deux couches de mortier, dont la première est formée de la brique broyée et de la chaux et la deuxième de la chaux et des fibres de lin. Les couleurs minérales sont appliquées al seco. Le coloris est très discret. Les motifs sont »roumi« et »chatai«.

Après l'enlèvement du vestibule en bois les ornements dans le vestibule furent exposés à la pluie ce qui a fait apparaître des grandes cloques dans l'enduit (support) du mortier et ensuite la chute des ornements. Avant le commencement des travaux de la conservation les ornements dans le vestibule, qui consistaient en deux »michrabes« peints du côté gauche et du côté droit de la port, d'entrée, étaient presque partagés par moitié. A côté de cela les restaurateurs

du temps de l'occupation austro-hongroise ont complètement repeint l'ornementation de l'Aladza« et ensuite ils ont exécuté une nouvelle ornementation pseudo-orientale.

L'Institut pour la protection des monuments culturels de Sarajevo a effectué en 1959 des travaux d'épreuves pour la conservation de l'ornementation dans le vestibule de la mosquée. Le but était de sauver ces surfaces qui étaient les plus qualitatives et les plus menacées en même temps et de trouver si la conservation de l'ornementation à l'intérieur de la mosquée serait possible. En premier lieu on a enlevé avec de l'eau les ornements postérieurs et puis on a fait l'injection des surfaces cloquées et le complètement des surfaces détachées avec un support de la caséine. Sur ce support poli de la caséine on a fait la reconstruction des »michrabes« entiers vu qu'il s'agissait des formes géométriques régulières. Les ornements dans le vestibule ont été enfin protégés contre des »atmosphæria« par des cadres vitreux, dans lesquels on a laissé les ouvertures pour la circulation des courants d'air.

LEGENDA O SV. ILIJI NA JEDNOJ IKONI

U muzeju Srpsko-pravoslavne crkvene opštine u Sarajevu vidi se među eksponatima i jedna ikona sa portretom proroka Ilije i 16 slika događaja iz njegova života. Ikona te sadržine je uopšte vrlo rijedak (primjerak, a sa toliko prikazanih događaja iz života spomenutog proroka je skoro unikum u našoj zemlji. Po tome ta ikona nadmašuje i propise Dionizijeve Erminije¹ i našeg Sinaksara, Ohridskog prologa.² Nažalost, ne možemo njezinu sadržinu uporediti sa freskama o sv. Iliji na zidovima crkve manastira Morače, jer su one većinom uništene, a i ono nekoliko sačuvanih samo su fragmeti.³ Prema svemu sudeći, sarajevska ikona je dragocjen primjerak, naročito sa ikonografskog gledišta.

Prorok Ilija (jevr. Ilija-hu, grč. Elias odn. Ilias) živio je u vrijeme trojice izrailjskih kraljeva: Ahava (Ahaba), Ahasje i Jorama. Ahav je prema knjigama Starog savjeta i podacima istorije antičkih naroda Istoka vladao oko 877—854 godine prije naše ere.⁴ Ahav je naslijedio svog oca Omri-a koji je osnovao grad Samariju⁵ buduću prijestolnicu Izrailja. Jevreji su u to vrijeme imali i drugo kraljevstvo, Judu (Judeju). U životu naroda čije su zemlje tada gravitirale istočnom Mediteranu vladale su neprestane smutnje, izazivane

¹ A. Papadopoulos K., Erminija, Petrograd (grč.) 1909.

² Nikolaj, episkop ohridski: Ohridski prolog, Niš 1928.

³ A. Skovran-Vukičević: Zbornik r. XIX Vizant. inst., S A N., knj. V, Beograd 1958.

⁴ Dubnov Simon: Die Geschichte des jüdischen Volkes, Berlin 1926-29.; Glatzel Nahm. Norbert: Geschichte der Talmudischen Zeit, Berlin 1937; Rachel und Emanuel bin Gorion, Jüdische Sagen u. Mythen, Frankfurt 1927, str. 219—232; Sv. pismo Starog zavjeta (Biblija); G. Maspero: Poviest iztočnih naroda u Starom vieku, Zagreb 1883; Meyers Lexikon, sedmo izdanje, Leipzig 1924 (Karta starozavjetne Palestine).

⁵ Grad Samarija leži usred provincije Samarije i jednako je udaljen od mora kao i od rijeke Jordana. Donedavno je bio selo zvano Sebastije (arap.). Razorio ga je prvi put Asirski kralj Sargon II u godini 722 pr. n. e. Podigao se opet za vrijeme vladavine Makavejaca. Kasnije je opet bio razoren i tako ostao dok ga nije obnovio Irod i dao mu naziv Augusta, koji su Grci pretvorili u Sevaste, a Arapi potom u Sebastije.

vjerskim i dinastičkim borbama, težnjama za proširenjem granica i velikim osvajačima iz Egipta i Asura.

Kralj Ahav je ratovao sa susjedima Aramejcima iz krajeva Damaska. Da se osigura bar s jedne strane, napravi savez sa Feničanima, i da ga učvrsti, oženi Jezevelju (Isebel), kćer tirkog kralja Ethvala (Ethbala) koji je, po Starom zavjetu, vladao i Sidonom. Kako su Feničani poštovali boga Vaala (Baala), to mu se prikloni i kralj Ahav i podiže mu hram u svojoj prijestonici Samariji, čime izazva protiv sebe i svoje žene gnjev proroka Ilije koji se borio cijelog života za poštovanje boga Jahve u Izrailju. Da se odbrani od Siraca, odnosno od kralja Salmanasara III,⁶ učini Ahav savez sa svojim ranijim neprijateljima Aramejcima, ali pogibe u boju kod Ramotha. Da se ne izloži opasnosti, kralj se borio u opremi ostalih vojnika, ali ga nesrećnim slučajem pogodi neprijateljska strela po sastavu pločica pancera i smrtno rani.⁷ Ahav je pored palače u Samariji imao i velika privatna imanja sa ljetnom palačom u Jesreelu (Esdrelon), plodnoj dolini koja se proteže porječjem potoka Kisona do blizu Samarije.

Naslijedio ga je sin, kralj Ahasja,⁸ s kojim je, opet zbog vjerskih nazora, Ilija došao u sukob (Kr. I, 22, 40). Ahasja je vladao samo dvije godine, od 854—853. Pao je s prozora svoje palače u Samariji i umro. Klanjao se i on bogu Vaalu (Baal-Sebub). Naslijedio ga je sin Joram (Kr. II, 1, 17, i Kr. II, 3, 1).

Joram (Jehoram) je vladao od 853—842. Ratovao je protiv odmetnutih Moavićana i zatim protiv Aramejaca. Umoren je od svog vojskovođe Jehu-a koji se uz pomoć proroka Jelisije — Ilinog učenika — i njegovih pristaša proglasio kraljem.

U vrijeme u kome je djelovao prorok Ilija cvalo je u zemlji Izrailićana proročko zvanje od koga je živjelo stotine tih ljudi, kao i u susjednim zemljama. Oni su bili u neku ruku strančari i borili

⁶ Salmanasar III, asirski kralj, vladao je od 858 do 824 pr. n. e. Prodirao je na svojim vojnim pohodima sve do do Sredozemnog mora.

⁷ Kr. I, 22, 30—34.

⁸ Kr. I, 22—40.

Sl. 1. Ikona proroka Ilije sa 16 scena iz njegova legendarnog života. Rad nepoznatog grčkog slikara iz 1774 godine. Zbirka Srp. prav. crkvene opštine u Sarajevu

se za ideale stranke kojoj su pripadali. Uticali su i na veće državne odluke (izbori vladara, ratovi itd.). I prorok Ilija živo je uticao u svoje vrijeme na razvoj društvenog života Izraila, zasnivajući svoje djelovanje na vjerovanju u jednog boga, Jahve-a. Ilija je bio ustrajan, neustrašiv, žučljiv i svirep u borbi za postizanje svojih ciljeva. Zbog toga je bio i progonjen. Kao nemiran duh prošao je svu primorsku zemlju istočnog Mediterana, od Sidona i Damaska do Gaze i Mrtvog mora pa dalje kroz pustinju sve do Sinaja na Crvenom moru.

Ilija je rodom iz Tesvita (Tešvita, Tišbita)⁹ a bio je naseljen u planinskom kraju Gileada u

⁹ Nepoznato gdje, možda u kraju Gileada.

Transjordaniji.¹⁰ O njegovom djetinjstvu i djelovanju prije pojave kralja Ahava ne zna se ništa. Nestao je iznenada u vrijeme vladavine kralja Jehu, uzurpatora.

Gornje podatke iznio sam zbog lakšeg razumijevanja ilustracija na spomenutoj ikoni, ali nam je usto potrebno da vidimo šta veli o tome izvor kojim se slikar služio, a to su knjige Starog zavjeta, koje je majstor naše ikone vrlo dobro poznao, kao i neki slikarski priručnik kome dosad nismo mogli ući u trag.

¹⁰ Gilead je župan planinski kraj sa priličnim obiljem vode s lijeve strane Jordana a sjeverno od Mrtvog mora.

O djelovanju Ilijinom govori Prva knjiga kraljeva ukratko ovo:¹¹

Po smrti Omrijevoj sjede na izraelski prijesto Ahav, njegov sin i vladaše 22 godine. On uze za ženu Isebelu kćer Etbaala, kralja Zidonaca, i vjerovalaše u boga Baala, služalaše mu i podiže hram u Samariji (Kr. I, 16, 29-32).

Ilija Tišbićanin, naseljenik (pridošlica) u Gileadu, zaprijeti kralju Ahavu da sljedećih godina neće pasti ni rosa ni kiša, osim na njegovu riječ.

Da i sam Ilija ne nastrada, uputi ga bog Jahve da se sakrije na potoku Keritu »koji je prije Jordana«,¹² da pije njegovu vodu, a on će narediti gavranovima da mu donose hranu. Tako se i zbilo (Kr. I, 17, 1-6).

A kad presuši i potok, jer nije bilo kiše, bog Jahve uputi Iliju u grad Zarfat,¹³ koji pripadaše Zidonu, da se prehrani kod jedne udovice koja i sama nije ništa imala, ali joj Ilija uz Jahvinu pomoć napuni ostavu uljem i brašnom, a kad joj umrije sin (dijete), Ilija ga oživi, zazivajući svog boga u pomoć (Kr. I, 17, 9-23).

U trećoj godini suše bog naredi Iliji da se javi kralju Ahavu, a Ahav je upravo u to vrijeme, pritiješnjen nestašicom vode i trave bio poslao upravnika dvora Obadiju na jednu stranu države, a on krenuo na drugu u potrazi za vodom i travom. Obadija, vrlo pobožan čovjek, poklonik Jahvin, sreće na svom putu Iliju koji ga uputi natrag kralju da mu javi da je Ilija tu i kralj krene natrag ususret proroku (Kr. I, 18, 1-16).

Obojica se uskoro sreću: kralj zainteresovan za kišu, a Ilija za svoje vjerovanje. Prorok je zahitjevao od kralja da skupi narod na gori Karmelu¹⁴ i 450 sveštenika Baalovih, te 400 proroka što jedu za stolom kraljice Isebele (ovdje se podrazumjevaju proroci Baalovog kulta), pa da se prirede dva žrtvenika sa žrtvama (dva junca). Jedan žrtvenik sveštenicima Baalovim, a jedan njemu, Iliji. I neka Baalovi sveštenici pred narodom zazivaju svog boga da vatrom iz neba potpali žrtvenik, a on će zazivati svoga Jahve-a. I učiniše tako. Ilija uspije da se zapali žrtvenik, što Baalovi sveštenici ne moguše i tada narod povika da je Jahve pravi bog (Kr. I, 18, 17-39).

Ilija zatim naredi da se pohvataju svi Baalovi sveštenici i da se povezani svedu u korito potoka Kišona,¹⁵ gdje ih on lično pokla (Kr. I, 18, 40). Potom izazva molitvama kišu. Kralj se poslije

¹¹ Izvod iz djela Leander van Ess, *die Heiligen Schriften des Alten und Neuen Testaments*, Sulzbach, Bayenn 1871.

¹² Nepoznato gdje.

¹³ Zarfat (Zarpat, Sarepta) sad Sarafand je južno od Sidona (današnje Seide) oko 20 km.

¹⁴ Gora Karmel nalazi se iznad današnje Haife sa manastirrom sv. Ilije i novog naselja Haife, protežući se prema jugoistoku.

¹⁵ Potok Kison (Kišon) teče ispod gore Karmela sa sjeveroistočne strane i ulijeva se u Sredozemno more.

ovih događaja uputi u Jizrael,¹⁶ a i Ilija, bojeći se kraljeve osvete, pobježe takođe u taj kraj (Kr. I, 18, 41-46).

Kraljica Isebel, obaviještena od kralja šta je Ilija učinio, poručuje mu po glasniku da će ovo platiti glavom. Ilija od straha bježi sve do Beršebe,¹⁷ gdje se sakri u jednu guduru i sav slomljen, gladan i žedan, zaspi pod grmom žutilovke (Ginster).¹⁸ U neko doba anđeo ga probudi. Ilija ugleda pored sebe vrč vode i kruh, i po savjetu anđela najede se i opet zaspao. Anđeo ga poslije nekog vremena opet probudi i reče mu da jede i pije, jer mu je daleko putovati. A onda ga uputi do božijeg brda Horeba,¹⁹ do koga je putovao preko pustinje 40 dana i 40 noći.

Na Horebu je govorio sa svojim bogom koji ga uputi natrag istim putem sve do u Damask, gdje je za asirskog kralja imao da proglasi Hazaela, za kralja Izraela Jehu, a Jeliseja za proroka (Kr. I, 19, 2-16).

Ilija ode i usput naiđe na Elisiu (Jeliseja), sina Safatova, pri oranju. Pred plugom je išlo 12 jarmova volova, a on je bio kod dvanaestog jarma (Kr. I, 19, 17-19). Ilija ga uze od oca, proglasi za proroka i povede sobom.

Ilija se sastao sa kraljem Ahabom i zaprijeti mu pogibijom. Ahab se pokaja i spase se (Kr. I, 21, 19-29).

Zatim kralj Ahab u zajednici s kraljem Jude Josafatom zarati protiv Asiraca, ali pogibe u boju kod Ramota (gileadskog). Pokopaše ga u Samariji (Kr. I, 22, 1-37).

Nasljedio ga je sin Ahasja koji nesrećnim slučajem pade sa gornjeg kata svoje palače i teško se rani; zato posla svoje ljude da pitaju Baal-Sabuba, boga u Ekronu,²⁰ hoće li preboljeti, čime se zamjeri prorodu Iliji koji pođe kraljevim glasnicima ususret i vrati ih natrag s porukom kralju da će umrijeti zato što traži spas u ekronskog boga a ne u izraelskog Jahve-a (Kr. II, 1, 2-6). Kralj se dosjeti da je to poruka od proroka Ilije, pa posla po njega pedesetara sa 50 ljudi, ali ih Ilija satra nebeskim ognjem. Kralj šalje ponovo

¹⁶ Jizreel (Jesreel, danas Esdrelon), nalazi se na istoku istoimene ravnice uz potok Kison, s njegove lijeve strane, uglavnom u njegovom porječju oko izvorišta blizu grada Samarije.

¹⁷ Beer-Saba (Beršaba, Ber-Seba, danas Beir-es-Seba) leži na istoimenoj rijeci, zapravo u dolini oko 50 km zračne linije jugoistočno, od Gaze, usred nekađanje Judeje. Odatle do Horeba na Sinaju ima oko 300 km. Prema tome je Ilija dnevno prelazio 7-8 km.

¹⁸ Žutilovka (Genista L. Ginster), grmasta biljka, raširena u primorju istočnog mediterana. Služila je ranije za bojenje vune i dr.

¹⁹ Brdo Horeb nalazi se u Sinaju u južnom dijelu Sinajskog poluotoka (opis u II knj. Mojsija, 19) u planinskom kraju. Na njemu je manastir sv. Katarine (1530 m.) iznad koga se nalazi kapela sv. Ilije na visini od preko 2000 m. Pošto se kod Mojsija govori o vulkanskom brdu, misli se u novije vrijeme da Horeb treba tražiti u vulkanskom kraju istočne strane Crvenog mora.

²⁰ Grad Ekron nalazi se u primorju Jafe, južno od toga grada oko 30 km, a od mora udaljen oko 15 km.

drugog pedesetara sa 50 ljudi, ali Ilija i njih satre ognjem nebeskim. Kralj šalje i trećeg pedesetara sa 50 ljudi koga Ilija poštedi zbog njegove pobožnosti i po nagovoru anđela pođe s njim kralju kome objasni da mora umrijeti, jer tako hoće Jahve. I kralj umrije, a naslijedi ga njegov brat Joram (Kr. II, 1, 7–17).

Druga knjiga kraljeva veli dalje o Iliji:

Pred uznošenje Ilijino na nebo išao je on sa Jelisijom od Gilgala.²¹ Ilija je htio svakako da ga Jelisija ostavi nasamo, ali ovaj ne htjede i tako dođe do Betela.²² Pošto Jelisija ne htjede ni ovdje da pusti Iliju samoga, jer je od drugih proroka u Betelu doznao da mu se bliži kraj, pođe dalje i stigoše do Jerihona,²³ gdje se ponovi isto, i tako izbiše na rijeku Jordan gdje Ilija u prisustvu 50 »sinova proroka« udarcem svog plašta po vodi rastavi rijeku i njih dva predoše suhim na drugu stranu. Tada Ilija reče Jelisiji da zatraži od njega, prije nego što on umre, šta god želi, a kad Jelisija zatraži dvostruko Ilinog duha, Ilija mu odgovori: »Tešku si stvar od mene tražio. Ako vidiš, da me od tebe uzimaju, nek ti bude, a ako ne, neće od tog ništa biti« (Kr. II, 2, 9–10).

A kad su išli dalje, od jednom izbiše vatrena kola sa vatrenim konjima, rastaviše i Iliju u vioru odvezoše u nebo.

Kad Jelisija dođe sebi od iznenađenja, podiže sa zemlje Ilijin ogrtač koji mu je bio spao i vrati se preko Jordana natrag.

Toliko kazuje Stari zavjet (Biblija).

Po Novom zavjetu sv. Ilija se pojavio s Mojzijem u vrijeme Isusovog preobraženja (Mat. XVII, 1–8; Marko IX, 2–8; Luka IX, 28–36), što znači, oko 700 godina poslije svoje smrti, odnosno poslije uznošenja na nebo u vatrenim kolima. Po vjerovanju hrišćanskog svijeta, Ilija će se pojaviti i uz drugi dolazak Hristov, kao borac protiv Antihrista. Zanimljivo je da naši slikari iz 18 i 19 vijeka prikazuju redovno na svojim slikama Strašnog suda vrlo slikovito kako se sv. Ilija prepire s Antihristom. Sv. Ilija je i u našem narodu vrlo poznat i popularan svetac. »Gromovnik« je, kao i Perun starih Slovena. Njemu je posvećen znatan broj crkava u Bosni i Hercegovini, a ima i znatan broj lokaliteta nazvanih po nekadašnjim crkva-

²¹ Pod nazivom Gilgal imaju tri grada koji se nalaze na liniji zapad-istok od mora do rijeke Jordana. Prvi leži sjeverozapadno od Jafe, udaljen oko 20 km, u porječju rijeke Kane. Drugi se nalazi oko 10 km sjeverno od Mrtvog mora a oko 5–6 km zapadno od rijeke Jordana na istočnoj padini planine Efraim. Treći Gilgal nalazi se na sredini puta između dva gornja, na zapadnom ogranku Efraima. Odavde su Ilija i Jelisija pošli do Bethela i Jerihona.

²² Betel (Bethel) nalazi se na uzvisini planine Efraim južno od drugog Gilgala oko 13 km ili sjeverno od Jerusalima 17 km. Odatle su se proroci Ilija i Jelisija spustili istočnim padinama Efraima u jordansku ravnicu do Jerihona.

²³ Grad Jerihon nalazi se u jordanskoj ravnici, udaljen od rijeke Jordana oko 10 km na zapad, a od drugog Gilgala oko 5 km.

ma, posvećenim sv. Iliji (Ilijaš kod Sarajeva, Ilijak kod Donje Prače, Ilijino kod Rogatice, Ilinjača u Kotorcu kod Sarajeva, Ilinjača u Bjelajcima kod Krupe itd.²⁴

U našoj ikonografiji sv. Ilija se obično slika u vatrenim kolima.

■

Na spomenutoj ikoni prikazan je sv. Ilija (Sl. 1) u sredini u stojećem stavu sa nešto uzdignutom desnom rukom, držeći u lijevoj otvoren svitak sa prigodnim tekstom: »Ευλόγιτος Κσ'ο Θς τῶν Δυναμῶν«, koji je za tu sliku propisan i Erminiom.²⁵ (Sl. 5). Na Iliji je crvenkastosmeđa haljina, izmodelovana zlatnom bojom i težak plašt, crne boje, također izmodelovan zlatnom bojom, postavljen krznom odulje dlake, svjetlosmeđe boje.

Prorok ima duguljasto, mršavo lice, energičnog i strogog izgleda, obavijeno gustom, dugom, valovitim, sijedom kosom, dvostrukom bradom i dugim brkovima (Sl. 2). Na nogama nosi sandale crne boje. Inkarnat je mrtvačke boje. Oreol oko glave je zlatan, izveden listićima pravog zlata. Obrubljen je po periferiji sitnim tačkicama i bijelom linijom.

Pri dnu slike, desno, unesena je grčka signatura: ETH 1774 (= god. 1774).

Oko opisane figure kao glavnog dijela slike poredano je 16 malih slika, od kojih su one sa uspravnih strana kvadratične sa stranicom od 6 cm, dok su dvije sličice u sredini gornjeg vodoravnog reda i dvije u sredini donjeg vodoravnog reda pravokutnog oblika, veličine oko 6 : 7 cm. Sve su slike međusobno odijeljene oko 5 mm širokim zlatnim okvirićima, opervaženim bijelom bojom (Sl. 1). U njima su prikazani legendarni događaji iz života proroka Ilije kako ih prikazuje Sveto pismo Starog zavjeta hrišćanske religije. Slike počinju prikazivanjem rođenja prorokova u lijevom gornjem uglu i ređaju se, idući nadesno, oko glavne figure opet do gornjeg lijevog ugla, završujući Ilijinim uznošenjem na nebo.

1 slika. Rođenje proroka Ilije (natpis istrven). Scena se odigrava u sobi svjetlosmeđe boje. U prednjem planu vidi se velika i

²⁴ Pišući o hrišćanskoj topografiji na Balkanu, Jireček je mislio da u Bosni i Hercegovini nema limena mjesta, vezanih za hrišćanstvo (Jireček: Das christliche Element in der topographischen Nomenclatur der Balkanländer. Sitzungsberichte der Wiener Akademie, CXXXVI, 33 i dalje), pa je to pravdao bogumilstvom u Bosni u srednjem vijeku. Međutim, takvih imena ima, koliko je meni poznato, priličan broj: Marino u Krivoglavcima kod Sarajeva, Vračić kod Blagaja u Hercegovini, više lokaliteta s nazivom Mratinci (sv. Mrata), Romani (sv. Roman) kod Kalinovika, Breber (sv. Barbara) u Homolju kod Konjica, dva Đurđevca u Podrinju, Kozman (sv. Kuzma i Damjan), u Podrinju, Pavlovac i Petričevac kod Banjaluke, Petrinja kod Kostajnice, Petrovice kod Tuzle, Ivanjska kod Banjaluke, Vračari kod Ključa, Vračevac kod Tuzle, Lučani (sv. Luka) u Bilješecu kod Zenice, Spasovina u Potkrajju kod Mrkonjić Grada itd.

²⁵ Papadopoulos: nav. dj. str. 262.

široka postelja sa crvenom draperijom unaokolo, koja visi do zemlje, a ukrašena je zlatnim vezom. Površina postelje tako je oštećena da se na njoj ništa ne vidi (možda porodilja?) osim tragova pokrivača zelene boje. U drugom planu — iza postelje — vidi se pet osoba. Prva slijeva je mlađa žena u crvenoj haljini preko koje je navukla maforij smeđe boje. Ona je kao malo nagnuta prema istrvenom dijelu postelje, iz čega bi se dalo zaključiti da je tamo bila naslikana neka osoba. Do opisane figure je mlađa žena, ogrnuta u maforij crne boje. Ona drži na crvenoj peleni povijeno dijete sa zlatnim oreolom oko glave, obrubljenim bijelom linijom. Zbog veličine pelene ne vidi se haljina spomenute žene. Obadvije opisane žene stoje kao pod nekim baldahinom koji je podignut iznad postelje. Do njih su dvije djevojke (nisu zaogrnutе maforijom preko glave); jedna u bijeloj haljini, sa grimizno crvenim haljetkom do koljena, drži zlatnu posudu u rukama. Haljetak ima zlatan pervaz, a išaran je inače zlatnim vezom (kružići s tačkicama okolo). Od druge djevojke vidi se samo glava s malo grudi, pokrivenih haljinom crvene boje (cinober), obrubljenom zlatnim gajtanom.

Desno do djevojaka, već na kraju slike, stoji sredovječan muškarac odulje smeđe kose, brade i brkova, u crvenom ogrtaču, obrubljenom širokim zlatnim pervazom. Mali dio haljine koji se vidi izgleda da je tamnosmeđe boje. Čovjek drži ruke prekrštene na grudima. On se ne vidi u cjelini, jer mu zlatni okvirić slike pokriva dio desne strane.

Lice i ruke opisanih figura su lijepe crvenkaste boje, ugodne forme, dobro crtane i vrlo plastično obrađene, naročito se u tom pogledu ističu ženske figure.

2 slika: Sadržaj neutvrđen, natpis istrven.

Scena se odigrava u dvorani sa stupovima čudnih glavica i boje, žučkastosmeđe i svjetloplave. Stupovi su povezani lukovima. Sa jednoga stupa s desne strane spušta se nadesno duboko dolje crvena zavjesa. U prvom planu slike stoji velik sto čija je ploča prljavoroza boje, kojoj po strani visi do zemlje draperija crne boje sa zlatnim vezom. Na stolu se vide tri zatvorene knjige i jedna otvorena, ukoliko to nije otvoren svitak, i jedna čaša. Zatvorene knjige imaju crne korice dok je njihova debljina označena plavkastoroza bojom.

S lijeve strane stola stoji isti onaj muškarac iz prednje slike, a za stolom sjede ili stoje tri starca čije su figure većinom oštećene. Samo se može toliko ustanoviti da gestikuliraju rukama u živom razgovoru sa prvom figurom. Od haljina ovih triju figura mogu se razaznati samo fragmenti u boji crvenog cinobera, grimiza i crne. Nijedna od prisutnih figura nema oreola.

Ova scena ne može se odnositi ni na kakav tekst o životu proroka Ilije koji smo naprijed

Sl. 2. Ikona proroka Ilije iz 1774 godine, detalj. Zbirka Srp. prav. crkv. opštine u Sarajevu

citirali, ali, analogno sličnim ikonama, gdje obično iza rođenja dolazi scena krštenja, upisa u knjige rođenja ili rukopoloženja, i ovdje bi se moglo pomišljati na nešto slično.

3 slika: Gavran hrani proroka Iliju: Ὁ Ἡλίας τρεφόμενος ὑπὸ τοῦ κορακός

Ilija sjedi pred pećinom kao u nekoj udolici (potok Kerit) podnmljen lijevom rukom. Desnu drži na desnom koljenu. Glavu je zakrenuo prema gavranu koji slijeće noseći hranu u kljunu (Sl. 3). Ilija je odjeven u ranije opisanu haljinu i plašt i potpuno je istog izgleda kao na centralnoj slici, samo što je ovdje prikazan nešto rezigniranog stava i pogleda. Pejzaž oko njega je prikazan vrlo lijepo i adekvatno situaciji: stjenovite strme obale s pećinom i rijetkim rastinjem, sve u svjetlijoj ili tamnijoj smeđoj boji. Pa i plavkasto nebo nagingje na smeđu boju, kao i rastinje s tamnozelenom podlogom.

4 slika: Susret proroka Ilije s udovicom iz Zarfata: Ὁ Ἡλίας ε·η····ο της χ···ς,

Sl. 3. Detalj ikone proroka Ilije iz god. 1774: Iliju hrani gavran i susret Ilije s udovicom iz Zarfata. Zbirka Srp. prav. crkvene opštine u Sarajevu

Na cesti pred gradom koji se ističe u pozadini stoji sv. Ilija u svojoj već opisanoj nošnji i izgledu sa mladom i lijepom ženom koja lijevom rukom vodi dječaka a u desnoj nosi naramak drva (Sl. 3). Žena ima na sebi tamnocrvenu haljinu i haljetak do koljena svjetliječrvene boje. Glavu je pokrila tamnosmeđom maramom. Sve je na njoj izvezeno zlatnim koncem. Ilija, kao iznenađen, ispružio je obje ruke prema njoj. Pejzaž oko njih je crvenozute boje (pjeskovit sa nešto zelenila sprijeda).

5 slika: Prorok Ilija oživi sina udovice: *Ἀνέστισεν τὸν υἱὸν τῆς χηρᾶς*

Zgrada žućkaste boje s malim krilom pokrivena ćeramidom sa dva prozora na katu i velikim ulaznim vratima. Okolo žućkasto tlo. Pozadi nebo prljavosmeđe boje. U prvom planu (pred kućom) vidi se prosto skovana postelja žućkaste boje. Na njoj leži dječak sklopljenih očiju, prekrštenih ruku na grudima. Pod glavom mu je jastuk crne boje izvezen zlatom. Dječak je do pojasa pokriven crvenim jorganom, a inače je go. S druge strane postelje do uzglavlja stoji ista žena što smo je vidjeli na gornjoj slici, podnmljena desnom rukom (kao u žalosti), dodirujući lijevom rukom glavu mrtvog dječaka. Kod podnožja postelje kleči prorok Ilija, podignute glave i ruku ispruženih gore (molitva). Obučen je kao ranije.

6 slika: Sadržaj neutvrđen, možda susret proroka sa Ovadijom: *Ὁ Ηλιας εστο·α·πὸν·τησεν τὸν σωδ·ὄν τὸν σοφ . .*

U pejzažu žućkastosmeđe boje sa prljavoplavkastim nebom stoji Ilija u živom razgovoru sa nekom osobom u crvenom plaštu i tamnosmeđoj haljini, duge kestenjaste kose, brade i brkova sa oreolom oko glave — kako se dalje prikazuje prorok Jelisija (Sl. 5). Prema tekstu, a i zbog toga što iza ove slike slijedi susret Ilijin s kraljem Ahavom, ovdje moramo pretpostaviti susret Ilijin s Ovadijom, upravnikom kraljevskog dvora. Samo

Sl. 4. Prorok Ilija oživljava sitna udovice iz Zarfata. Detalj ikone proroka Ilije iz 1774 godine. Zbirka Srp. prav. crkvene opštine u Sarajevu

je, možda, slikar zamijenio ovoga Ovadiju sa prorokom Ovadijom (5 vijek prije naše ere) pa mu je dao i oreol oko glave.

7 slika: Susret Ilije i kralja Ahava: *προῦπαντούμενος ὑπὸ ἁχάα . .*

U lijepom svjetlosmeđem brdovitom pejzažu, kraj rijeke, Ilija, stojeći s lijeva, gestikulira rukama ispruženim prema kralju koji, sav u zlatnom oklopu sa visokom zlatnom kacigom, jaše na konju (Sl. 5). Kralj je sijed čovjek duge kose, brade i brkova. Ima po oklopu sagion smeđe boje. Ispružio je jednu ruku prema proroku. Konj je crvenkastomeđe boje. Propeo se na stražnje noge.

8 slika: Ilija zapali nebeskom vatrom žrtvenik: εφερε πύρ εἰς οὐρανοῦ . . .

U istom pejzažu kao gore stoji u prvom planu žrtvenik sa žrtvom (oderani junac). S lijeva kleči Ilija, podignute glave i ruku ispruženih prema nebu. U rukama drži razvijen svitak sa prigodnim tekstom: κα . . ὁ τῶν (δυνάμεων). S desna stoji kralj u istom oklopu i šljemu kao gore. Do njega, zgureni, prestravljenih pogleda, kriju se iza žrtvenika četiri Vaalova proroka. Oni su odjeveni naizmjenično u duge crvene i smeđe haljine. Gore u vrhu slike vidi se segment neba, oivičen dvjema bijelim linijama. Iz njega sipa prema dolje na žrtvenik vatra u vidu tankih crvenih linija. Nasuprot njima, vide se plamenovi kako ližu od žrtvenika prema gore.

9 slika: Ilija kolje sveštenike srama (= Vaalove): φονεῦσαν τοὺς ἱερεῖς αἰσχυνῆς

U donjem lijevom uglu leže mrtvi ljudi, obučeni u duge crne haljine sa širokim crvenim porubima. Među njima se ističe u prvom redu preklan sasvim mlad čovjek. U desnom donjem uglu kleči prorok Ilija nagnut nad jednim mlađim čovjekom, kratke smeđe brade i brkova, koji leži nauznak. Ilija ga drži lijevom rukom za rame, a desnu mu je proturio ispod vrata koljući ga velikim nožem. Iz vrata kao da mu šiklja krv. Iznad te scene i poklanih ljudi, u drugom planu slike, kleči jedan sveštenik, vezanih ruku sprijeda, prestrašenog pogleda. Iznad njega stoji više vojnika

Sl. 5. Detalj ikone proroka Ilije iz god. 1774: susret proroka Ilije sa Ovadijom (?), susret proroka Ilije sa kraljem Ahabom i grčki tekst na svitku iz glavne slike. Zbirka Srp. prav. crkvene opštine u Sarajevu

strogog izgleda, svi pod oružjem, u zlatnim oklopmima i visokim šljemovima. Na desnoj strani u istom planu slike vidi se kralj sa pratnjom — jednako obučen kao i ranije. Pozadina je nebo prljavozelenkaste boje koja naginje na smeđe (Sl. 6).

Sl. 6. Detalj ikone proroka Ilije iz 1774 godine: Ilija kolje sveštenike Baalove, i prorok u pećini kod Ber-Sebe. Zbirka Srp. prav. crkvene opštine u Sarajevu

10 slika: Zaspalog Iliju pod drvetom budi anđeo: κοιμηθ . . ὑπο του φυτου εγειρε αυτον υπο του αγι

Ilija sjedi u pećini kao da se odmara. Kraj njega je hljeb i jedna posuda s visokim vratom. Ozgo slijeva slijeće anđeo s palicom kojom dotiče grljak posude (Sl. 6). Obrada pećine i okolice kao i gore.

11 slika. Ilija rukopolaže Jeliseja za proroka: χριών τον ελλισσαιε εις προφητην

Jelisijsje u crvenom plaštu i tamnosmeđoj haljini skrušeno kleči pred prorokom Ilijom koji se nagnuo nad njega, držeća mu na glavi svoju desnu ruku a lijevu na ramenu. Do njih na desnoj strani slike vidi se Jelisijev otac s jarmom volova. I on ima smeđu haljinu i crven plašt, obavijen oko pojasa. Volovi su sive boje. Pozadina nije vidljiva, jer je taj dio slike vrlo potamnio.

Jelisijsje nema oreola.

12 slika. Ilija pobi dva pedesetara nebeskom vatrom: εφερε πυρ εξ ουρανου και κατεκαυσε διω πεντεκονταρχους

Ilija je prikazan na desnoj strani slike, u stjenovitom pejzažu, ispruženih ruku prema vojniku, koji, pogođen ozgo vatrom, leži na zemlji i prestrašeno gleda Iliju. Do njega se vide fragmentarno i drugi pali vojnici. Oklopi i kacige su zlatni kao i ranije. Vatra iz neba prikazana je gustim tankim crvenim linijama.

13 slika. Ilija i treći pedesetar (natpis nečitak).

Ilija sjedi na stijeni (brdu?) s desne strane slike. Dolje pred njim kleči pedesetar u zlatnom oklopu i šljemu. Ispod oklopa vidi mu se crvena haljina, a preko njega crni sagion. Iza pedesetara vidi se još nekoliko vojnika kako leže ili kleče. I oni imaju zlatne šljemove. Ilija drži ispružene ruke prema njima. Ozgo prema Iliji slijeće anđeo. Pozadina nije jasna.

14 slika. Ilija se sastaje sa kraljem Ahasjom (natpis nečitak).

Kralj u zlatnom oklopu i šljemu sa crvenom haljinom i crvenim sagionom sjedi na zlatnom prijestolju pod baldahinom sa crnom zavjesom. Kralj ima kestenjastu kosu, bradu i brkove. Drži u desnoj ruci zlatno žezlo dok je lijevu ispružio prema Iliji, koji je također ispružio obje ruke prema njemu. Scena se odigrava u dvorani sa stupovima koji su spojeni lukovima svjetlosmeđe boje.

15 slika. Ilija udara vodu Jordana: παταξας τη υηλοτη (ιορδαν)ην

Prorok, nagnut nad rijeku, udara po njoj svojim poznatim plaštem. Iza njega stoji prorok Jelisijsja u crnoj haljini preko koje je prebacio svoj crveni plašt, držeći desnu ruku u visini grudi, a

Sl. 7. Detalj ikone proroka Ilije iz 1774 godine: Ilija i kralj Ahasja (dolje), i prorok udara plastom rijeku Jordan (gore). Zbirka Srp. prav. crkvene opštine u Sarajevu

lijevu na pojasu. Čitava scena vidi se u smeđem štimungu zbog potamnijelog laka.

16 slika. Uznesenje Iliino: Η αν . . . ες Ηλιου

Prorok sjedi u kolima crvene boje u koja su upregnuti konji, također crvene boje. Prikazani su u živom galopu. Ilija se nagnuo iz kola prema proroku Jelisijsji koji se jedva nazire u donjem desnom uglu slike, pružajući mu svoj čarobni plašt desnom rukom, dok u lijevoj drži uzde. Ilija je samo u svojoj smeđoj haljini, a Jelisijsja obučen kao i ranije.

*

Iz gornjeg prikaza legende o proroku Iliji vidimo da je ona po broju slika vrlo opsežna, ali da joj manjka ilustracija jednog događaja, koji je propisan i poznatim grčkim priručnikom, i to

scena sa umnožavanjem brašna i ulja u kući udovice iz Zarfata. S druge strane ubacio je majstor naše ikone u njezine ilustracije više scena kojih inače nema ni u spomenutom priručniku ni u Sinaksaru. Tako scenu br. 1 sa naše ikone (Rođenje Ilijino), scenu br. 6 (Ilija sreća Ovadiju), scenu br. 13 (Ilija i treći pedesetar) i scenu br. 2 neodređenog sadržaja, iz čega bi se moglo zaključiti da se majstor ove ikone služio uglavnom Biblijom i da je pripadao crkvenoj hijerarhiji.

Spomenuti grčki priručnik propisuje u svemu jedanaest slika za ilustraciju legende o proroku Iliji, i to: 1. Iliju hrane gavranovi, 2. Ilija umnoži brašno i ulje udovice, 3. Ilija uskrsnu sina udovice, 4. Ilija se susreće sa Ahavom, 5. Ilija zapali žrtvu nebeskom vatrom, 6. Ilija ubija sveštenike grijeha, 7. Zaspalog Iliju probudi anđeo, 8. Ilija rukopolaže Jelisiju za proroka, 9. Ilija ubija vatrom dva pedesetara, 10. Ilija udara svojim plaštem po rijeci Jordanu, 11. Uznesenje Ilijino, a Ohridski prolog: 1. Rođenje proroka Ilije, 2. Ilija upali žrtvu nebeskom vatrom, 3. Ilija umnoži brašno i ulje udovice iz Sarepta, 4. Ilija uskrsnu sina udovice iz Sarepta, 5. Susret Ilijin sa kraljem Ahavom, 6. Ilija rukopolaži Jelisiju za proroka, 7. Ilija rastavi vodu rijeke Jordan, 8. Uznošenje Ilijino na nebo.

Prema gornjem jasno je, kao što smo i pretpostavili, da je naš slikar dobro poznao sadržaj Biblije i svoju legendu o proroku Iliji crpio uglavnom otud.

*

Sudeći po obradi glavne figure, u prvom redu, pa onda ostalih figura i pejzaža, majstor opisane ikone poznao je dobro i način slikarskog izražavanja zapadne škole, koji i dominira u izgradnji opisane ikone. Naš majstor crta uglavnom kao i slikari zapadne škole, upoznat je sa anatomijom i perspektivom. To je, uostalom, pojava koja se zapaža od polovice XVIII vijeka kod mnogih atonskih slikara i grafičara, grčkih i naših slikara u Primorju, a naročito u Vojvodini.

Ipak, naš majstor se služi u osnovi tradicionalnim načinom rasporeda prostora u svojoj kompoziciji, pozlaćivanjem, korišćenjem svitaka, natpisima iznad scena, a naročito modelovanjem izvjesnih dijelova glavne figure tankim bijelim linijama, u čemu je pravi vještak. Odstupa na mjestima i od primjene naučne perspektive i služi se ikonografskom (prorok i kralj na konju). Pravo-pis mu je slab, a služi se i ligaturama.

U tehničkim manipulacijama nije slikar na visini ranije tehnike: njegova tempera boja nije čista jajna tempera, odnosno nije tempera koju

su naši ikonografi redovno upotrebljavali. Boja na opisanoj ikoni popušta pod pritiskom čeličnog skalpela, elastična je i žilava, što joj je svakako neka prednost, ali je lako otopiva i pod kratkotrajnim djelovanjem razblaženog alkohola (86°), pa i terpentinskog ulja, što nije slučaj kod jajne tempere zbog čega će čišćenje ove slike biti vrlo otežano. Svojestvo manje otpornosti boje na našoj ikoni uzrokom je i lako propadanje natpisa nad pojedinim scenama i na glavnoj figuri, jer su oni nanoseni na blistavu pozlatu na kojoj se teško održava i sama jajna tempera.

Ni gipsov temelj, na kome je naš majstor izveo svoju sliku, nije čvrst kao inače što su temelji na našim starijim ikonama. Njegova konsistencija nije svuda ista, te se na mjestima mrvici i otpada, ili se samo boja nad njim ljuska, jer nema dovoljno ljepljivosti, iz čega bi se dalo zaključiti da su boje našega slikara sastavljene na bazi voštane emulzije uz primjesu nekog drugog vezivnog sredstva.

Zrno nekih boja koje je upotrebljavao naš majstor, čini se da nije najfinije, jer se na većim plohamo ističu sitna srnca grubo mljevene boje, zato što su po dimenziji veća od primjese druge boje koja je finije mljevena, ali ta pojava može da bude prouzrokovana i neizglađenom površinom gipsovog temelja.

Slikareva paleta je dosta ograničena u pogledu broja boja; osim dvije crvene boje (cinober i grimiz), ostale su uglavnom zelena zemlja, smeđi oker, bijela i crna.

Natpisi u grčkom jeziku izvedeni su mješavinom kurziva i ustava lošim pravopisom.

Lak na slici je vrlo potamnio i zbog svog sastava upio se tako u boju kao da se s njom srastao, te će i to biti velika smetnja pri čišćenju površine pikturnog sloja.

Slika je izrađena na dasci tvrdog drveta, veličine 31 : 42.5 : 2.8 cm, od čega otpada na okvirić 1.5 cm, izveden u istoj dasci, tako da je nivo slike niži od njega za nekoliko milimetara. Okvirić je obojen po spoljašnjem rubu crvenom bojom, a po unutrašnjem prevučen zlatom (listići).

Šteta je za ovu lijepu i zanimljivu ikonu da je zbog raznih okolnosti, a u prvom redu od ranijeg dugovremenog uticaja vlage a i zbog svojih tehničkih nedostataka, i pored brižljive obrade, oštećena na mnogo mjesta. Naročito je odljuska-vanje sitnih djelića u toku, od čega su vrlo oštećene scene 1, 2, 9, 10, 11, 16, oreol glavne figure i skoro svi natpisi.

Slika je prilog crkvi nepoznatog darodavca iz vremena oko 1900.

DIE LEGENDE DES HL. ELIAS

Im obigen Artikel wird das Bild des Heiligen Elias aus dem Jahre 1774 mit seinem Portrat und den 16 Bildern aus seinem legendaren Leben beschrieben. Das Bild ist daher ein sehr seltenes Exemplar, da es an Anzahl der Szenen auch das griechische Handbuch für Ikonamalerei sowie auch die Sinaksar übertrifft. Aus der Bibel ist bekannt dass der Hl. Elias im IX.

Jahrhundert vor der neuen Aera zur Zeit des Königs Achab und seines Sohnes Achasje lebte mit denen er erbitterte Kampfe für die Anerkennung Jahves als Gott Israels führte. Eben diese Kampfe illustrieren die Szenen des erwähnten Bildes das auf einer Tafel aus hartem Holz von der Grosse 31 : 42,5 : 2,8 cm in Temperafarben gearbeitet ist.

LA LÉGENDE DU SAINT ÉLIE

Dans l'article qui précède on décrit la peinture du St. Élie, qui date de 1774, avec son portrait et seize scènes de sa vie légendaire. La peinture est, par conséquence, un très rare exemplaire car par nombre des scènes elle surpasse aussi bien le manuel grec pour la peinture des icônes que le Synaxaire (recueil abrégé de la vie des saints dans l'Église grecque). Comme on le sait de la Bible St. Élie a vécu au neu-

vième siècle av. J. C. à l'époque du roi Achab et de son fils Achasïa avec lesquels il luttait impétueusement pour la reconnaissance de Iahvé pour dieu israélite. C'est justement cette lutte qu'illustrent les scènes de la dite peinture qui est peinte à la détrempe sur une planche de bois de fer. La hauteur de l'icône est de 42,5, la largeur de 31 et l'épaisseur de 2,8 cm.

MARKO VEGO

PLOČA SA ĆIRILSKIM NATPISOM I LIKOM Sv. PETRA IZ STONA

Revizija čitanja natpisa

Čitanje ćirilskog natpisa na ploči sa likom sv. Petra iz Stona nije dosada u nauci riješeno, što je već odavno trebalo učiniti. Zato se ukazala potreba za revizijom čitanja toga natpisa jer je on od velike važnosti za našu epigrafiku kao i za druge naučne discipline. Rješenjem njegova čitanja dobićemo čvrst oslonac za utvrđivanje starosti drugih poznatih i nepoznatih najstarijih natpisa s teritorija Humske Zemlje i Travunije, jer su ove dvije oblasti bile bogate srednjovjekovnim natpisima.

Na čitanje natpisa na ploči sa likom sv. Petra iz Stona dvaput se osvrnuo u svojim radovima Vid Vuletić-Vukasović, ali nije postigao željene rezultate, što se vidi po transliteraciji i transkripciji koju je dao. Zato njegovi radovi o tome nemaju nikakve naučne vrijednosti, nego su samo golo obavještenje. On je izmišljao pojedine riječi u natpisu i tako došao do pogrešnih zaključaka o ktitoru crkve sv. Petra i o majstoru spomenika s natpisom. Pri prvom objavljivanju ovoga natpisa Vuletić-Vukasović nije donio fotografiju spomenika, dok je to učinio drugi put. Njegova fotografija spomenika nije upotrebljiva za nauku.¹

Na Vuletićeve radove se osvrnuo Fr. Radić donoseći bolju transkripciju od njegove, ali se ni ona ne može primiti, jer ne odgovara u svim pojedinostima originalu.² Radić je, pobijajući Vuletićevo čitanje, naglasio da su slova natpisa na reljefu sv. Petra T, Ć, Z, O i K slična slovima s natpisa na dovratniku benediktinske crkve sv. Ivana u Poveljima na Braču (s kraja XII ili poč. XIII v.). On je naglasio da su u to vrijeme benediktinci na Braču upotrebljavali ćirilsko pismo.

Radić je u svom radu donio sliku natpisa sa likom sv. Petra, ali ona ne odgovara originalu. Iz fotografije se vidi da je spomenik nevjesto pre-

crtan i da su slova samovoljno izvlačena. Zato se ni Radićeva fotografija ne može primiti ni upotrijebiti za bilo koju naučnu disciplinu. Radić je, ipak, ustanovio da se ruševine crkve sv. Petra nalaze pri južnom kraju Stonskog polja i da je crkva imala tri broda, od kojih je srednji bio u obliku polukruga. Širina sačuvanih zidova 47 do 65 cm. Po priloženom tlorisu u Radićevu radu se vidi da su zidovi crkve djelomično sačuvani. Iz njegova rada proizlazi da je crkva sv. Petra sazidana krajem XII ili početkom XIII vijeka.

Vrijedno je ovdje spomenuti i rad dr. Z. N. Bjelovučića koji se intenzivno bavio istraživanjima starina u Stonu i na poluostrvu Pelješcu. Prilikom pregleda terena on se zadržao i na natpisu na reljefu sv. Petra pokušavajući da ga pročita. Tada je spomenik fotografisao i fotografiju objavio u svom radu, ali ni ta se fotografija ne može upotrijebiti pri naučnom radu. Izvučena slova i ornament sa spomenika nisu u skladu s originalom. On je pokušao, bez obrazloženja, da da i vrijeme urezivanja natpisa stavljajući ga u period XII—XIV vijeka.³

Budući da nijedan stručnjak, koliko je nama poznato, nije ulazio u detaljnu analizu ovog natpisa, smatramo da je vrijeme da se i to uradi da bi se natpis mogao upotrebljavati u nauci. Zato ćemo pokušati da pročitamo natpis, analiziramo grafiju njegovih slova, odredimo stil ukrasa i vrijeme urezivanja natpisa.

Treba napomenuti da je natpis donedavno bio uzidan u trijem pred crkvom sv. Anuncijate blizu grada Stona gdje mu je prijetila opasnost od propadanja. Zbog toga je, prije nekoliko godina, spomenik izvađen iz trijema i smješten u Crkveni muzej u Stonu (Sl. 1).

Opis spomenika. Ploča je od dosta mekog kamena; duga je 66 cm, široka 49 cm a debela 6 cm. Promjer aureole sv. Petra je dug 38

¹ Vid Vuletić-Vukasović, *Viestnik hrv. ark. dr.* 1885 (VII), br. 3, 72—73; *Dubrovnik-Kalendar* 1898 (II), 169.

² Fr. Radić, *Starohrv. prosvjeta* 1898 (IV), br. 3, br. 4, 141—143.

³ Dr. Bjelovučić N. Z., *Povijest Poluostrva Rata (Pelješca)*, Split 1921, 54.

cm a širina kružnog prstena 9—10 cm. Reljef kružnog prstena i glave je dubok oko 3 cm, a ruku oko 5 cm. Razmak između lakata je 36 cm.

U svetiteljevoj aureoli je, suprotno starim pravilima, urezan niz gustih geometrijskih motiva u pleteru, od kojih su tri veća scolika sa po dvije spirale savinute unutra, bez zadebljanih okca na krajevima, smještene ispod scolika motiva. Ispod tih spirala s desne i s lijeve strane pokraj desnog i lijevog uha stilizovana je geometrijska figura sa dva drška u obliku uglova, a drška produžena prema gore povezana je arkadicom (rombom) smještenom u sredini scolikog motiva. U scolikom motivu nad svetiteljevom glavom nema motiva arkadice niti dva ugla nego samo jedan.

Čitav niz geometrijskih motiva je dosta duboko urezan, ali ne izlazi iz ravne površine kao i drugi motivi s ploha iz ranosrednjovjekovnog perioda. Bridovi prutića nisu potpuno oštri, nego se pomalo zaobljuju. Cjelokupna stilizacija motiva u aureoli čini jedan ornament. Ipak, aureola nije u proporciji s drugim dijelovima tijela. Motivi nisu uvijek ni jednaki ni simetrični. Njihova izrada je rustična, bez finesa.

Na svetiteljevoj glavi ispod aureole vidi se kapa bez izrade ukrasa, stilizovana u obliku kalote karkvu i danas susrećemo kod starijih žena u Hercegovini.

Klesar je jako naglasio brkove i bradu. Veličina ušiju i očiju nije proporcionalna.

Svetitelj je obučen u haljinu u dva dijela (lat. cappa); gornji dio haljine ide od trbuha do pod bradu, a odijeljen je pojasom od drugog dijela haljine. Gornji dio haljine se raskopčavao po sredini ovratnika bez velikih puceta. Rukavi gornje haljine su djelomično izrađeni na narukvicama.

Na prsima se vidi knjiga (evanđelje) položena na četiri prsta lijeve ruke, a poduprta palcem. Na koricama knjige su urezana tri krstića latinskog oblika, kakvi su upotrebljavani u Dalmaciji kroz čitav period ranog srednjeg vijeka. O lijevu ruku su obješena, po katoličkom običaju, dva ključa, znak vlasti sv. Petra: jedan, manji, s tri zupčanika, a drugi, veći, sa četiri.

Pokraj aureole s desne strane ispod dijela monograma urezan je latinski krst istog oblika kao što su oni na svetiteljevoj knjizi.

Svetitelj se naslonio na nisku stolicu čiji gornji kraj ima oblik savijenog smotka ukrašenog kolutovima. Da li taj smotak prikazuje naslonjač od drveta ili sukna, teško je reći. Čini se, prema kolutovima na smotku, da je naslonjač bio od drveta, odnosno, da je prikazana drvena stolica. Ako pogledamo u Miroslavljevo evanđelje, naći ćemo priličan broj svetačkih i drugih slika sa ukrasom stolica. Oblik njihovih stolica je vrlo sličan našoj stolici, te se i ta činjenica može uzeti kao jedan od dokaza da je i ova stolica na reljefu sv. Petra rađena u romanskom stilu, u XII vijeku.

Spomenuli smo da se u našem ornamentu na plohi aureole pojavljuju arkadice (rombovi) slične

Sl. 1 Kip sv. Petra iz Stona

onima sa ulomka iz Rogačića kod Sarajeva (XII v.) s tom razlikom što su naše pomalo izdužene, rustično stilizovane. Scoliki motivi spomenika slični su skoro istim motivima na ulomku iz sv. Stjepana u Dubrovniku (XII v.), stilizovani sa dva prutića kao znak prelaza k romanici. Analogiju ovog motiva imamo i na ulomku iz grada Mistre u Grčkoj za koji je Karaman utvrdio da je iste umjetnosti kao i jedan ulomak iz Arheološkog muzeja u Splitu (XII v.), bez obzira na minimalne stilske razlike.⁴

Spirale našeg spomenika nemaju zadebljanih okca na krajevima kao ni oni sa ulomka iz Rogačića.

Po stilizaciji motiva na spomeniku sv. Petra iz Stona izgleda da je ova umjetnost klesarenja slična srednjobizantskoj skulpturi kada je Bizantija vladala po drugi put u našim krajevima pod žezlom cara Emanuela (1168—1180. god.). Izrada lika sv. Petra je rustična i pripada romanskom stilu, odnosno, prvim počecima romanike u južnoj Dalmaciji u periodu XII vijeka. To će se moći

⁴ I. Čremošnik, GZM 1053, N. S. VIII, 308; Lj. Karaman, Iz kolijevke hrvatske prošlosti, Zagreb 1930, Sl. 111 i Zbornik za umetnost zgodovine. N. V. Letnik V-VI, Ljubljana 1959, 181—183, Sl. 81, Sl. 82.

poblje potvrditi paleografskim, jezičnim i istorijskim momentima.

Čitanje natpisa. Na naš prijedlog, maketar Zavičajnog muzeja u Trebinju Stevan Kijac otputovao je u Ston da izradi negativ natpisa po originalu da bismo dobili dobar pozitiv. Po Kijčevu negativu odlio je natpis Ante Kučan tako da smo mogli ustanoviti pravilno slova i pojedine ukrase na spomeniku. Kad smo dobili odljevak našeg natpisa, ponovo smo ga kontrolisali i uporedili s originalom. Nakon tako izvršene revizije dobili smo slijedeći tekst: **СВУНИИ СКОРОНА ОБРАЗА**
СТОГО ПЕТРА БЖЕ ТИ ДАН ЗДРАВНЕ.

Analiza grafije slova i sadržaja natpisa. Na cijelim monogramom (IC—XC) se ne vidi znak skraćanja svetačkih imena nego samo na njegovom desnom dijelu (XC).

Na odljevku i originalu se vidi prvo slovo C riječi **СВУНИИ** (u kružnom prstenu), ali drugo slovo **Ѕ** nije dobro vidljivo jer je kamen na tom mjestu malo oštećen, naročito na mjestu gdje je ležao trbuh slova **Ѕ**. Račva od slova **Ѕ** se vidi dosta dobro tako da ne smijemo sumnjati u postojanje slova **Ѕ**. Mi smo očekivali da je iza slova C urezan debeli ili tanki poluglas (Ѡ, ѡ), ali na naše iznenađenje urezan je glas **Ѕ** tako da u tome vidimo prelaz poluglasa Ѡ ili ѡ u **Ѕ** mjesto u pravilno **А**. Tu se vidi jasan uticaj narodnog govora kakav se opaža i u tekstu Kulinove povelje.

Slovo **У** je urezano u najstarijem obliku kao i na ploči Kulina bana i na spomeniku s natpisom župana Pribilše iz Polica kod Trebinja.⁵ Istina, sličan oblik toga slova se pojavljuje i u bosanskim poveljama XIV vijeka. Time se utvrđuje konzervativizam u pisanju pojedinih slova.

Slovo **Н** je urezano kao i na natpisu župana Grda iz Polica kod Trebinja, porijeklom iz II polovine XII vijeka. Kosi potez toga slova ne ide do krajeva vertikalnog poteza kao i na Blagajskom natpisu kod Mostara (iz 1194. godine).

Slovo **К** je slično grafiji istog slova na Grdovu natpisu i na potpisu velikog župana Nemanje u ugovoru s Dubovnikom od 1186. godine.

Pisar je u imenici **СКОРОНА** legirao slovo O i P kao što je to ponegdje činio pisar natpisa župana Grda.

Slovo O našeg natpisa nije uvijek okruglo nego ponekad uglato urezano u obliku romba s vodoravnom i zadebljanom crtom na krajevima.

Slovo **З** je urezano u starom obliku s pet poteza a slovo **А** s trbuhom po sredini vertikalnog

poteza. Na isti način je slovo **А** pisao i pisar Grdova natpisa.

Vertikalni krajnji potezi slova T ne idu do kraja srednjeg vertikalnog poteza nego se ono oblikuje na isti način kao i na svim natpisima Huma i Travunije, pa i Bosne, u XII vijeku.

Slovo **Ж** je oblikovano pomoću štapića koncentriranih u jednoj tački, različito od oblikovanja istog slova na Grdovu natpisu. Ono je potpuno slično slovu **Ж** na Blagajskoj ploči.

Potezi slova **А** idu vertikalno preko vodoravne crte tako da vodoravna crta ne prelazi mimo vertikalne poteze kao i na natpisu župana Grda. To je varijanta pisanja slova **А** u XII vijeku, različita od one na Kulinovoj i Blagajskoj ploči.

Od slova B su trbusi jednaki i sastaju se u sredini vertikalnog poteza. Njegovo oblikovanje odgovara istom slovu na Kulinovoj ploči i na Grdovu spomeniku.

Pisar je za skraćivanje sakralnih imena upotrijebio pravilno znak skraćivanja, i to u riječima: **СТОГО** i **БЖЕ**. On je nad riječi **ЗДРАВНЕ** stavio znak skraćivanja iako za to nije imao potrebe. To je on učinio da mu i u tome bude simetrija s pisanjem riječi u istom redu, na suprotnoj strani. U skraćivanju sakralnih imena pisar se držao najstarijih pravila o kraticama koja su vrijedila u vrijeme pisanja najstarijih slovenskih rukopisa.

Formulacija na kraju natpisa **БЖЕ ТИ ДАН**
ЗДРАВНЕ je potpuno jednaka onoj na natpisu župana Grda, a slična krajnjem dijelu teksta na Kulinovoj ploči.

Iz date analize o grafiji slova natpisa možemo zaključiti da naš natpis nije stariji od druge polovine XII vijeka.

Jezične osobine natpisa. Oblik glagola **СВУНИИТИ** se pojavljuje i u Suprasalskom kodeksu iz 11. vijeka. Izrazom **СВУНИИ** klesar je želio naglasiti da je ploča samo izrađena, pripremljena za izradu lika sv. Petra i natpisa. Riječ **СКОРОНАТИ** došla je prvotno od latinskog glagola *coronare* (imenica *corona*) i odnosi se na izradu cjelokupnog lika (obraza) sv. Petra. Ovdje se ne radi o imenu majstora Skorona jer takvih imena nema u srednjem vijeku nego o kovaču (= skorona).

U našem slučaju imenica **ОБРАЗЪ** ne može se odnositi jedino na urezivanje natpisa. Izraz **СКОРОНА ОБРАЗЪ** mjesto **СКОРОНА ОБРАЗЪ** dokazuje da je natpis vrlo star i da ga je pisao majstor porijeklom iz primorskih krajeva bliže Dubrovniku gdje se upotrebljavala ćirilica uz latinski i talijanski jezik. Čini se da je majstor živio upravo u Stonu gdje su stanovali pretežno Sloveni.

⁵ Natpis župana Pribilše ma nadgrobnom spomeniku je bio donedavno u Policama kod Trebinja. Sada je u Zavičajnom muzeju u Trebinju. To je isto učinjeno i s Grdovim natpisom.

U Suprasalskom kodeksu i Ostromirovu evanđelju (XI v.) upotrebljavala se riječ **ОБРАЗА** mjesto mlađe **КНПЪ**.

Majstor je urezao izraz **СКОРОНА ОБРАЗА** po običaju južnog govora mjesto **СКОРОНА ОБРАЗА**.

Po pisanju glagolskog oblika **СЪУИНИ** i upotrebi stare imenice **ОБРАЗА** mjesto mlađeg oblika **КНПЪ** može se vrlo vjerovatno tvrditi da naš natpis nije mlađi od XII vijeka. Tada je narodni jezik (uticao u većoj mjeri na pisanje i izgovor pojedinih riječi kao što je to slučaj u Kulinovoj povelji i na Humačkoj ploči. Time ne mislimo reći da se taj uticaj nije osjećao i prije XII vijeka, ali za to nema dokaza na bosansko-humskim natpisima, osim, možda, na Humačkoj ploči.

Istorijski momenti. Da bismo i s istorijske strane osvijetlili vrijeme pisanja natpisa i zidanja crkve sv. Petra u Stonu, potrebno je izložiti nekoliko istorijskih podataka o Humu u periodu XII vijeka.

Poznato je da je u prvoj polovini XII vijeka Hum pripadao Dukljanskoj kraljevini i da su upravo u to doba borbe oko dukljanskog prijestolja bile česte i žestoke tako da se ne može govoriti o većoj kulturnoj djelatnosti. Nastupanjem na humsko prijestolje kneza Dese ekonomski razvoj i državna sigurnost pod žezlom cara Emanuela se povećala i građevinska djelatnost poprimila druge oblike. Tada se na Mljetu zidao samostan sv. Marije (1151. g.), razvijalo prijateljstvo s dubrovačkim knezom i katoličkom crkvom. Te prijateljske veze s Dubrovnikom i katoličkom crkvom održali su i Nemanjići izuzevši period 1180—1186. godine. Papa Klement III se obraćao Nemanji i njegovoj braći preporučujući dubrovačkog nadbiskupa Bernarda, 25. nov. 1189. godine. To prijateljstvo se još više pojačalo poslije ugovora kneza Miroslava i dubrovačkog kneza, 1190. godine.

U II polovini XII vijeka izgradili su Nemanjići mnogo crkava u Raškoj i Humu. U to vrijeme je apostol Petar bio mnogo poštovan od strane naših vladara i crkvenih dostojanstvenika jednog i drugog obreda. Zbog toga se može, pored ostalog, pretpostaviti da je tada sagrađena crkva sv. Petra u Stonu, spomenuta u XIII vijeku.

Upotreba ćirilskog pisma na natpisu s likom sv. Petra u Stonu ne može se bez poteškoća dovesti u vezu s pretpostavkom da su crkvu sv. Petra u Stonu sagradili pravoslavni stanovnici grada Stona i okolice 1219—1333. godine jer sv. Sava ni njegovi zahumski episkopi teško su mogli dozvoliti da se kip sv. Petra postavi u crkvu sv. Petra ukoliko bi ona bila pravoslavna. S druge strane, malo je vjerovatno da su pravoslavni zahumski episkopi iz Stona dozvolili građenje katoličke crkve sv. Petra o kojem šute domaći izvori XIII vijeka. Nadalje, crkva sv. Petra nije mogla biti sazidana ni u vrijeme dubrovačke vladavine

u Stonu (od 1333. god.) jer ni Dubrovčani nisu dozvoljavali na svom teritoriju upotrebu ćirilice u katoličkim crkvama nego jedino upotrebu latinskog jezika.

Iz date analize istorijskih događaja u Humu i Stonu može se dosta sigurno isključiti zidanje crkve sv. Petra i postavljanje njegova kipa u njoj u vrijeme postojanja pravoslavne episkopije u Stonu i u vrijeme dubrovačke vladavine u Stonu u XIV vijeku kada je uvođenje katoličke vjeroispovijesti u Stonu bilo intenzivno i uspješno. Zato se sa istorijskog stanovišta naš natpis i zidanje crkve sv. Petra mora staviti u vrijeme prije 1219 godine.

ZAKLJUČCI

1. Ornamentika rustične izrade na ploči s natpisom i likom sv. Petra iz Stona pripada najvjerovatnije uticaju srednjobizantske skulpture iz II polovine XII vijeka u vrijeme vladanja cara Emanuela u našim krajevima (1168—1180).

2. Grafija slova ovog natpisa i formulacija na kraju njegova teksta je skoro ista kao na natpisu trebinjskog župana Grda (iz II pol. XII v.), pa i na natpisima iz Huma i Bosne u II polovini XII vijeka.

3. Jezični izrazi **СЪУИНИТИ** i imenica **ОБРАЗА** vuku svoje porijeklo iz vremena pisanja starih slovenskih rukopisa, napr. Supralskog i Ostromirova, oba iz XI vijeka. Natpis je u svom tekstu doživio uticaj narodnog jezika, naročito u riječi **СЪУИНИ** koja dolazi mjesto starog oblika **СЪУИНИ**.

4. Po izrazu **СКОРОНА** može se dosta pouzdano tvrditi da je pisar našeg natpisa živio u Stonu ili u dubrovačkoj okolini gdje je latinski jezik bio u upotrebi u mnogim crkvama i kancelarijama u XII vijeku i talijanski u kancelarijama. Skorona je isto što i kovač iz ćirilskih natpisa.

5. Činjenica da je u crkvi sv. Petra u Stonu stajala ploča s likom sv. Petra i s ćirilskim natpisom dosta jasno govori da su pojedini svećenici u Stonu upotrebljavali u privatnom životu ćirilsko pismo a možda i slovenski jezik u liturgiji (misi).

6. Reljef sv. Petra s natpisom je mogao, iako ne isključivo, stajati skoro jedino u katoličkoj crkvi koja je poštivala svetačke kipove. Zato se može priličito sigurno zaključiti da su crkva i lik sv. Petra na ploči bili katoličkog porijekla.

7. Crkva i kip sv. Petra u Stonu su pripadali drugoj polovini XII vijeka, a najdalje, do kraja druge decenije XIII vijeka.

Napomena:

Talijanski glagol *scoronare* ima suprotno značenje nego mu je dao klesar našeg natpisa. Klesar je imenicom *skorona* naglasio da je oklesao i izradio lik sv. Petra. Tako se iz natpisa vidi uticaj talijanskog jezika i dalmatinsko porijeklo samog klesara — skorone.

DIE TAFEL MIT DER ZYRILLISCHEN INSCRIFT UND DEM BILDNIS DES HEILIGEN PETRUS AUS STON

Das Entziffern der Inschrift auf der Tafel mit dem Bildnis des Hl. Petrus aus Ston ist bis heute von der Wissenschaft noch nicht gelöst worden, was längst schon hätte geschehen sollen. Es besteht daher die Notwendigkeit zur Revision der Entzifferung dieser Inschrift da sie von grosser Wichtigkeit für die slawische Epigraphik sowie auch für andere wissenschaftliche Disziplinen ist.

Mit der Entzifferung kann eine sichere Stütze zur Feststellung des Alters anderer bekannter und unbekannter ältester Inschriften aus dem Gebiet der Humska Zemlja und Travunija erhalten werden.

Mit der Entzifferung der Inschrift auf der Tafel mit dem Bildnis des Hl. Petrus aus Ston befassten sich Vid Vuletic—Vukasovic, Fr. Radic und Z. Bjelovucic doch gelang es ihnen nicht eine richtige Transliteration und Transskription zu geben. Sie versuchten die Zeit, zu der das Einmeisseln dieser Inschrift erfolgte, zu bestimmen, doch liessen sie die Analyse der Ornamente, die sich auf dem Denkmal befinden, ausser Acht.

Die Tafel mit der Inschrift und dem Bildnis des Hl. Petrus befand sich in den Ruinen der Kirche des Hl. Petrus in Ston, und sie ist heute im Kirchenmuseum von Ston (Dalmatien) untergebracht.

Das Relief des Bildnisses des Hl. Petrus ist 3—5 cm tief. Die Ausarbeitung der Aureole um den Kopf des Heiligen ist roh, ohne Proportion und Symmetrie. Es hat den Anschein, dass das Denkmal ein einheimischer Meister aus Ston oder der Umgebung von

Dubrovnik gearbeitet hat. Der Stilisierung des Ornamentes und der Form des Motives entsprechend kann geschlossen werden, dass diese Skulptur im romanesken Stil gearbeitet ist nach Muster der mittelbyzantinischen Kunst die in Dubrovnik und Split im XII. Jahrhundert angetroffen wird. Die gesamte Ausarbeitung des Denkmals erinnert an die byzantinische Kunst der zweiten Hälfte des XII. Jahrhunderts, als auf unserem Gebiet der byzantinische Kaiser Emanuel herrschte.

Die Inschrift auf der Tafel lautet wie folgt: Sučini, skorona obraza (sve)togo Petra, B(o)že ti dai zravie!

Die Graphik der einzelnen Buchstaben ist beinahe identisch mit den Buchstaben der Inschriften aus der zweiten Hälfte des XII. Jahrhunderts, die auf den bosnisch-herzegowinischen Denkmälern angetroffen werden.

Das Denkmal befand sich in einer Kirche in der wahrscheinlich die slawische Sprache angewendet wurde. Der Charakter des Denkmals ist katholisch wie es auch die Kirche des Hl. Petrus von Ston war.

Die sprachliche Orthographie gehört der Zeit vor dem XIII. Jahrhundert an.

Auf Grund der angegebenen Analyse über die Palaographie, der Sprache und die Ornamente auf dem Denkmal kann unbedingt behauptet werden, dass die Inschrift in der zweiten Hälfte des XII. Jahrhunderts eingemeisselt wurde, auf alle Fälle aber vor dem Jahre 1219.

TABLET WITH INSCRIPTION IN THE CYRILLIC ALPHABET AND ST. PETER'S IMAGE FROM STON

An inscription which is written in the Cyrillic alphabet on a tablet with the image of St. Peter from Ston is very difficult to read; in fact to this day nobody succeeded to read it, although it should be done earlier. The inscription is of great value for the Slav epigraphy and for history as well; therefore demands for fundamental revision of this inscription are very acute.

The original of the tablet with the inscription of St. Peter is placed in the church museum at Ston; many years ago it was laid in Sv. Peter's church in the Ston Field.

St. Peter's image is made with no proportion and symmetry, quite rustically. Judging by ornamentation,

which is stylized, and forms of motives, it can be concluded that sculpture was made in the Romanic style; it looks like some monuments in Dubrovnik and Split from the XII century which were made in the Middle Byzantine style.

This is the inscription: Sučini, skorona (make) obraza (the image) svetoga Petra (of St. Peter). Bože ti dai zdravije (Oh, Lord, give, us health).

According to the paleographic and language analysis and ornamentation on the monument, it can be concluded that the Ston inscription was engraved in the second half of the XII or in the first two decades of the XIII century.

STEĆCI U OPLIČIĆIMA

Opličići su veće seosko naselje u Dubravama koje je smješteno u području između rijeke Bregave i ceste Stolac—Mostar, upravo između sela Prenja, Crnića i Domanovića, oko 12 km jugozapadno od Stoca. Od mjesta Podkosa na cesti Stolac—Mostar južno se odvaja seoski kolski put kojim se za 45 minuta hoda dođe do nove zgrade

Osnovne škole i centra sela. Tu je bogato vrelo žive vode Petrovnik koje za ovaj kraj znači veoma mnogo. U neposrednoj blizini se na više mjesta u grupama i grupicama nalaze srednjovjekovni nadgrobni spomenici-stećci čiju sam evidenciju i obradu obavio u aprilu 1957 godine.

Na lokalitetu Ploče, na zemlji porodica Hardomilja i Jeftića, oko 200 m južno od puta koji prolazi pored škole i crkve, na humci i na gredi koja se od nje zapadno spušta prema potoku, situirana je nekropola od ukupno 61 stećka. Veći broj stećaka je utonuo u zemlju i nagnu se. Inače su skoro svi postavljeni u pravcu zapad-istok i u redovima koji stoje okomito na tu liniju. Jedan odvojak seoskog puta presjekao je nekropolu, a osim toga uza same stećke sagrađene su četiri kuće Hardomilja koje su pokvarile izgled i cjelinu nekropole a vjerovatno i uništile izvjestan broj spomenika.

Prilaže se skica terena i rasporeda stećaka nekropole.

Najprije bih želio da dadem osnovne podatke o najinteresantnijim spomenicima. Pri tome polazim od istočnog i najistaknutijeg dijela nekropole.

Kao broj 1 zabiljen je dosta dobro obrađen i očuvan veliki sanduk (165 X 108 X 48 cm) sa postoljem (240 x 182 x 20 cm). Na južnoj bočnoj strani ovaj spomenik ima urezan natpis koji glasi: † АСЕ ЛЕЖИ ІСНЕЗ(Ъ) РАДИОИ □ЛАТИСО□НЬ С ТОИ □РИМЕ НАИБОЛИ МШЖ С ДШРА□АХЪ ВІХЪ. (Sl. br. 1). Na zapadnoj čeonj strani plastično je prikazana scena u kojoj lav napada na srnu koju s druge strane goni pas. Iznad scene je urezan ovakav natpis: (МШ) □РЕВ(А)ЛА□Ъ СЕН СЪУ(Е) ГРШВАУЪ ІСО□АУЪ. Natpise i scenu sa lavom objavio je Dr. Ćiro Truhelka 1895 god.¹ Od tada do danas su neka slova oštećena, kao, napr., prva slova natpisa sa zapadne strane. Inače je natpis tada dobro pročitao. (Sl. br. 2).

¹ Dr. Ćiro Truhelka, Starobosanski natpisi, Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo, 1895 god., 260; W,issenschaftliche Mitteilungen III, 437 i V, 227.

I

Broj 2 je ogromna ploča koja na gornjoj, vodoravnoj strani ima plitko plastičnu borduru od povijene linije sa trolistovima.

Spomenik broj 3 je vrlo slična ploča (232 X 203 x 50 cm) koja osim bordure ima plitko plastičan štiti sa mačem ispod njega.

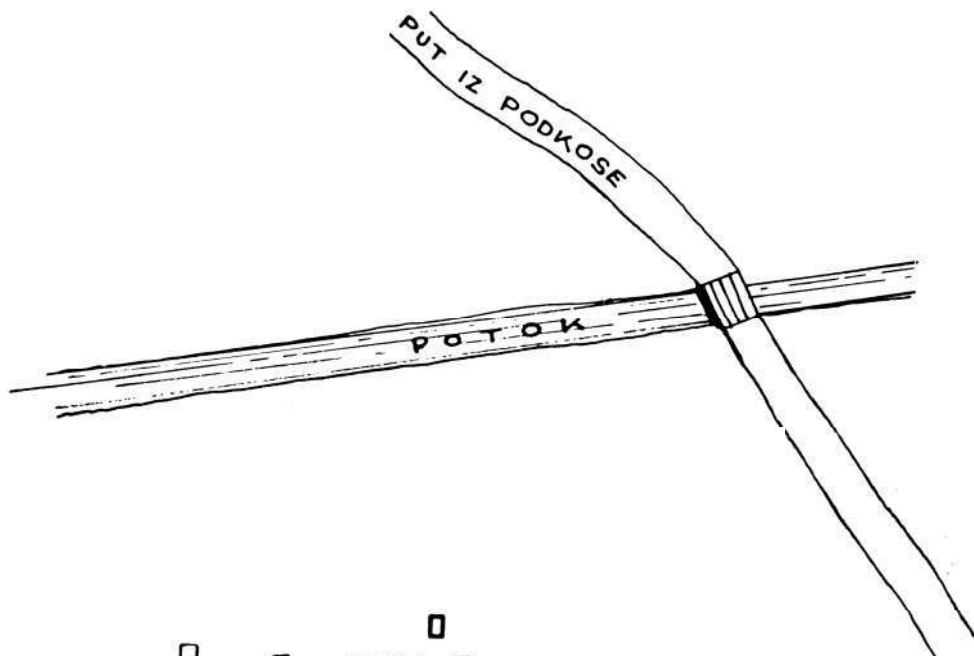
Pod brojem 4 označen je prevrnuti sljemenjak sa postoljem koji na čeonim stranama ima stilizirane krstove, a na vidljivoj bočnoj strani ispod krova pruža mu se friz od povijene linije sa trolistovima. Spomenik je vrlo lijepo oblikovan i obrađen. (Sl. br. 3).

Spomenik broj 5 je dobro obrađen i očuvan veliki sanduk sa postoljem, klesan tako da ima dvije visine. Očito je klesar takvim oblikom želio da istakne kako pod tim stećkom leže dvije bliske osobe. Sanduk je prema dolje nešto uži. Dimenzije su mu: dužina 185 cm, gornja širina 143 cm, visine iznose 55 i 70 cm. Postolje izlazi na sve strane oko 20 cm. Na istočnoj čeonj strani urezan je ovaj natpis: † АСЕ ЛЕЖИ ВШКИНЬ ВШКУИНЬ

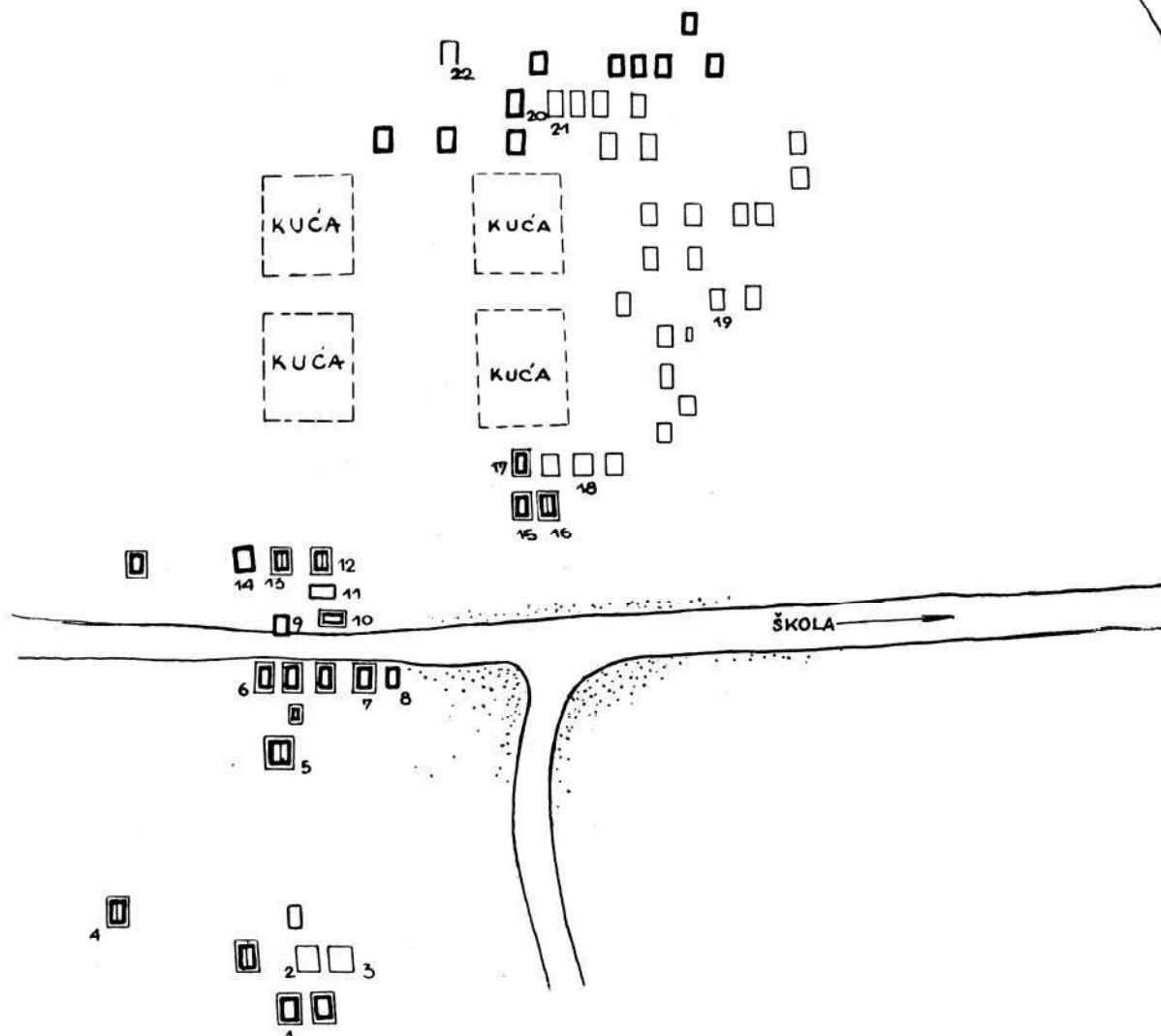
Ovaj natpis se nastavlja na vodoravnom ispustu postolja sa iste strane: Л ШИУЕ НАНЬ МАТИ РАДОСА□А (И) НАСЕ. Natpis je objavio Truhelka, a po njemu i Stojanović.² (Sl. br. 4).

Broj 6 je stećak u obliku sanduka postavljenog na odvojeno postolje (143 x 66 x 81 cm). I ovaj sanduk je prema dolje sužen, danas je nagnut i djelomično oštećen. Inače je bogato ukrašen. Na južnoj bočnoj strani plastično je prikazana figura životinje koja ima naglašenu grivu i dugačak, gore i naprijed zavinut, rep. Figura najviše podsjeća na lava. Pri vrhu te strane kao i niz vertikalne bridove teče okvir od cik-cak linija, od paralelograma, kosih paralelnih linija i još nekih

² Dr. Ć. Truhelka, Isto tamo., 262; Wiss. Mitt. V, 279; Lj. Stojanović, (Stari srpski zapisi i natpisi, knj. III, br. 4812).

Skica terena i rasporeda stećaka nekropole

koje se zbog oštećenosti danas teško raspoznaju. Na tri mjesta, odozgor do figure lava, spuštaju se plastične vrpce od kosih paralelnih linija. (Sl. br. 5). Suprotna bočna strana se vrlo malo vidi — izgleda da i ona ima takav isti okvir, bez figure lava. Istočna čeonna strana ima takav i još nešto bogatije stiliziran okvir i unutar ovoga plastično prikazanu figuru ptice sa prilično istaknutom glavom, sa dugačkim nogama i kratkim (kusastim) repom. Ispod ptice kao da su predstavljena dva završetka četinarskog drveća. Ispod kljuna ptice koso pruža se relativno dugačka tanja vrpca čije je značenje teško objasniti.

Brojem 7 označen je nizak sanduk na postolju koji na uspravnim stranama ima vrlo plastičnu povijenu liniju sa trolistovima. Odozgor, sa vodoravne strane, spomenik ima dvije plastične stilizirane rozete i natpis koji glasi: † **АСЕ СЪВЕ ПОС**
БАВА. Jedna rozeta se sastoji od četiri romboična lista u krugu, sa dodacima između listova, i od kružnog vijenca od izlomljenih cik-cak linija, odnosno od trouglova sa tačkicama unutar ovih. Druga rozeta se sastoji od tordiranog kružnog vijenca, unutar kojega su dva simetrična isječka naznačena sa nekoliko pari koncentričnih radijusa. Ostale površine kruga su ispunjene snopovima plastičnih paralelnih vrpca. Po sredini gornje plohe, između rozeta, urezana je linija koja bi trebalo da znači da se radi o dvostrukom grobu (grob za dvije osobe). (Sl. br. 7.).

Odmah do ovoga je spomenik broj 8 u obliku sanduka bez postolja. Na vodoravnoj strani mu teče plastična bordura od povijene linije sa tro-

³ Dr. Ć. Truhelka, Isto tamo, 261; Wiss. Mitt. V, 278.

listovima, a unutar ove je četverouglast štit sa mačem ispod štita. Ukrašen se danas vrlo malo raspoznaje.

Brojem 9 označen je nagnut i potkopan sanduk koji na uspravnim stranama ima plastičan friz od povijene linije sa trolistovima.

Kao broj 10 označen je mali sljemenjak sa postoljem (84 x 38 x 79 cm), orijentacije sjeverjug, koji pri dnu krovnih ploha ima plastičnu vrpca koja se u toj visini proteže i preko čeonih strana.

Spomenik broj 11 je u obliku sanduka koji je znatno utonuo u zemlju. Friz mu je veoma ispućena jednostavna vrpca koja daje utisak kao da se radi o sanduku »na kapak«. Sa gornje strane se vidi dio stilizovane rozete — krsta.

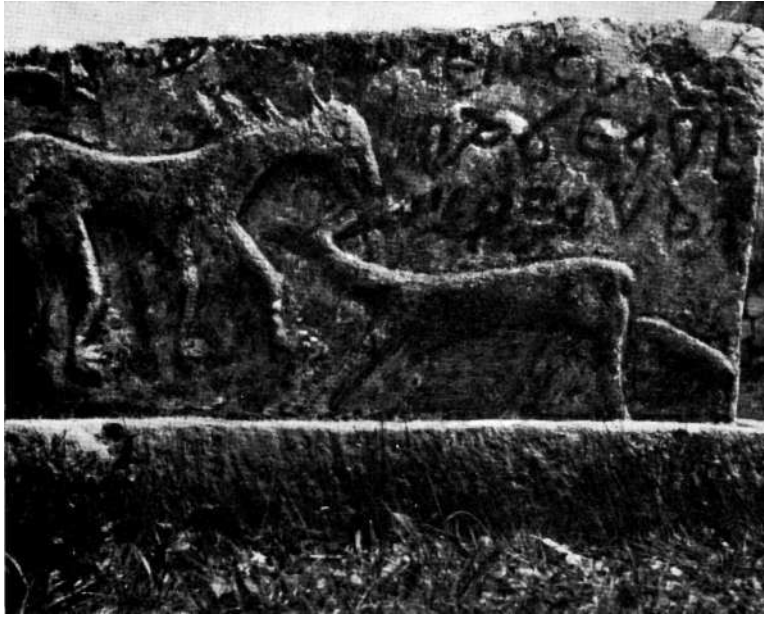
Broj 12 je stećak u obliku znatno utonulog sljemenjaka sa frizom od plastične povijene linije sa trolistovima koji se proteže preko svih uspravnih strana.

Broj 13 je spomenik u obliku vrlo dobro obrađenog i ukrašenog sljemenjaka sa postoljem koji je prema dolje nešto uži (130 x 54 odnosno 44 x 109 cm). Ovaj spomenik na svim uspravnim stranama ima trostruko urezane arkade sa lukovima i u ovima po jedan povelik plastičan ljiljan. Čeonne strane uz ivice imaju vrpce od elipsasto i vijugaste povijenih linija a u samome zabatu rozetu od više listova. Iznad arkade na zapadnoj čeonnoj strani lučno teče natpis: † **АСЕ ЛЕЖИ РАДОЕ**
БОГУНИИЪ koji se na vodoravnom dijelu postolja iste strane nastavlja: † **АСЕ СЪВЕ ПОСБАВА**. (Sl. br. 8, 9 i 10).⁴

⁴ Ovaj natpis nije bio dosada poznat. Mislim da nije mogao biti ni uočen jer je dobrim dijelom bio obrastao bršljanom. Ni ja ga prilikom rada na terenu 1957. g. nisam mogao vidjeti. Tek u ljeto 1958 g., kada sam u ime Turističkog saveza BiH angažovao prepara-

Sl. 1 Južna bočna strana spomenika br. 1

Sl. 2 Zapadna čeona strana spomenika br. 1

Broj 14 je znatno utonula ploča sa frizom od povijene linije sa trolistovima.

Brojem 15 obilježen je spomenik u obliku sanduka sa postoljem, koji na uspravnim stranama ima friz od povijene linije sa trolistovima.

Brojem 16 obilježen je utonuo sljemenjak sa frizom na uspravnim stranama, istog izgleda kao kod br. 15.

Kao broj 17 zaveden je sanduk sa frizom kao i kod br. 11.

Broj 18 je sanduk koji sa zapadne čeone strane ima vrlo širok plastičan friz od povijene linije sa trolistovima koji se, međutim, od zarašina jedva primjećuje.

Brojem 19 obilježena je ploča prosječnih dimenzija koja na vodoravnoj strani ima plastičnu stiliziranu rozetu. Ornamentat se sastoji od četiri spojena srcolika dijela i unutar ovih također srcolike ukrasne dodatke. (Sl. br. 11).

Broj 20 je visok, dobro obrađen, ali utonuo i nešto nagnut visoki sanduk, koji na uspravnim stranama ima plastičan friz od povijene linije sa trolistovima a sa južne bočne strane još ispod friza ima scenu u kojoj dvojica lovaca na konjima kopljima gađaju jelena kojega progone kerovi. S druge strane je prikazano kolo muškaraca koje se slabo vidi.

Kao broj 21 označen je visoki sanduk koji na vodoravnoj strani ima dva vrlo plastična polumjeseca.

Pod brojem 22 označen je vrlo sličan sanduk, sa istim motivom kao i broj 21.

II

U neposrednoj blizini nekropole Ploče našao sam stećaka na nekoliko mjesta, pa i o njima dajem osnovne podatke:

Oko 60 m sjeveroistočno od krajnjih zapadnih stećaka opisane nekropole, u ravnici, pokraj samoga potoka koji nastaje od vrela Petrovnika, leže 4 utonula sanduka bez ukrasa, prosječnih dimenzija i orijentacije u pravcu zapad-istok.

S druge strane potoka, oko 100 m dalje odatle na zapad, na njivi koja se obrađuje, leže još 4 stećka vrlo sličnih osobina. Na jednome od njih vidi se plastičan dugačak mač na vodoravnoj strani.

Oko 60 m zapadno od prethodne skupine stećaka, odmah ispod zgrade džamije, nalazi se osamljen spomenik u obliku krsta sa pripadajućim mu sandukom sa postoljem. Krst je sa zapadne šire strane ukrašen urezanim bordurom od cikcak linija i sa nekoliko također urezanih rozeta.

tora Zemaljskog muzeja Antu Kućana da za Turističku izložbu na Velesajmu u Zagrebu napravi odljev ovoga stećka, natpis je otkriveni; Da bi napravio gipsani odljev, Kućan je morao isjeći i odstraniti bršljan. kojom prilikom je otkrio natpis. Nešto kasnije izašao sam na teren i uzeo potrebne podatke i fotosnimke natpisa.

I u produženju dalje, oko 100 m zapadno odatle, na brijegu iznad džamije koji se zove Mejdan, pored puta nalazi se jedan osamljen stećak u obliku deblje ploče koja na uspravnim stranama ima plastičan friz od povijene linije sa trolistovima, a na vodoravnoj strani u 4 ugla ima 4 slabo vidljive stilizirane rozete, te kroz sredinu dužinom vrpce od parjene linije sa trolistovima.

Na putu i pokraj ovoga, kod škole i crkve, svega oko 150 m sjeverno od naše nekropole Ploče, nabrojao sam 20 stećaka, većinom sanduka i nešto ploča, nagnutih, utonulih i oštećenih. Od toga broja bilo je 6 ploča u groblju pored puta, među novijim grobovima, a jedan je pretvoren u korito kod Petrovnika. Jedna oveća ploča na vodoravnoj strani ima borduru od povijene linije sa trolistovima i unutar ove pravougaoni štit sa mačem ispod njega. Na štitu se nalazi plastična četverolisna rozeta. U blizini te ploče, samo s druge strane puta, nalazi se veliki krst, bez ploče, (visina 250, širina 51 odnosno 102, a debljina 37 cm). Orijentiran je kao i drugi spomenici. Sa istočne, šire strane krst ima borduru od kosih paralela, gore u sredini stiliziran krst-rozetu u kružnom vijencu, a na krajevima poprečnih krakova po jednu četverolisnu rozetu. (Sl. br. 12). S druge šire strane ovaj

spomenik ima gore šesterolisnu rozetu, a na krajevima poprečnih krakova još po jednu takvu ali mnogo manju rozetu. Jedan stećak samo jednim svojim bridom viri iz kolovoza puta — vidi mu se fragmenat lijepo rađenog friza od povijene linije sa trolistovima. Blizu je i jedna ploča na kojoj su nekada bili ukrasi; oni se danas više ne raspoznaju. Tu u neposrednoj blizini, ivicom samoga puta ima grobova bez stećaka (vide im se bedrenice ploče) i preostalih ogradnih komenova. Pretpostavljam da je ovuda bilo mnogo više stećaka koji su kasnije uništeni.

Oko 200 m istočno od školske zgrade, na brijegu koji se zove Žarkovina, među stablima smokava i čokotima loze, vidio sam 3 stećka u obliku sanduka, dobro klesana i očuvana. Na jednome na vodoravnoj strani ima plastično prikazan motiv pravougaonog štita sa mačem ispod njega, a na drugome se jedva zapaža motiv od povijene linije sa trolistovima.

Otpribliže 400 m sjeverno od škole, na njivi zvanoj Jelača, nalazi se nekropola sa 6 sanduka (3 sa postoljem), orijentacije sjever-jug, vrlo dobre obrade i očuvanosti. Jedan od tih sanduka sa postoljem (162 x 100 x 60 cm) ima plastičan friz od povijene linije sa trolistovima na svim uspravnim stranama. Osim toga, na istočnoj bočnoj strani taj spomenik ima plastično prikazano kolo sa 7 figura — naizmjenično muških i ženskih. Na početku i na kraju kola su muškarci. Jedan od njih drži uzdignut mač, a, čini se, i drugi također. Ruke figura su uzdignute i kao da u njima drže po jedan struk ljiljana (?). Stopala su im okrenuta na desnu stranu, gledajući od spomenika.

Sl. 3 Istočna čeona strana spomenika br. 4

Sl. 4 Istočna čeona strana spomenika br. 5

Sl. 5 Južna bočna strana spomenika br. 5

Sl. 6 Istočna čeona strana spomenika br. 6

Na glavama su im kape kao kacige, ali bez šiljastih završetaka. Na sjevernoj čeonj strani toga spomenika plastično je predstavljena scena lova: lovac na konju, jelen i pas koji trči prema jelenu.

*

Od mještana sam doznao da u blizini Opličića nema više stećaka. Od njih sam doznao i to da se odavna priča kako je na mjestu današnje

džamije bilo »manastirište« sa kojega su ostaci kamena od starih zgrada upotrebljeni u gradnju susjednih kuća. Nisu mi znali reći zašto im se voda zove Petrovnik. Raspitujući se za mjesto gdje su se mogli usijecati stećci, za kamenolom, zaključio sam da je to najvjerojatnije bilo nekoliko stotina metara južno od naše glavne nekropole, na mjestu koje se zove Hrsovac.

III

RAZMATRANJA I ZAKLJUČCI

Na području Opličića imamo ukupno 102 stećka, od kojih 57 sanduka, 37 ploča, 6 sljemenjaka i 2 krsta. Ranije ih je bilo mnogo više ali su oni vremenom uništeni i upotrebljeni kao građevinski materijal. Preostali stećci su dijelom nagnuti, utonuli u zemlju, a i oštećeni su. Međutim, primjećuje se da su dosta dobro bili obrađeni a i znatan broj ih je ukrašen. Od ukupnog broja ukrašena su 32 komada, ili 31%, što je relativno dosta velik procenat. Skoro svi spomenici Opličića (osim nekoliko iznimaka) orijentirani su u pravcu zapad-istok, kako je to i inače najčešći slučaj, i poredani su u redove okomito na tu liniju.

Po svim okolnostima za nas je najznačajnija nekropola Ploče, pa ćemo se kod nje najviše i zadržati. Ova nekropola danas ima ukupno 61 stećak, od čega 28 ploča, 27 sanduka i 6 sljemenjaka. Nije sigurno da nisam neki sanduk ubrojao u ploče zato što se, zbog utonulosti u zemlju, u sva-

kom slučaju nije moglo ustanoviti tačno stanje. Ovdje je sigurno ranije bilo više spomenika; oni su uništeni od strane ljudi koji nisu bili svjesni njihove vrijednosti. To se može zaključiti po okolnosti da danas nemamo jednog stećka sa natpisom, koji je prije 66 godina viđen,⁵ po tome što se na stećke i danas nagrće korov sa okolne obradive zemlje, što se oni zagrću zemljom, prljaju, itd. Iz priložene skice vidi se da su stećci Ploča orijentirani u pravcu zapad-istok i da su poredani u redove. Osim toga, vidljivo je kako je većina spomenika grupisana od broja 15 pa dalje, a da su, osim toga, stvorene dvije grupe — jedna na vrhu i krajnjem istočnom dijelu nekropole od ukupno 7 spomenika (ne računam onaj sanduk koji se sjeverozapadno veoma odvojio od nje, jer mislim da nije »in situ«), a onda druga od 14 spomenika, od broja 5 do broja 14 koju je presjekao

⁵ Dr. Č. Truhelka, Isto tamo, Wiss. Mitt. V, 278.

put: Mislim da kronološki nekropola počinje baš od istočnog kraja, onom malom grupom u kojoj je natpis kneza Radivoja Vlatkovića.

Skoro svi stećci ove nekropole su relativno većih dimenzija, od vrlo dobrog su materijala (tvrđi vapnenac) i pažljivo su klesani. Po tim osobinama oni uveliko podsjećaju na stećke okolice Stoca⁶ (Radimlja, Podgradinje), kao i na one u istočnoj Bosni, naročito oko Rogatice. Veoma rijetko se vidi tako oblikovan stećak kao što je broj 5 koji je očito takozvani dvostruki grob.

Ukupno su ovdje ukrašena 22 spomenika, što prema čitavoj nekropoli iznosi 36%. To je relativno veoma veliki procenat. Neki stećci su prevrnuti, a neki zarasli i utonuli pa im se ne vide sve strane. Na tim stranama koje se danas ne vide moglo bi biti još ukrasnih motiva. Najčešći je motiv povijena linija sa trolistovima u vidu friza na uspravnim stranama sanduka i sljemenjaka ili bordura na vodoravnoj strani sanduka, koja predstavlja klasičan motiv hercegovačkih stećaka uopšte (javlja se na 12 spomenika). Zatim dolaze razne plastične vrpce i okviri uspravnih strana od različito stilizovanih linija i geometrijskih likova. Na 2 sanduka se javljaju po 2 plastična polumjeseca, isto tako na 2 spomenika vidimo štit sa mačem, itd. Zanimljive su stilizacije rozeta-krstova na spomeniku broj 4 koje su veoma pažljivo crtane i klesane. Takvih stilizacija imamo nekoliko primjeraka: na Radimlji,⁷ na Blidinju,⁸ Bo-

Sl. 7 Vodoravna strana spomenika br. 7

⁶ A. Benac, Radimlja, Sarajevo 1950; Š. Bešliagić, Stećci u Gornjem Hrasnu, Naše starine VII.

⁷ A. Benac, Isto tamo, tbl. XVII, sl. 35, tbl. XX, sl. 42 i 43, tbl. XXV, sl. 52 i 53.

⁸ Š. Bešliagić, Stećci na Blidinju, Jugoslaven, akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1959, str. 19, sl. 11.

Sl. 8 Istočna čeona i južna bočna strana spomenika br. 13

Sl. 9 Zapadna čeona strana spomenika br. 13

Sl. 10 Drugi dio natpisa na zapadnoj čeonoj strani spomenika broj 13

Sl. 11 Ukraas na vodoravnoj strani spomenika br. 19

ljunima⁹ i na Nekuku.¹⁰ Neobično su zanimljive i stilizacije rozeta na spomeniku broj 7 koje je klesao Grubač. Takve rozete vidio sam još samo u Boljunima koje sam pripisao također majstoru Grubaču.¹¹ Sljemenjak sa arkadama i ljiljanima u njima predstavlja u izvjesnom smislu jedinstven spomenik. Sličan ovome je samo jedan sanduk u Boljunima koji na uspravnim stranama ima također arkade sa ljiljanima.¹² I na jednome i na drugome se potpisao kovač Grubač. Originalni su i ukrasi na spomenicima broj 1 i broj 6. Na prvome je predstavljena scena sa lavom i srnom koja je jedinstveno komponovana. To je Grubačevo djelo. Natpis kaže da se radi o lavu. Takva ista životinjska figura prikazana je i na stecku broj 6. Nema razloga da i nju ne tretiramo lavom i da je ne pripišemo Grubaču. Ova okolnost nam omogućuje da takve i vrlo slične životinjske figure u Boljunima, pa i u Nekuku, kod Stoca, smatramo djelom kovača Grubača. To još jedanput nesumnjivo potvrđuje da je Grubač, pored Boljuna, možda najviše djelovao u Opličićima, a svakako

da je u njegov djelokrug spadala šira okolica Stoca. Ako je predstava lava na spomeniku broj 6 Grubačevo djelo, onda je taj isti majstor klesao i pticu na čeonoj strani toga spomenika koja kao motiv predstavlja jedinstvenu pojavu na dosada poznatim stećcima. Ovaj motiv je teško objasniti. Meni se najviše čini da se ovdje radi o ptici-ženki koja kao da prenosi slamke i šiblje i pravi gnijezdo na vršikama četinarara. Dakle, neka vrsta simbolike majčinske brige. To jasno pokazuje koliko je invencije imao ovaj naš istaknuti umjetnik.

Naprijed sam naveo 4 stećka sa natpisima koja sam evidentirao. Tri je objavio Truhelka i dobro ih je pročitao. Truhelka je objavio još jedan natpis iz Opličića, ali se taj sada nije mogao pronaći.¹³ Vjerujem da je ili uništen ili zemljom zatrpan. Taj natpis glasi:

† асе лежи Божидао вѣсвињѣ
а сѣуе гоубавѣ ісамнѣ.

Ranije sam naveo da zemljište na kome je naša nekropola pripada porodici Hardomilja. U vezi s tim napominjem da su Vlasi Hardomilići u Sred-

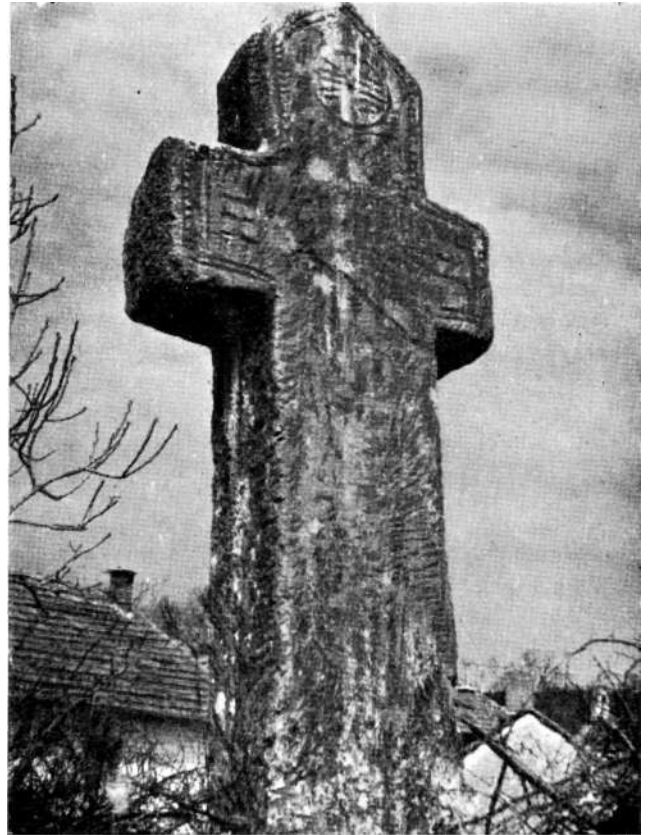
⁹ Š. Bešlagić, Boljuni.
¹⁰ Š. Bešlagić, Stećci na Nekuku, (Glasnik Etnografskog muzeja Beograd 1958, 155–174).
¹¹ Š. Bešlagić, Boljuni.
¹² Ibid.

¹³ Dr. Ć. Truhelka, Isto tamo, 261.

njem vijeku živjeli u okolici Ljubuškog.¹⁴ Tako se u jednoj povelji iz 1434 godine kao svjedok navodi i knez Vuk Rupčić iz vlaškog naselja Hardomilja.¹⁵ I danas se oko 5 km južno od Ljubuškog nalazi selo Hardomilje.

Opličići odvajkada spadaju u veliko plodno područje Dubrava. A Dubrave su bile srednjovjekovna župa koja se prostirala na zapad sve do Neretve. Prvi spomen ove župe datira od Dukljanina.¹⁶ Iza toga ona se spominje 1285 godine.¹⁷ Polovicom XV vijeka Počitelj na Neretvi nalazio se u sastavu župe Dubrava.¹⁸ Rekao bih da su Opličići bili centar župe Dubrava. Na takvu pretpostavku upućuje i okolnost da se baš u Opličićima sahranio »najbolji muž u Dubravah«. Osim toga, tu se nalazi za čitav kraj značajno bogato vrelo Petrovnik koje je sigurno bilo jedan od najvažnijih uslova većeg naselja. Petrovnik je vjerovatno dobio svoje ime po Petru, možda po svetome Petru. Predanje o rnanastirištu na mjestu gdje je sada džamija, u neposrednoj blizini Petrovnika, upućuje na misao o crkvi koja je bila posvećena apostolima Petru i Pavlu. Zbog svega toga vide se i razlozi pojave nekropole stećaka u Opličićima i to nekropole na kojoj su stećci veliki, lijepo klesani i bogato ukrašeni, te na kojoj 5 stećaka imaju natpise.

Već sam rekao da je na našoj nekropoli djelovao majstor Grubač. Upravo se može tvrditi da je najvažnije stećke ove nekropole klesao Grubač. Vjerojatno njemu i njegovim saradnicima pripada i najveći broj spomenika Opličića.¹⁹ U radnji »Boljuni« pokušao sam da dokažem kako je ovaj umjetnik živio i radio polovicom XV vijeka. Kao argumente za to upotrebio sam stećak sa nekropole u Boljunima čiji se natpis odnosi na Taraha Boljunovića, oca vlaškog katunara Miliša, koji se u dubrovačkim dokumentima spominje 1477 godine,²⁰ i stećak broj 1 nekropole u Opličićima sa natpisom koji se odnosi na Radivoja Vlatkovića, velikaša iz Dubrava koji se spominje u nekoliko povelja oko sredine XV vijeka.²¹ Sličnost motiva i njihove obrade sa Boljunima i sa Radimljom određuje i našu nekropolu u isto vrijeme sa ovim

Sl. 12 Istočna strana krsta kod škole

dvjema. Na taj period nas upućuju i karakteristike slova u natpisima Opličića. Napr. oblici slova na stećku Radivoja Vlatkovića potpuno odgovaraju slovima stećka Taraha Boljunovića iz Boljuna,²² što je istovremeno i dokaz da se Grubač bavio i pisanjem i izradom natpisa, odnosno da su obadva natpisa njegov rad. Oblici slova na stećku Vukića Vukčića i njegove majke čini mi se da su znak da je taj stećak nešto mlađi od stećka Radivoja Vlatkovića. Sve okolnosti, dakle, govore da nekropolu u Opličićima možemo staviti u XV vijek, a nije isključeno da ona ulazi i u koji decenij XVI vijeka.

¹⁴ M. Vego, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, Sarajevo 1057, 119 i 127.

¹⁵ M. Vego, *Isto tamo*, 119.

¹⁶ *Ibid.*, 13 i 147.

¹⁷ *Ibid.*,

¹⁸ *Ibid.*, 14.

¹⁹ Dr. Č. Truhelka, *Isto tamo*, 260.

²⁰ B. Hrabak, *Prilog datovanju hercegovačkih stećaka*, *Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo*, 1953, 326; Š. Bešlagić, *Boljuni*

²¹ Dr. Č. Truhelka, *Isto tamo*, 260–261.

²² Š. Bešlagić, *Boljuni*.

DIE GRABDENKMALER — STECKEN — IN OPLICICI

In der vorliegenden Arbeit gibt der Autor die Resultate seiner Untersuchungen mittelalterlicher Grabdenkmäler in Opličici bei Stolac in der Herzegowina, die im Jahre 1957 ausgeführt wurden, bekannt.

Im ersten Absatz sind Daten über die interessantesten Denkmäler der Hauptnekropole Ploce angeführt, wo sich insgesamt 61 »Stecak« befinden. Der Autor legte dem Text eine Situationsskizze der Denkmäler bei, von den wichtigsten auch die Ornamente und Symbole, während von den Inschriften auch photographische Aufnahmen beigelegt wurden.

Im zweiten Absatz wurden Daten über »Stecak« aus der unmittelbaren Nähe der Nekropole Ploce angeführt, wo sich insgesamt 51 Stück befinden.

Im dritten Absatz bespricht der Autor das im ersten und zweiten Absatz angeführten Material, insbesondere die Reliefmotive der Grabmäler, die er erklärt sowie auch einige Rückschlüsse über ihren Kunstwerk und deren Meister gibt, und bestimmt zum Schluss die Chronologie dieser Denkmäler.

Den Grundformen entsprechend sind in der Hauptnekropole 28 Platten, 27 Kisten und 6 Sarkophage vorhanden. Beinahe alle Grabdenkmäler dieser Nekropole sind in Richtung West-Ost orientiert und wurden in Reihen, die senkrecht zu dieser Richtung stehen, angeordnet. Sie sind von verhältnismässig grossen Dimensionen, bestehen aus härterem Material und sind gut behauen. Auf Grund des Prozentsatzes der verzierten Denkmäler (36%), gehört Ploce zu den bedeutsamsten Nekropolen von Bosnien und der Herzegowina. Auch die Tatsache, dass sich hier 4 Inschriften

finden (früher bestand noch eine hier) ist ein Zeichen ihres relativ hohen geschichtlichen und künstlerischen Wertes.

Die häufigste dekorative Verzierung ist die plastische gewundene Linie mit dreiteiligen Blättern die als Fries der senkrechten oder als Bordure der horizontalen Seiten der Stecaks auftritt. Zu den interessantesten Symbolen gehören die stilisierten Kreuzrosetten. Originell sind die Reliefmotive auf den Denkmälern 1 und 6, an denen die Szene mit dem Löwen und dem Reh, ferner des Löwen allein und des Vogels zu sehen ist.

Der Autor schreibt diese Motive dem Steinmetz Grubac zu. Das Motiv mit dem Vogel erklärt er als Symbol mütterlicher Fürsorge, indem es sich wahrscheinlich um ein Weibchen handelt, das ein Nest in den Gipfeln von Nadelbäumen baut. Das Motiv der Arkaden mit den stilisierten Lilien in ihnen, das auf dem Denkmal Nr. 13 zu sehen ist, fand der Autor nur noch auf einem Stecak in Boljuni bei Stolac.

Nach der Meinung des Autors wurde die Mehrzahl der Denkmäler in Opličic vom Meister Grubac gearbeitet, der in der Mitte des XV. Jahrhunderts in Boljuni tätig war. Auf Grund von Analogien der Ornamente mit anderen Nekropolen, die bereits datiert sind, stellt der Autor die Denkmäler von Opličic in das XV. Jahrhundert, und meint, dass einige Denkmäler auch noch in die ersten Dezennien des XVI. Jahrhunderts übergehen.

TOMBSTONES AT OPLICICI

In this article the author describes his results of his investigations concerning mediaeval tombstones at Opličici in Herzegovina.

In the chapter I the author writes about the most interesting tombstones of the main necropolis called Ploce which consists of 61 tombstones. He encloses their scheme and for the most interesting ones he encloses their ornaments, symbols, inscriptions and their photos too.

In the chapter II he gives us details of 51 tombstones not far from the necropolis Ploce.

In the chapter III the author analyses the scientific material of the first two chapters. He is especially interested in relief motives of tombstones, explains them concluding with their artistic importance and their unknown hewers (sculptors). At last he encloses the chronology of the tombstones at Opličici. There are 28 plates, 27 chests and 6 ridges in the main necropolis. Most tombstones are oriented in the west — east direction. They are of relatively large dimensions and made of hard material. Some tombstones are well decorated (36% of them), so artists consider Ploce as the most important necropolis in

Bosnia and Herzegovina. The fact that it has four inscriptions is very important, for it is a sign of its great historical and artistic worth.

There are many ornaments of various kinds, but a plastic line with three leaves as a border of its horizontal sides is decorative ornamentation mostly used. The cross rosettes are their most interesting symbols. The relief motives of the monuments 1 and 6 are very original and there scenes with a lion and a deer, a lion and a bird can be seen. The author believes that these motives are hewer Grubac's work. He explains the motive with a bird (it makes its nest at the top of an evergreen tree) as a symbol of mother's love and care. The motive of arcades and lilies is seen on the monument number 16. The author saw the same motive on a tombstone at Boljuni near Stolac.

Most tombstones are made by Grubac, the hewer who had lived and worked at Boljuni in the middle of the XV-th century. Comparing ornaments with other necropolis the author supposes that tombstones of Opličici had been made in the XV-th and some of them in the first decades of the XVI-th century.

SMAIL TIHIĆ

SPOMENICI TEHNIKE U BOSNI I HERCEGOVINI I NJIHOVA ZAŠTITA

U uslovima savremenog razvoja tehnike u svijetu i kod nas, kada, takoreći, preko noći zastarjevaju čak i moderna proizvodna sredstva da bi sutra bila zamijenjena novijim i praktičnijim, kroz to korisnijim i svrsishodnijim, dakle, životnijim, problem zaštite spomenika tehnike zacrtava se oštro na planu potreba društvene zajednice. Ovo posebno u prilikama naše Republike, koja, u posleratnom svom razvoju, džinovskim koracima kroči preobražaju iz polukolonijalne i privredno zaostale oblasti u modernu, industrijski razvijenu zemlju. Kako je taj preobražaj tekao, pod kakvim je sve on okolnostima nastajao, teško da ćemo sutra moći da objasnimo naraštajima koji nisu bili svjedoci tog historijskog kretanja. Da bi u tom pravcu bar nešto polučili moraćemo se služiti statistikom, ili arhivskim i drugim materijalima (fotodokumentacijom, naprimjer), naravno, ukoliko ih uopšte budemo imali, makar je unaprijed jasno da uvjerljivost tih dokaza neće biti velika, čak i u slučaju kada se za takve namjere poslužimo i modernijim pomoćnim sredstvima (filmom, naprimjer). Zato će najbolji pokazatelji tih zbivanja biti, i ostati, samo materijalni dokazi koje budemo sačuvali, dakle: spomenici kulture, ili konkretnije: spomenici tehnike. Već zbog samog njihovog prisustva a tek poslije i upoređenja sa onim novim što imamo i što treba da dođe, oni će najbolje moći da pruže jasnu predstavu uloženi napora i postignutih rezultata. Tim će putem, eto, mlade generacije moći lakše da shvate istorijsku ulogu našeg društva u privrednom preobražaju zemlje, na ekonomskom i kulturnom podizanju njenih ljudi, njihovog načina života, navika i mišljenja.

Prema tome, u savremenim uslovima razvoja našeg društva, problem zaštite spomenika tehnike dolazi u prvi plan brige organa zaštite nacionalnog kulturnog naslijeđa. Nakon osnovnih zadataka evidencije i provođenja upravnih i pravno-zaštitnih mjera, pristupilo bi se organizaciji poslova oko ekspozicije prikupljenog materijala. Ovo s razloga što ćemo tako dati važan prilog na planu

podizanja tehničke kulture naših građana, posebno industrijskog podmlatka, kako bi on što lakše i bolje mogao da shvati suštinu historijskog razvoja industrijske proizvodnje. Komparativnim upoređenjem jednih i drugih sredstava i tehnike rada on ne samo da će to postići, i tako obogatiti svoje tehničko znanje potrebnim iskustvom, već će i daleko lakše razumjeti historijsku nužnost kretanja ljudskog društva uopšte, kroz to i položaja svog kolege u prošlosti da bi ga mogao — i u pozitivnom smislu — porediti sa svojim sadašnjim, koji je — zbog tehničkog progressa njegova vremena i promjenjene društvene konstelacije — daleko povoljniji. To bi, eto, bili ujedno i osnovni prosvjetno-vaspitni i stručno-obrazovni faktori, koji postaju odlučujući elementi kod našeg prilaznja u razmatranju ovog problema.

Za pravilno razumijevanje tog osnovnog zadatka i našu orijentaciju u radu potrebno je — prije svega — i поближе odrediti termin: spomenik tehnike. Ovo tim prije što još uvijek, kod nekih predmeta, nije lako razgraničiti gdje prestaje interes etnografa ili arheologa, a gdje počinje spomenik tehnike, i što još uvijek nisu potpuno raščišćena pitanja o tome da li u spomenike tehnike treba uvrstiti samo proizvodna sredstva ili i njihove tvorevine, i slično tomu ...

U historiskom razvoju ovog — u osnovi najmlađeg — dijela konzervatorske službe, čiji čedni počeci padaju negdje u kraj prošlog vijeka (Švedska), počelo se zaštitom zanatskih radionica u formi koja je značila najprije njihovo spasavanje, čuvanje i njegovanje, a tek poslije i javnu ekspoziciju, u formi i na način muzejskih predmeta (skansen). Nešto kasnije, pod pojmom spomenika tehnike počelo se podrazumijevati sva proizvodna sredstva, a tako i materijalna dostignuća egzaktne nauke. Ovako uopštena definicija unijela je, i nehotično, izvjesnu zabunu kod stručnjaka zainteresovanih naučnih oblasti. Jer, napokon, pitaju se oni, kakvu razliku treba povući između antičke uljane preše kao predmeta interesantnog za arheologa, i tog istog predmeta kao proizvodnog sred-

stva antičkog doba, dakle, kao spomenika tehnike? Slično pitanje moglo bi se postaviti i u odnosu na drvenu seosku mlinicu kao predmet zanimljiv za etnografa, ali i kao sredstvo poljoprivredne proizvodnje feudalnog doba, dakle, kao spomenik tehnike karakterističan za tu historijsku epohu. Bezbroj ovakvih i sličnih upoređenja mi bi mogli staviti na diskusiju kod razmatranja ovog pitanja, ali pravo i definitivno razgraničenje teško da bi smo u ovom času mogli iznaći. Uostalom, to, napokon, u praksi nije toliko ni potrebno!

Po nekima se arheološki i etnografski predmeti razlikuju od spomenika tehnike po tome što oni interesuju arheologiju i etnografiju, prvenstveno kao »autonomne pojave naročito u sastavu kulturnih krugova ili u razvoju iz nižeg na viši stepen...« (Franjo Baš »Ocjenjivanje i zaštita tehničkih spomenika«, referat održan na Skupštini Saveza muzejsko-konzervatorskih društava FNRJ, u Zadru, 1956 g., str. 4), dok je vrijednost tih istih predmeta kao spomenika tehnike, dakle kao nosioca određenih proizvodnih odnosa daleko veća, budući uključuje i čovjeka u sastav tog procesa ... Ovakvo gledanje može se, bez rezerve, prihvatiti u odnosu na arheologiju i etnografiju kao naučne metode, mada su i oni u našoj društvenoj praksi izgubili takav svoj smisao i poprimili obilježja nauka koje oblasti svojih naučnih istraživanja pirate i ispituju u najtješnoj njihovoj povezanosti s razvojem materijalnih snaga i proizvodnih sredstava. S druge strane, međutim, takvo mišljenje mi ne možemo prihvatiti i u odnosu na ekspoziciju tih predmeta kao muzejskih eksponata, kada se zna da savremena muzeologija ne trpi druge forme izlaganja osim onih koje mogu da govore o čovjeku kao licu koje stoji iza njih, o čovjeku, dakle, koji je izradio taj predmet. Prema tome, osnovna zadaća muzeološkog radnika, bio on etnograf ili arheolog, sastoji se u njegovoj aktivnosti da, izlažući takav predmet, odredi i mjesto čovjeka uz njega, kako bi ga mogao smjestiti u pravilan odnos s njegovom životnom i društvenom okolinom. To je ujedno i put koji nam omogućava uspostavu ravnoteže u prikazu određene kulturne epohe, kroz to i dobivanja mogućnosti za pravilno tumačenje privrednog i kulturnog uspona čovječanstva. U skladu s tim i takvim zadacima muzealaca arheologa i etnografa, predmeti tehnike treba da su eksponirani i u arheološkim, odnosno etnografskim zbirkama postojećih muzeja. Ali, ti isti predmeti mogu da stoje i u muzejima tehnike, da bi tamo poslužili kao karike u razmatranju različitih stepena razvoja proizvodnje, kroz to i uspona čovječanstva — od prvih nesigurnih mu koraka do danas. Interes muzealaca arheologa i etnografa prestaje, međutim, pojavom moderne tehnike (vodena para, motorni pogon, itd.) i zasada nema znakova o nekoj drugačijoj njihovoj orijentaciji. A upravo je to vremenska granica od koje se problem zaštite

spomenika tehnike pojavljuje u obliku kojega smo, već u početku, istakli.

Pod spomenikom tehnike mi podrazumijevamo svaki predmet ili napravu sposobnu da služi kao oruđe za proizvodnju i preradu, i čija je pomoć neophodna u životu čovjeka. A kako je svaki takav predmet kadar — svojom produkcijom — da mijenja način života čovjeka, kroz to i njegov društveni položaj i tako utiče na forme odnosa među ljudima, to je i društveni značaj takvih predmeta ogroman, a potreba njihovog očuvanja aktuelna i nužno potrebna. Jer, napokon, svaki je novi tehnički izum duboko zadirao u život čovjeka, u suštinu njegovih društvenih odnosa i tako uticao na historijska kretanja, i uvijek u pozitivnom pravcu. Oslobođenje čovjeka, putem strojeva, od rada ruku, kvalitetan je skok čovječanstva, koji je povukao sobom i opštu preorijentaciju na nove temelje društvenih, moralnih pa i estetskih vrijednosti. Prema tome, značaj spomenika tehnike leži u njihovoj životnoj funkciji, u pozitivnom korištenju za dobro ljudske zajednice. Njihova je uloga — prema tome — historijska, moralna zbog svoje svrhe.

Tim putem idući, mi već danas sasvim lako možemo doći do odluke koju sve napravu možemo smatrati i spomenikom tehnike. »... Kao dokazi prošlih produkcijskih procesa i egzaktnih znanstvenih rezultata tehnički su spomenici u svojoj svojstvenosti određeno razlučeni od umjetničkih, dok ih protiv arheoloških i etnografskih opredjeljuje radna metoda, koja tehničke spomenike obrađuje kompleksno kao prikaze određenih tehničkih proizvodnih postupaka u sastavu njihovih posljedica za čovjeka u gospodarstvu, kulturi i društvu. Radi toga zaštita tehničkih spomenika ne seže u kakva tuđa spomenička područja, već ih samo raširuje na dosada spomeničko još neodređeno gradivo .. .« (Franjo Baš »Ocjenjivanje i zaštita tehničkih spomenika«, str. 11). Ali je ipak nemoguće govoriti o proizvodnim sredstvima, objašnjavati njihov rad i način upotrebe, kroz to pratiti tehnički progres društva, ako to ne budemo ilustrovali i primjerima same proizvodnje. Dakle, proizvodnim dobrima. Zato, naprimjer, kod pokušaja da javnosti objasnimo razvoj željezne industrije, nije dovoljno samo pokazati sačuvana proizvodna sredstva i naprave, ako pritom ne bi demonstriali i sve one proizvode koji predstavljaju prelomne momente na dugom putu nastanka najmodernijih proizvoda mašinske industrije. Biće, dakle, potrebno razmotriti taj razvoj od prvih utilitarnih oblika i formi rada srednjobosanskih željeznih majdana do finalnih proizvoda Željezare u Zenici, odnosno drugih industrijskih grana koje nastavljaju tu produkciju u novim, i bogatijim oblicima. Pa ipak, mi se u našem radu nećemo orijentirati samo na iznalaženje jednosmjernog razvoja neke industrijske grane ili druge privredne djelatnosti. Nesumnjivo će biti potrebno da

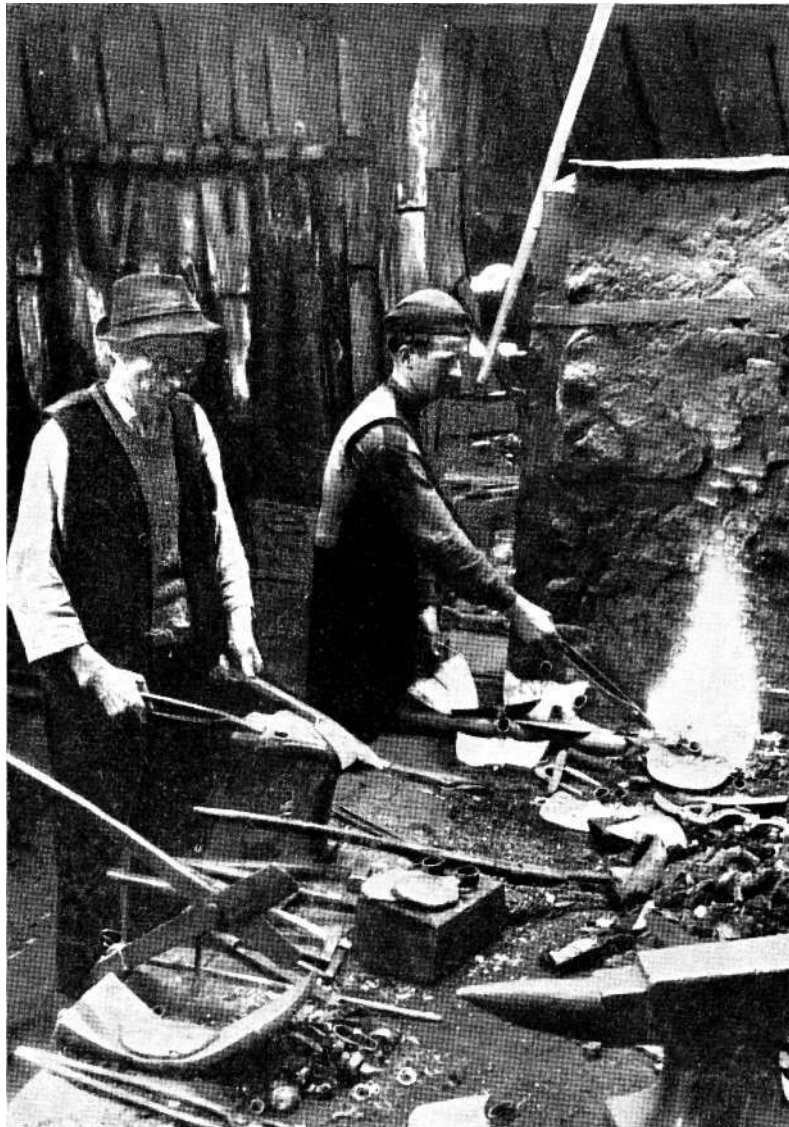
potražimo, i javnosti predočimo, i svu onu složenu povezanost raznih djelatnosti kakve sve zahtijeva život i kakve je ostvario čovjekov genij u dijalektičkoj njihovoj uslovljenosti. Prema tome, naučna klasifikacija spomenika tehnika proizilazi, prvenstveno, iz njihove funkcije, kroz to i mjesta kojega zauzimaju u razvoju materijalne osnove čovjeka. Samim tim i njihovo historijsko određenje postaje jasnije, kako u vremenu tako i prostoru.

Normalno je, također, očekivati da ćemo među spomenike tehnike ubrojati i sve arhivske materijale (crteži, fotosi, planovi, naučna dokumentacija, historijski izvori, i slično tome), koji nam mogu pomoći da potpunije sagledamo faktore koji su usloveli postanak i razvitak spomenika, usto i razloge, kao i okolnosti njihovog uvođenja u našu sredinu. Analogno tome, i svi predmeti likovnih umjetnosti (crteži, gravure, slike, skulpture), koji tematski, u svojim predstavama, uključuju spo-

menike tehnike ili koji govore o njihovom radu — ulaze u obzir kod razmatranja ovoga pitanja.

Za prilike u Bosni i Hercegovini, gdje industrijska proizvodnja nije, dosada, pokazivala znakove najšire raznovrsnosti, već se ograničavala na nekoliko osnovnih grana (željezna, drvna i elektroprivredna industrija, ugalj, tekstil, koža, ćilimarstvo, itd.) zaštita spomenika tehnike trebalo bi da se — u prvo vrijeme — ograniči samo na te proizvodne oblasti. Zbog navedenog, naš će posao u tom pogledu biti, relativno, nešto lakši, nego što je, naprimjer, bio slučaj u NR Hrvatskoj i Sloveniji. S druge strane, ta ista okolnost dopušta veću mogućnost za potpunije i uspješnije savladavanje ovog zadatka.

Treba, na koncu, istaci da se mi s ovim problemom, u njegovom osnovnom obliku, sučeljavamo tek na početku, u vrijeme kada je u nama potpuno sazrelo uvjerenje o njegovom značaju i

Sl. 1 »Izrada željeznih lopata« (fotosnimak iz majdana u selu Gornje Očevije)

aktuelnosti. Zato, do danas, praktično, u tom smislu, nismo ni poduzimali neke značajnije akcije. U posljednje dvije godine, međutim, Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode Bosne i Hercegovine, preduzeo je neke korake na evidenciji spomenika tehnike u svom području. Na udaru su se našla ona mjesta i lokaliteti za koja se očekivalo da posjeduju zanimljive predmete ove vrste. Službenici Odsjeka za likovno-konzervatorske poslove putovali su u Vareš, Zenicu, Zavidoviće i Drvar. I već prvi uvidi pokazali su delikatnost problema i općenito teško stanje ovog dijela nacionalne kulturne baštine. I dok je, na nekim mjestima, spomenički fond toliko stradao da od njega, takoreći, danas, ne postoje ni neznatni ostaci, u drugim slučajevima takvi su predmeti veoma rijetki, usto prijeti opasnost da i oni nestanu (Zenica)... S druge strane, u Očevijama kod Vareša i u preduzeću drvne industrije »Krivaja« u Zavidovićima, fundus sačuvanog spomeničkog inventara je takav da već sada može poslužiti kao jezgra za formiranje posebnih muzeja tehnike.

U slikovitom selu zvanom Gornje Očevije — dvadesetak kilometara udaljenom od Vareša, mjestu, koje — po urbanističkim i arhitektonskim koncepcijama svojih kuća i ulica spada u red najzanimljivijih arhitektonskih kompleksa u Republici — protiče rječica Očevija na kojoj, danas, egzistira osam aktivnih željeznih majdana. Deveti je propao, ali su od njega ostali sačuvani dijelovi pogonskog uređaja, koji — izloženi nevremenu — sigurno propadaju. U pomenutih osam majdana, koji su privatna svojina domaćih seljana,¹ radi 28 radnika-kovača, koji, svojim trudom, izdržavaju 17 porodica sa preko stotinu članova, U njima se izrađuju: potkovice za konje i volove, motike, lopate, sjekire, ralice, sačevi i razni drugi predmeti od kovanog željeza (sl. 1).

Svoje proizvode kovači iz Očevija prodaju — pazarnim danom, i u vrijeme sajмова — u raznim mjestima Bosne i Hercegovine, ali ima slučajeva kada prelaze njene granice, čak te predmete izvoze u inostranstvo, posebno u zemlje Bliskog Istoka. I umjesto ranije prakse da rudaču kupuju u Varešu i Vijakama, kovači se sada snabdijevaju željeznim polugama i drugim ostacima koje dobivaju od preduzeća »Otpad«, u Varešu.

Majdani su aktivni preko cijele godine i tokom čitavog dana, dok su u nekim organizovani poslovi na bazi non-stop produkcije. Majstori u Očevijama su dobri poznavaoци svog zanata, jer je tradicija željeznog obrta duga i snažna. Vještina umijeća prenosila se vjekovima, s koljena na koljeno, od oca na sina. Zato, i danas, mi u ovim majdanima nailazimo na situaciju da u njima rade isključivo članovi obitelji, dok je najamna snaga

¹ Vlasnici majdana su: Blaško Jakić, Pero Jozeljić, Jozo i Anto Gagić, Ratko Vijačkić, Mijo Barkić, Ivo Vijačkić, Mijo Jozeljić, Mijo i Božo Jakić.

vrlo rijetka. Donedavna, kovači Očevija radili su u sastavu Kovačke zadruge Vareš, ali kako rad zadruge nije zadovoljio, ista je prestala funkcionisati, ustupajući svoje mjesto individualnoj proizvodnji.

Majdani su drvene konstrukcije, s mjestimičnim podzidama od kamena (temelji). Uz kovačnice nalaze se manje drvene kućice koje služe kao skladišni prostori za ugalj i finalne proizvode (Slika 2). Požari su dosta česti, ali se daju lokalizirati. U posljednje vrijeme, kod većine majdana, tehnički su uređaji pretrpili izvjesne promjene, učinjene u pravcu njihove modernizacije (uvedena je električna rasvjeta, električne bušilice, i slično tome). No, ipak, gledajući u cjelini, željezni majdani u selu Očevije, zadržali su svojstva starijeg načina proizvodnje, koji je, u osnovi, pučki, narodni.

Slična dva majdana nalazila su se i u susjednom selu Vijake, ali su — tokom posljednjeg rata — uništeni. Takva dva majdana, donedavna, su egzistirala i u Varešu. Razvojem kamenoloma i procesom taloženja nanosa rijeke Stavnje, oni su zatrpani i tako prestali raditi. (Vlasnici majdana su Mutić Jozo i Franjković Mijo). Zavod za zaštitu spomenika kulture NRBIH, preduzimao je brojne korake za zaštitu ovih objekata, no bez ikakvih rezultata.

Karakteristično je, usto, spomenuti da se između majdana, na istoimenoj rječici, zgodno uklopio i jedan stariji, još uvijek aktivni, seoski mlin, koji je — navodno — iz turskih vremena, dok se nizvodno, na manjem odstojanju od majdana, također, na rječici Očevija, nalazi jedna vrlo dobro sačuvana stupa osposobljena za valjanje sukna (suknara), na vodeni pogon. Stupa radi tokom zimske sezone i u trajanju od šest mjeseci. Vlasnik suknare je Simo Perišić, iz sela Donje Očevije.

Ovako impresivan skup spomenika starije tehnike teško da se, danas, uopšte, može naći na jednom mjestu, u bilo kojem dijelu zemlje. Kada k tomu dodamo i izvanredne prirodne ljepote ovoga kraja, te veoma lijepe primjere stambene arhitekture s karakterističnim rješenjem krovova, raspodjele prostora i organizacije pristupa, usto i prisustvo čitavog niza prirodnih rijetkosti i spomeničkih vrijednosti (visok vodopad, topli izvor Očevije, velika pećina sa stalaktitima i stalagmitima, te blizi srednjevjekovni grad) onda selo Gornje Očevije ima zaista toliko materijalno bogatstvo da se, danas-sutra, bez oklijevanja, može pretvoriti u rekreativni centar industrijskog Vareša, usto i prvi skansen u našoj Republici. Zavod je u tom smislu već preduzeo neke korake. Jedan između njih je i totalno arhitektonsko i fotosnimanje svih objekata, s kojim se započelo u 1959 godini.

Gornje Očevije, koje u svom sastavu sadrži bogat skup spomenika tehnike u kojima proces

Sl. 2 Željezni majdani drvene konstrukcije (Fotosnimak majdana u selu Gornje Očevije)

rada još nije utrnuo, već aktivno živi, bez sumnje je i najidealnija prilika za otvaranje muzeja tehnike pod otvorenim nebom. Muzeja otvorenog najširoj javnosti koja će moći da prati proces rada izrade željeznih predmeta u formi kako se on odvijao unazad nekoliko stoljeća u srednjobosanskim rudarskim centrima. U tom smislu uzev — majdani željeza u Očevijama — mogu ispuniti i sve one zahtjeve, koje, danas, postavlja savremena muzeologija pred svoje muzejske ustanove u oblasti njihovog prosvjetno-vaspitnog djelovanja. Skansen u Gornjim Očevijama, koji je ostao sačuvan, bez našeg posredstva, ispunjava sve potrebne uslove za tu namjenu. Samo je potrebno skrenuti pažnju javnosti i omogućiti joj pristup, usto pronaći forme što uspješnije, naučno ispravne, interpretacije njegove historijske vrijednosti, i značaja za proučavanje privredne historije Bosne i Hercegovine i razvoja željezne industrije uopšte. Apsurdan bi, međutim, bio svaki pokušaj gašenja majdana zbog njihovog prenosa u neki centralni muzej, budući su ovako daleko razumljiviji, organski povezani sa svojom prirodnom okolinom, pod vlastitim podnebljem. Nasilnim prenošenjem u muzej oni bi postali umrtvljeni predmeti, lišeni stvarnog života i svojih izvornih spomeničkih vrijednosti.

Potrebno je, napokon, istaći i činjenicu da Gornje Očevije nisu više mjesto izolirano od savremene civilizacije. Otvaranjem asfaltnog drumca Sarajevo—Tuzla, koji ne »prolazi daleko od naselja, stvorena je mogućnost za prilaz ovom lije-

pom bosanskom selu. S druge strane, rekosmo, njegova prirodna i zdrava planinska atmosfera podaju mu značaj prvorazrednog rekreativnog centra za industrijski Vareš.

Preduzeće drvne industrije »Grmeč« u Drvaru — uprkos teških ratnih razaranja u ovom mjestu — sačuvalo je, sticajem sretnih okolnosti, u svom pogonu nekoliko zanimljivih mašina starijeg tipa. U elektromašinskoj radionici preduzeća nalazi se veliki gater, iz 1905 godine, koji je u dva maha gorio, ali je još uvijek sposoban za upotrebu. Zatim parni kotlovi, također, iz 1905 godine, sa zamajcima u prečniku od 5 m., kao i mašine tipa LANG, Budimpešta, iz 1907 godine.

Preduzeće drvne industrije »Krivaja« u Zavidovićima sačuvalo je u svom inventaru najstarije jezgro tehnike, nabavljeno u vremenu od 1900 do 1905 godine. Tehničko stanje tih predmeta u potpunosti zadovoljava, tako da već sada može da čini osnovu muzeja drvne industrije u našoj Republici. Među najvrednijim predmetima ističe se velika parna mašina, napravljena 1906 godine. Ima jačinu od 2.300 Ks, i zamajac u prečniku od 6 metara. Preko dviju osovin (dugih po 100 m.) mašina pokreće gatere i druge strojeve u pilani. Pogonsku snagu (para) dobiva iz dva kotla i dvije peći, visoke po 8 m. Treba istaći da preduzeće posjeduje još jednu takvu mašinu koja je već ranije isključena iz pogona.

Među ostalim vrednijim predmetima starije tehnike u ovom kombinatu, ističe se stari gater i vrlo dobro očuvana vatrogasna pumpa na 4 toč-

ka, sačinjena 1893 godine. Pumpa se može staviti u pogon pet minuta nakon potpaljivanja vatre (Sl. 3).

Ovako očuvana jezgra predmeta starije tehnike na jednom mjestu, koji će, pretpostavljamo, u najkraće vrijeme, biti eliminisani iz aktivne upotrebe i zamijenjeni novijim, tehnički dotjeranijim i funkcionalno korisnijim oruđima, može — po svojoj brojčanoj zastupljenosti — postati okosnica specijalnog muzeja drvne industrije republičkog ranga, u kojeg bi ušli slični predmeti iz svih krajeva Bosne i Hercegovine. Alternativno, oni mogu ostati na okupu i kao muzejska zbirka kombinata, ali postavljena tako da je sposobna — da pod određenim uslovima — prikaže historijski razvoj čitave proizvodnje ove industrijske oblasti. U krajnjem slučaju, pomenuti predmeti mogu biti (ukoliko njihov vlasnik ne bude pokazivao volju za realizaciju jednog od ova dva prijedloga) preneseni i u sastav inventara republičkog muzeja tehnike, naravno, ukoliko, uopšte, dođe do njegove realizacije.²

Metalurški kombinat u Zenici, od kojega se, s pravom, očekivalo da će u svom inventarskom fondusu sačuvati dragocjenu tehniku, ima danas samo neznatne fragmente. Tu i tamo, mogu se naći čedni ostaci parovoda, plinovoda i slično tomu, dok su mašine kapitalnije proizvodnje demontirane i prodane, ili su pak pretopljene i date u otpad. Izuzetan slučaj, u tom smislu, predstavlja parna mašina s elektrogeneratorom, koja je rashtodovana i kao takva ustupljena za potrebe Tehničkog muzeja, u osnivanju. Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, kojemu je direkcija Željezare u Zenici predala ovaj predmet za smještaj u Muzej tehnike — razmatra, sada, mjere koje treba preduzeti u cilju konzervacije ovog vrijednog objekta i njegovog korištenja kao muzejskog eksponata.

U svoj plan i program rada na nastavku evidencije spomenika tehnike u Bosni i Hercegovini, Zavod je unio nove zadatke, čije će ispunjavanje dati — kroz kraće vrijeme — dosta jasnu sliku materijala koje imamo na terenu. Nakon toga moći će se prići i kompleksnijoj organizaciji zaštite ove spomeničke oblasti a tako i iznalaženju formi što povoljnijeg njihovog smještaja, potpunije konzervacije i restauracije, i što adekvatnijeg korištenja u prosvjetno-naučne i pedagoške svrhe. Na putu ostvarenja ovog zadatka, izvjesnu poteškoću pričinjava nerazumijevanje industrije, koja bar zasada, ne pokazuje naročitu spremnost da omogući pun uvid organa zaštite na poslu evidencije spomenika tehnike iz sastava osnovnih sredstava preduzeća, mada treba očekivati da će — u dogledno vrijeme — i u tom pravcu stvari

² Podatak o spomenicima tehnike u posjedu preduzeća drvne industrije »Krivaja« u Zavidovićima preuzeo sam iz putnog izvještaja kojega je zavodu podnio drug Z. Kajmaković.

krenuti na bolje. Praktičnu pomoć u tom smislu mogu da nam pruže stručna udruženja inženjera i tehničara, muzealaca i konzervatora, te sindikata raznih proizvodnih grana (metalci, drvodjelci, i sl.), a tako i Narodna tehnika. Tim bi se putem, nema sumnje, omogućila potpunija evidencija spomenika tehnike u sklopu inventara svih proizvodnih i drugih preduzeća u našoj Republici.

U sklopu ovih razmatranja potrebno je, obvezatno, uvrstiti i spomenike ratne tehnike karakteristične za period Narodnooslobodilačkog rata, kao i razne mašine te proizvodna oruđa zanimljiva za prve posleratne godine, za period, dakle, socijalističke izgradnje zemlje.

Za takvo svoje angažovanje mi imamo i posebne razloge, budući je na našem teritoriju nastao i djelovao najveći broj partizanskih radionica oružja i gdje je proizvedeno, relativno, veliko mnoštvo ratnog materijala, i, napokon, gdje su — neposredno poslije Oslobođenja zemlje — vršeni najopsežniji radovi oko obnove zemlje i kapitalne industrijske, i druge, izgradnje.

Najveći broj ovih oruđa je — tokom rata — nestao, mnogi su predmeti zagubljeni, dok je jedan dio i do danas sačuvan. Tako, naprimjer, anketom Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture NR BiH, 'Ustanovljeno je da je na teritoriju Bosne i Hercegovine, tokom rata, djelovalo 63 radionice oružja. Ali, zbog njihove različitosti u karakteru i dužini poslovanja, kao i zbog činjenice da su mnoge takve radionice u toku rata uništene — Komisija za pregled anketiranih spomenika predložila je svega tri takva objekta za zaštitu (Zgrada ljevaonice preduzeća za opravku kola i lokomotiva u Drvaru, Strojarska radiona sa ljevaonom u Rudniku—Ljubija i kovačnica Sime Kovača iz Šipova).

Kod ovog razmatranja, u obzir mogu ući i štamparije vezane za period Narodnooslobodilačkog rata (naprimjer, Štamparija u Trnavi, kod Bijeljine, u kojoj se izdavalo »Oslobođenje«; ilegalna štamparija u kući Muštovića u Mostaru, koja je djelovala pune četiri godine) kao i sva ona pomoćna tehnika koja je nadomjestila nedostatak složenijih naprava, ali koja je, ipak, poslužila korisno svom osnovnom zadatku. Slično tome, kao eksponati muzeja tehnike mogu da služe i druge tehničke naprave i predmeti, koji su poslužili za praktične potrebe oružanih snaga i političkih rukovodstava NOR-a (Npr., Titov vagon u Oštrelju, lokomotiva br. 12, u selu Potoci, itd.), da ne govorimo o predmetima proizvedenim u partizanskim radionicama oružja, a koji se, danas, najvećim svojim dijelom, nalaze u sastavu zbirki i muzeja Narodne revolucije (avionske i ručne bombe, mašinske puške, i slično tome).

Prema onome što smo već spomenuli i prema našim pretpostavkama o tome što sve još možemo očekivati (na terenu) od sačuvanog materi-

Sl. 3 Vatrogasna pumpa, iz 1893 god. (Svojina: Drvni kombinat »Krivaja«, Zavidovići)

jala — organizacija čuvanja i prezentacije spomenika tehnike u našoj Republici, mogla bi se usredrediti na slijedeće pokušaje i rješenja:

NR Bosna i Hercegovina, po sadašnjem svom razvoju, ulazi u sastav industrijski najrazvijenijih oblasti u zemlji. U bližoj budućnosti treba očekivati još izrazitije tendencije u tom pravcu. Zbog navedenog, sasvim je normalno očekivati da ona — u jednom od svojih industrijskih središta — otvori Centralni muzej tehnike (kakve, npr. ima NR Slovenija i Hrvatska) koji bi u svoj depozit uključio najveći mogući dio spomeničkog materijala čitave teritorije, i u kome bi se našao najraznovrsniji sastav predmeta, kako pokretnih tako i nepokretnih.

Akcija prikupljanja materijala u tu svrhu ne bi, međutim, smjela da ide na štetu onih ansambla koji mogu i treba da postanu zasebni muzeji, jer već svojim postojećim inventarom imaju takav karakter (Očevije), dok su drugi sačuvali dovoljnu materijalnu osnovu iz koje bi se mogla sačiniti samostalna muzejska zbirka, u preduzeću ili tvornici (»Krivaja«—Zavidovići), odnosno u sastavu, već postojećeg mjesnog (zavičajnog) muzeja, kao specijalan njegov odio (naprimjer, kožarska industrija, u Visokom). Daljnji zadatak republičkog muzeja tehnike — uz već poznate uslove rada koji prate ovaj tip ustanove — jeste preuzimanje svih poslova na putu provođenja potpune eviden-

cije spomenika ove vrste na terenu čitave Republike (svakako uz pomoć i saradnju područnih organa zaštite). Pritom, naravno, imati stalno na umu i činjenicu o vanredno brzom razvoju savremene tehnike, koja okolnost - sasvim razumljivo - nameće našoj privredi i njeno brzo uključivanje u život. A upravo je to momenat koji dopušta punu mogućnost neprekidnog bogaćenja muzeja novim eksponatima, koji se svakodnevno, kao preživjele forme i sadržaji, isključuju iz upotrebe i zamjenjuju novijim, tehnički dotjeranijim. Ta okolnost, ujedno, iziskuje stalan oprez i veliku aktivnost stručnjaka muzeja kako bi uspješno mogli pratiti taj razvoj, smjenu proizvodnih sredstava i njihovih tvorevina, što će — nesumljivo — predstavljati i dosta složen, i naporan fizički i umni rad.

Uz pomoć i saradnju stručnjaka centralnog muzeja moći će se, rekli smo, osnivati i specijalni tehnički muzeji ili zbirke u sastavu inventara krupnih industrijskih kombinata, i naučnih instituta. Materijalnu, pomoć za osnivanje i rad takvih muzeja — po pravilu — treba da osiguraju sama preduzeća i tvornice.

Nakon što je osigurao svoj depozit materijalom — muzej pristupa postavci izložbe. Tehnički spomenik postaje muzejski eksponat dostupan javnosti. A da bi u potpunosti udovoljio takvoj svrsi, treba mu — u slučajevima kada se to može učiniti — uliti život, aktivizirati ga, tj. osposobiti —

bar u času njegovog razgledanja — za onu funkciju koju je vršio u vrijeme svoje mladosti, u doba dakle pune radne sposobnosti. Naravno, ovo samo u slučajevima ukoliko takva aktivnost ne bi bila i odveć komplikovana u izvedbi, i odveć skupa u finansijskom pogledu. Odsustvo tako originalne predstave nadomješta se pomoćnim sredstvima i napravama (makete, ilustrovane rekonstrukcije, crteži, fotografije) sposobnim da dadnu naznaku procesa proizvodnje, sastav i strukturu objekta, i slično tomu...

Za popunu muzeja originalnim predmetima spomeničkog značaja orijentisati se, prvenstveno, na jezgru koja se nalazi u samom mjestu, a onda proširiti akciju na one objekte koji su napušteni od ljudi, izolovani od kontakta s civilizacijom, koji stoje na osami, u zabačenijim krajevima, daleko od svake kontrole i društvenog nadzora. Ovo je tim prije aktuelno za one objekte, koji su — zbog slabog svog tehničkog stanja i izdržljivosti — došli u situaciju da budu izgubljeni. Takve spomenike — ukoliko to tehničke i materijalne prilike budu dozvoljavale — prenijeti u izvornom obliku. Gdje, pak, nije moguće poslužiti se rekonstrukcijom predmeta (njegovom kopijom). Tako rekonstruisan objekat dovesti u vezu s realnom predstavom njegove okoline, bez koje bi on — praktično — ostao samo predmet tehnike lišen svoje historijske uloge i značaja. Ovako zamišljen muzej tehnike u Bosni i Hercegovini, uključio bi pregled najšireg izbora spomenika ove oblasti materijalne kulture u Republici, od prvih njenih početaka do naših dana. Umjetno i znanstveno postavljen, on bi trebao da pruži snažnu predstavu materijalne osnove i duhovne nadgradnje naših naroda kroz čitavu njihovu istoriju.

U odnosu pak na otvaranje muzeja tehnike in situ, dakle, na mjestu nastanka spomenika, kakav smo slučaj opisali kod razmatranja lokaliteta Gornje Očevije, mišljenja smo da je takav oblik (prezentacije) najprihvatljiviji, ali pod uslovom da se radi o zaista veoma vrijednoj i efektnoj spomeničkoj cjelini, životnoj po snazi i svom djelovanju, komunikativno, lako dostupnoj najširoj javnosti.

Članak nije imao za cilj da istraži sve aspekte zaštite spomenika tehnike u NR Bosni i Hercegovini. To, uostalom, nije bilo ni moguće učiniti budući još nemamo dovoljan pregled, ni potreban uvid u sastav, obim, stanje i prilike cjelokupnog spomeničkog inventara u Republici. Zbog navedenog, zadržali smo se na razmatranju samo osnovnih stavova na tu problematiku, s povremenim objašnjenjima materijala o kojima smo prikupili potrebne podatke. No, i u ovom, obliku — smatramo — ovaj problem može biti načet i

Pa i u slučajevima gdje može doći do osnivanja muzejskih zbirki po preduzećima, smatramo da takve izložbe, u sastavu najvažnijih naših industrijskih pogona, mogu biti veoma korisne, ali pod uslovom da su sposobne za prikazivanje procesa proizvodnje, dakle, za korisna historijska upoređivanja.

U izvjesnim slučajevima — rekli smo — kada se radi o manjem spomeničkom fundusu neke specijalne grane proizvodnje, takvi se materijali mogu uklopiti i u sastav lokalnog (mjesnog) muzeja i eksponirati kao zasebna njegova zbirka u jasnoj namjeri za dobivanjem što potpunije predstave procesa proizvodnje odnosno industrijske grane.

Za Bosnu i Hercegovinu, gdje je tradicija nekih proizvodnih oblasti stara i više stoljeća, narodna tehnička predaja može da odigra važnu ulogu na liniji postizanja što boljih rezultata u osnovnoj našoj namjeri — očuvanja i zaštite preostalog spomeničkog fundusa starije tehnike. U nekim mjestima središnje Bosne gdje je stoljećima njegovana tradicija željezne, a onda i drvne industrije (sačuvan je veliki broj šumskih pilana...) rađala se uporedo i ljubav za tu djelatnost, koja je stajala u najužoj uslovljenosti sa životom samim, i svim njegovim manifestacijama. Iz ljubavi rađao se ponos i želja za čuvanjem uspomena na tu tradiciju, koja im je pribavila veći ugled u društvu od onoga, kojega su imali njihovi sugrađani. Tim putem, eto, u nekim je našim mjestima sačuvan izvjestan broj spomenika starije tehnike, koji — svojim prisustvom — mogu da reflektiraju stanovitu svjetlost na industrijsku (željeznu) proizvodnju srednjobosanskog rudarskog bazena, a koja je djelatnost bila poznata još od vremena rimske uprave, i kao takova cijenjena od svojih savremenika. Rezultat sličnih pokušaja i nastojanja su i manje zbirke predmeta kovačkog zanatstva oformljene u sklopu inventara samostanskih zbirki u Kreševu³ i Fojnici, koje predstavljaju i prve pokušaje stvaranja lokalnih zbirki predmeta zanatske tehnike, toliko karakteristične za samo mjesto i njegovu kulturnu istoriju.

pokrenut na liniju što bržeg njegovog rješavanja i u pozitivnom pravcu.

Takve mogućnosti postoje. Uostalom, one se nameću i kao društvena potreba istaknuta u novom Zakonu o zaštiti spomenika kulture FNRJ i nacrtu republičkog zakona.

³ U posjedu samostana sv. Katarine u Kreševu nalazi se manja zbirka predmeta zanatske djelatnosti kreševskih kovača. Zbirka je rezultat dugogodišnje sakupljačke djelatnosti Augustina Kristića, vanjskog saradnika Zavoda.

MONUMENTS OF TECHNIC AND THEIR PROTECTION IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

The author thinks that problem how to protect technical monuments is very important nowadays. Industry of Bosnia and Herzegovina is rapidly developing and therefore protectional institutions of national and cultural heritage must take care of such monuments. The first task of these institutions is to list monuments and organize expositions of such material in order to bring up the rising generations in industrial regions. In this way technical culture of our citizens will be better and wider.

To understand better elementary tasks and the very words (technical monuments), the author tries to explain them. So he writes: »It is not easy to tell where interest of ethnographers and archeologists

ceases, and where technical monuments begin. These questions and problems are not quite settled: whether to put in a group of such monuments only means of production or their products too.«

He gives a short historic summary and informs us about monuments of this kind in Bosnia and Herzegovina. The author thinks that problems of their protection and presentation must be solved in this way:

- to organize central museum of technical monuments in Bosnia and Herzegovina,
- technical museums in situ,
- museum collections in working enterprises,
- special collections in local museums.

LES MONUMENTS DE LA TECHNIQUE EN BOSNIE ET HERZÉGOVINE ET LEUR PROTECTION

En traitant le problème de la protection des monuments de la technique l'auteur de cet article estime que — dans les conditions du développement industriel contemporain en Bosnie et Herzégovine — cette question vient au premier plan de la préoccupation des organes pour la protection du héritage culturel national. Après les tâches fondamentales de l'évidention scientifique et de l'effectuation des mesures administratives et juridiques on entreprendrait l'organisation des travaux concernant l'exposition de ces matériaux, avec le but fondamental d'aider l'édification de la culture technique des citoyens et de la jeunesse industrielle en particulier.

Pour la compréhension correcte de ce but fondamental et pour l'orientation dans le travail l'auteur essaie même de définir la signification du terme: le monument de la technique. ...»d'autant plus que chez certains objets ce n'est pas facile de délimiter où cesse l'intérêt de l'ethnographe ou de l'archéologue et

où commence le monument de la technique et qu'on n'est pas d'accord s'il ne faut placer parmi les monuments de la technique que les moyens de la production ou bien leur produits aussi, et ainsi de suite«.

En donnant un court rendu sur l'aspect historique de cette question et une information plus étendue sur l'état et les conditions du fonds des monument de la Bosnie et Herzégovine l'auteur considère que l'on devrait résoudre le problème de la protection et de la présentation des objets de cette catégorie par l'établissement et l'organisation:

- d'un musée central des monuments de la technique de la Bosnie et Herzégovine,
- des musées de la technique in situ
- des collections muséales dans des entreprises productives
- des collectiones spéciales dans les musées locaux (régionaux).

PROF. DR. IVO PEVALEK I ING. VIKTOR RŽEHAK

PRILOG POZNAVANJU SEDRENIH PODRUČJA BOSNE I HERCEGOVINE OBZIROM NA PROBLEM ZAŠTITE I TURISTIČKIH MOGUĆNOSTI

Nakon izvršenog putovanja autora kao i podnesenog izvještaja o tome putovanju, smatramo potrebnim da Zavodu za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NRBiH posebno iznesemo opa-

žanja i prijedloge o zaštiti sedrenih područja koja smo istražili, te ćemo iznositi naša mišljenja i sugestije onim redom kako smo pojedine objekte na terenu posjećivali.

a) PRIJEDLOZI O ZAŠTITI I TURISTIČKOM RAZVITKU SEDRENOG PODRUČJA MARTIN-BROD

U Martin-Brodu posjetili smo u prvom redu donji dio sedrenog područja, što znači od cestovnog mosta pa sve do ušća Unca u Unu. Prigodom pređašnjih posjeta nismo imali pravi uvid u to područje, jer njime ne prolaze putevi, te je čitavo područje neposredno okruženo kulturama i, prema tome, teško pristupačno. Ovo područje predstavlja svojevremene rastoke rijeke Une, dok ona nije duboko erodirala današnje korito u sedri, pa su se usljed toga rastoke u sedri osušile. Prelazeći to područje, mogli smo jasno ustanoviti da se ono sastoji iz sedam terasa, koje su samo dijelom uništene, dok većim dijelom i danas stoje. Te su terase svakako ostaci nekadašnjih jezera tih rastoka, a granične sedre između tih rastoka su mjesta gdje su nekada bili slapovi. Iz obronaka susjednih brda vidi se ta slika potpuno jasno, ali bi se još jasnija slika dobila kada bi se to područje snimilo iz aviona. Mi smo obišli to područje lijevom obalom Une, te smo naišli na vanredno lijepe sedrene scenarije, a svakako jedan od najljepših takvih scenarija je protočno jezero koje se nalazi u blizini ušća Unca. Od toga jezera spram kolskog mosta nižu se katarakti, slapići i slapovi. Kao što smo gore spomenuli, ovo je područje jedva pristupno, a sadrži toliko ljepota i sedrenih objekata da bi ga trebalo svakako, s jedne strane, zaštititi, a s druge strane, učiniti pristupnim. Kada se taj kraj učini pristupnim, onda će se moći rješavati pitanje neposrednog postanka i prošlosti tih rastoka. Trebalo bi turističkom stazom, lijevom obalom ovo područje učiniti pristupnim, a da se pri tome ne ošteti njegov sedreni karakter. Ta bi se turistička staza kretala rubom

poljoprivrednih posjeda, te bi veoma vjerovatno vlasnici pristali na ostvarenje takve staze. Staza bi vodila od kolskog mosta, pa sve do niže jezera koje smo naprijed spomenuli. Sa one strane jezera je opet jedna suha terasa koja bi bila vanredno podesna za gradnju jednog turističkog objekta sa bliskim pogledom na jezero, sa perspektivom na gornji dio područja i na ulaz u grandioznu dolinu Unca. Svakako, trebaće avionski snimak odnosno kroki da se na temelju studija predlože detalji te buduće staze. Osim toga, smatramo da bi ona poljska cesta, koja sa glavne ceste nešto niže od zadruge prolazi gotovo paralelno sa željezničkom prugom pored jezera, sa malim preinakama mogla služiti kao turistička cesta i spojnica glavne ceste i tog budućeg novog turističkog objekta.

Gornje sedreno područje, što znači od glavnog mosta uzvodno, nije također nikako turistički pristupačno. Postoji, doduše, mogućnost da se stigne lijevom ili desnom stranom kroz posjede okolnih mještana, te da čovjek vidi ljepote sedrenog područja, dok, s druge strane, ostaju sedrene ljepote i područja potpuno nepristupačna. To naročito vrijedi za lijevu obalu Une između Velikog Milančevog Buka i kolskog mosta. Svakako je baš taj dio jedan od najljepših, a ujedno i najteže pristupačan. Bila su svojevremeno nastojanja da se sa visećim mostom nešto niže Milančeva Buka ta lijeva strana učini pristupačnom. Ta je ideja srećno zabačena, jer je prije tehnički nedostatno bila izvedena i, što je bitno, bila je užasna nagrada cjelokupnog područja. Da se uzmogne to područje, i ono gornje povrh toga, učiniti turistički pristup-

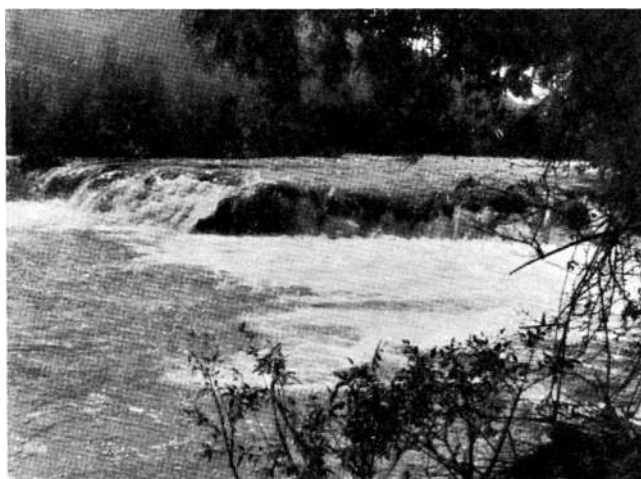

Sl. 1 Veliki Milančev buk u Martin-Brodu

nim, trebalo bi i ovdje učiniti avionski snimak ili bar točan kroki, pa da se onda prostudira najpovoljnija mogućnost polaganja trase takvih staza koje bi omogućavale posjećivanje toga područja. Objekti koji se danas nalaze na tome dijelu sedrenog područja mogli bi ostati dok ne dotraj u, s tim da se nikakva nova gradnja kuća, a naročito staja ne dozvoli. Iznimku čini kuća Deve Reljić, koja je već sada u tako labavom stanju da bi se morala premjestiti na neko drugo mjesto.

Poseban problem predstavlja prostor sa koga se pruža prekrasan pogled na Veliki Milančev Buk, a pred kućom Saje Medić, jer će tu trebati odmah izvesti neke promjene. Kuća Saje Medić, koja leži na sedrenom grebenu, po našem mišljenju ne smeta pogledu, ali se nikako ne bi smjela nadograđivati, pregrađivati ili na bilo koji način mijenjati svoj folklorni izgled. Bilo bi izvanredno dobro i potrebno da se u toj kući otvori kafanica koja je na tome mjestu neophodno potrebna. Staja koja se nalazi između Une i tog dijela, na mjestu odakle je najljepši pogled na Milančev Buk, morala bi se bezuvjetno ukloniti, ne samo radi toga što je na krivom mjestu te kvvari pogled na sve slapove, nego i zato što je trošna, neugledna i umanjuje vrijednost čitavog područja. Kuća i mlin Mike Kljaić u podnožju, s desne strane Milančeva Buka, sa svojim neukusnim bojama i žbukom može ostati uz uvjet da se vanjsko lice tih objekata dovede u sklad s okolnim prirodnim pejzažima, a naročito sedrom. Bez obzira na planiranje novih puteva i staza, treba onaj prvi uzlaz na sedri pored te kuće urediti i učiniti pristupačnim makar i provizorno,

Nadovezujući onaj put sa glavnog puta koji bi vodio do malog jezera bliže ušća Unca, trebalo bi nastavak toga puta planirati kroz voćnjak po lijevoj obali Une, bar do onog mjesta gdje se željeznička pruga sasvim približava Uni. Isto tako treba i onaj seoski put koji od današnjeg hotela ide i završava kod Milančevog Buka tako urediti da se što manje vide oštećenja na sedri, s tim da se ova staza učini pristupačnom samo za pješački promet uz strogu zabranu svih vozila osim kola vlasnika kuća oko Milenčeva Buka. Na tome dijelu puta dolazi se na dva belvedera, jedan na dvjema sedrenim gromadama niže Milančeva Buka, pa se na te sedrene gromade dolazi jednim primitivnim mostićem do prve gromade, a onda

Sl. 2 Veliko jezero na Uni više slapova u Martin Brodu

Sl. 3 Malo jezero na Uni u Martin Brodu, bliže ušću Unca

jednim nesigurnim mostom do druge gromade. Već iz daljine ovaj drugi mostić djeluje kao užasna nagrada. Na drugoj sedrenoj gromadi nalazi se belveder okružen jednim neukusnim vrtlarskim plotom, koji predstavlja veoma neugledan artefakt. On osim toga ne pruža (Sigurnost da se neko ne oklizne u brzace Une. Tu bi trebalo dosadašnji mostić skinuti, prva sedrena gromada i ne treba da bude pristupačna, a drugu sedrenu gromadu treba sa diskretno postavljenim i neupadljivim željeznim ljestvama zaštititi. Isto tako treba na terasi belvedera drveni plot zamijeniti neupadnom ogradom od željeznih cijevi (kao, naprimjer, što je ograda od željeznih cijevi u Opatiji). Na drugi belveder vode drvene stube, neukusne, primitivne i trošne, te ih valja zamijeniti neupadnim objektom. Ograda koja je djelomice na gornjem belvederu više je nego neukusna, ona je prava nagrada, te i tu treba postupiti slično kao na drugoj sedrenoj gromadi. Prostor ispod toga belvedera, a uz cestu, izgleda kao smetljište, a u dane kada ima veliki broj posjetilaca, trebalo bi ga urediti. Ostatke visećeg mosta, koji ionako ničemu ne služe, treba ukloniti.

Sa glavne ceste koja dolazi od Kulen-Vakufa odvaja se nešto prije hotela na lijevu stranu put koji prolazi u blizini škole i koji desnim odvojkom dolazi do sedrenog područja. Taj bi put trebalo urediti i sprovesti do gornjeg jezera, odnosno do kanjona kroz koji prolazi Una. Put koji predlažemo za lijevu obalu treba stazom povezati za ovaj put.

Špiljski kompleks u blizini hotela treba istražiti, pa bi u tu svrhu trebalo angažirati geografe i speleologe. Više je nego sigurno da u onoj sedrenoj masi koja leži između gornjeg belvedera i špilja ima još mnogo takvih špilja koje bi se mogle učiniti eventualno pristupačnim. Zasadu nisu poduzete nikakve mjere za čuvanje špiljske faune i špiljskih nakita.

Zgrada u kojoj je svojevremeno bila općina, danas je adaptirana u hotelsku zgradu, uz koju stoji jedna započeta i još nedovršena zgrada. Ove dvije zgrade lako bi se povezale u jedan objekat koji bi za prvo vrijeme mogao služiti kao turistički objekat, dok se ne izgradi novi hotel kod Donjeg jezera.

U svakom slučaju, treba i u postojeći hotel uvesti vodovod i otvoriti restoran, kako bi se turističko područje koliko-toliko otvorilo za posjetu turista. U nedovršenoj zgradi može se veoma povoljno izgraditi restoran, odnosno sa minimalnim investicijama mogla bi se ova zgrada privesti svojoj svrsi.

Martin-Brod je danas pristupačan samo iz Kulen-Vakufa, te ova cesta ima samo lokalni karakter. Veza te ceste prema Srbu, odnosno prema Hrvatskoj više željezničke stanice i Drvara, danas je u tako lošem stanju, da se ne može uzeti u obzir kao turistička cesta ili ma kakva bolja saobraćajnica. S obzirom da su ceste, kao najglavniji objekti za razvitak turizma, neophodne, to se nameće hitan zadatak planiranja i ostvarenja jedne prolazne dobre turističke ceste od Kulen-Vakufa

preko Martin-Broda do Srba, Donjeg Lapca i Drvara.

Svakog onoga koji boravi u Martin-Brodu veoma se neugodno doimlje onaj goli obronak koji je nastao gradnjom željezničke pruge. Kako želimo da čitav Martin-Brod dobije jedinstveno lijepu sliku, predlažemo da se što prije pristupi ozelenjavanju toga obronka domaćom vegetacijom.

Nešto bolje stoji s obroncima na protivnoj strani više slapova, ali i ove strane treba hitno pošumiti i ozeleniti, kao što smo naglasili u našem prošlom članku.

Desna pritoka Une, neposredno niže sedrenog područja, rijeka Unac, dolazi jednom klisurastom dolinom vanrednih prirodnih ljepota, koja se nalazi u neposrednoj blizini Martin-Broda. Mišljenja smo da bi rješavanjem turističke pristupačnosti Martin-Broda trebalo rješavati i o turističkoj izgradnji u cilju otvaranja i doline Unca, bar do Crnog Izvora, tim više što su vode Unca i do-

lina Unca sasvim različite od voda Une u Martin-Brodu i njegovoj okolini. U tu svrhu trebalo bi lijevom obalom izgraditi put do blizine Crnog Vrela, te drvenim mostom učiniti ovo vrelo pristupačnim. Svojevremeno se pokušavalo provesti cestu na desnoj strani Unca, te je u tu svrhu probijen jedan tunel sasvim a drugi djelomično. Međutim, mišljenja smo da je jeftinija, povoljnija i turistički atraktivnija alternativa na lijevoj strani Unca.

Na koncu nam valja istaknuti da se u Martin-Brodu nalaze još dva važna historijska spomenika, i to ruševina Rmanj manastira uz most preko Unca i ruševna Milančeva Kula koja se nalazi na sedrenom području. Kako su historičari i konzervatori veoma zainteresovani za ove objekte, to nećemo ulaziti u detalje, ali konzervacija ova dva objekta vanredno bi doprinijela turističkom interesu Martin-Broda.

b) MOGUĆNOSTI OŽIVLJAVANJA RADA SEDROTVORACA U DOLINI PLIVE NAKON IZVRŠENE KONZERVACIJE

Za vrijeme naše posjete Jajcu i okolini bila je nova hidroelektrana Jajce I u remontu, a kako je ova godina bila veoma kišna, to se donjim dijelom Plive, tj. od Gornjeg plivskog jezera pa sve do vodopada rušila ogromna količina vode. Ta visoka voda otežala je naše istražne radove tako da smo imali izvjesnih teškoća prilikom terenskih ispitivanja. Nakon našeg posljednjeg boravka u Jajcu mogli smo konstatirati znatne promjene.

Nakon puštanja u pogon odvodne cijevi za hidroelektranu Jajce II, preduzeće Elektrovrbas izgradilo je 7 betonskih pregrada u dolini Plive, porredanih od starog hotela do vodopada. Ove bi pregrade trebalo da dočaraju nekadašnje atraktivne slapove i kaskade u Jajcu. Odmah treba istaknuti da te pregrade imaju pravilne geometrijske oblike i da zaista nikako ne mogu dočarati svu onu ljepotu i interesantnost koju je imao donji tok Plive ranije. Elektroprivreda je izvela te radove u najboljoj namjeri, držeći u prvom redu da će se tim pregradama ponovo započeti tvorba sedre, a zatim, što je veoma značajno, da će se tim gradnjama spriječiti erozija u koritu Plive. Pregledali smo tri takve pregrade i mogli smo konstatirati da se za godinu dana nije počeo stvarati ni komadić sedre. Ivice tih pregrada imale su u vrijeme našeg boravka u Jajcu jednu tamnosmeđu boju od alge *Hydrurus foetidus*. *Hydrurus foetidus* je jedan kolonijski flagelat koji povremeno tvori kolonije nalik na više alge, koje su povremeno prisutne, a ne ulaze u obzir kao taložioci sedre. Ta je alga vezana uz vodu niskih temperatura, te je ima u gorskim potocima. Ovdje njezino dolaženje ne predstavlja ništa neobično, a 17. IX. 1959 je temperatura vode iznosila samo 13°, što odgovara nje-

nom životu. Drugih alga, koje bi bile makroskopski vidljive, nije bilo, a pogotovo je fatalno da nije bilo nikakvih mahovina niti sedrotvoraca. To znači da nije počela tvorba sedre na tim umjetnim barijerama, dakle nije postignuto ono što se time htjelo postići.

Umjetna ivica preko koje se u Vrbas ruši veliki slap dakako je u istom stanju. Sedrotvoraca niže Gornjeg jezera uopće nema, osim nekoliko malih busena na mlinicama na prelazu između Gornjeg i Donjeg jezera. To, dakako, nije simpatično, jer bismo geometrijske figure onih barijera mogli donekle ispraviti kada bismo uspjeli u tome da nam se opet razviju sedrotvorci (*Cratoneuron*). Prilikom posjete selu Jezero našli smo u gornjem toku Plive na jednom slapu više novog mrjestilišta još sasvim normalno razvijen *Cratoneuron*. Ovaj nalaz naveo nas je na pomisao da bi se pokušalo najprije na jednoj od 7 barijera presaditi *Cratoneuron* iz gornjeg toka Plive na umjetne barijere. Dakako, to bi se učinilo prvo vežući busene sa *Cratoneuronom* u doba najnižeg vodostaja s unutarne strane ivice barijere. Nije isključeno da bi se na taj način uspjelo presaditi *Cratoneuron* i time započeti tvorbu sedre na toj umjetnoj barijeri. U tu svrhu trebalo bi na oprezan način i bez štete za tvorbu sedre, prenijeti par busenova te iznaći neki cjelishodan način vezanja tih busenova na novom lokalitetu. Nemamo mnogo nade da će se ovim nešto uspjati, ali smatramo da je to jedini način da bi se tim umjetnim barijerama vremenom dao jedan prirodniji a time i mnogo ljepši i interesantniji izgled. Svakako smatramo da bi bilo potrebno vremenom osnovati u Jajcu jednu manju biološku stanicu kao punkt Zavoda za za-

štitu, koja bi imala prvenstveni zadatak proučavanja svih promjena na sedrenom području Jajce, a čiji bi zadatak specijalno bio da istraži način i mogućnost presađivanja živih sedrotvoraca na umjetne barijere. Kako je ranije ustanovljeno, u

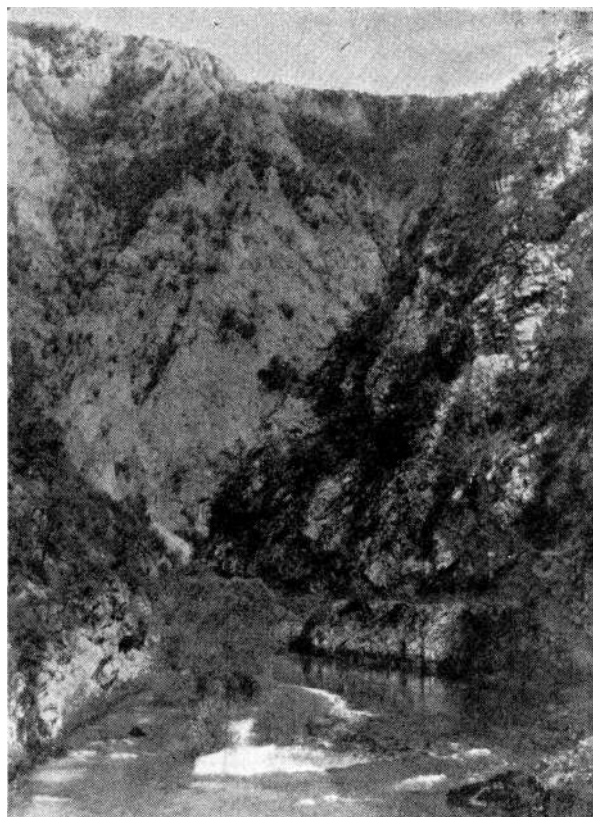
ovom području sedrotvorna je rijeka Janj a ne Pliva, jer se sedra pojavljuje u čitavom toku rijeke Janja a u dolini Plive tek od Šipova, gdje se Janj uliva u Plivu.

c) SEDRENO PODRUČJE PALE I PROBLEMI ZAŠTITE

Do taloženja sedre u izvornom dijelu Paljanske Miljacke došlo je svakako u vrijeme kada je Paljanska Miljacka imala mnogo više vode nego danas. Paljanska Miljacka je u svome izvornom području neznatna rječica, a sedrene naslage koje se nalaze s lijeve strane te rječice veoma su velike. Izgleda da je veoma rano počelo kopanje sedre te se ono vršilo jedno vrijeme tako intenzivno da danas vidimo odrezane ogoljene sedrene stijene. To iskorišćavanje sedre dovelo je do pucanja sedre, i to tako da je tamošnja lugarnica u blizini samoga izvora morala biti ispražnjena. Izgleda da će ta ista sudbina zadesiti i onu drugu kuću povrh sedre, nastavi li se i dalje kopanje sedre za građevinske svrhe. Svakako je današnje stvaranje sedre neznatno i bez utjecaja na one velike oštećene naslage. To je tim fatalnije i štetnije, što je okolina izvora Paljanske Miljacke omiljeno izletišta koje nedjeljom posjećuje stotine i stotine izletnika, koji i ono malo sedre što se nalazi u stvaranju, ugrožavaju. Nastavi li se i dalje kopanje sedre, doći će do daljeg pucanja sedre i, što je najgore, s tim u vezi, do potpunog ogoljenja toga sedrenog područja pa, prema tome, i do jake erozije. S obzirom na turističko značenje i na gore rečeno, treba svako kopanje sedre na ovom području bezuvjetno zabraniti, a isto tako ne dozvoliti izgradnju bilo kakvih objekata na sedrenom području. Time bi se opasnost od erozije smanjila, ali još uvijek ne i uklonila. Kako jedan važan dio toga izletišta čini živa sedra, treba tu živu sedru, odnosno sedrotvorce, također zaštititi, kako i taj dio ne bi zadesila sudbina onog ogoljelog i obamrlog dijela. To znači, turizam i logorovanje treba tako regulirati da se ne zapriječi stvaranje sedre, nego da se što više forsira razvoj tih sedrotvoraca. U tu svrhu treba dakako i kopanje sedre zabraniti, ali isto tako treba i svako gaženje po živim sedrotvorcima strogo spriječiti. U tu svrhu će trebati u tom području odrediti mjesta za kupanje, sunčanje, logorovanje i drugo, ako želimo da ostane ta zanimljivost izvornog područja Paljanske Miljacke i ljepota toga kraja. Za turiste treba svakako urediti jedan turistički objekat, možda u blizini onog mjesta gdje staza prelazi preko mosta Miljacke, ali svakako s desne strane rijeke. Osim toga, valja nam istaknuti da je prilaz do sedrenog područja veoma neuređen, te bi ga valjalo od glavne ceste uz uskotračnu prugu urediti. Posebno poglavlje je prelaz preko ograda,

koje je na mjestu da bi se spriječio prolaz stoke, a ne izletnika. Zato ga treba tako urediti da bude za turiste lagan prolaz i bez nekih poteškoća. Neposredan povod naše posjete ovom području je težnja okolnih stanovnika, kao i onih iz Sarajeva, da se iz ovog područja vadi sedra za građevinske svrhe. Iz ranijeg izvještaja ing. Ržehaka u vezi s ovim pitanjem, donosimo sljedeće:

»Na području Pala bez sumnje je najinteresantnije sedreno područje na izvoru Paljanske Miljacke koje je stavljeno pod zaštitu države kao prirodna rijetkost. Nažalost, ranijim iskorišćavanjem sedre za građevne svrhe, ovo je područje znatno uništeno i mahom su čitave partije terena oštećene i unakažene, te je dalje vadenje sedre zabranjeno od strane Zavoda za zaštitu. Niže izvora, oko 200 m, nalazi se mali vodopad u sedri, visok svega 4—5 m, širok oko 6 m i sav obrastao

Sl. 4 Kanjon i dolina Unca u Martin Brodu

Sl. 5 Sadrene špilje u Martin Brodu

u gustu vegetaciju bukve, lijeske, graba i ostalih lišćara, što mu daje vanredno slikovit izgled. Potrebno je ovaj slap odmah staviti pod zaštitu države, a u ovo područje pozvati radi konsultovanja prof. Pevaleka iz Zagreba.

Na području Mokrog nalaze se sedrena područja Kršalj, zatim sedrena područja u Sitnici i Jasenovi. Potrebno je odmah naglasiti da su svatri područja još sa aktivnim sedrotvorcima, te stva-

ranje sedre još uvijek traje. Naročito su aktivna područja u potoku Sitnici i Jasenovi.

Područje u Kršalju je već eksploatisano, te se znatne količine sedre nalaze pored puta, pripremljene za otpremu u Sarajevo. Ovo je područje pored puta i moglo bi se dozvoliti veoma oprezno vađenje samo izvjesne količine već mrtve sedre, s tim da se pojas od 10 m s jedne i druge strane potoka, ostavi u sadašnjem stanju.

Čim bi se pojavile vode u dijelu terena gdje se vadi sedra, moralo bi se obustaviti dalje vađenje sedre. Nakon prestanka rada čitav teren bi se mogao pošumiti i zagradi, kako bi se dobila prvobitna prirodna slika područja. 200 m neposredno od ovog područja nalazi se jedan izvor Mokranjske Miljacke gdje je ranije vađen kamen, ali se ubuduće i ovde ne može dozvoliti više nikakvo vađenje kamena, da bi se sačuvali prirodni pejsaži okoline.

Ostala dva područja isto tako su eksploatisana, te se vide velike količine izvađene sedre. Kako se u ovome kraju radi o vanrednim prirodnim ljepotama, to se ubuduće ne može dozvoliti bilo kakvo vađenje sedre. U ovom području nalaze se mnogobrojni potoci koji su sedrotvorni i još potpuno neispitani. S obzirom na nagib terena, postoji opasnost od bujica i erozije, te je potrebno ova područja zajedno tretirati sa šumarstvom i zasada ne dozvoliti nikakvo vađenje sedre.

d) SEDRENO PODRUČJE KRAVICA KOD LJUBUŠKOG I PITANJE NJENE ZAŠTITE

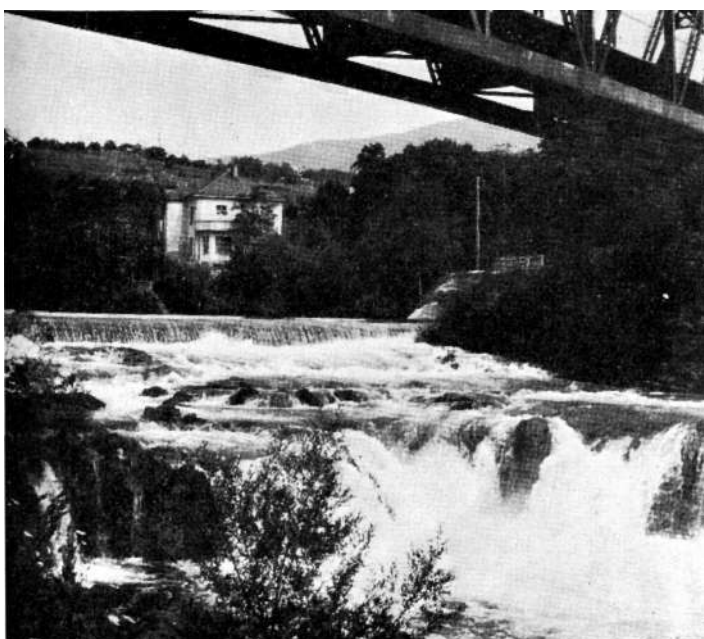
Prema prof. Kanaetu, sedreno područje Kravica koje se nalazi na rijeci Trebižatu je dio sistema Tihaljina—Mlade—Trebižat, a on je u vezi sa sistemom Vrljike u području Imotskog polja, odnosno, kako vidimo, ovo sedreno područje je sastavni dio jednog dužeg toka od četiri rijeke koji polazi iz Prološkog jezera kod Imotskog. Područje je najvećim dijelom godine bez vode, te je jedini nadzemni tok ljeti Vrljika, koja je zimi povezana Jarugom iz Prološkog jezera. Izgrađeno je umjetno korito kojim Suvaja utiče u Prološko jezero. Vrljika ponire u Sajinovicima u Bjelom polju i docnije izvire kao rijeka Tihaljina. Oko 1,6 km nizvodno od Kavazbašina Mosta nakon sedrenog katarakta, Tihaljina mijenja ime u Mlade koja protiče kroz Ljubuško—Vitinsko polje. Kod veoma interesantnog mjesta Vitine izvire Vrioštica koja se salijeva u rijeku Mlade, a od Humca dalji tok rijeke zove se Trebižat koji utiče u Neretvu kod Struge s desne strane.

Od Ljubuškog udaljeno 6 km nalazi se sedreno područje Kravica na rijeci Trebižatu, gdje se nalazi sedrena prečaga visine 26 m, kojom u slapovima prelazi Trebižat u svoj donji dio. Sedreno područje nije veliko te se prostire u širinu od preko 100 m, ali je prilično visoko te iznosi od 26—30 m. U tom sedrenom području čine vode

rijeke Trebižat velike slapove, a u bokovima, naročito u lijevom boku, mnogo manjih slapova i slapića. Ti slapovi se nalaze u nadmorskoj visini od 60—90 metara, te izgledaju kao oaze u okolnom kršu. Danas je sprovedena jedna slaba cesta, koja od glavne ceste Čapljina—Ljubuški, seže do lijevog boka slapa, dotičući na svojoj posljednjoj okuci lugarnicu Kravice. Već neposredno prije te okuke pruža se puni pogled na slapove Kravice. Na kraju te ceste, kod jednog duda, nalazi se zaokretnica, a time se uglavnom završava i mogućnost posjećivanja veličanstvenih slapova toga sedrenog područja. Uz lijevu obalu niže slapova nalazi se jedan dio sedrenog područja, na kome se nalaze kuće i mlinice okolnih stanovnika. Bliže tih kuća načinjen je jedan mali plato pored lijevog dijela slapova s izgledom na sve slapove i donji dio Kravice. U tome dijelu usječeno je u sedrenu barijeru mjesto gdje se nalazi bife i motor za veoma primitivnu rasvjetu. Dovodi vode tome motoru kao i sam motor su veoma primitivni i usječeni su u sedru. Osim toga, tu se nalazi i mlinica, opet sa veoma primitivnim, ali i sa nasilno izvedenim usjecima u sedri. Niže te mlinice je spomenuta kuća koja uglavnom vrši primitivnu opskrbu turista i posjetilaca. Niže kuće ima jedan primitivni silaz koji vodi do donjeg dijela Tre-

bitaža. Lijevo od toga puta u gornjem dijelu postavljani su stabilni campinge na sedrenom području. Njihovo postavljanje zahtijevalo je sječu i izravnjavanje sedre; time nije ništa dobiveno, jer se od njih ne pruža nikakav pogled na Kravicu i njenu okolinu, a time je ipak znatno utjecano i razrovano sedreno područje lijevo od Kravice. Silazeći dalje dolje spram podnožja Kravice učinjena su mnoga nasilja na sedri. Tako su, na primjer, na dva-tri slapa urezana posebna korita za odvod vode, koja su u većem dijelu umrtvila te slapove; očito je to igra pojedinih stanovnika campinga. Dolazak do donjeg dijela uglavnom je netaknut. Povrh one kuće nalazi se na ravni slapa veoma utjecana sedra, time što su izvedeni i mnogo puta preinačavani dovodi vode do mlinice koja se nalazi ispod toga, a da pri tome nije vođena nikakva zaštita ili obzir prema sedri. U tome području je jedan veoma nehigijenski i loše izgrađen zahod koji leži nad jednom sedrenom jamom, sasvim otvorenom, tako da se fekalije gomilaju na otvorenom mjestu na sedri. Baš tim mjestom protiče voda u mlinice uz campinge i ulazi u donji dio Trebižata, gdje se ljudi većinom kupaju. Od toga mjesta uzlazno od donjeg dijela Trebižata, nažalost, ne vodi nikakav put do mjesta iz koga bi se mogao vidjeti gornji dio odnosno ivica slapova. Oni koji borave u tome dijelu, ustvari se i kupaju u plitkom rukavu Trebižata i neminovno dolaze u napast da odande pješake i gacaju po ivici glavnih slapova.

Glavni slapovi Trebižata nalaze se između onog sedrenog područja o kome je netom govoreno, a koje se nalazi s lijeve obale Trebižata i njegove desne obale. Prava slika tih slapova može se dobiti tek kad se uporede ti slapovi pod visokim i niskim vodostajem. Za vrijeme našeg boravka i istraživanja toga područja bio je srednji vodostaj

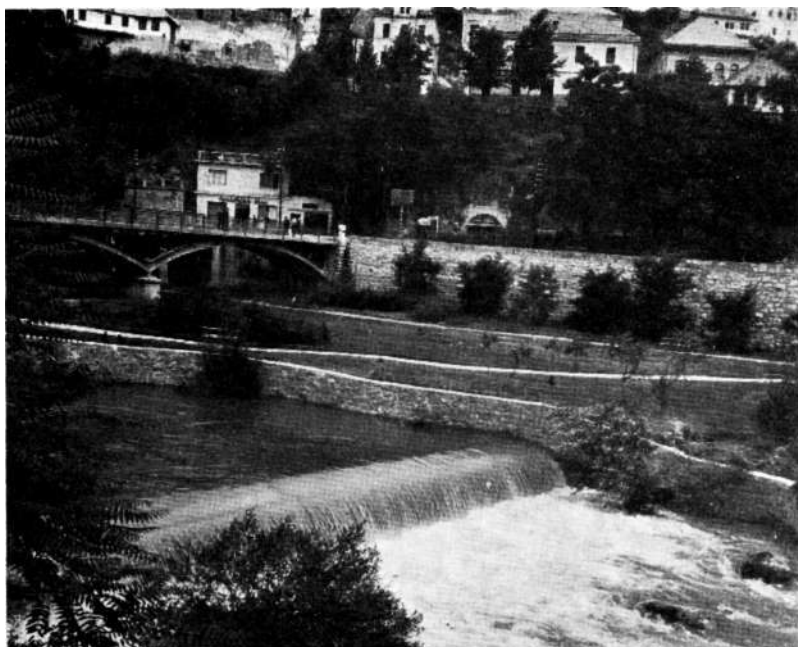

Sl. 7 Kaskade na Plivi u Jajcu poslije izvršene konzervacije u 1957.

i toga dana je sedrena barijera pokazivala jedan veći slap koji se nalazi dodirno lijevoj obali, zatim jedan slap koji teče jednim sedrenim prodorom, a povrh cratoneuronskih špilja. Dalje spram desne obale rijeke Trebižat ima još nekoliko bolje sačuvanih slapova. Nažalost, ivica i podnožje toga glavnog dijela slapa Kravice pokazivalo tragove da je prečesto posjećivano i uništavano. To se jednako tiče donjeg dijela, dakle polušpiljskog područja, a pogotovo ivice sa koje se ruši slap, tako da se može reći da je za vodostaja prilikom kojeg smo posjetili slap jedna trećina u gornjoj partiji bila suha i jednovremeno pokazivala sve moguće ozljede iz maločas navedenih uzroka, dok se preostali dio nalazio u prilično prvotnom stanju.

Ne možemo reći kada je nastupilo rušenje u prvoj trećini sedrenog područja, ali nije isključeno da je to rušenje nastalo usljed utjecaja čovjeka. Baza tih slapova pokazuje takođe da su polušpilje i špilje veoma oštećene nepotrebnim posjećivanjem i nagrđivanjem, tako da neki dijelovi toga područja pokazuju prilično lošu sliku, ali uglavnom je taj središnji dio slapa još u prvotnom stanju, te mu je zaštita veoma potrebna. Sedrotvorci (cratoneuron) nisu u bujnom stanju iako ih skoro svuda ima; oni su, svakako, ovaj čas u regresiji, i to iz dva razloga: prvi razlog je obilazanje i nepotrebno gaženje i uništavanje tih sedrotvoraca, a drugi razlog je nepotrebno mijenjanje vodostaja u najkritičnijim periodima za uspijevanje te mahovine.

Sl. 6 Vodopad Jajce poslije izgrađenih betonskih ploča u 1957 g.

Sl. 8 Novoizgrađena betonska pregrada pred vodopadom Jajce

Desnu obalu nismo mogli posjetiti u ono kratko vrijeme, ali je jedno sigurno da je desno područje manje oštećeno posjetama kupaca i turista. Zato ima jedna druga okolnost za koju je krivo stanje na desnoj obali, a koje dovodi do stalnog slabljenja obilja vode na slapovima Kravice. Uzvodno od slapa Kravice izvedeno je nekoliko struga koje odvođe vodu mimo glavnog područja slapa. Ti su odvodi dosta jaki i izvedeni u svrhu pogona Mlinica i Stupa. Ti odvodi, koji nose priličnu masu vode, odvođe tu vodu neprestano iako je rad tih pogona skroz povremen. Dakako da je to odvođenje vode sa glavnog slapnog područja loše utjecalo na razvoj sedrotvoraca. Svakako je to treći glavni razlog zašto su sedrotvorci na Kra-

vici u regresiji. Nije nimalo potrebno da odvođenje voda prije slapa a mimo Kravice bude konstantno, većinom onda kada Mlinice i Stupe ne rade. Ili treba te mlinice i stupe odande ukloniti ili ih treba vodom povremeno snabdjevati, racionalirati, što znači da ti vodotoci rade samo onda kada je to neminovno potrebno za rad tih pogona. Već ovakvim racionalizacijom bio bi prosječan protok kroz slapove veći i time osiguran bolji prosperitet sedrotvoraca.

Prema našim opažanjima na licu mjesta trebalo bi se držati ovih zaštitnih mjera:

1. Racionalno puštati vodu desnim strugama imajući u vidu dovoljno snabdijevanje središnjeg sedrenog područja.

Sl. 9 Sedra na brani Jajce

Valja voditi računa o tome da žito sazrijeva polovinom ljeta, pa mljevenje treba izvesti u roku da suša ne zatekne središnje slapove u nepotrebno niskom vodostaju.

2. Posjetu turista i kupača valja tako urediti da se šetanje ivicom i gaženje po vodotocima onemogućiti.

3. Campinge s lijeve obale valja maknuti iz sedrenog područja s tim da se njihov okoliš razmjerno ozeleni. U svakom slučaju, ti campingi ne smiju biti na sedri. Što se tiče kuće, trebalo bi da se u sporazumu sa konzervatorskim zavodom odrede mogućnosti koje bi dopuštale turizam s jedne strane, a koje ne bi ugrožavale lijevi sedreni bok Kravice.

4. Lijevi sedreni bok nalazi se u tako nehigijenskom stanju a istodobno je toliko turistički potreban i frekventivan, da se postavlja pitanje što da se radi s kućom i mlinicom koje se nalaze na tome području. Naše je mišljenje da bi turistički objekat trebalo prenijeti sa sedrenog područja na čvrstu obalu, a da bi na sedrenom području mogla ostati kao originalni folklorni spomenik kuća koja postoji, ali da se ona ne modernizuje. Naprotiv, režim one mlinice trebalo bi posebno ispitati. Turistički opskrbni objekat ne bi mogao ostati nikako na sedri već, recimo, u okolini zaokretnice na cesti.

Navodno je projektiran mostovni prelaz preko Trebižata, i to neposredno iznad slapova. Svakako smo odlučno protiv toga, jer držimo da bi mnogo podesniji prelaz bio niže slapa koji bi, prije svega, pružao prelazom pogled na slapove, koji je i potrebniji, a što je najvažnije, bio bi neposredni na-

stavak na izvedenu cestu kod lugarnice. Svakako, most koji bi bio izveden više slapova ne bi pružao turistički užitek, a veoma je sigurno da bi već njegova gradnja ugrozila čitavo sedreno područje.

Novu cestu koja je izgrađena od Ljubuškog do slapova trebalo bi još mnogo dotjerati i urediti kao turističku, za posjet i naših i inostranih turista. Nameće se potreba da se što prije izgradi jedan turistički objekat na zaokretnici više duda, čija bi slika bila u skladu sa okolnim pejzažima.

Neposredan povod našem posjetu sedrenom području Kravice jeste već ranije stavljanje ovog objekta pod zaštitu države, pa navodimo dio izvještaja ing. Ržehaka o tome problemu:

»Vodopad Kravice u Ljubuškom srezu spada bez sumnje u najljepše i najveće u zemlji i, što je naročito potrebno odmah naglasiti, vodopad je zasada u svojoj prirodnoj ljepoti, netaknut od ljudske ruke, te iz toga proizlazi da ga je potrebno odmah staviti pod zaštitu države, s tim da se nikakvi radovi ne smiju vršiti bez prethodnog ispitivanja i odobrenja Zavoza za zaštitu. Zasada je odbor u Ljubuškom odustao od izgradnje hidrocentrale kod vodopada, što bi bilo katastrofalno po vodopad, jer bi izgradnjom hidrocentrale vodopad bio biološki potpuno uništen. Izgrađena je nova cesta 6 km daleko od Ljubuškog do vodopada i gotov je nacrt nove zgrade šumarske lugarnice koju bi trebalo izgraditi na cca pola kilometara udaljenosti od vodopada, a odbor namjerava u blizini vodopada izgraditi i jedan turistički objekat. Da se ne bi kvario prirodni izgled vodopada i okoline, potrebno je odmah zatražiti nacрте i planove o eventualnim izgradnjama od direkcije

Sl. 10 Vodopad Kravica, prilikom Kongresa konzervatora Jugoslavije u 1959 godini

šuma Mostar i od SNO Ljubuški, jer se ne može dozvoliti nikakva izgradnja objekata koji bi bili na štetu prirodnih ljepota vodopada i okoline. Kako većina turista i ostalih posjetilaca dolazi iz Čapljine i sam dolazak od ceste je s te strane mnogo povoljniji, smatramo da bi bilo potrebno ponovo obnoviti staru cestu do vodopada, kojom se za 15 minuta dođe do vodopada, jer je udaljenost od glavne ceste svega jedan kilometar.

Na vodopadu Kravici postoji jedna sasvim mala pećina, otvorena s obje strane, koja je, međutim, veoma karakteristična za ovo područje s obzirom da je isto veoma bogato sedrom. Pećina je bogata nakitom, stalaktitima i bijelim salivi-

ma, kao i sivim i žutim, te bi je trebalo staviti pod zaštitu države kao prirodnu rijetkost. Čitavo područje Kravice bogato je raznim algama i mahovinama, koje su još sada veoma aktivne i kao sedrotvorci djeluju na stvaranje sedre. Kako, međutim, u blizini ima kuća, koje još upotrebljavaju sedru kao građevni materijal, to je potrebno i svu sedru staviti pod zaštitu i ne dozvoliti nikako upotrebu sedre u bilo koje svrhe.«

Na svaki način, sedrenom području Kravice potrebno je ubuduće posvetiti najveću pažnju u smislu njene zaštite, jer ovo područje u punoj mjeri to i zaslužuje.

A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE PLASTERY REGIONS CONCERNING THEIR PROTECTION AND TOURISM

The most important natural rarities in Bosnia and Herzegovina are the plastery regions. Some of them are still very active (plaster is still making there). The most preserved region of that kind is Martin Brod with its waterfalls and cascades. It is the region where a man almost did not touch and did not destroy anything with his hands. On the contrary Jajce and its region is a part where the plaster is almost completely demolished. The conservation of this region (the valley of the river Pliva and its superb waterfall) has made it artificial without elementary natural beauties which had made that waterfall rare and the most attractive rarity in that part of Yugoslavia. Regions of the same kind Pale and Kravice are relatively well preserved. There the plaster is intensively making without any damage. So these regions are important curiosities in the field of protection of all natural beauties.

In this article the authors examine all possibilities of the plaster regeneration in all parts where a man intervened and stopped making it. Recently at Martin Brod the plastery parts above the main waterfall have been ruined, for its inspection and protection were bad.

The possibility of the plaster regeneration is examined at Jajce. They suppose they will do it by replanting the moss called *Cratoneurona* to new artificial dams and cascades where there is always plenty of water. They will take care of water to be always quite clean and clear without any contamination. Only in that case the plaster can be made by plaster — makers. Members of the inspection did not notice any

traces of plaster on new built-up objects in the valley of that region was completely demolished. Recently at the edges of barriers, but they do not leave sediments of plaster. In the near future the small biological station will be founded at Jajce with its first task to investigate how to replant living plaster — makers to artificial barriers.

Digging of the plaster was practised earlier, especially near the spring of the Paljanska Miljacka. That digging was rather uncontrolled, so that the plaster of that region was completely demolished. Recently the plaster has been dug in big quantities for building new houses. If they continue to dig it, they will enable erosion of that part and they will stop the development of tourism. So digging is permitted only in the district »Krzulj«.

The exploitation of the Kravice waterfalls gives excellent chances for tourism of that region. In the future it will be in great use, for it will be an attractive superb tourist object. Unfortunately parts close by the main waterfall are still disfigured by unplanned setting up tents, buffets and various houses and motors. The plaster has been demolished by watermills which were built and used plenty of water. In this way the water which is falling over the main waterfall is greatly diminished, especially in summer. It is not still late to put all that in order. The first task is to make a regulation plan of that region. In this article some measures are suggested in order to protect that part as an object important for investigations and for tourism too.

CONTRIBUTION À LA CONNAISSANCE DES TERRITOIRES DE TUF EN BOSNIE-HERZÉGOVINE ET LES MOYENS TOURISTIQUES

Parmi les curiosités naturelles les plus importantes on place les territoires de tufs, dont quelques-uns sont encore actifs c'est-à-dire que les tufs sont toujours en formation. Ici première place occupe Martin Brod avec ses cascades et ses chutes d'eau — que l'on considère comme le territoire de tufs le plus conservé (sur ce territoire on n'a pas tenté des interventions nuisibles jusqu'à nos jours). Au contraire, sur le territoire de Jajce les éléments générateurs de tufs ont pour la plupart péri et les travaux de la conservation, effectués dans la vallée de Pliva et à la chute d'eau, ont leur donné quelque chose d'artificiel et les ont privés de leurs formes naturelles primordiales qui faisaient la curiosité spécifique de la chute d'eau. Les territoires de tufs de Pale et de Kravice sont relativement bien conservés. Sur ces territoires les tufs se forment encore de nos jours avec une grande activité et, par conséquent, ils représentent les curiosités importantes dans le domaine de la protection de la nature.

Dans l'article qui précède les auteurs examinent la possibilité de la régénération des éléments générateurs de tufs pour chaque territoire où la formation des tufs a cessé à cause de l'intervention de l'homme. A Martin Brod, pour la raison des visites touristiques plus fréquentes et à cause d'une mauvaise contrôle spécialement sur la chute d'eau principale, certaines parties de tufs sont menacées ce qui a causé des dégâts dernièrement.

On prévoit à Jajce, après d'une étude préliminaire, la possibilité de la régénération de tufs par transplantation des mousses »Cratoneuron« sur des barrages et des gradins artificiels où il y a toujours de l'eau. Bien entendu, on prendra des mesures pour que l'eau soit tout-à-fait pure, sans aucune saleté, pour que les mousses puissent continuer leur travail à la formation des tufs. Il est nécessaire de mentionner que l'on n'a pas pu, jusqu'à présent, constater la formation des tufs sur les objets récemment, construits dans la vallée de Pliva. Sur les bords des barrières on a trouvé des algues »Hydrurus foetidus« qui ne sédimentent pas les tufs. On prévoit l'établissement d'une station biologique dont le but principal serait d'étudier à fond les moyens de la transplantation des

éléments générateurs de tufs sur les barrières artificielles.

Une extraction antérieure des tufs à la source de Paljanska Miljacka était nuisible et l'on peut voir aujourd'hui les places dénudées et complètement tariées. Ici la tendance existe d'extraire les tufs en quantités considérables et de les employer aux constructions. Cela serait nuisible par rapport aux valeurs touristiques de ce territoire. Cependant, ce qui est encore plus important, l'extraction des tufs causerait la possibilité d'érosion ce qui menacerait des maisons environnantes. On ne permet la possibilité d'extraction des tufs pour les constructions que dans la région de Krzulj, tandis que dans les autres régions on ne peut pas permettre l'extraction des tufs parce que cela mettrait en péril l'économie touristique.

Les moyens touristiques de l'utilisation des cascades de Kravica sont extraordinaires et par une exploitation juste on obtiendrait à l'avenir un objet touristique très attractif. Pourtant, certaines parties à la proximité de la chute d'eau sont déjà déformées par une édification et une mise à place sans plan. La pose des maisonnettes et une mise à place sans plan. La pose des maisonnettes à camping, d'un buffet et d'un moteur à éclairage sur le territoire de tufs était mal accomplie ce qui a détruit une partie considérable de tufs. La construction antérieure des moulins et des maisons a fait détourner l'eau de la chute d'eau en quantités considérables, ce qui est particulièrement nuisible en été, quand, en général, il y a beaucoup moins d'eau. Et certaines autres constructions à la proximité de la chute d'eau enlaidissent les beautés des cascades. Cependant, il n'est pas tard de tout corriger et la création d'un plan pour l'aménagement de ce territoire se pose en premier lieu. Dans cet article on propose des mesures nécessaires pour la préservation et la protection de ce territoire qui est un objet intéressant aussi bien pour des recherches scientifiques que pour le tourisme.

Dans cet article on propose aussi une suite de mesures à prendre sur chacun des territoires de tufs avec l'intention de stimuler l'économie touristique sans que ces territoires perdent rien en tant que les objets caractéristiques de la protection de la nature.

DOKO MAZALIĆ

MLETAČKA POVELJA IZ 1696 GODINE

Dr. Vl. Čorović, obrađujući historijat hercegovačkih manastira Tvrdoša i Duži, iskoristio je u tu svrhu i jednu mletačku povelju iz 1696 godine (Sl. 1), kojom je Republika sv. Marka potvrdila kaluđerima manastira Tvrdoša donaciju njihovih posjeda, izvršenu godinu dana ranije preko svog generalnog providura za Dalmaciju i Albaniju.¹ Čorović je tom prilikom iznio i sadržaj spomenute povelje prema originalu, ne osvrćući se inače na nju i njen srpski prijevod i prepis, koji je izdat iz mletačke kancelarije, vjerovatno u isto vrijeme, »s dopuštenjem od prevedre gospode«, kako je na tom prijevodu stavio primjedbu duždevski notar Kontarini.²

Kako se kroz pola stoljeća i više zaboravilo na spomenutu povelju, a preko teritorije na kojoj se ona nalazila prohujala su dva teška rata, zainteresovao sam se za njezinu sudbinu i prvom prilikom, evidentirajući spomenike kulture NRB i H u Sarajevu, sjetio sam se i nje i njezina srpskog prijevoda. U traganju mi je pomogao paroh trebinjski g. Vlado Derić i uskoro smo je pronašli presavijenu u ostacima parohijske arhive: srpski prijevod je nestao. Povelja se upravo srećnim slučajem spasla, vjerovatno zbog toga što onako dvostruko presavijena i umrljana nije bila nimalo privlačna za pljačku koja je u toku prošlih ratova zadesila parohisku arhivu i knjižnicu.

Kako je Čorović iznio sadržaj spomenute povelje na jeziku originala i srpski prijevod, što je sprijeda napomenuto, ja ću se ovdje zadržati uglavnom na njezinom spoljašnjem izgledu, a donijeću i prijevod na srpskohrvatskom jeziku, jer onaj prijevod, što je išao uz povelju, kako ga je izdala mletačka notarska kancelarija, dosta je smušen iako se uočava njegova glavna sadržina.³ Čini se da mletački prevodilac nije sasvim dobro poznavao ni jedan ni drugi jezik ili ga je zbušnjivao kancelariski službeni jezik originala, ponegdje i sam manjkav. Prevodilac pak želeći da

se drži doslovno originala našao se zbog toga na nekim mjestima u bezizlaznom položaju, pa je tražio izlaz slobodnim prijevodom, nastojeći da smisao onovremenog latinskog teksta nekako uskladi s prijevodom.⁴ Taj postupak je sasvim ispravan, ali nije proveden do potrebne jasnoće. I ja sam se morao držati istog postupka, ali sam nastojao da jasno rastavim uvodni dio povelje od njezinog glavnog dijela, potvrde same donacije.

Moj prijevod bi glasio:

Silvester Valerio, božjom milosti dužd mletački itd.

Plemenitom i mudrom mužu, vitezu Danijelu Delfinu,⁵ našem generalnom providuru u Dalmaciji, vjernom, ljubaznom i ljubaznosti naklonjenom. Važnim dobitkom (osvojenjem) pijace (kraja) Čitluka proširila se državna vlast također i u krajeve Trebinja i s velikim uvažanjem vašega izvještaja od prošlog 1 jula da se povratio mnogi narod (misli iz izbjeglištva) na svoja stara naselja i da se na isto mjesto, u svoj manastir vratilo 30 kaluđera, sveštenika i laika, koji su već 1693 godine izrazili svoju privrženost našoj Signoriji, ne manje pak, s pametnim razlogom (ciljem) da se održe postojani u svojoj odanosti prema imenu države (državi mletačkoj), naročito se upravila vaša krepost sa moći (snagom) datoj vam od senata, da se razdijele istim kaluđerima prema vašoj odluci od 12 oktobra 1695 uime (države) a na temelju uobičajenih propisa, zemlje i vinogradi, koje su posjedovali u onom kraju pod Turčinom a koji su bili njihova ranija očevina: dolazimo sa senatom kako do odluke da potvrdimo isto davanje i doznaku, što je učinjeno sa istim zemljama, tako i da dobrovoljno pristanemo da oprostimo porez (tribut) za vrijeme trajanja sadašnjeg rata onima vjernicima (slugama božjim) toliko zaslužnim za osvajanje one provincije (misli na Čitluk i trebinjski kraj.). S doprinosom zakona (misli na gornju odluku) to ovim aktom državne blagodar-

¹ Čorović: Die herzegowinischen Klöster, separat iz djela Wiss. Mitt. XIII Wien 1915.

² Isti: nav. dj. str. 33.

³ Isti: nav. dje., str. 32.

⁴ Isti: nav. dj., str. 32, 33.

⁵ Ovaj Danijel Delfin ili Dolfin osvojio je od Turaka iznenada i vještim manevrom Čitluk, odnosno tvrđavu Gabelu 20. juna 1694 god.

Sl. 1 Mletačka povelja iz 1696 godine, sad u arhivu Srp. prav. parohije u Trebinju

nosti podupiremo njihove molbe gospodu bogu za veću sreću naše republike.

I gdje bi trebao (prepis) od ovoga predstojećeg, (misli na gornju odluku), da napravite prema potrebnim (postojećim) registrima.

Dato u našoj duždevskoj palači dana četvrtog avgusta, četvrtog indikta 1696.

Agostin Radaldini, sekretar

Predležee (misli na gornju odluku) nastade po molbi monsinjora, presvijetlog nadbiskupa (mitropolita) Nektarija, starješine dolje potpisanih tri-deset kaluđera od Trebinja i Hercegovine.⁶

*

Na temelju gornje odluke Mletačke Republike, koja je unesena u registar notarske kancelarije za povjerljiva akta, izdata je i naša povelja, koja predstavlja po običaju onoga vremena malo umjet-

⁶ Zagrade u tekstu su moje dopune ili objašnjenja.

ničko djelo po svojoj vanjštini, izrađeno rukom za to osposobljenog umjetnika.

Za povelju je upotrebljen jak pergamenat, veličine 52—53: 43,5—43,7 cm u sadašnjem stanju, a izgleda da je ranije bio veći i naknadno obrezan, vjerovatno od samih kaluđera, kako bi mogao stati u neki okvir, koji im je bio pri ruci. Obrezivanje je naročito upadljivo sa uspravnih strana, čime je jako oštećen slikani okvir povelje.

Tekst povelje ima ozgo i sa strana slikani okvir koji je s gornje strane sastavljen od mletačkog grba u sredini, uokvirenog u baroknu kartušu, koja je, čini se, izvedena od dviju stilizovanih morskih životinja (sepija). Sa strana te kartuše, odnosno grba, su emblemi snage, sastavljeni od izukrštanog, tada savremenog oružja. Taj slikani okvir nastavlja se i dalje duž uspravnih strana u istom motivu (ukršteno oružje), ali, kako je povelja obrezivana i time odsječen veći dio uspravnih dijelova okvira, možemo o njemu stvoriti

pravi izgled tek ako našu povelju uporedimo sa sličnom poveljom istoga dužda, koja se nalazi izložena u muzeju samostana sv. Nikole u Prčnju u Boki Kotorskoj.

Širina slikanog okvira naše povelje je gore 10 cm, a u produžetku i sa strana 8,5 cm. Grb u njemu bio je zlatan na zelenoj podlozi. Zastave u emblemima su izrađene u raznim bojama i sa zlatom takođe na zelenoj podlozi. Zlato se u toku vremena gotovo svuda istrlo a ostala zelena podloga.

Sam tekst ispisan je rukom u većim i manjim renesanskim majuskulima crne boje i zlatom na zelenoj podlozi dok je nekoliko inicijala ukrašeno grančicama s gustim lišćem. Važnije riječi bile su izvedene pozlatom na zelenoj podlozi koja je i danas vidna, dok se zlato istrlo. Tekst je možda u novije vrijeme popravljn crnom bojom ili tušem. Veličina slova u tekstu kreće se od 8—13 mm, a veličina inicijala od 1,5 cm do 5 cm.

Tekst je sa dekoracijom izveden živim bojama od kojih se ističe naročito zelena (malahit), inače je slikar upotrebio niz drugih boja kao tamno-crvenu (broć, krap), svijetlocrvenu (cinober), plavu (ultramarin), crnu, smeđu (možda sepija), svijetlosmeđu, svijetli žuti oker, tamni žuti oker, ljubičastu (mješavina plave s crvenom), zlatno-žuti oker (vjerovatno mješavina tamnog i svijetlog žutog okera).

Kao što smo sprijeda rekli, u toj skupini boja dominira zelena.

Stanje povelje nije dobro. Osim mrlja, nastalih usled atmosferskih uticaja, ona je i presavijanjem jako oštećena duž bugova, a naročito oko sredine gdje je nestalo ili oštećeno više slova. Stoga se nameće zadatak, u vezi sa zaštitom ovako ugroženog spomenika, da se pristupi što prije njegovoj konzervaciji stručnim zahvatom.

THE VENETIAN CHARTER FROM 1696

The author describes in this article the Venetian charter of doge Valery Silvester which was written in 1696 as a certificate for donated fortunes to the Monastery Tvrdos near Trebinje.

The charter was written on the parchment whose size was 52 : 43 cm. The text is written in black and golden letters on the green base; it has more decorated initials and it is framed in a painted frame of bright colours.

EINE VENEZIANISCHE URKUNDE AUS DEM JAHRE 1696.

In vorigem Artikel wird eine venezianische Urkunde des Dogen Valerio Silvestro beschrieben, die im Jahre 1696. als eine Bestätigung über die schon früher dem Kloster von Trebinje zugeteilten Güter herausgegeben wurde.

Die Urkunde ist auf Pergament in der Grösse von 52—43 cm geschrieben. Die Buchstaben wurden auf dem grünen Grund mit der schwarzen und goldenen Farbe aus geführt. Es sind auch einige bunte Initialen sowie schöne Umrahmung des Textes vorhanden.

NEKOLIKO SLUČAJNIH PRONALAZAKA ARHEOLOŠKIH SPOMENIKA KULTURE U HERCEGOVINI

Formiranjem šire mreže zavičajnih muzeja i organizovanom zaštitom na očuvanju kulturno-umjetničkog nasljeđa učinjen je jedan korak naprijed ne samo na polju arheologije već i cjelokupne istorijske baštine kod nas.

Pored mnogobrojnih sistematskih arheoloških iskopavanja koja su izvršena posljednjih godina na teritoriji Hercegovine, organi zaštite spomenika kulture i zavičajni muzeji evidentirali su i zaštitili nekoliko slučajnih arheoloških nalaza.

Od kolikog je značaja brza intervencija predstavnika tih ustanova i njihovih povjerenika na terenu, vidjećemo iz nekoliko primjera koje je Uprava za zaštitu spomenika kulture u Mostaru imala u zadnje vrijeme u svojoj praksi.

Maja mjeseca 1957 godine stručna ekipa, sastavljena od predstavnika Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture iz Sarajeva, Uprave za zaštitu spomenika iz Mostara i Zavičajnog muzeja iz Trebinja, rekognoscirala je teren u dolini rijeke Trebišnjice, koji se po planu nove hidroelektrane treba da potopi. Tom prilikom pronađeno je u selu Paniku nekoliko ulomaka jedne rimske građevine, od kojih i dva manja natpisa. Na osnovu ovog nalaza dr. I. Čremošnik, arheolog Zemaljskog muzeja iz Sarajeva, izvršila je na ovom lokalitetu probno iskopavanje i došla do otkrića tragova većeg rimskog naselja sa značajnim ostacima građevina. Čitav kompleks stavljen je pod zaštitu i na njemu će se prije potapanja izvršiti sistematsko otkopavanje. Pronađeni predmeti sa tog nalazišta sada se nalaze u arheološkoj zbirci Zavičajnog muzeja u Trebinju.

Junu mjeseca 1956 godine, kopajući šljunak u Bijelom Polju, radnici su u blizini Osmogodišnje škole naišli na veću nekropolu. U jednom dijelu porušenih grobova pronađena su dva željezna rimska koplja koja je upravnik škole sačuvao i predao Zavičajnom muzeju u Mostaru. Na temelju ovih pronalazaka, predstavnik Zemaljskog muzeja N. Miletić izvršila je sistematsko iskopavanje u junu 1959 godine bez većih rezultata.

Intervencijom arheologa Uprave za zaštitu i održavanje spomenika kulture u Mostaru jula mjeseca 1958 godine izvršena je zaštita slučajno pronađenog rimskog groba u selu Pješevcu kod Stoca. Tom prilikom izvedeno je i zaštitno iskopavanje manje nekropole. Od nalaza, tada pronađenih, vrlo su interesantni i vrijedni pažnje krstolika mala staklena vaza i srebrna krstata fibula na kojoj su sačuvani manji tragovi pozlate.

U selu Hodbini, nedaleko od Bune, marta 1959 godine došlo je takođe do jednog slučajnog arheološkog nalaza. Na lokalitetu zv. Alibegovina Gozder Mujo, kopajući zemljište za sadnju vinove loze, izvadio je sa radnicima za nekoliko dana oko 10 m³ kamena. Po iskopanom materijalu kao i po podacima dobijenim od očevidaca može se zaključiti da se radi o ostacima jedne veće građevine rimskog doba. Od mnogobrojnih ostataka, po-

Sl. 1 Ostaci iskopani iz temeljnih zidova rimske građevine u Hodbini marta mj. 1959 godine

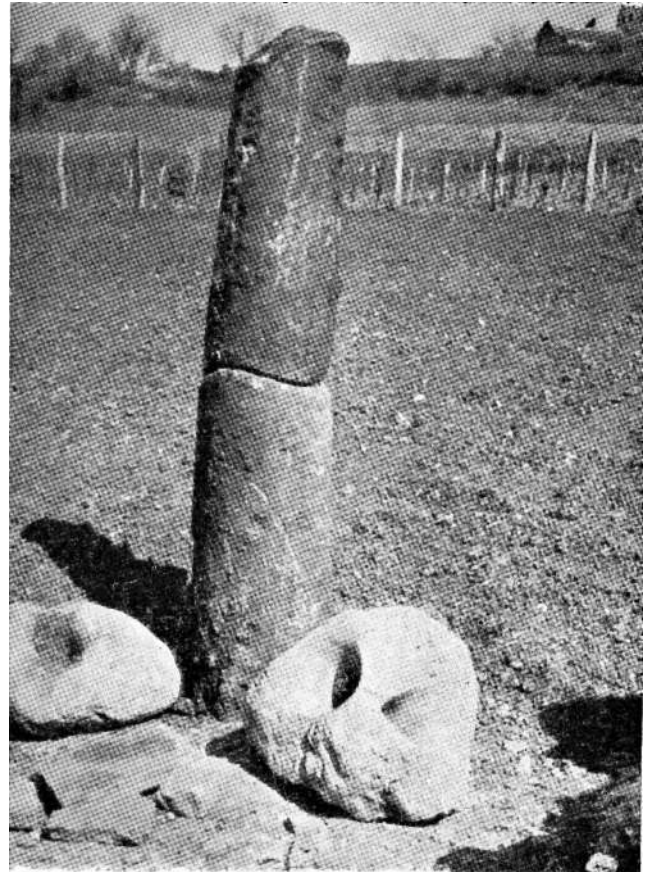
red pritesanih blokova kamena, lomljene cigle i maltera, očuvana su dva dijela polomljenog stuba (veličine 80 X 30 i 50 X 25 cm), nekolicke veće kamene ploče, i bakreni novac sa predstavom, možda, Klaudija II Gotika (oko 214 ili 215 n. e.). Radnici su izvadili materijal samo iz jednog dijela temelja, dok se oni nastavljaju i na drugi dio, koga vlasnik namjerava sljedeće godine takođe prekopati i zasaditi vinovom lozom. Uprava za zaštitu i održavanje spomenika upozorila je vlasnika da ne smije vršiti dalja kopanja na spomenutom mjestu, bez dozvole Uprave i prisustva stručnjaka. Jednim sistematskim arheološkim iskopavanjem više bi se dobilo uvida u vrijednost ovoga slučajnog otkrića i rimskog naselja na ovome mjestu. O ovom otkriću prvi je saznao blagajski rimokatolički župnik koji je obavijestio Zemaljski zavod u Sarajevu.

Jula mjeseca 1959 godine Uprava u Mostaru je obaviještena o arheološkom nalazu u selu Mokrom kod Lištice. Njen predstavnik je odmah izašao na lice mjesta, izvršio uvid i zaštitio nalaze. 250 m južno od Matijevića crkvine, gdje je Zemaljski muzej pod vodstvom D. Sergejevskog i M. Vege 1958 godine vršio iskopavanje kasnoantičke bazilike, došlo je do ovog slučajnog nalaza. Iko Matijević je kopajući njivu naišao na jednu manju zemljanu vazu i staklenu bočicu koje su tom prilikom razbijene. Među polomljenim dijelovima pronašao je jedan napukli srebrni prsten. Na njegovoj ispupčenoj kružnoj strani urezana je dosta rustično predstava ptice. Ovaj motiv koji često srećemo na plastičkim ukrasima naših srednjovjekovnih stećaka, vrlo je rijedak na sitnim ukrasima

Od ostalih nalaza vrednija je jedna dekorativna kružna rimska fibula od bronzine (preč. 4, cm). Druge dvije fibule rađene su primitivnije, od bronzane žice bez ikakvih ukrasa (preč. 4,3 cm).

Koštana ukosnica (dužina 13 cm, debljina 4 mm) po svom dekorativnom ukrasu vrlo je interesantna. Na jednom kraju je kružna, na drugom četvrtasta. Četvrtasti dio, koji postepeno prelazi u oštricu, ukrašen je udubljenim tačkicama kao dekorativnim elementom. Pored ovih predmeta, još je sačuvano jedno željezno rimsko koplje nagriženo rđom (dužina 26 cm, širina 5 cm i debljina 2 mm).

Po pričanju mještana, u blizini ovog nalaza pronašao je fra Šime Aničić dvije zemljane vaze

Sl. 2 Dio stuba iz Hodbine

1906 godine i prenio u muzejsku zbirku širokobriježskog samostana, koja je u toku prošlog rata potpuno uništena.

Ovim slučajnim arheološkim nalazima treba pribrojati bogato nalazište ilirskog materijala u selu Viru kod Posušja, koje je intervencijom Zemaljskog muzeja na licu mjesta spaseno kao dragocjen arheološki materijal.

U vezi s ovakvim i sličnim arheološkim pronalascima, od kojih se neki zagube ili nestanu, Uprava za zaštitu i održavanje spomenika kulture u Mostaru upozorila je sekretarijate za prosvjetu i kulturu svih opština u Hercegovini kao i svoje povjerenike na terenu da o slučajnim nalazima preko svojih predstavnika i prosvjetnih radnika odmah obavijeste organe zaštite spomenika kulture ili najbliže muzeje, kako bi ovi mogli blagovremeno intervenisati.

EINIGE ARCHAOLOGISCHE ZUFALLSEN T-DECKUNGEN IN DER HERZEGOWINA

Neben zahlreichen, bis heute ausgeführten archäologischen Ausgrabungen in der Herzegowina, evidenzieren die Organe der Denkmalspflege und der Museen auch einige archäologische Zufallsfunde, die unter staatlichen Schutz gestellt wurden.

Es handelt sich hauptsächlich um Funde aus der spätrömischen Periode, die den Lokalitäten von Panik bei Trebinje, Bijelo Polje und Hodbina bei Mostar, Pjesevac bei Stolac und Mokro bei Listica angehören.

SEVERAL ACCIDENTAL ARCHEOLOGICAL DISCOVERIES IN HERZEGOVINA

Many archeological discoveries are carried out in Herzegovina. Members of the Institute for the Protection of Cultural Monuments and those from various museums also made several accidental discoveries which are put under the state protection. They belong

to the late Romanic period and they are scattered at Panik in the vicinity of Trebinje, at Bijelo Polje and Hodbina near Mostar, Pjesevac by Stolac and Mokro in the vicinity of Listica.

NEKOLIKO EVIDENTIRANIH UMJETNIČKIH SLIKA LATINSKE IKONOGRAFIJE U HERCEGOVINI

Likovno-konzervatorski odsjek Uprave za zaštitu spomenika kulture u Mostaru izvršio je u 1959 godini sistematsku evidenciju pokretnih umjetničkih djela u Mostaru i jednom dijelu Hercegovine. Tom prilikom pronađeno je pored velikog broja umjetničkih predmeta novijeg vremena i nekoliko vrijednijih, dosada nepoznatih, slikarskih djela latinske ikonografije, o kojima su organi zaštite povelili dužnu brigu, kako u pogledu kon-

zervatorskih zahvata na njima tako i u pogledu stavljanja pod zaštitu države. Ovim pronalaskom upotpunjena je u izvjesnoj mjeri praznina u umjetničkim djelima latinske ikonografije u Hercegovini.

1. SV. KATARINA

U Humcu kod Ljubuškog, jednom od najstarijih franjevačkih samostana u Hercegovini pronađena je jula mjeseca 1959 godine barokna uljena slika Sv. Katarine (Sl. 1). Na tamnoj neutralnoj pozadini prikazana je izdužena nešto punačka, stojeća figura sv. Katarine (širina slike 96, a visina 25 cm). Slikarskim načinom obrade dostojanstvenim stavom, raskošno naboranom draperijom i dekorativnim ukrasom krunice, ogrlice i mača predstavljena je tipično barokna ličnost.

Međutim, interesantnost ove barokne slike ogleda se u neuobičajenoj i malo čudnovatoj predstavi ženske figure. Protivno svim tradicionalno-religioznim shvatanjima o čednosti i nevinosti ženskih svetačkih ličnosti nepoznati nam autor dao je u ovom djelu isuviše izraza svojoj ličnoj slobodi. Ženstvenost predstavljene figure sa čulno-senzualnim usnama i zavodljivim očima sa potenciranim obrvama, prava je rijetkost među religioznim slikarskim djelima ne samo kod nas već i u cjelokupnom religioznom slikarstvu. (Sl. 2).

Sv. Katarina nosi raskošnu krunu sa vijencem koji se na grudima prepliće u trostruku ogrlicu. U desnoj ruci elegantnih formi drži palminu grančicu dok se lijevom oslanja na ukrašeni balčak svoga mača koji se završava raspećem. U lijevom gornjem uglu nazire se točak, simbol mučeništva sv. Katarine.

Bogato naborana draperija donje haljine i plašta skladno je ukonponirana u jednu cjelinu. Slika je uokvirena originalnim dekorativnim plastičnim okvirom, također baroknog stila.

Po svom načinu obrade, stilski ovo djelo pripada talijanskom baroku polovine XVIII stoljeća. Kao i kod većine u nas sačuvanih starih umjet-

Sl. 1 Sv. Katarina, uljena slika iz samostana Humca

Sl. 2 Sv. Katarina, detalj

Sl. 3 Madona sa Isusom, uljena slika iz privatnog vlasništva u Mostaru

ničkih djela, autor ove slike je nepoznat. Kako je nabavljeno ovo djelo zasada nije moglo biti utvrđeno ni na osnovu arhivskih podataka ni na osnovu usmene tradicije. Postoje najvjerovatnije dva moguća načina nabavke ove slike: da je otvaranjem Franjevačkog samostana na Humcu 1858 godine slika donesena kao poklon hercegovačkih franjevaca koji su tada studirali u Italiji ili je ona prenesena iz kreševskog samostana (posvećenog sv. Katarini) kada je došlo do otcjepljenja hercegovačkih franjevaca od bosanske provincije.

Autor slike nastojao je da jednom neuobičajenom čulno-ženstvenom fizionomijom i efektnom baroknom raskoši djeluje na gledaoca, u čemu je i uspio, ali ne i u religioznom pogledu.

Slika nije u najboljem stanju. Jače laneno platno na kome je rađena slika natezanjem na ram napuklo je na donjem rubu u dužini od nekoliko decimetara. Na jednom većem dijelu trenjem je oguljen pigment dok je drugi potamnio zbog dugogodišnjeg taloženja čađi i prljavštine. Slika je sada smještena na sigurno mjesto u knjižnici navedenog samostana.

2, MADONA SA ISUSOM

U privatnom vlasništvu J. Šole u Mostaru nalazi se već pola stoljeća renesansna uljena slika malih dimenzija (20 x 26 cm) koja predstavlja Madonu sa djetetom (Sl. br. 3). Slika je rađena na platnu, koje je tokom dugog vremena na više mjesta napuklo, dok je čitav ostali dio prekriven gustom mrežom sitnih krakelura. Slika je u vrlo slabom stanju: na nekoliko mjesta platno je napuklo i istrulilo a boja se odljuska.

Na tamnoj pozadini prikazana je Madona, koja odmjerenim pokretom pridržava nagog Isusa. Njena tamnocrvena haljina oživljena je zlatnožutim detaljima okovratnika i rubovima rukava. Slabo vidljivi zeleni ogrtač u skladu je sa bakarnozlatnim inkarnatom nagog djeteta.

Po svojoj provenijenciji djelo je rad drugorazrednih talijanskih slikara renesanse koji su radili za eksport ili su povremeno odlazili u susjedne zemlje. Ova je slika jednim posrednim putem, preko Budimpešte, dospjela do sadašnjeg vlasnika, prvo u Vojvodinu početkom našeg stoljeća, a kasnije u Mostar gdje se i sada nalazi.

Zbog rijetkosti ovakvih i sličnih umjetničkih djela u Bosni i Hercegovini i ova mala renesansna slika ima svoje mjesto među našim spomenicima kulture o kojima vodimo brigu.

Pored ove Madone u posjedu istog vlasnika nalazi se i jedna kvalitetnija kopija Murilove slike »Mladi kockari« koja je nabavljena u komisionoj radnji starih slika u Beču 1913 godine. Kopija je rad nepoznatog majstora koji je uspio da se dosta približi originalu. Po dotrajalosti platna, koje je prekriveno malim krakelurama, kao i prema podacima koje vlasnik dobio od trgovca, ova kopija nastala je početkom 18 stoljeća.

Sl. 4 Sv. Josip, uljena slika iz privatnog vlasništva u Mostaru

Sl. 6 Mladi kockari, kopija po Murilu, uljena slika iz privatnog vlasništva u Mostaru

Sl. 5 Sv. Ivan Nepomuk, uljena slika iz privatnog vlasništva u Mostaru

3. SV. JOSIP

U privatnom vlasništvu dra B. Božića u Mostaru pronađene su dvije barokne uljene slike. Jedna od njih predstavlja sv. Josipa. (Sl. 4). To je oval veličine 67 x 88 cm. U dopojasnoj figuri prikazan je starac u poluprofilu sa sijedom kosom, gustom bradom i velikim brkovima. To je lik često slikanih tipično baroknih isposnika, svetaca i crkvenih filozofa, karakterističnih za ovaj stil koji se razvijao od početka protureformacije do konca 18 stoljeća. U ogrubjelim rukama drži sv. Josip svoj amblem, struk ljljana.

Po svom stilu i načinu slikarske obrade ovo djelo pripada skupini mnogobrojnih baroknih slika koje se nalaze u Dalmaciji, a dospjele su u naše krajeve iz susjedne Italije. Do prije nekoliko decenija slika se nalazila u Hvaru i pripadala je ostavštini poznate porodice Ivanić-Boglić, odakle je ženidbenim vezama, preko ženske loze, došla u Mostar. Na slici se primjećuju manji restauratorski zahvati na rukama i gornjem dijelu glave, koji ne utiču na njen opći izgled. Slika je uokvirana ramom novijeg datuma. Na rubovima je trenjem otpala boja sa podloge. Na svojoj čitavoj površini slika je potamnijela od naslage čađi i prašine, zbog čega su detalji slabo vidljivi.

4. SV. IVAN NEPOMUK

Druga slika u posjedu istog vlasnika takođe pripada baroknom stilu. Ona predstavlja češkog sveca Ivana Nepomuka (Sl. br. 5). Samo dok smo o sv. Josipu mogli reći nešto više zbog njegove autentične očuvanosti, ovu sliku je, prema zapisu na njoj, radikalno restaurirao 1927 godine slikar

Nikola Nardeli, prijatelj i savremenik Vlahe Bukovca, te ona sada djeluje sasvim novo.

Uprava za zaštitu spomenika kulture iz Mostara u zajednici sa Zemaljskim zavodom iz Sarajeva preduzeće zaštitne mjere na ovom kao i na ostalim navedenim slikarskim djelima tokom 1960 godine.

EINIGE KUNSTWERKE DER LATEINISCHEN IKONOGRAPHIE IN DER HERZEGOWINA UND DIE NOTWENDIGKEIT IHRES SCHUTZES

Gelegentlich der im Jahre 1959 ausgeführten Evidenzierung von Kunstwerken in Mostar und einem Teil der Herzegowina wurden einige Bilder der lateinischen

Ikonoographie gefunden die ihrem Stil gemäss der Renaissance und dem Barock angehören.

Die Bilder befinden sich im Privatbesitz in Mostar sowie im Kloster Humac bei Ljubuški.

A FEW PICTURES OF THE LATIN ICONOGRAPHY IN HERZEGOVINA AND A SUGGESTION FOR THEIR PROTECTION

Controlling things of artistic value a few pictures of the Latin iconography were found at Mostar and a part of Herzegovina in 1959. According to their

style they belong to the Renaissance and to the period of baroque. The pictures are in private possession at Mostar and in the monastery Humac near Ljubuški.

IV. SAVJETOVANJE I II. KONGRES

konzervatorskih radnika Jugoslavije, Sarajevo-Mostar, od 5—10. X. 1959.

Na završetku rada III Savjetovanja konzervatorskih radnika Jugoslavije, održanog u Vrnjačkoj Banji, od 7—12. X. 1957 godine, predloženo je, i od strane delegata Zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode Bosne i Hercegovine načelno prihvaćeno, da se naredno savjetovanje i II. Kongres konzervatorskih radnika Jugoslavije održi u našoj Republici. Od tog časa pitanje saziva i organizacije Savjetovanja i Kongresa ostaje čest predmet u programu rada na više sastanaka i sjednica članstva i Uprave Podružnice BiH i Uprave Društva konzervatora Jugoslavije. Već na prvoj sjednici Uprave Društva (18. XII. 1968) razmatrano je pitanje određivanja datuma i mjesta održavanja Savjetovanja i Kongresa, kada je predloženo da se isti održe u Sarajevu i Mostaru, ujesen 1959 godine. Nešto kasnije (23. marta 1959 god.), Uprava Društva donijela je odluku da se Savjetovanje i Kongres održe od 5—9 oktobra, s tim što bi u Sarajevu bilo svečano otvaranje Savjetovanja i gdje bi se pročitao glavni referat, a u Mostaru stručni referati o spomenicima koji se predviđaju za obilazak i, Kongres Društva s izborom nove uprave. U odnosu na karakter referata i izbor ličnosti odlučeno je da Podružnica BiH preuzme na se izbor stručnjaka za referate o spomeničkim objektima, a također i odredi nosioca glavnog referata. Glavni referat treba da je u vezi s novim Zakonom o zaštiti spomenika kulture i budućom mu primjenom, kao i o problemima koji se ukazuju prije njegovog stupanja u život.

Pa i na jednom od dva sastanka koja su održali predstavnici svih podružnica konzervatorskih radnika Jugoslavije — u vrijeme održavanja Godišnje skupštine Saveza muzejsko-konzervatorskih društava Jugoslavije u Mariboru, maja mjeseca 1959 godine — raspravljalo se ponovno o Savjetovanju i Kongresu kada je definitivno donijeta odluka da Šefik Bešlić, direktor Zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode NR BiH, preuzme na sebe ulogu glavnog referenta. Usvojeno je također da se na Kongresu održe i referati: »O problemima i budućim zadacima Društva«, i »O tehničko-administrativnim poslovima Društva«. Prvi će podnijeti predsjednik, drugi sekretar Društva. Referati Savjetovanja i Kongresa štampaće se u Godišnjaku Zavoda BiH »Naše starine«. Preporučeno je da Uprava Društva zamoli Savjet za kulturu i nauku NR BiH da se primi pokroviteljstva Savjetovanja i Kongresa ...

Usvajajući ove odluke Uprave Društva, Podružnica Bosne i Hercegovine je, na jednom od svojih sastanaka (15. IV. 1959), imenovala Odbor za organizaciju rada, u kojega je, uz tri člana Podružnice uključen i drug Ivo Zdravković, sekretar Društva konzervatorskih radnika Jugoslavije, čime se željelo osigurati što potpuniji kontakt organizatora s Upravom Društva. Nakon što su izabrane teme stručnih referata i izvršen izbor ličnosti, Podružnica je dostavila Upravi Društva u Beograd prijedlog programa Savjetovanja i

Kongresa, s molbom na saglasnost. Uprava Društva je u cijelosti usvojila program i predložila da se isti privede u život. S tim u vezi da Podružnica nastavi poslove oko organizacije Savjetovanja i Kongresa. U praksi daljini su se poslovi odvijali na bazi tog programa. No, sve to nije išlo bez poteškoća, koje su — zbog terenskih ljetnih radova i odsustva najvećeg broja članova Društva, iz stalnog mjesta svoga službovanja — usporavale radnu ekspeditivnost (prikupljanje građe za glavni referat, osiguranje materijalnih sredstava, odsustvo referenata i njihova prezauzetost terenskim radovima, te u vezi s tim, nemogućnost da na vrijeme izvrše preuzetu obavezu). Program je štampan u 200 primjeraka i — uz poziv za učešće na Savjetovanju — razaslat svim podružnicama Društva, odgovarajućim institucijama, počasnim članovima Društva (akademik dr. France Stele, univ. prof. Đurđe Bošković, prof. ing. A. Deroko, dr. Ljubo Karaman, akad. slikar Jaroslav Kratina, istaknutim stručnim i naučnim radnicima te izvjesnom broju političkih ličnosti).

U želji da učesnicima Savjetovanja i Kongresa — kako je to uobičajeno za ove prilike — razdijeli svoje stručne publikacije i stručna izdanja drugih zavoda u FNRJ, a tako i turističke vodiče, prospekte i karte mjesta i oblasti koje budu obilazili, Podružnica BiH obratila se s molbom (27. VIII.) svim zavodima u zemlji, Turističkom savezu BiH i turističkim društvima u Sarajevu i Mostaru za pomoć u navedenom materijalu. Odazivajući se tom pozivu, zavodi su dodijelili slijedeće publikacije:

- Savezni institut za zaštitu spomenika kulture, Beograd — studija »Pravna zaštita spomenika kulture u Jugoslaviji«, od S. Tomića 120 kom.
- Zavod za spomeniško varstvo LR Slovenije, Ljubljana — godišnjak »Varstvo Spomenikov«, br. V 50 kom.
godišnjak »Varstvo spomenikov«, br. VI. 50 kom.
- Konzervatorski zavod za Dalmaciju, Split — publikacije
»Prilozi povijesti umjetnosti Dalmacije«, br. 8 20 kom.
»Prilozi povijesti umjetnosti Dalmacije«, br. 9 20 kom.
»Prilozi povijesti umjetnosti Dalmacije«, br. 10 20 kom.
- Zavod za zaštitu i naučno proučavanje spomenika kulture AP Vojvodine, Novi Sad, godišnjak — »Građa« I. 20 kom.
»Građa« II. 20 kom.
- Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode NR BiH, Sarajevo godišnjak
»Naše starine«, br. IV 5 kom.
»Naše starine«, br. V 20 kom.
Monografska studija »Kupres« 10 kom.

»Spomenici NOR-a i njihova zaštita«
(separat) iz godišnjaka »Naše starine«

br. V 10 kom.

— Konzervatorski zavod Hrvatske, Zagreb
— monografska studija dr. Anđele Horvat »Međumurje« 10 kom.

Turistički savez Bosne i Hercegovine stavio nam je na raspoloženje 80 komada turističkih vodiča po BiH i 80 turističkih prospekata po BiH, dok je Turističko društvo Sarajevo ustupilo 86 turističkih prospekata »Sarajevo«.

Sve navedene publikacije razdijeljene su učesnicima Savjetovanja i Kongresa u odgovarajućem broju.

Naknadno su pristigle publikacije Centralnog zavoda za zaštitu na spomenici u Makedonija, Skopje:

Borka Josifovska »Vodič niz Stobi« 5 kom.

— Kosta Balabanov »Toplički manastir« 15 kom.

Arh. Boris Čipan »Narodna arhitektura 19 v.« 10 kom.

Zdravko Blažić »Tehnika i konzervacija naše freske« 10 kom.

Zdravko Blažić »Konzervacija ohridskih ikona« 10 kom.

Zavod za zaštitu prirode NR Srbije uputio je pošiljku od 20 kompleta svog časopisa »Zaštita prirode« (brojevi od I—XV) u istu svrhu.

Kako su publikacije obje ove ustanove stigle u vrijeme održavanja Savjetovanja i Kongresa, to — iz tehničkih razloga — iste nisu raspodijeljene neposredno učesnicima, već je njihova distribucija izvršena naknadno. Uz saglasnost Uprave Društva, Podružnica je raspodijelila zaostale publikacije svim po-

družnicama Društva kao i srodnim institucijama koje su imale predstavnike na Savjetovanju i pojedincima, stručnim saradnicima konzervatorske službe FNRJ.

Neposredno pred početak Savjetovanja — na inicijativu Podružnice — sazvan je u Beogradu (26. IX.) sastanak Uprave Društva na kome je odlučeno da na Kongresu svaka podružnica — poslije izvještaja sekretara Društva — podnese izvještaj o svom radu za protekli period, s naznakom najsumarnijih podataka. S istog tog sastanka razaslane su teze glavnog referata i zaključeno da Uprava održi još jedan, svoj posljednji, sastanak, dne 4. X., u Sarajevu. Na ovome sastanku odlučeno je da drug Bešlagić, nosioc glavnog referata, pročita isti u cjelini. Ovakav stav zauzet je tek nakon što je imenovani pročitao referat i nakon što su date primjedbe prisutnih, uz napomenu da u tom smislu budu provedene i odgovarajuće korekcije. Na kraju, zaključeno je da se glavni referat prepíše, umnoži, i razdjeli učesnicima Savjetovanja neposredno po njihovom dolasku, dakle, pred početak Savjetovanja, kako bi se isti na vrijeme upoznali s njegovom sadržinom da bi lakše mogli pratiti radni dio Savjetovanja. Za ostale referate izraditi teze i iste razaslati svim podružnicama, po mogućnosti i zavodima.

Podružnica je — u skladu s ovim zaključcima, ispred Uprave Društva, razaslala poziv svim članovima Uprave za sastanak, u Sarajevu dne 4. X. 1959 godine, na kome su donijeti zaključni stavovi i odluke u odnosu na čitav tok Savjetovanja i Kongresa.

Tako su, uglavnom, izvršene pripreme za IV. Savjetovanje i II. Kongres konzervatorskih radnika Jugoslavije.

*

U ponedjeljak, dne 5. X., u 9,30 sati, u sali Građevinskog preduzeća »Graditelj« (Dalmatinska ulica, br. 4), u Sarajevu, Savjetovanje je — u odsutnosti predsjednika Društva, dr. Fiskovića — ispred Uprave, otvorio, član Uprave Društva, drug Vlado Mađarić. Nakon toga izvršen je izbor radnog pretsjedništva u sastavu: dr. Anđela Horvat, Jelena Popović, dr. Antun Dremelj, Vlado Mađarić, ing. arh. Ivan Zdravković i Šefik Bešlagić. Savjetovanje su pozdravili: predsjednik Savjeta za kulturu i nauku NR BiH drug Joco Marjanović, prof. Marcel Gorenc, ispred Saveza muzejskih društava, Ljubica Mladenović ispred Muzejskog društva NR BiH. Pismene čestitke za rad Savjetovanja i Kongresa uputili su: grupa poljskih konzervatora, koja je tada boravila u našoj zemlji, seminar za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta, Sveučilišta u Zagrebu, Tehnički muzej Zagreb, Zavod za botaniku Zagreb, akademik dr. France Stele, iz Ljubljane. Savjetovanju prisustvuju drugovi Hasan Grabčanović, sekretar Savjeta za kulturu NR BiH i Risto Besarović, načelnik istog Savjeta.

Prema ustanovama i drugim društvenim organizacijama, učesnici Savjetovanja zastupljeni su sa sljedećim brojem članova: Savezni institut za zaštitu spomenika kulture u Beogradu 7; Zavod za zaštitu spomenika kulture Srbije 7; Zavod za zaštitu prirode Srbije, Beograd 2; Konzervatorski zavod Hrvatske, Zagreb 7; Zavod za spomeničko varstvo LR Slovenije, Ljubljana 3; Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode NR BiH, Sarajevo 10; Zavod za zaštitu spomenika kulture Makedonije, Skopje, 7; Zavod za zaštitu spomenika kulture AP Vojvodine 5; Zavod za zaštitu spomenika kulture AKMO Priština 3; Savjet za kulturu Izvršnog vijeća AP Vojvodine, Novi Sad 2; Uprava za zaštitu spomenika kulture grada i sreza, Mostar 5; Arhitektonski fakultet, Beograd 1; Arheološki institut SAN, Beograd 1; Zavod za zaštitu Crne Gore, Cetinje 1; Konzervatorski zavod, Rijeka 3; Konzervatorski zavod za Dalmaciju, Split 1; Zavod za spome-

niško varstvo, Maribor 2; Zavod za ureditev stare Ljubljane 2; Muzej grada Beograda 1; Narodni muzej, Beograd 1; Uprava za gradsko zelenilo, Beograd 1; Umjetnička galerija, Cetinje 1; Restauratorski zavod Jugoslavenske akademije, Zagreb 1; Urbanistički institut NRH Zagreb 1; Arheološki muzej, Zagreb 1; Muzej Srba u Hrvatskoj, Zagreb 1; Gradski muzej, Vараždin 2; Počasni konzervator iz Križevaca; Muzej dvora Trakošćan 1; Školski muzej, Zagreb 1; Povjereništvo konzervatorskog zavoda Dalmacije, Dubrovnik 1; Arhitektonsko-građevinski fakultet, Zagreb 1; Muzej grada Zagreba 1; počasni konzervator iz Samobora; Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb 1; Gradski muzej, Čakovec 1; Muzej Slavonije, Osijek 1; Gradski muzej Karlovac 1; Ured za urbanizam u Celju 1; Pokrajinski muzej, Maribor 2; Umjetnička galerija, Sarajevo 2; Zavod za vodoprivredu NR BiH, Sarajevo 1; Tehnički fakultet, Skoplje 1; Geografski institut BiH 1; Šumarski fakultet Sarajevo 1; Zavičajni muzej, Doboj 1; Zavičajni muzej, Foča 1.

Opširan referat »Novi Opšti zakon o zaštiti spomenika kulture i zadaci službe zaštite u FNRJ«, čiji puni tekst donosimo u ovoj publikaciji, pročitao je Šefik Bešlagić, direktor Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Sarajevu. Čitanje referata i diskusija po njemu ispunili su program rada prvog dana Savjetovanja. U diskusiji koja je dodirnula osnovne probleme službe zaštite i specifične slučajeve karakteristične za praksu pojedinih republika, učestvovali su: Razumenka Petrović, Dr. Ivan Ban, prof. Derviš Tafro, ing. arh. Ivan Zdravković, dr. Anđela Horvat, ing. arh. Bojko Pavlović, ing. Ratko Kevo, Bogo Teply, dr. Anton Bauer, dr. Antun Dremelj, Vlado Mađarić, Nevenka Bezić, Lukša Beretić, Nace Šumi, Krum Tomovski, Josip Ladović, Branko Lučić, Vuk Krajač, i dr.

Dne 6. X. u 8 sati, Savjetovanje je nastavljeno, prema utvrđenom programu. U amfiteatru Tehničkog fakulteta u Sarajevu, ing. arh. Husref Redžić i ing. arh. Esad Kapetanović, docenti Tehničkog fakulteta,

pročitali su referate: »Begova džamija« i »Bosanska kuća«.

Kratak sadržaj referata »Begova džamija«:

Razmatrajući problem Gazi-Husrevbegove džamije u Sarajevu, tog — po arhitektonskoj vrijednosti — najznačajnijeg djela osmanske arhitekture u zapadnim krajevima nekadašnjeg turskog carstva, autor referata, ing. Husref Redžić, ne isključuje mogućnost eventualnog susreta legatora džamije, bosanskog valije Gazi-Husrevbega i navodnog njenog projektanta, poznatog turskog arhitekta Mimar Sinana — u periodu od 1526—29, tj. u vremenskom intervalu od Mohačke bitke do napada na Beč. To je, međutim, i jedina prilika koju bi mogli koristiti za eventualnu pretpostavku o navodnom učešću Mimar Sinana na izgradnji poznate nam džamije. Sve ostalo ide u prilog negacije njegovog sudjelovanja na ovom poslu. Upoređujući Mimar Sinanova djela, koja je ostvario prije nego što je postao glavni arhitekt turske carevine: Husrevpašmu džamiju u Alepu (1537) i Hasseki Hurem džamiju u Carigradu (1539), sa našim monumentom, autor konstatuje da je Begova džamija, makar nekoliko godina starija, još uvijek daleko zrelije i arhitektonski vrednije ostvarenje od pomenutih Mimar Sinanovih džamija, koje su se odlikovale samo izvjesnim kvalitetima dobre konstrukcije. Pa i popisi, eventualnih drugih Sinanovih gradnji idu u prilog ovakvog stava autora. Naime, među spomenicima koje izvori pripisuju Mimar Sinanu nalazi se i nekoliko mnogo manje značajnih gradnji od Husrevbegove džamije i zato nema razloga da i ovaj monumentalni spomenik ne bude uvršten u te popise. I vremenska data govore u prilog ovakvog mišljenja. Mimar Sinan postao je glavni arhitekt Carevine, 9 godina nakon što je završena gradnja Begove džamije. Zato nikako ne bi trebalo tražiti neke uticaje Sinanove škole na arhitektoniku ovog objekta. O počecima Sinanove arhitektonske škole može se govoriti tek poslije 1539 godine, dok poznata djela njegovih učenika datiraju s kraja XVI i početka XVII v. Autor nadalje konstatuje da je putem vlastitog zahvata kod mjerenja Gazi-Husrevbegove džamije utvrdio da ranija premjeravanja nisu bila tačna, usto iznosi primjedbu da je nemoguća pretpostavka o nekom tobožnjem nalogu nacrtu Gazi-Husrevbegove džamije u Carigradu, kada se zna da do danas nisu nađeni nacrti niti za jednu drugu Mimar Sinanovu džamiju. Ističući — nadalje — bitne razlike između Begove džamije i onih u Makedoniji i Kosmetu, a s druge, ukazujući na velike stilске sličnosti koje postoje sa susjednom građevinom, Gazi-Husrevbegovom medresom (1537) — autor izričito naglašava da sve to ukazuje da Mimar Sinan nije graditelj Gazi-Husrevbegove džamije, ali da je zato kreator Gazi-Husrevbegove džamije i autor istoimene medrese.

Tko je taj vrsni arhitekt — postavlja ing. Redžić upit i odmah ističe da je stil brusanske i ranocarigradske arhitektonske škole, stil čije brojne oznake sadrži Gazi-Husrevbegova džamija, već prije Mimar Sinanovih prvih gradnji ušao u svoju zrelu fazu. Tražeći uzor sarajevskom spomeniku — on upoređuje Atik-Alipašinu džamiju u Carigradu (1497) i podvlači veliku sličnost u njihovom tlocrtnom i prostornom rješenju te odnosu proporcija. Istina, međutim, arhitektonska dekoracija ovih džamija toliko se razlikuje da se sa sigurnošću može ustvrditi da dekorativni dio ne potiče od istog graditelja, ali je ostala sličnost građevine tolika da se sasvim pouzdano može ustvrditi da je graditelju našeg monumenta Atik-Alipašina džamija u Carigradu morala da služi kao neposredan uzor. Kako je, međutim, ostao anonimni projektant carigradske džamije to će i pitanje imena autora Gazi-Husrevbegove džamije ostati i dalje otvoreno i neriješeno. No, ostaje kao sigurno da Mimar Sinan nije graditelj Gazi-Husrevbegove džamije u Sarajevu.

Analiza istorijskih data i stilskih elemenata koju je ing. Redžić izvršio kod proučavanja ovog objekta daje, međutim, dosta pouzdanih razloga da se ustvrdi da je graditelj ovog najljepšeg sakralnog spomenika u Bosni i Hercegovini poticao iz redova vrsnih majstora Mimar Hajredinove škole, koja je prethodila Mimar Sinanu i čija rješenja nose sve oznake ranocarigradske arhitektonske škole.

Kratak sadržaj referata »B. h. kuća«:

U referatu »Bosansko-hercegovačka kuća« (gradski razvijeni oblik XV—XIX vijeka), ing. arh. Esad Kapetanović ističe da je ova tematika obrađivana u nekoliko navrata i da su se konstatacije tih radova kretnale uvijek oko »bosanske kuće« kao jednog jedinstvenog tipa stambenog objekta.

Takva »bosanska kuća« obrađivana je u nekoliko vidova:

— Kroz razvitak i porijeklo, pa se dolazi do zaključka ili kuća je alpska, ili kuća je orijentalna.

— kroz način građenja i upotrebu materijala, pa se dolazi do diobe »bosanske kuće« po načinu građenja i materijalu iz kojeg je građena.

— kroz folklorne i etnografske elemente, pa joj se daje karakter regionalni, balkanski i tome slično.

Tvrđenja kao što su da je »bosanska kuća« alpska ili orijentalna ne mogu se održati, jer su zasnovana samo na pojedinim sličnim elementima građenja ili obrade kuće u Bosni sa tipičnom alpskom ili orijentalnom kućom.

Obrada »bosanske kuće« po načinu građenja i građevinskim materijalima ima karakter diferenciranja građevine po lokalnim specifičnostima, ali ne obrađuje problematiku tipičnosti stambene kuće u Bosni, odnosno Hercegovini i ne daje mjesto »bosanskoj kući« kao afirmirana arhitektonskom objektu određenog karaktera.

Isto tako obrada ove materije kroz folklorne i etnografske elemente kuće nije u mogućnosti da karakterizira tipičnost arhitektonskog objekta ili »bosanske kuće«.

Sveukupan dosadašnji rad na ovoj tematici prema tome nije mogao dati određeniju definiciju »bosanske kuće« kao karakterističnog arhitektonskog pojma.

Studijem i analizom ove tematike kroz literaturu (istina veoma skromnu), a naročito na temelju vlastitog proučavanja sačuvanog arhitektonskog nasleđa Bosne i Hercegovine i okolnih regiona, autor je došao do zaključka da se »bosanska kuća« kao pojam, pa niti kao termin, ne može održati, jer jednim tipičnim arhitektonskim objektom ne možemo obuhvatiti sve što se gradilo u Bosni i Hercegovini kao stambeni objekat.

Na teritoriji Bosne i Hercegovine u periodu od XV do XIX vijeka grade se i razvijaju tri karakteristična tipa stambene gradske (razvijene) kuće. Te tipove autor je nazvao:

A — autohtona bosanska kuća

B — orijentalno-kontinentalni tip

C — orijentalno-mediteranski tip.

Ove tipove se može jasno diferencirati po: općoj arhitektonskoj koncepciji, prostornoj i likovnoj koncepciji, funkcionalnoj koncepciji, konstruktivnoj koncepciji i karakterističnim detaljima.

Autohtona kuća je tip stambenog objekta koji se razvija u nastavku građenja domaće stambene kuće iz srednjeg vijeka i predturskog perioda i u periodu od XV do XIX vijeka. Ova kuća zadržava uočljive osnovne karakteristike srednjovjekovne kuće predturskog perioda, ali su u nju uneseni elementi orijentalne kuće dolaskom Turaka i razvitkom orijentalnog utjecaja uopće u životu ovih krajeva. Ovaj tip se održao sa svojim karakteristikama sve do posljednjih dana tradicionalnog građenja, naročito u sjeverozapadnim krajevima Bosne, odnosno do XX vijeka i uticaja savremene evropske civilizacije kroz austrougarsku.

Orijentalno-kontinentalni tip je stambena kuća koja se gradi i razvija po istočnoj i centralnoj Bosni kroz ovaj cijeli period. U osnovi nosi karakteristike orijentalne-osmanske stambene kuće, modificirana je utjecajima koji su se razvijali putem dolaska ove kuće u Bosnu preko Makedonije i Sandžaka, kao i utjecajem lokalnih okolnosti u Bosni. Ovi utjecaji uočljivi su u općoj arhitektonskoj koncepciji i načinu građenja.

Orijentalno-mediteranski tip stambene kuće u Bosni i Hercegovini gradi se uglavnom u Hercegovini i prodire u centralnu Bosnu, nosi osnovne karakteristike orijentalne-osmanske kuće, zadržava mediteranski karakter i poprima utjecaje s puta kojim se kreće — obalama Jadrana, preko Ulcinja i Bara, da bi se akomodirao lokalnim okolnostima Bosne i Hercegovine.

Ove konstatacije su zasnovane na obimnijem procuavanju i analizi stambene arhitekture bosansko-hercegovačkog arhitektonskog nasleđa, dokumentirane nizom primjera obrađenih pojedinih objekata, analiziranih pojedinačno i upoređivanih međusobno, kao i sa nasledem okolnih i utjecajnih područja. Saopćenje u ovome obimu leži u pokušaju da se upozori na dosadašnje neispravno tretiranje ove materije u nadi da će bosanska stambena arhitektura iz perioda XV do XIX vijeka uskoro dobiti svoje pravo značenje i svoje pravo mjesto u arhitektonskom i općekulturnom nasleđu Bosne i Hercegovine.

Oba referata auditorij je s pažnjom saslušao. Obzirom na brojne nove elemente, iznijete u ovoj prilici, koji reflektiraju stanovište novo svjetlo na oba ova pitanja, općenito je mišljenje slušaoca bilo da se referati štampaju u stručnoj publikaciji. S tim u vezi, donosimo glavne postavke iznijete u referatima ing. Redžića i Kapetanovića.

Nakon toga učesnici su — uz stručnu asistenciju i pomoć stručnjaka Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Sarajevu — obišli najznačajnije spomenike starog Sarajeva (Baščaršija, Begova džamija, bezistani, Svrzina kuća) gdje su, uz objašnjenje o kulturno-historijskim i umjetničkim vrijednostima objekata, razmotrili problemi njihove konzervacije kao i dosada preduzete mjere u pravcu njihovog očuvanja i zaštite. Pojedine grupe učesnika posjetile su nadalje Zemaljski muzej, Umjetničku galeriju, Muzej grada Sarajeva, Zbirku umjetničkih predmeta u Muzeju Srpsko-pravoslavne crkvene opštine... Za to vrijeme, za članove Uprave Društva i još nekoliko istaknutijih učesnika Savjetovanja, priređen je kratak prijem kod predsjednika NO Sreza, druga Grupe Novakovića, gdje su — u opštim linijama — razmotrena pitanja problematike zaštite spomenika kulture starog dijela Sarajeva, te dotaknuto pitanje otvaranja Sreskog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Sarajevu. Isti skup je poslije toga primio predsjednik Savjeta za kulturu i nauku NR BiH, drug Joco Marjanović.

Tog dana, u 15 sati, sa dva velika autobusa, učesnici su Savjetovanja i Kongresa napustili Sarajevo. Zbog tehničkog kvara jedan je autobus došao sa znatnijim zakašnjenjem u Mostar. Putujući po noći, dio učesnika, smješten u ovaj autobus, nije mogao upoznati spomenike kulture i prirode predviđene programom za razgledanje na ovom dijelu puta. Ljudstvo smješteno u prvi autobus imalo je priliku da — nakon kraćeg zadržavanja — razgleda Konjic i tek neznatno Jablaničko Jezero.

Organizaciju drugog dijela Savjetovanja i Kongresa provela je Uprava za zaštitu spomenika kulture u Mostaru, u sklopu jedinstvenog programa kojega je izradila Podružnica konzervatora za BiH.

7. X., u 9 sati, u sali Narodnog odbora opštine Mostar, Savjetovanje je nastavljeno. Na ovom dijelu programa svoje referate pročitali su: Mirko Kujačić,

upravnik Uprave za zaštitu spomenika kulture i prirode grada i sreza Mostar »Stari Most u Mostaru kao konzervatorski problem«; ing. arh. Džemal Čelić, asistent Tehničkog fakulteta u Sarajevu »Urbanistička problematika starih gradova, s posebnim osvrtom na Mostar i Počitelj«. (Pun tekst oba referata nalazi se u ovoj publikaciji).

Nakon čitanja referata, učesnici Savjetovanja su obišli spomeničku jezgru Mostara, gdje je ukazano na akutne probleme zaštite ovog vrijednog arhitektonskog ansambla. U diskusiji, koja je — poslije podne — organizovana, razmjenjena su različita mišljenja i date korisne sugestije na planu uspješnijeg rješavanja složenog problema zaštite ovakve urbanističke cjeline. U diskusiji su učestvovala: Anika Skovran, dr. Marcel Gorenc, prof. ing. arh. Aleksandar Deroko, Ivan Mažuran, ing. arh. Ivan Zdravković, prof. Boris Kobe, ing. arh. Slobodan Nenadović, Joža Ladović, dr. Ivan Ban, Svetislav Mandić, ing. arh. Bojko Pavlović, Vlado Mađarić, Mirko Kujačić, Jovan Sevdčić, ing. arh. Džemal Čelić i Nace Šumi.

Nakon toga, učinjena je posjeta i pregled »Izložbe konzervatorskih radova i spomenika kulture na terenu grada i sreza Mostar«, koju je — za ovu priliku — organizovala Uprava za zaštitu spomenika kulture u Mostaru. Skromna Izložba imala je dva dijela. Prvi je obuhvatio prikaz konzervatorskih radova u Mostaru, s centralnom temom »Stari Most«, te pregled zahvata izvršenih na teritoriji Sreza (Ošanići, Trijebanj, Zito-mislić, Zavala, Počitelj). U drugom dijelu dat je pregled važnijih spomenika na području Sreza, s nužnom dokumentacijom.

Dne 8. X., u 9 sati, u sali Narodnog odbora opštine Mostar, otvoren je II Kongres konzervatorskih radnika Jugoslavije. Svečan čin otvorenja izvršio je drug Šefik Bešliagić, pozdravljajući učesnike Kongresa, podpredsjednika NOS-a Mostar, druga Voju Korača, predstavnik ustanova i društvenih organizacija Mostara, učesnike Kongresa i ostale goste. Nakon izbora radnog predsjedništva u sastavu: dr. Anđela Horvat, Vlado Mađarić, Šefik Bešliagić, Ivan Zdravković, Jovan Sevdčić, Nikola Kacavolu, Mirko Kujačić, podpredsjednik Korač pozdravio je prisutne učesnike. Kongres je zatim komemorirao smrt dvojice počasnih članova Društva: prof. Hamdije Kreševljakovića i akademskog slikara Svetislava Štrale, te prešao na rad po usvojenom dnevnom redu.

Dnevni red:

1. Otvorenje Kongresa.
 2. Izbor radnog predsjedništva i drugih organa Kongresa (Kandidaciona i izborna komisija, Komisija za zaključke).
 3. Izvještaj o radu Upravnog odbora Društva, blagajnički izvještaj; izvještaji o radu republičkih podružnica.
 4. Izvještaji Nadzornog odbora.
 5. Prijedlog izmjene pravila Društva.
 6. Diskusija po izvještaju Upravnog i Nadzornog odbora.
 7. Davanje razrešnice dosadašnjem Upravnom i Nadzornom odboru.
 8. Izbor novog Upravnog i Nadzornog odbora.
 9. Zaključci Savjetovanja i Kongresa.
- Kandidaciona komisija izabrana je u sastavu: ing. Greta Jurišić, Antonie Nikolovski, Slobodan Nenadović i ing. Viktor Ržehak. Izbornu komisiju sačinjavali su drugovi: dr. Zvonko Turina, Branislav Živković i Anđelko Zelenika. U Komisiju za zaključke ušli su: ing. arh. Ivo Zdravković, ing. Ratko Kevo, Nace Šumi i Smail Tihić.

Izvještaj o radu Uprave Društva podnio je sekretar ing. arh. Ivo Zdravković. Izvještaj o blagajničkom poslovanju podnio je Branislav Živković, a izvještaj o radu Nadzornog odbora dr. Zvonko Turina. Izvještaje o radu republičkih podružnica podnijeli su: za

Hrvatsku ing. Greta Jurišić, za Srbiju Slobodan Nenadović, za Sloveniju Nace Šumi, za Bosnu i Hercegovinu Smail Tihic. Rad Podružnice za NR Crnu Goru ušao je u sastav izvještaja za Srbiju, dok izvještaj za NR Makedoniju nije sačinjen.

U diskusiji po Izvještaju Upravnog i Nadzornog odbora, izvještaju o radu podružnica i blagajnika, o aktuelnim problemima Društva, njegovoj organizaciji i radu te prijedlogu o izmjeni pravila Društva, koji je i usvojen, učestvovali su: ing. Ratko Kevo, ing, arh. Džemal Čelić, Antonije Nikolovski, Ivan Mažuran, Nikola Kacavolu, dr. Ivan Bah, Šefik Bešlagić, Razumenka Petrović, ing. arh. Ivan Zdravković, Vlado Mađarić, ing. Viktor Ržehak.

U podne priređen je, autobusima, izlet na Vrelo Bune i Blagaj. U Buni je organizovan zajednički ručak za sve učesnike Savjetovanja i Kongresa.

U popodnevnom dijelu programa data je razrešnica ranijoj Upravi Društva i prešlo se na izbor nove Uprave i Nadzornog odbora. Kandidaciona komisija predložila je sljedeće liste kandidata:

- a) Za upravu Društva:
Razumenka Petrović, Šefik Bešlagić, Cvito Fisković, Vlado Mađarić, Slobodan Nenadović, Dmitar Čornakov, Nace Šumi, Ivan Zdravković, Džemal Čelić, Vera Broz, Ratko Kevo, Viktor Ržehak.
- b) Za Nadzorni odbor:
Milivoje Milošević, Iva Perčić, Zvonko Turina, Edo Turnner, Smail Tihic.

Izborna komisija saopštila je da je izborima pristupilo 73 člana Društva (Srbija 26, Hrvatska 20, Bosna i Hercegovina 13, Makedonija 7, Slovenija 6, Crna Gora 1), koliko ih je i glasalo.

Kandidati za Upravu Društva dobili su sljedeći broj glasova: Šefik Bešlagić 50, Vlado Mađarić 49, Cvito Fisković 45, Ivan Zdravković 44, Nace Šumi 40, Slobodan Nenadović 36, Džemal Čelić 31, Dmitar Čornakov 26, Razumenka Petrović 20 (za područje zaštite spomenika kulture); Vera Broz 50, Ratko Kevo 49, Viktor Ržehak 47, (za oblast zaštite prirode).

U skladu sa već ranije donijetom odlukom da se u upravu izabere 5 članova za oblast zaštite spomenika kulture i 2 za oblast zaštite prirode, to su u novu Upravu Društva izabrani sljedeći drugovi i druga- rice:

1. Šefik Bešlagić, direktor Zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NRBiH, Sarajevo;
2. Vlado Mađarić, direktor Saveznog instituta za zaštitu spomenika kulture, Beograd;
3. Dr. Cvito Fisković, direktor Konzervatorskog zavoda za Dalmaciju, Split;
4. Ing. arh. Ivan Zdravković, naučni saradnik Saveznog instituta za zaštitu spomenika kulture, Beograd;
5. Nace Šumi, konzervator Zavoda za spomeniško varstvo LR Slovenije, Ljubljana;
6. Vera Broz, konzervator Zavoda za zaštitu prirode NR Srbije, Beograd;
7. Ing. Ratko Kevo, v. d. direktora Konzervatorskog zavoda Hrvatske, Zagreb.

Glasanje za Nadzorni odbor dalo je ove rezultate: Dr. Zvonko Turina 53, Smail Tihic 51, Iva Perčić 39, Milivoje Milošević 39 i Edo Turnher 25.

Kako u Nadzorni odbor treba da uđu svega tri člana, a kako se drugarica Perčić, koja je dobila jednak broj glasova kao i drug M. Milošević, zahvalila na mjestu u Nadzornom odboru u korist druga Miloševića, to su u Nadzorni odbor ušli sljedeći drugovi:

1. Dr. Zvonko Turina, sekretar Konzervatorskog zavoda Hrvatske, Zagreb;
2. Smail Tihic, konzervator Zavoda za zaštitu spomenika kulture NRBiH, Sarajevo;

3. Milivoje Milošević, direktor Zavoda za zaštitu i naučno proučavanje spomenika kulture AP Vojvodine, Novi Sad.

Kongres je završio rad usvajanjem zaključaka, koje je predložila zato posebno izabrana Komisija. Pun tekst zaključaka donosimo na kraju izvještaja. Na završetku, predloženo je i od strane delegata NR Makedonije prihvaćeno da se sljedeće Savjetovanje održi u ovoj Republici, maja 1961 godine.

9. X., Savjetovanje je nastavljeno. Na kružnom putu po Hercegovini, učesnici su najprije obišli vodopad Kravicu, na rječici Trebižat, kod Ljubuškog. Nakon što je naznačio opšte podatke o objektu, ing. Viktor Ržehak, šef Odsjeka Zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode NRBiH, upoznao je prisutne s ulogom sedrotvoraca u stvaranju ovog područja i biodinamici sedre u Kravici. Osvrćući se na pitanje današnjeg stanja objekta i zahvate koji su dosada izvršeni na vodopadu kao i na mjere koje predviđaju kod dalje zaštite objekta, izvjestilac je ukazao na mogućnost razvoja turizma na Kravici, i naše namjere u tom pravcu.

Na konzerviranim ostacima kasnoantičke vile na Mgorjelu, kod Čapljine, Đuro Basler, arheolog Zavoda NRBiH, iznio je istorijat iskopavanja, njihovu sistematiku, naznačio dokumentaciju i rezultate dosadašnjih naučnih istraživanja na ovom značajnom kulturno-istorijskom spomeniku. Nakon što je ukazao na obim i karakter arheoloških iskopavanja dra Patscha (1905 god.) osvrnuo se na konzervatorske zahvate koje je izvodio Zavod u periodu od 1959 godine na ovamo. Kod razgledanja objekta učesnicima je skrenuta pažnja na metod pokrivanja zidova pločama, kao i na ulogu vegetacije u svojstvu regulatora atmosferskih prilika na otvorenim ruševinama.

U Počitelju, ing. arh. Džemal Čelić upoznao je učesnike Savjetovanja s glavnim spomeničkim vrijednostima poznatog urbanističkog kompleksa, obrazlažući na licu mjesta stavove koje je iznio u svom radu, štampanom u ovoj publikaciji.

Na 2 km pred Stocem, autobusi su se zaustavili radi razgledanja lokaliteta »Radimlja«, koji spada u red najpoznatijih i najvrijednijih srednjovjekovnih nekropola stećaka u Bosni i Hercegovini. Izvjestilac, Šefik Bešlagić upoznao je prisutne s osnovnim pojmovima o stećcima, njihovoj rasprostranjenosti, historiografskim podacima i dosadašnjim naučnim istraživanjima, a tako i o oblicima, ukrasima, tehnicama i autorima ovih zanimljivih objekata, o natpisima i vremenu nastanka stećaka, kao i o problemu njihovog odnosa prema srednjovjekovnoj bosanskoj crkvi. Na kraju dat je kraći pregled dosadašnjih aktivnosti Zavoda na zaštiti objekata ove spomeničke oblasti i perspektivi daljnje njihove zaštite.

Nakon što su pregledali grad i značajnije spomeničke vrijednosti mjesta, u Stocu je organizovan zajednički ručak za sve učesnike Savjetovanja.

Poslije podne, put je nastavljen. Na Arslanagića Mostu, Mirko Kujačić dao je kraća objašnjenja o objektu, planovima za njegov prenos i buduću mu lokaciju, koja se akcija predviđa u sklopu ostalih brojnih konzervatorskih zahvata na spašavanju ugroženih spomenika iz područja predviđenog za potapanje, zbog izgradnje velikog akumulacionog bazena za potrebe hidroenergetskog sistema »Trebišnjica«. Na povratku u Trebinje, učesnici Savjetovanja razgledali su stari grad i druge spomeničke zanimljivosti u ovom mjestu. Navečer — u restoranu hotela »Leotar« — podružnica BiH organizovala je oproštajno drugarsko veče za sve učesnike Savjetovanja.

Sutradan, dne 10. X., autobusi su krenuli prema Sutjesci, kanio su stigli oko podne. Iznad zajedničke grobnice boraca Narodno-oslobodilačkog rata, na Tjen-tištu, gdje su pokopana 3004 pala borca, drug Aziz Čerkez, upravnik zaštitnog područja Sutjeska i jedan od učesnika te slavne epopeje, evocirao je uspomene

na najznačajnije događaje naše nacionalne istorije vezane za ovo mjesto, objašnjavajući, pritom, smjerove kretanja vojnih jedinica i mjesta glavnih događaja. Nakon što su minutom ćutanja odali počast poginulim borcima, prisutnima je ing. V. Ržehak dao osnovna objašnjenja i o poznatom prašumskom rezervatu Perućici, čiji jedan dio se nastavlja na Sutjesku, i njenoj valorizaciji prema međunarodnoj nomenklaturi, te problematiku i mjere za zaštitu ovog poznatog prirodnog rezervata.

U Foči je, drug Remzija Ćorić, predsjednik Narodnog odbora opštine, i narodni poslanik, dočekao i pozdravio učesnike Savjetovanja. Nakon zajedničkog ručka u restoranu hotela »Zelengora«, prisutni su — uz stručno vodstvo — obišli najkarakterističnije spomenike u ovom mjestu, gdje su upoznati i s konzervatorskim zahvatom Zavoda BiH na konzervaciji ornamentalne zidne dekoracije u Aladža-džamiji. Istodobno, izabrani članovi Uprave i Nadzornog odbora održali su sastanak na kome je izvršena konstitucija nove Uprave i Nadzornog odbora Društva, u sljedećem sastavu:

a) Upravni odbor:

Šefik Bešlagić, predsjednik;
Ing. Ratko Kevo, podpredsjednik;
Ing. arh. Slobodan Nenadović, sekretar;
Vera Broz, blagajnik;
Vlado Mađarić, član;
Dr. Cvito Fisković, član;
Nace Šumi, član.

(Napomena: Drug Ivo Zdravković zahvalio se na članstvu u Upravi pa je umjesto njega kooptiran Slobodan Nenadović, kao kandidat sa najvišim brojem glasova).

b) Nadzorni odbor:

Dr. Zvonko Turina, predsjednik,
Smail Tihić, član,
Milivoje Milošević, član.

Istog dana, u 19 sati, autobusi su dovezli učesnike Savjetovanja i Kongresa u Sarajevo, što je značilo i zvaničan završetak rada IV Savjetovanja i II Kongresa konzervatorskih radnika Jugoslavije.

Savjetovanje je proteklo u uspješnom i plodonosnom radu, u prilog čega — između ostalog — govori i nekoliko pismenih priznanja koje je dobila Podružnica po završetku Savjetovanja (A Deroko, Dr. Anđela Horvat, Dr. A. Bauer...) u kojima se ističe uspješno tehničko provođenje postavljenog programa, koji je u osnovi bio kvalitetan i kao takav doprinio daljoj afirmaciji službe zaštite u FNRJ.

Komisija Podružnice koja je imala zadatak da ispita finansijsko poslovanje Savjetovanja i Kongresa konstatovala je da je isto sprovedeno planski i da u tom pogledu nema većih problema. Na ime pomoći primljen je iznos od 150.000.— dinara (od Društva konzervatorskih radnika Jugoslavije 50.000.— din.; od Savjeta za kulturu i nauku NR BiH 100.000.— din.), koja je suma — prema pregledanim belezima — utrošena tačno i u skladu s propisima o finansijskom poslovanju. Primjedba je Komisije da jedan manji dio belega nije sastavljen po računovodstvenim propisima, pa se poziva Upravni odbor Podružnice da to učini na vrijeme, kako bi se pred narednu Godišnju skupštinu Podružnice moglo izaći s potpuno sređenom dokumentacijom.

Troškom Podružnice — u fotolaboratoriju Zavoda — izrađeno je 7 kompleta po 20 fotosa, dimenzija 13 x 18 cm, najkarakterističnijih snimaka sa Savjetovanja i Kongresa, koji su onda, besplatno, razdijeljeni: Saveznom institutu za zaštitu spomenika kulture, Zavodu za zaštitu spomenika kulture Srbije, Zavodu za zaštitu prirode Srbije, Konzervatorskom zavodu Hrvatske, Zavodu za varstvo spomenikov Slovenije, Zavodu za zaštitu spomenika kulture NR Makedonije, Zavodu za zaštitu spomenika kulture AP Vojvodine i Upravi za zaštitu spomenika kulture Mostar.

ZAKLJUČCI

IV. SAVJETOVANJA I II. KONGRESA KONZERVATORSKIH RADNIKA JUGOSLAVIJE

I. Organizaciona pitanja

1. Zadatak je Društva da u svoj sastav okupi što veći broj stručnjaka koji se bave poslovima konzervatorske prirode, a također i onih građana koji — svojom društvenom angažovanošću — posredno ili neposredno, rade na poslovima zaštite spomenika kulture i porode.

2. Potrebno je, također, uložiti napore za organizaciono učvršćenje i jačanje republičkih podružnica, posebno u slučajevima gdje su podružnice malobrojne po članstvu i neaktivne u svom djelovanju.

3. S tim u vezi, osnovati stručne sekcije po podružnicama koje će imati zadatak da kroz tješnje povezivanje članova odgovarajućih struka (arhitekti, likovni umjetnici, tehnolozi, prirodnjaci, istoričari umjetnosti, i drugi) unaprijede službu zaštite i poboljšaju kvalitet stručnog rada.

II. Kadrovski problemi

1. Pri Upravi Društva, a tako i u podružnicama, potrebno je uvesti stalnu evidenciju članova Društva i svih aktivnih društvenih radnika angažovanih na polju zaštite spomenika kulture i prirode.

2. Društvo i podružnice nastojeće da — u okviru programa stručnog podizanja svojih kadrova — organizuju povremene međurepubličke razmjene konzervatora, a tako i razmjene s odgovarajućim stručnjacima stranih zemalja.

3. U istom cilju, potrebno je iznaći podesne forme za organizaciju neke vrsti postdiplomskih studija na odgovarajućim katedrama univerziteta, gdje bi naš visokostručni kadar primio osnovna znanja iz složene problematike zaštite spomenika kulture i prirode. Analogno tomu, potrebno je preduzeti mjere oko osposobljavanja stručnog kadra (konzervatori-tehničari, preparatori). U vezi s tim, razmotriti eventualnu mogućnost otvaranja škole specijalnog tipa, koja bi odgovorila takvom zadatku.

III. Neposredni zadaci

1. Društvo će obratiti ozbiljnu pažnju na proučavanje novog Zakona o zaštiti spomenika kulture. Za to predstoji period intenzivnog rada, u prvom redu oko donošenja republičkih zakona i drugih pravnih propisa. Odlučeno je da sve podružnice rade ubrzano i koordinirano na ovom poslu, kako bi se postigli što jedinstveniji stavovi u odnosu na glavna pitanja.

Zbog navedenog, osnovaće se i međurepublička Komisija koja će usmjeriti rad na koordinaciji poslova oko donošenja republičkih zakona.

2. Društvo će preduzeti potrebne korake u pravcu što potpunije i efikasnije popularizacije spomenika kulture i prirode pa se predviđa organizacija i provođenje zasebne »Nedjelje spomenika kulture i prirode«, te kontakt i povezivanje s odgovarajućim međunarodnim stručnim organizacijama i institucijama u okviru rada i programa UNESCO-a.

3. Društvo će i dalje održavati tijesnu saradnju sa srodnim društvenim organizacijama, prije svega s muzealcima, arhivistima, bibliotekarima, arhitekti-marurbanistima, kao i sa svim onim ustanovama i preduzećima, koje po karakteru službe imaju dodirnih tačaka s našom djelatnošću.

4. Istaknuto je, nadalje, da služba zaštite trpi i zbog nedovoljnog finansiranja njenih potreba. U principu, finansiranje treba da vrše komune ali se one — najvećim dijelom — ne odazivaju tom zahtjevu. Potrebno je kod nadležnih preduzeti korake u pravcu osiguranja odgovarajućih dotacija za subvencioniranje naših zahvata.

5. Kod projektovanja konzervatorskih radova nije moguće da taj posao vrše samo ovlaštene projektantske organizacije pa je zauzeto stanovište da i tehnički stručnjaci zavoda mogu vršiti takav posao. U krajnjoj liniji, mogu se i u okviru samih zavoda formirati projektantski ateljei koji bi se isključivo bavili projektovanjem konzervatorskih zahvata. Ovo zbog specifičnog karaktera naših poslova, koje ne možemo smatrati običnim građevinskim zahvatima i koje su sposobni da vrše samo iskusni ljudi, koji poznaju prirodu i karakter konzervatorske službe. S tim u vezi, istaknuta je i potreba preduzimanja koraka kako bi se republički ispiti za sticanje prava za projektovanje polagali pred specijalnom, komisijom arhitekata-konzervatora, Isto tako, potrebno je poraditi da se u postojeće građevinske uredbe unesu amandmani koji će olakšati poslove kod priprema projekta konzervacije.

6. Uprava Društva i republičke podružnice razmotriće mogućnost iznalaženja spomeničkih objekata državne svojine koji bi — konzervirani i osposobljeni — mogli da posluže kao centri za odmor i ljetovanje članova Društva.

IZMJENE PRAVILA DRUŠTVA KONZERVATORSKIH RADNIKA JUGOSLAVIJE

Član 1

Društvo konzervatora je dobrovoljna organizacija konzervatora.

Član 2 st. 2

Sjedište društva je u Beogradu, a njegov naziv je: DRUŠTVO KONZERVATORA JUGOSLAVIJE.

Član 3 tač. 1

da okupi sve konzervatore u cilju što uspješnijeg rada na polju zaštite spomenika kulture i prirode.

član II

Članstvo je redovno, vanredno i počasno.

Redovnim članovima mogu postati svi stručnjaci svih struka koji aktivno učestvuju u rješavanju problematike zaštite spomenika kulture i prirode.

Počasnim članovima društva mogu postati stručnjaci koji imaju naročite i izvanredne zasluge za službu zaštite FNRJ i koji su radili na pitanjima organizacije i drugim problemima zaštite spomenika kulture i prirode.

(st. 5, 6 i 7 ostaje isti).

Član 25

Uprava društva sastoji se od trinaest članova.

U upravu Društva delegira svaka republička podružnica po jednog člana uprave podružnice, a sedam članova bira kongres. Od biranih sedam članova uprave dvojica moraju biti stručnjaci zaštite prirode.

(stavovi 3, 4 i 5 ostaju isti)

Član 29 st. I

Izvršni odbor sastoji se od pet članova i to: predsjednika, podpredsjednika, sekretara, blagajnika i jednog člana.

(stav 2 i 3 ostaju isti)

Član 34

Društveni pečat je okrugao i uz njegov rub je u krugu napisan tekst: DRUŠTVO KONZERVATORA JUGOSLAVIJE (dalje jednako kao i do sada).

Sarajevo, 26. IV. 1060.

Izvještaj sastavio
S. Tihć

ŠEFIK BEŠLAGIĆ

NOVI OPŠTI ZAKON O ZAŠTITI SPOMENIKA KULTURE I ZADACI SLUŽBE ZAŠTITE SPOMENIKA KULTURE U FNRJ

Referat na IV savjetovanju konzervatora FNRJ u Sarajevu, 5 oktobra 1959

I

U V O D

Prije svega htio bih da podsjetim kako je došlo do donošenja novog Zakona.

Najprije smo sami počeli osjećati da nam postojeći zakonski propisi nisu precizni, da neku materiju nisu uopšte obuhvatili, a naročito da su u odnosu na brz razvitak naše narodne vlasti i na čitav društveni razvitak počeli da postaju zastarjeli. Zbog svega toga dobro smo osjećali kako su propisi naših zakona postali neefikasni. Takvo gledanje najprije je sistematski izloženo u referatu pravnika Saveznog instituta druga Kanazarevića na našem Prvom savjetovanju u Splitu 1953 godine. Tada je istaknuta potreba noveliranja naših zakona o zaštiti spomenika kulture. Iza toga se u našim redovima sve više isticala potreba donošenja novih zakona. To je istaknuto i na Drugom savjetovanju u Ljubljani. Izvršavajući zadatak kojeg se primio, drug Kanazarević je izradio prednacrt novog Opšteg zakona koji je duže vremena bio predmet široke diskusije u svim kolektivima konzervatora po republikama, a i predmet diskusije na sjednicama kolektiva i Savjetovanja Instituta. Većina zavoda se nije složila sa koncepcijama Kanazarevićeva prednacra. Svi su kolektivi Zavoda dali svoje pismene primjedbe a Zavod Srbije je čak dao i svoj prednacrt zakona. Na osnovu svega BiH je pokušala da načini treći prednacrt na koji su također stavljene ozbiljne primjedbe. Nešto kasnije se i Savjet za prosvjetu Saveznog izvršnog vijeća zainteresirao za izradu prednacra Zakona, te je sav dotadašnji materijal ustupljen njemu da bi poslužio za izradu novog prednacra.

1956 godine Savjet za prosvjetu Saveznog izvršnog vijeća sazvaio je nekoliko istaknutijih konzervatora na

dogovor o organizovanju rada na izradi Zakona. Tada je formirana jedna manja grupa koja je izradila teze Zakona. Na osnovu tih teza pravna služba SIV stvorila je skicu prednacra Zakona. Odlukom SIV formirana je komisija od istaknutijih konzervatora koja je imala zadatak da prodiskutuje o toj skici i da uz pomoć pravnika SIV načini prednacrt. Komisija je u toku 1957 godine održala više sastanaka i završila svoj posao. Prednacrt je iza toga bio predmet diskusija u organima SIV i u nekoliko mahova dostavljan republičkim savjetima za kulturu i kolektivima zavoda na eventualne dopune i primjedbe, a o njegovim osnovnim postavkama raspravljalo se i na Trećem savjetovanju konzervatora u Vrnjačkoj Banji. Nešto kasnije je konzultiran i Savez muzejsko-konzervatorskih društava FNRJ, koji je, na osnovu prikupljenih primjedaba republičkih društava, dao svoje mišljenje na prednacrt.

U 1958 godini prednacrtu našega Zakona data je hitnost, na čemu smo i mi svi insistirali. On je zatim u toku 1958 i početkom 1959 godine u organima SIV i Savezne skupštine doživio još neke prepravke, o kojima su također konzultirani republički savjeti za kulturu, zatim predsjednici tih savjeta, a potom i predsjednici republičkih izvršnih vijeća, koji su tada obično o tome informirali i svoje republičke zavode.

Najzad je projekat Zakona iznesen na zasjedanje Savezne narodne skupštine, te je na sjednici Saveznog vijeća od 15. IV. 1959 godine i usvojen.

Usvojeni Zakon je objavljen u Službenom listu FNRJ od 29. IV. 1959 godine sa snagom primjene od 29. maja 1959 godine.

II

OPŠTI ZAKON I NJEGOV ZNAČAJ ZA NAŠU SLUŽBU ZAŠTITE SPOMENIKA

Ono što kao opšta karakteristika odmah pada u oči i što se ističe kao najvažnije i novo u ovome opštem zakonu jest likvidacija dosadašnjeg centralističkog i administrativno-operativnog karaktera službe zaštite spomenika kulture. Za razliku od dosadašnjih odredaba, njegove odredbe su sada potpuno usklađene sa stepenom razvitka društvenog i državnog sistema. Ovim zakonom u oblasti zaštite spomenika kulture uvedeno je društveno upravljanje koje

je u drugim oblastima već pokazalo odlične rezultate. Decentralizacijom upravljanja spomenika kulture i organizovanjem te djelatnosti na principima društvenog upravljanja čitava služba zaštite spomenika primila je karakter javne i opštedruštvene službe. Ta činjenica znači lijepu afirmaciju naše mlade službe i lijepu perspektivu njenog daljeg razvijanja.

Prije svega, sadašnji Zakon je utvrdio ciljeve i principe zaštite. U tome se pošlo od osnovnog načela

po kome se »spomenikom kulture smatraju nepokretni i pokretni predmeti, kao i grupe predmeta koje su zbog svoje arheološke, istorijske, sociološke, etnografske, naučne, umjetničke, urbanističke ili druge kulturne vrijednosti od značaja za društvenu zajednicu«. Svrha zaštite u ovom Zakonu postavljena je nešto šire i obuhvatnije nego u prošlom. Pored očuvanja spomenika, njome je obuhvaćeno i stvaranje povoljnijih uslova za egzistenciju spomenika, zatim sprečavanje svake radnje koja bi mogla mijenjati svojstva i vrijednosti spomenika kulture, te obezbjeđenje svih potrebnih uslova da spomenici prema svojoj namjeni i značaju služe zadovoljenju kulturnih potreba građana. Tako definisanje svrhe zaštite, razumljivo, zahtijeva organizovaniju i obuhvatniju službu od one koju smo dosada imali.

Za službu zaštite spomenika koja je tako široko postavljena kao javna i opštedruštvena odsada će biti i mnogo više zainteresovanih faktora kojima su predviđena i određena prava i dužnosti počev od imaoaca, preko lokalnih do republičkih organa zaštite. U svemu tome najznačajnije je da su spomenici kulture, kao opštenarodno dobro, prvenstveno postali briga i pravo komuna na čijem se terenu oni nalaze. Time se angažuju dosada neobuhvaćene, ili barem nedovoljno obuhvaćene, ljudske i finansijske snage društvene komunalne zajednice, što je najbolja garancija da će se u odnosu na spomenike kulture odsada više voditi računa kako o kulturno-političkim momentima tako i o interesima i mogućnostima zajednice.

Posebno je razrađen pojam imaoaca spomenika, odnosno njegovih prava i obaveza, olakšanja i ograničenja, što je bilo neophodno potrebno. Ova pitanja će se dalje razraditi u republičkim zakonima, ali je bilo nužno da se imovinska prava spomenika kulture kao delikatna u osnovu tretiraju u saveznom zakonu, jedinstvenim mjerilima za čitavu zemlju. Imalac spo-

menika je po ovome Zakonu onaj koji je prvenstveno zadužen za neposredno staranje o spomeniku. U slučajevima kada materijalne obaveze imalaca prelaze njihove mogućnosti predviđa se mogućnost angažovanja sredstava zajednice uz uslov da se naknada investiranih sredstava obazbjedi hipotekom na spomeniku kulture o kojemu se radi. To je novum na koji je, čini mi se, potrebno na ovome mjestu upozoriti.

Zakon je (predvidio niz mjera da se izvjestan važan spomenik ne samo očuva nego da on kao vaspitni faktor vrši svoju funkciju — da mu se obezbijedi odgovarajuća savremena namjena, da bude pristupačan javnosti, da se eventualno preda na upravljanje staraocu, da se ograniči ili prenese pravo korišćenja spomenika na drugoga ili da se preduzmu još neke druge prinudne mjere. To su također važne novine u ovome Zakonu.-

Zbog oskudice vremena nije moguće da se ovdje zadržavamo na drugim isto tako važnim i interesantnim karakteristikama i novostima novog Opšteg zakona. Želio sam samo da ovdje istaknem one koje mi se čine da su najhitnije i najvažnije kada ovaj Zakon upoređujemo sa dosadašnjim.

Napominjem da neke stvari nisu mogle biti regulisane ovim odredbama, bilo zato što naši predlozi nisu bili usklađeni sa realnim mogućnostima, ili zato što ta materija treba da se reguliše republičkim zakonima ili nekim drugim propisima.

Po svemu se može reći da naš novi Opšti zakon odražava veliku vrijednost našeg narodnog spomeničkog fonda i brige zajednice o njegovom očuvanju, da našoj službi zaštite pruža znatno efikasnije sredstvo za očuvanje spomenika, tj., da tu službu znatno jača i uzdiže. On znači snažan korak naprijed, i mi, zbog toga, možemo biti zadovoljni, ali i svjesni da novi Zakon baš od nas konzervatora zahtijeva mnogo više zalaganja i odgovornosti u svim našim poslovima.

III

NAŠI ZADACI DANAS

1. NEKI AKTUELNI ZADACI PRAVNE PRIRODE

Prvi neposredni zadatak koji je postavljen novim Opštim zakonom je donošenje republičkih zakona o zaštiti spomenika kulture. U jednoj fazi izrade predloga Opšteg zakona bila je predviđena vremenska obaveza za donošenje republičkih zakona. Međutim, u konačnom i usvojenom tekstu nije fiksiran, nikakav rok za taj zadatak. To svakako ne znači da se izvršenje te obaveze može odlagati. Naprotiv, svi smo osjećali veliku potrebu donošenja Opšteg zakona za koji smo tražili hitnost da bismo mogli pristupiti izradi projekata republičkih zakona, jer smo usvojili stav da sačekamo Opšti, a onda da idemo na republičke zakone. Neke republike su, osjećajući potrebu što bržeg donošenja svojih zakona, već bile pristupile projektovanju svojih zakona (Srbija), a NR Slovenija je čak donijela svoj republički zakon i prije Opšteg. To sve govori o tome da je u interesu same službe da što je moguće prije dobijemo republičke zakone. Tu potrebu osjećaju i naši pretpostavljeni organi — republički savjeti za kulturu i sekretarijati za zakonodavstvo koji su već pristupili izvjesnim radnjama. U NR Hrvatskoj, naprimjer, formirana je komisija koja radi na projektu svoga zakona, u Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini kolektiv Zavoda izrađuje neku vrstu teza da bi ove olakšale rad grupe koja će raditi na projektu, a i u nekim drugim republikama se vrše pripreme u tom pogledu. Znači, mi se upravo nalazimo u periodu kada se pristupilo ili kada se pristupa izradi projekata republičkog zakona. U tim poslovima bi

trebalo da se svi uživimo u predmet i da nastojimo da pružimo što je moguće više ideja, sugestija i predloga i da u diskusijama, uzimajući živog učešća, do kraja raspravimo svako pitanje koje bude predmet budućih zakonskih propisa. Ali, ne samo u okviru dogovora o jednom republičkom zakonu, nego da koordiniramo rad na izradi projekata u svim republikama, jer mi nismo zainteresirani za rješenje ovoga ili onoga pitanja samo u jednoj republici. Sigurno je da u svim republikama uslovi nisu sasvim jednaki, te da će se zbog tih specifičnosti u izvjesnim zakonskim odredbama pojaviti razlike, napr. kada se budu fiksirala neka organizaciona rješenja ili slično tome. Ali, ne smijemo izgubiti iz vida da su ciljevi zaštite spomenika kulture svuda isti i da se naša praksa svuda zasniva na istim naučnim dostignućima i, u većini slučajeva, na istim organizacionim principima. Pored., toga, prava imalaca spomenika nikako ne bismo smjeli tretirati različitim mjerilima. Najzad, mnoge odredbe Opšteg zakona, kao osnovne, moramo primjenjivati i u republičkim zakonima, dok ostale važe kao opšta načela za sve republičko zakonodavstvo. To znači da u periodu izrade republičkih zakonskih projekata moramo naći mogućnosti dogovaranja i koordiniranja. Radi toga je upravo srećna okolnost što je došlo do ovoga Savjetovanja na kojemu možemo da se dogovorimo kojim pitanjima da posvetimo glavnu pažnju i kako da organizujemo proces izrade zakonskih projekata.

Pored osnovnih i načelnih odredaba Opšteg zakona, koje će se kao takve obavezno prenijeti i odraziti u republičkim zakonima (ciljevi i principi zaštite, zadaci, karakter službe, imovinska prava, kazne itd.), Opšti zakon je izvjesnu materiju izričito odredio u nadležnost republičkih zakonskih odredaba ili republičkih propisa. Ta materija nije malena, a ni jedinstvena, Navešću neka pitanja kako su ona poredana u Zakonu:

Kada privatno lice nađe i prijavi spomenik, mogućnost i način nagrađivanja treba da se odrede republičkim zakonskim ili drugim propisima (član 3).

Ako se nađe za potrebno da se i pored Zavoda neki poslovi zaštite stave u nadležnost drugih organa ili ustanova, to se reguliše republičkim zakonom ili propisima (član 8).

Obavljanje određenih poslova na nekim spomenicima u društvenoj svojini može se povjeriti udruženjima ili društvenim organizacijama, ali samo u skladu sa republičkim zakonom (član 12).

U članu 14 ostavljena je mogućnost da se po republičkom, odnosno po Zakonu o nacionalizaciji, nacionalizuju pojedini spomenici u građanskoj svojini koji su od posebnog značaja za zajednicu, kao i da se odredi način utvrđivanja naknade za tu nacionalizaciju.

Član 15 predviđa poreske i druge olakšice imalaca spomenika koje se regulišu posebnim propisima. Slična odredba je bila i u starom zakonu, ali smo svjedoci kako se i pored nastojanja u nekim republikama nije došlo do tih posebnih propisa, a isto tako kako su tamo gdje su oni doneseni iskustva vrlo slaba.

Ako imalac spomenika nema toliko finansijskih sredstava koliko iziskuje konzerviranje spomenika, »organ nadležan za poslove zaštite spomenika kulture može odrediti da se ovi troškovi podmire iz društvenih sredstava« (član 17). Ova odredba je veoma važna u našoj praksi. Mislim da bi u republičkom zakonu trebalo da se ona razradi i da se jasno odredi koji organ i po kojem kriteriju ustanovljuje da potrebe konzervacije izvjesnog spomenika prelaze finansijske mogućnosti imaoaca, zatim da li sredstva u tome slučaju daje narodni odbor i koji (sreski ili opštinski) itd. Isto tako, po članu 18, ako imalac ne izvrši narednu mjeru zaštite, nadležan organ zaštite može tu mjeru izvršiti na račun imaoaca. I ovdje je važno da se precizira ko i kako tu naplatu vrši. Ja mislim da bi uprava prihoda narodnog odbora opštine mogla biti nadležna da kaže kada imalac nema finansijskih mogućnosti, a isto tako da se preko nje vrši naplata troškova za investiranje sredstava. Sredstva bi, čini mi se, trebalo da dade narodni odbor opštine na traženje nadležnog zavoda.

Po članu 22 obavezna je prethodna dozvola za ma kakve radove na zaštićenim objektima ili u njihovoj okolini. Takve dozvole izdaju nadležni organi zaštite. Ovo pitanje je takođe važno pa je nužno da se i na tome malo zadržimo. Iz zakonskih odredaba proizilazi da zavodi daju stručna uputstva, odobravaju i nadziru konzervatorske radove, a samim projektovanjem i izvođenjem radova mogu da se bave i zavodi, ali su ti poslovi prvenstveno prepušteni drugima koje zavodi stručno nadziru. Pogotovo je to tako kada se radi o adaptacijama, dogradnjama i sličnim poslovima. Uzmimo zasada samo radove koje ne izvode zavodi. Republički propisi bi trebalo da odrede kakvi moraju da izgledaju elaborati za radove, ko može te elaborate da radi, koji nadležni organi te elaborate odobravaju i kako oni to čine, itd. Mislim da se moramo izboriti za solidnost elaborata, tj. da njih rade stručna ovlašćena lica, da oni obavezno sadržavaju projekte, programe i predračune, da kao uslove za davanje odobrenja prije svega treba osigurati stručnost izvođenja radova, obezbjeđenje tehničko-zaštitnih mjera i obezbjeđenje finansijskih sredstava. A samo odobranje, zbog delikatnosti, kao i zbog osiguranja je-

dinstvenog kriterija, barem zasada, trebalo bi rezervirati republičkim i pokrajinskim, odnosno oblasnim zavodima, kako to predlaže i Zavod Srbije. U svakom slučaju, trebalo bi predvidjeti revizionu komisiju zavoda u kojoj bi bili zastupljeni i predstavnici zainteresiranih faktora. Tako ili slično regulisanje ovog pitanja mislim da bi pružilo garanciju na pristupanje svim vrstama građevinskih radova na spomenicima i oko njih, kao i da samo izvođenje njihovo bude dokumentovano i na naučnoj visini, kako se to traži po novim propisima.

Zakonom je predviđena i mogućnost ograničenja ili izmjene načina upotrebe spomenika kada je to u interesu čuvanja spomenika, samo je određeno da republički propisi regulišu naknadu eventualne odštete imaoaca zbog toga (član 23).

Regulišući pitanje izvoza spomenika, član 25 predviđa da odobrenje za izvoz daju republički savjeti po prethodno pribavljenom mišljenju republičkih zavoda, a dozvoljava i mogućnost da to čine sami republički zavodi. Ja mislim da je praktičnije da se republičkim propisima odredi da to čine republički zavodi, a da se republički savjeti tretiraju drugostepenim organima za takve predmete.

U smislu člana 34, arheološka iskopavanja ili istraživanja mogu se vršiti samo po dozvoli republičkih zavoda, u kojoj se, pored ostalog, postavljaju i uslovi po kojima se ti radovi mogu vršiti. Pošto nije izričito naznačeno o kojim se uslovima radi, moguće je da razni zavodi na to pitanje gledaju različito, kao što se to i dosada u našoj praksi odražavalo. Zavod NR Srbije, napr., tražio je od izvođača da mu ovaj podnese Dnevnik radova, popis nađenih predmeta i drugu dokumentaciju, dok su se neki zavodi zadovoljavali običnim kratkim izvještajima kako su radovi protekli. Znamo da je u tim pitanjima bilo više sukoba između nastojanja zavoda i muzealaca koji su izvodili radove, a bilo je i slučajeva da je lokalitet ostavljen otkriven, bez ikakve zaštite. Negdje je to shvaćeno tako kao da su dozvole zavoda puka formalnost i da bi zavodi nakon iskopavanja bili oni koji bi morali da se brinu o konzervaciji lokaliteta, te da stvore i novac u tu svrhu iz svojih budžetskih sredstava. Mislim da se moramo izboriti da se republičkim propisima jedinstveno riješe sva pitanja u vezi s ovim predmetom: uslovi, rokovi, konzervacija itd. Isto tako, mislim da u planiranju arheoloških radova na određenoj teritoriji mora biti sistema za duži period i da se u izdavanju dozvola odražava politika toga sistema. Naravno, ovdje je nužna prethodna saradnja sa muzealcima i ustanovama koje se bave takvim istraživačkim radovima i zajednička savjetovanja i planiranja kakva su se već počela da vrše u nekim republikama.

U smislu člana 38, republički propisi regulišu osnivanje zavoda za zaštitu spomenika kulture, a posebno se zakonom određuju uslovi za osnivanje zavoda.

U članu 39, gdje su određeni zadaci zavoda, među ostalim je rečeno da zavodi »vrše pravo korišćenja spomenika kulture u društvenoj svojini na kojima im je to pravo dato«. Mislim da bi trebalo da imamo jedinstven stav šta se podrazumijeva pod pojmom korišćenja spomenika od strane zavoda, te da se onda takva eventualna korišćenja regulišu republičkim propisima. U BiH je Zavod dosada neposredno upravljao Mogorjelom kao spomeničkim kompleksom, iz čega su proizilazile mnogobrojne finansijske i druge često vrlo sitne, obaveze koje su, po svemu, trebale da budu stvar narodnog odbora opštine ili nekog drugog organa. Možda u drugim republikama ima drugačijih slučajeva »korišćenja« gdje bi to bilo nužno zadržati za republički ili drugi zavod.

Pored zadataka koji su nabrojani u članu 39 i 40 Opšteg zakona, navedeno je da republički zavodi vrše i »druge poslove zaštite spomenika kulture koji su

republičkim zakonom stavljeni u njihovu isključivu nadležnost«. Morali bismo biti načisto o kojim se poslovima radi i sugerirati ih za regulisanje zakonom.

Ima još i drugih pitanja koja bi se morala riješiti republičkim zakonom i drugim propisima kao, napr., odobravanje nadležnosti republičkih savjeta za kulturu, pored onih koji su fiksirani u članu 44, djelokrug nadzora nad izvršavanjem propisa i mjera za zaštitu spomenika kulture od strane organa uprave opštinskih i sreskih narodnih odbora po članu 45 i određivanje drugih upravnih poslova tim organima po istome članu; po članu 46 mora se odrediti djelokrug nadležnosti organa, odnosno organa uprave opštinskih i sreskih odbora i sekretarijata republičkih savjeta za vršenje nadzora nad izvršenjem propisa o zaštiti spomenika, nad sprovođenjem tehničko-zaštitnih mjera i nad izvođenjem radova na arheološkim iskopavanjima i istraživanjima od strane ustanova, organizacija i građana.

Kao što se vidi, ima mnogo pitanja koja moramo riješiti republičkim zakonskim i drugim propisima. Naravno, mi na ovome sastanku ne možemo i ne mislimo sva ta pitanja riješiti, ali bi trebalo da postignemo zajednički stav barem u odnosu na ona najzna-

čajnija. Osim toga, danas bismo morali da se dogovorimo o organizaciji daljeg rada na izradi propisa. Predlažem da se stvori jedna međurepublička komisija, prvenstveno od ljudi koji su najupućeniji u ovu vrstu posla, koja bi odmah koordinirano radila. Najprije bi trebalo čitavu materiju podijeliti na zakonsku i na onu koju će regulisati ostali, dopunski propisi, a zatim o predmetima zakonske materije, kao« hitnije, postići zajednička gledanja i, u vezi s tim, izraditi predloge rješenja.

Od stupanja na snagu novog Opšteg zakona već je prošlo više od 4 mjeseca. To je kritičan period — sistirani su stari propisi, a novi republički nisu doneseni. Osim toga, do novih republičkih zakona možda će proći relativno dugačak vremenski period. Mislim da je već nešto trebalo učiniti na uvođenju u primjenu novih zakonskih propisa. Možda bi bilo najbolje da izvršna vijeća republika ili republički savjeti za kulturu, na predlog republičkih zavoda, izdaju privremena uputstva o primjeni novih zakonskih propisa koja će kasnije biti zamijenjena republičkim zakonima i drugim stalnim propisima. Ako se usvoji ova misao, onda bi trebalo da određena međurepublička komisija ovaj posao, kao prioritetan, obavi.

2. DRUGI AKTUELNI ZADACI

a) *Organizacija službe zaštite*

Osnovni organi službe zaštite spomenika kulture su zavodi koji mogu biti republički, pokrajinski, odnosno oblasni i zavodi narodnih odbora — sreski i opštinski. Iz dosadašnjeg stanja vidljivo je da Slovenija, Bosna i Hercegovina, Makedonija i Crna Gora imaju po jedan republički zavod, da u Hrvatskoj postoje tri zavoda republičkog karaktera i da u Srbiji postoje takođe tri republička zavoda. Ni u jednoj republici još nema sreskih niti opštinskih zavoda, osim što je nedavno u Sloveniji formiran sreski zavod u Mariboru (za mariborski i celjski srez). Ovdje ne spominjem neke organizacione forme kao što su Zavod za uređenje stare Ljubljane, Uprava u Mostaru, Ured u Zadru i slično, koji bi se takođe mogli tretirati kao neka vrsta zavoda.

Sigurno je da će i dalje ostati republički zavodi. Čini mi se da se može reći da je bilo više razloga što je stvorena baš ovakva mreža republičkih zavoda. Da li će se ići na povećanje postojećeg broja republičkih zavoda ma u kojoj republici, ili pak na njihovo smanjivanje, nije izvjesno u ovom momentu, ali se čini da nema osobitih razloga ni za jedno ni za drugo.

Zadaci republičkih zavoda se vide iz novog Opšteg zakona (glava V), ali njihovi poslovi se ipak određuju i razrađuju republičkim propisima. Ti zadaci uslovljavaju organizaciju zavoda koja se fiksira republičkim propisima.

Iz podataka koje sam primio iz pojedinih republika vidi se kako su republički zavodi vrlo različito organizovani. Zavodi imaju nejednake nazive. Ukupan broj službenika u zavodima je vrlo nejednak. Kod nekih zavoda je, napr., stvoreno odjeljenje tek kada je u to odjeljenje uključeno najmanje sedam ljudi, ili odsjek od najmanje četiri čovjeka, a kod drugih, odjeljenja sačinjavaju svega tri pa i dva čovjeka, a odsjek čak i jedan čovjek. Ponegdje se išlo na što manji broj organizacionih jedinica a u više slučajeva je organizacija zavoda usitnjena, sa relativno mnogo jedinica. Većina zavoda ima konzervatorsko-restauratorske radionice, dok ih ostali nemaju. Nije sasvim jasno, ali iz podataka kojima raspolažem može se zaključiti da u nekim zavodima nedostaju izvjesne službe — nije, napr., uopšte oform-

ljena arheološko-konzervatorska služba, ili služba za zaštitu spomenika naše najnovije istorije; nema, napr., referenata a možda uopšte ni predviđene službe za zaštitu etnografskih spomenika, te spomenika narodne tehnike itd. U sistematizacijama većina zavoda nema pravne službe. Negdje je težište poslovanja čitavog zavoda na evidenciji ili konzervaciji — restauraciji fresaka i ikona, gdje je poslovanje veoma razvijeno, dok su neki sektori, izgleda, sasvim zanemareni; konzervacija i restauracija pokretnih spomenika, sektor zaštite spomenika NOB-e, sektor arheologije, itd. Kod svih zavoda, izgleda iz objektivnih razloga, prilično hramlju poslovi na zaštiti arhitektonskih spomenika, ili se barem u tim poslovima ima najviše poteškoća. Negdje su poslovi podijeljeni po teritoriji, negdje po vrstama spomenika, a negdje po istorijskim epohama. Posebno ističem da je u nekim zavodima organizovana služba zaštite prirodnih rijetkosti, u nekim ta služba jedva vegetira, dok u nekim uopšte ne postoji.

Mislim da smo bili dužni da još mnogo ranije zajednički raspravimo pitanje organizovanja naših zavoda, sektora rada i sistematizacija. Prije tri godine bivši Odbor za zaštitu spomenika FNRJ uočio je taj problem i potrebu njegovog rješavanja i bio je predvidio poseban sastanak u tu svrhu, ali do toga nije došlo. Istina, mi smo na našim međurepubličkim savjetovanjima rješavali neka pitanja iz toga kompleksa i donosili zaključke koje su zatim neki zavodi respektovili i ostvarili, a neki nisu. Na Drugom (ljubljan-skom) savjetovanju smo naglasili potrebu obuhvatanja spomenika etnografije i narodne tehnike; na savjetovanju o pitanju zaštite spomenika NOB-e 1957 godine u Beogradu zaključeno je da svi zavodi postavbe posebne referente za tu vrstu spomenika, a na arheološkom savjetovanju u Iriškom Vencu 1958 godine zaključeno je da zavodi ne bi trebalo da postoje bez arheološko-konzervatorske službe, ti. bez arheologa. Međutim, ipak ima znakova po kojima se vidi nastojanje da se ne samo obuhvate svi sektori, nego da se na ta mjesta dovedu stručna lica, tj. da se umjesto svršavanja poslova sa vanjskim saradnicima i honorarnim službenicima postavljaju stalni službenici.

Sigurno je da u organizaciji naših republičkih zavoda ne bi trebalo težiti za unifikacijom i stvaranjem organizacionih jedinica po jednom šablonu, jer prilike traže i raznovrsnost u tom pogledu; napr. za BiH

su karakteristični srednjovjekovni nadgrobni spomenici ili orijentalni epigrafski spomenici, za Makedoniju ikone i freske, itd. To treba da se i odrazi u strukturi tih zavoda, ali je još sigurnije to da smo godinama neke službe bili zanemarili kao napr., službu zaštite spomenika NOB-e. Očito je da su nam zavodi vrlo heterogeno organizovani i da u tome pogledu moramo postići mnogo više skladnosti.

U ovome momentu mi nismo u mogućnosti da pitanje strukture republičkih zavoda temeljito raspravimo jer za to nemamo dovoljno podataka a ni vremena. Mogli bismo postići principijelan stav i uzeti obavezu da u dogledno vrijeme čitavu stvar detaljno raspravimo. Ono što bismo još sada mogli usvojiti, čini mi se da se prije svega odnosi na opšte službe, bez kojih jedan republički zavod ne bi trebalo da bude, a te su: opšta i pravna služba, služba stručno-naučne evidencije spomenika, služba agitacije i propagande, te fotoslužba koja može biti i u sastavu evidencije-dokumentacije. Kao posebne, ali za sve zavode neophodne službe, po mom mišljenju, su: arhitektonska, likovna (u užem smislu), arheološka, etnografska i služba zaštite spomenika NOB-e (Služba zaštite prirode je posebno pitanje). Sve te službe morali bismo uključiti u organizacione jedinice koje, prema veličini i važnosti spomeničkog fonda i broja zaposlenih ljudi, mogu biti odjeljenja, odsjeci i samostalni referati (u klasičnom smislu), ili grupe, centri, biro i slično, kako se to po modernoj nomenklaturi može zvati. Osnovni stručni kadar čini mi se da su istoričari umjetnosti, a zatim arhitekti, odnosno tehničari. Iza ovih dolaze arheolozi, etnografi, istoričari i pravnici (ovdje ostavljam postrani radionicu kao organizacionu jedinicu i slikare-restauratore kao kadar, jer je to poseban problem o kojem će kasnije biti riječi). U organizaciji bi, radi uspješnijeg rukovođenja, trebalo izbjegavati razdrobljenost i težiti ka formiranju manjeg broja ali većih organizacionih jedinica. Sasvim razumljivo, u znaku savremenih tendencija i direktiva za organizovanja svih, pa i naših ustanova, morali bismo se rukovoditi preciziranjem dužnosti svakog pojedinog radnog mjesta, izbjegavajući paralelizme u radu i rukovoditi se štednjom u kadru. Čitavu strukturu zavoda — njihove zadatke, oblike i proces rada, broj jedinica i radnih mjesta, odnos između ovih, rukovođenja, itd. morali bismo regulisati pravilnicima ili statutima i rješenjima o sistematizaciji.

Kada mislimo na druge zavode, imamo na umu one koje po novom Zakonu mogu da osnivaju narodni odbori. Važno je da se ka stvaranju takvih zavoda — svi to osjećamo, ali ne postoji jedinstveno gledanje na to pitanje. Da li obavezati narodne odbore, sreske i opštinske, ili samo jedno od tih, da stvaraju zavode, ili im ostaviti to na njihovu uvidavnost?

Opštim zakonom je data mogućnost osnivanja zavoda u srezovima i opštinama, koji mogu biti i zajednički sa dva ili nekoliko narodnih odbora. Nisam siguran, ali se dobiva utisak kao da u Sloveniji stoje na stanovištu da svaka opština ima svoj zavod. U Srbiji misle da bi trebalo težiti ka osnivanju i sreskih i opštinskih zavoda, a u Hrvatskoj smatraju da bi njihovim zakonom trebalo predvidjeti samo sreske a tek u drugom redu opštinske zavode. U svakom slučaju je značajno pitanje kadra, prostorija, finansijskih sredstava, uopšte uslova za obrazovanje novih zavoda. U Hrvatskoj misle da se jedan sreski zavod može osnovati »ako na njegovom području postoji veći broj značajnijih spomenika i ako su osigurani uvjeti za pravilno funkcionisanje rada zavoda, a ti su potrebna 'materijalna sredstva i stručno osoblje...«; u Srbiji međutim, nisu postavljeni nikakvi uslovi. U Hrvatskoj se kao minimum kadra predviđa jedan konzervator ili stručnjak koji ima priznate konzervatorske radove, a u Srbiji se pretpostavlja nekoliko stručnjaka u zavodima, s tim da se postavljanje ili razrješenje star-

ješine kao i utvrđivanje sistematizacije radnih mjesta uslovljava saglasnošću republičkih odnosno pokrajinskih savjeta za kulturu. I zadaci zavoda, narodnih odbora, odnosno njihove nadženosti u rješavanju nekih zadataka nisu jednostavno pitanje. Napr., iz propisa Opšteg zakona ne vidi se koji je zavod nadležan da konstatuje da ovaj ili onaj objekat ili predmet ima spomenička svojstva, te da donese odluku da ga treba uvesti u registar, iako mi se čini da je to pravo po članu 33 dato svakom zavodu. Zbog toga među nama postoji različito gledanje na taj zadatak. Jedni misle da bi utvrđivanje spomeničkih svojstava trebalo da bude stvar republičkih odnosno pokrajinskih zavoda, a drugi tu nadležnost daju opštinskim ili sreskim zavodima, pa i narodnim odborima opština kada tamo nema zavoda.

Ima i drugih pitanja koja se pojavljuju kao potreba našeg dogovora kada diskutujemo o zavodima narodnih odbora, ali ih ja ovdje ne iznosim.

Teško je u ovom predmetu zauzeti argumentirano stanovište. Čini mi se da je nestvarno zahtijevati da u sadašnjim uslovima svaka opština ima svoj zavod. Dobro bi bilo kada bismo se za dogledno vrijeme izborili da svaki srez osnuje svoj zavod, ali je i to prevelik zahtjev. Ja lično mislim da bi za područje Bosne i Hercegovine, koja ima 12 relativno velikih srezova, za čitav slijedeći decenij moglo uspješno obavljati poslove šest a možda i četiri zavoda čija bi sjedišta prvenstveno bila u Sarajevu, Mostaru, Banjaluci i Tuzli. Za osnivanje zavoda u srezu ili opštini trebalo bi da su odlučujući broj i značaj spomenika, materijalni uslovi (smještaj, oprema, finansijska sredstva) i stručni kadar. Samo jedan konzervator nije dovoljan da uspješno obavlja brojne i, što je vrlo važno, raznorodne stručne poslove. Ja bih se zalagao za minimum od tri stručnjaka: istoričara umjetnosti, arhitekta ili tehničara i stručnjaka za pitanja zaštite prirode, ukoliko se ova služba ne odvoji od službe zaštite spomenika kulture, odnosno za dva stručnjaka, bez ovoga trećeg, ne računajući administraciju i pomoćnu službu. Što se tiče nadležnosti utvrđivanja spomeničkih svojstava nekog predmeta, ja bih, radi jedinstvenosti kriterija i težnje za što većom naučnošću, tu stvar zadržao za republičke odnosno za pokrajinske zavode, na predlog sreskih ili opštinskih zavoda ili sreskih ili opštinskih organa zaštite, a kao alternativu bih mogao prihvatiti i to da odluku o tome donose sreski zavodi uz prethodnu saglasnost republičkih.

U srezovima i opštinama gdje nije moguće osnovati zavode, ili se oni barem zasada ne mogu osnovati, ne bi trebalo da ostanemo samo na odredbi da narodni odbori, odnosno njihovi savjeti za kulturu ili prosvjetu obavljaju poslove zaštite spomenika, jer smo svjesni činjenice da oni, i pored najbolje volje, sa postojećim kadrom, kada su zagušeni problemima školstva, ne mogu to obavljati. Nije dovoljno ni to da se u okviru savjeta obrazuje neka komisija ili grupa građana koji imaju ljubavi za spomenike, ili predstavnička organizacija koje su zainteresovane za spomenike, ako se ne osigura barem jedan službenik koji će, kao referent za spomenike kulture, samo te poslove obavljati. Znači, moramo insistirati na tome da se u sistematizaciji takvih narodnih odbora kreira barem jedno novo referentsko mjesto za poslove zaštite spomenika kulture. Ako takav službenik bude imao osnovne stručne kvalifikacije i ljubav za posao, uz sistematске instrukcije republičkog i sreskog zavoda, te uz naslanjanje na neku društvenu organizaciju, držim da bi mogao uspješno obavljati poslove i postati jezgro koje će u perspektivi prerasti u zavod.

Pored takvih punktova zaštite i onih koji su Zakonom još predviđeni, kao što su savjeti, upravnicistaratelji, društva i organizacije kojima se određeni konkretni spomenici daju na upravljanje i korišćenje, biće nužno na više mjesta osigurati i čuvare pojedinih

važnijih ili grupa spomenika koji bi, razumljivo, bili službenici narodnih odbora opština.

Vrlo je važno da u čitavom sistemu organa zaštite jedne republike riješimo i vertikalno i horizontalno povezivanje i koordiniranje u radu. U stručnom pogledu je osobito značajno vertikalno povezivanje i jasno određivanje nadležnosti i odgovornosti. To će biti mnogo lakše ostvariti ako u svim srezovima i opštinama imamo ili zavode ili, u nedostatku ovih, posebne radne jedinice — referente, nego ako samo ponegdje imamo zavode, a u svim drugim srezovima i opštinama samo savjete za kulturu kao organe nadležne za poslove zaštite spomenika kulture. U ovoj drugoj prilici mnogo je teže riješiti pitanje obaveza opština prema srezovima i ovih prema republici, pogotovu obaveza narodnih odbora prema republičkom zavodu i odgovornosti u tom pogledu.

Po svemu izlazi da je pravilna i potpuna organizacija službe u jednoj republici naš najvažniji, osnovni zadatak i nesrazmjerno najvažniji uslov efikasne zaštite našeg kulturnog nasljeđa. Zato njemu prije svega moramo posvetiti najviše pažnje. Sada upravo imamo jedinstvenu priliku da rješenju toga zadatka damo svoj doprinos.

b — Evidencija i dokumentacija

Prvi osnovni zadatak čitave službe zaštita spomenika kulture iz kojega proističu sve mjere i akcije zaštite jest stručna evidencija spomeničkog fonda. Bez solidne i sistematski organizovane evidencije nije moguće uopšte zamisliti poslovanje jednog organa zaštite, a pogotovu da to poslovanje bude dokumentovano u smislu savremenih dostignuća i iskustava konzervatorske teorije i prakse. Zato je razumljivo što se tome zadatku u svim zavodima dosada poklanjala znatna pažnja, a u nekim, kao, napr., u Zavodu Hrvatske, ti su poslovi relativno vrlo razvijeni i, izgleda, sistematski organizovani. Evidencija će i u našem novom periodu, u smislu novih zakonskih propisa, ostati i dalje naš osnovni zadatak kojemu ćemo morati posvetiti relativno najviše pažnje u svim sektorima i od strane svih stručnih kadrova zavoda. Na liniji toga zadatka mi težimo da poslove evidencije što prije završimo, ali smo svjesni da se oni jednom mogu samo uglavnom završiti i likvidirati, a da će uvijek taj zadatak biti aktuelan i da će uvijek biti novih spomenika, a pogotovu promjena u životu već evidentiranih spomenika.

Pravilno shvaćena naša evidencija je dosta široka — i po vrstama spomenika i po podacima o njima, ona je stručna i naučna po metodi i po dokumentaciji, ona uključuje podatke o lokaciji, vlasništvu, porijeklu, izgledu, stanju, pripadnosti, stilu, skali i vremenu, zatim bibliografske podatke, itd. U takvoj evidenciji obavezno su pridodati dokumenti koje predstavljaju fotosnimci i tehnički snimci. U dobro organizovanoj evidenciji postoje razni kartoni spomenika, postoji fototeka i planoteka koje su uređene po izvjesnom vezanom sistemu. Sve to treba da omogućuje brzo i praktično služenje kako stručnjacima samoga zavoda tako i ostalim javnim i kulturnim radnicima jer se naša evidencija smatra javnom institucijom.

Takva evidencija je osnov za stvaranje topografijske spomenika kulture određenog (područja, što je od velike važnosti u sistemu povezivanja i proučavanja spomenika kulture čitave zemlje, pa i kulturnih krugova u međunarodnim okvirima, što doprinosi intencijama Organizacije ujedinjenih nacija. Osim toga, takva evidencija je osnov za stvaranje propisa i uputstava za čuvanje spomenika itd.

Na osnovu građe prikupljene sistematskom evidencijom dolazimo do naših odluka o utvrđivanju spomeničkih svojstava nekog objekta ili predmeta i do upi-

sa u registar, koji predstavlja neku vrstu javne matične knjige.

Na ovome sektoru naše djelatnosti polazimo i rukovodimo se time šta sve spada u fond spomenika kulture. U tome pogledu mi takođe dosada nismo imali jedinstven kriterij, a ni dovoljno dogovora o tome kako postupati prilikom evidentiranja i proglašavanja objekata i predmeta za spomenike pod zaštitom države. Sjetimo se samo savjetovanja o zaštiti spomenika naše najnovije istorije gdje se vidjelo kako je gledanje na pojam spomenika bilo različito i kako nije lako definisati taj posao. Slična situacija je i kod drugih vrsta spomenika. Ta nejedinstvenost se odražavala i u dosadašnjim zakonskim propisima. Dosadašnji Opštinski zakon nije dao definiciju pojma spomenika nego je dao osnovne kategorije spomenika i ostavio da zavodi odlučuju koji se objekti i predmeti imaju smatrati zaštićenim, odnosno koji se mogu smatrati spomenicima. Vjerujem da je ta nepreciznost i širina bila namjerno ostavljena. Osim toga, taj zakon je rekao da se zaštićenim smatraju i oni spomenici za koje zavodi još nisu donijeli odluku. Republike su svojim zakonima pokušale da preciziraju pojam spomenika, ali su se u tome ispoljile različite koncepcije i kriterijumi. Tako je, napr., kriterijum u zakonu Hrvatske drugačiji i mnogo širi nego u zakonima Slovenije i Srbije, gdje karakter predmeta određuje njegove spomeničke kvalitete. To je uočeno kao nedostatak i nedosljednost, pa i kao teškoća u primjeni zakonskih propisa, na Savjetovanju u Splitu, gdje je istaknuto mišljenje da bi bilo pravilnije shvatanje da se vrijednost jednoga predmeta smatra odlučujućim momentom za određivanje spomeničkih kvaliteta toga predmeta. Sada imamo priliku da te kriterije što više približimo. I sadašnji Opštinski zakon nije precizno odredio pojam spomenika, ali je ipak pokušao da taj pojam da ne samo obuhvatnije nego i određenije. Osim toga, poenta je stavljena na vrijednost (usto još i na značenje za društvenu zajednicu), a ne na karakter predmeta. Definicija je ipak dosta široka, jer nije ni moguće nju sasvim ukalupiti, a još uvijek prevladava uvjerenje da je u interesu zaštite bolje ostaviti nešto širine u tom pogledu. Kao i u ranijem zakonu, i sada je ostala slična odredba da zaštitu uživaju svi predmeti, bez obzira da li su upisani u registar ili ne, što znači i oni za koje još nije donesena pismena odluka o utvrđivanju njihovih spomeničkih svojstava. To je, s jedne strane, dobro, jer zaista ima, i uvijek će biti, neregistrovanih spomenika, ali, s druge strane, može da otežava primjenu zakonom predviđenih sankcija, kao što je i dosada bilo u našoj praksi. Ovaj momentat moramo imati na umu pri donošenju republičkih propisa.

Administrativno - pravna zaštita nekog spomenika zapravo počinje danom upisa toga spomenika u registar koji se vodi u nadležnom zavodu. A upisu u registar neposredno prethodi odluka o utvrđivanju spomeničkih svojstava nekog predmeta. Republički propisi će regulisati koji zavod donosi tu odluku, gdje se vodi registar i kakav on izgleda; kao i druga pitanja u vezi s tom procedurom. Naprijed sam istakao kako još nemamo zajedničkog mišljenja o nadležnosti utvrđivanja spomeničkih svojstava i u vezi s tim bio sam slobodan da navedem svoje mišljenje. I u odnosu na registar nemamo još razrađenog a ni jednakog stava. Po nacrtu zakona Srbije koji je, istina, napravljen nešto prije konačnog usvajanja Opšteg zakona, registri se predviđaju samo kod republičkih zavoda, a u Nacrtu zakona Hrvatske, registre vode i republički i kotarski zavod. U Hrvatskoj smatraju da zakon treba da odredi i rubrike registra (broj i datum rješenja, mjesto spomenika, katastarska čestica, ime imaoaca, opis spomenika, troškovi uzdržavanja, konzervatorski zahvati i hipoteka, tj., društvena sredstva utrošena na

spomenik u građanskom vlasništvu), dok u Srbiji, napr., ovo drugo ostavlja za dopunske propise.

Iz propisa čl. 39 Opšteg zakona čini se da je obaveza svih zavoda da vode registre za svoja područja, pa bi ovakvo tumačenje trebalo svi i da usvojimo.

A što se tiče izgleda samoga registra, moguća su dva rješenja:

1 — Ako registar treba da zamijeni današnju kartoteku, onda on mora biti velika knjiga sa brojnim kolonama u koje će se unositi svi podaci koji su nam potrebni o spomenicima, 2 — ako ostavljamo i dalje kartoteku, onda registar može biti sa mnogo manje rubrika, tj., sa osnovnim, samo najvažnijim podacima. U svakom slučaju, trebalo bi težiti da se izbjegne današnji vrlo različit sistem evidencije u mašini zavodima, tj. pokušati da se dođe do unifikacije u budućem sistemu, što znači, uvesti jednoobrazne registre i jednoobrazne kartone, kako to predlaže i Zavod za Dalmaciju.

Važno je da se dogovorimo i o tome hoćemo li o upisu u registar samo obavijestiti imaoce ili ćemo donositi rješenja o utvrđivanju spomeničkih svojstava i o pravima i obavezama imaoce u odnosu na čuvanje spomenika, poput dosadašnje prakse nadalje, hoćemo li sačekati da to rješenje bude pravomoćno (rok eventualne žalbe i odluke po njoj), pa onda vršiti upis, ili ćemo izvršiti upis pa makar se poslije on i brisao; kako ćemo izvršiti obavezu publikovanja upisa u registar. I ovdje nemamo zajednički stav. Ja mislim da ostanemo kod donošenja rješenja koje će se saopštiti ne samo imaoce nego i narodnom odboru (ukoliko to rješenje ne donosi sam narodni odbor, kako to predviđa Slovenija), zatim da pričekamo da ono bude pravomoćno pa da onda vršimo upis u registar, a publikovanje upisa da vršimo i u službenom listu i u publikaciji zavoda, tako da prvo bude samo nominalno, a drugo sa kraćim komentarom.

Budući da se u registar upisuju i zbirke odnosno eksponati i predmeti spomeničkog značaja koji se čuvaju u muzejima, galerijama, bibliotekama i arhivima, ostavio bih da se procedura oko toga riješi dopunskim propisima.

I, na kraju, još jedno na prvi pogled beznačajno pitanje: korištenje podataka o evidenciji. Rekli smo da naša evidencija kao javna institucija treba da bude pristupačna svim javnim radnicima. To znači da smo obavezni stvoriti takav sistem i uslove koji će omogućiti to korišćenje. Ali, ovdje bi se moglo postaviti i pitanje autorstva podataka i uopšte rezultata do kojih se naučnim istraživanjem došlo a koji su sadržani u evidenciji, kao što se već u nekoliko navrata i postavilo. Neki stručnjaci zavoda misle da ono što su uradili na prikupljanju podataka i na proučavanju nekoga spomenika predstavlja njihovo autorsko pravo i da to ne mogu drugi naučni radnici koristiti u svojim studijskim radovima, nego samo zavodi za svoje službene potrebe. Možda to shvatanje nije rašireno, ali, da nam ne bi unosilo pometnju, mislimo da možemo zauzeti po tome stav koji je, čini mi se, logičan: rezultati stručnog rada jednog službenika zavoda u okviru potreba i plana toga zavoda, postignuti u redovnom radnom vremenu, koji se formuliše u evidenciji (kartoteci, registru, fototeci i planoteci) jesu vlasništvo zavoda, te, ako je ta evidencija javna ustanova, onda su i ti rezultati i na raspolaganju javnim radnicima bez reperkusija po zakonskim propisima o autorskom pravu. Druga je stvar što je eventualno korištenje takvih podataka moralna i uobičajena obaveza za onoga koji ih publikuje da i navede izvore. Ja bih bio za to da se u našoj evidenciji kod svih važnijih stručnih rezultata evidentira i ime službenika (ili grupe službenika), te da se značajniji rezultati tretiraju kao faktori koji se obavezno uzimaju u obzir prilikom ocjenjivanja, unapređenja, dodjeljivanja zvanja i sl., dotičnih službenika.

Iz svega izloženoga vidi se kako je evidencija i dokumentacija, kao osnovni zadatak zavoda, važan i velik problem o kojemu mi nikada nismo organizovano diskutovali, niti pokušali da ga zajednički što pravilnije postavimo i što jedinstvenije riješimo. Zato bi zaključak ovoga Savjetovanja trebalo da nas obaveže na što skoriju pripremu međurepubličke i međuzavodske konferencije čiji bi dnevni red bio evidencija i dokumentacija u našim zavodima iz aspekta sadašnjih potreba i zahtjeva.

Kako je u međuvremenu o ovome predmetu uslijedio i konkretan predlog drugarice R. Petrović i druga Mađarica, o čemu su svi zavodi već obaviješteni, predlažem da se taj predlog usvoji, s tim da se što iscrpnije dadu podaci po poslatim pitanjima, da se na osnovu te građe pripremi referat, a onda, što je moguće prije, da se održi ta nužna konferencija.

c — Operativa — praktični zahvati

Ako bismo naše poslove podijelili u tri grupe: u pravne, operativne i studijske, onda bi konzervatorski i restauratorski zahvati koji se obavljaju na spomenicima kulture najprije spadali u ovu drugu grupu — u operativu. Konzervatorsko - restauratorski zahvati svakako uključuju i studijske kao i upravne poslove. Nije moguće predlagati mjere zaštite, pristupati projektovanju, vršiti nadzor nad izvođenjem radova, pa ni samo izvođenje, bez poznavanja konzervatorske naučne teorije, bez studija konzervatorskih iskustava i bez vlastitih konzervatorskih dostignuća i iskustava. Ali, ja bih ovdje želio da govorim više o praktičnim zahvatima koji spadaju među naše prve osnovne zadatke. Takvi radovi su uglavnom dvovrsni: na spomenicima arhitekture i na likovnim spomenicima (u užem smislu riječi).

Sitniji, spasavalački radovi na arhitektonskim spomenicima u proteklom vremenskom periodu, kakvih je najviše bilo u svim republikama, a koji su bili uslovljeni primarnim potrebama samih objekata, oskudnim finansijskim sredstvima, našim relativno malim iskustvima i inače objektivnim uslovima u kojima se nalazila čitava naša služba, obično nisu predstavljali velike teškoće i probleme. Međutim, krupniji radovi, i oni na važnijim spomenicima, redovno su bili, a biće i dalje, zaseban i kompleksan problem. Prije svega, oni su finansijski problem s kojim smo skoro uvijek imali ogromnih poteškoća. Situacija je svuda takva da privatni vlasnici nemaju ili ne daju vlastita sredstva, da narodni odbori kao predstavnici zajednice vrlo rijetko odvajaju sredstva zajednice, kako za objekte u društvenoj svojini, tako pogotovu za one prihvatne jer ih ili nemaju, ili ne smatraju potrebnim da takvu žrtvu čine. U takvim slučajevima najčešće se »kuca na vrata« centralnih društvenih organa, koji su dosada ipak pokazivali najviše razumijevanja i najviše spremnosti da sredstva zajednice odvoje u ove svrhe. Kod većine zavoda redovni budžetski krediti nisu bili dostatni za takve zahvate, jer su obuhvatali samo sitne i nepredviđene poslove, a kod nekih zavoda se nije ni dozvoljavala upotreba kredita u te svrhe, nego su oni bili upućivani na traženje investicija. Pored toga što su takvi investicioni krediti vrlo skromni, njihovo trošenje je podvrgnuto posebnom režimu koji je propisan više za takve kredite u drugim oblastima djelatnosti: dinamika trošenja, bankovne proceduralne obaveze, rokovi, gašenje kredita itd., što nam predstavlja izvjesne teškoće u radu. Osim toga, dobijanje takvih kredita uslovljeno je (napr. u BiH) investicionim programom koji ne samo da obligatno sadrži projekat ovlašćenog projektnog revizueca nego koji ide na odobrenje republičkoj revizionoj komisiji čiji je kriterij sasvim drugačije zasnovan. Tendencija novih zakonskih propisa jeste da se imaoce spomenika, a onda narodni odbori, mnogo više finansijski obavežu za

konzervatorske zahvate. Nadati se da će zbog toga naš finansijski problem odsada biti nešto lakši. Ali, siguran sam da će se glavna finansijska sredstva za duži period još uvijek morati odvajati iz centralnih državnih organa, barem za najvažnije spomenike. U rješavanju ove strane problema naša nastojanja moraju biti uporna i solidno obrazložena; ona moraju ići kako u pravcu povećanja broja izvora, tako i u povećanju samih suma, a onda i u pravcu uprošćavanja procedure dobijanja i korištenja tih sredstava. Možda bi se ovdje mogli najkorisnije poslužiti iskustvima zavoda Slovenije i Hrvatske koji su već uspjeli ili su na dobrom putu, da stvore tzv. stalne fondove koji se ne gase krajem kalendarske godine.

Druga važna strana problema konzervatorskih zahvata na spomenicima arhitekture jest projektovanje tih zahvata, što je takođe jedan kamen našeg spoticanja. Stanje je takvo da za te poslove zavodi nemaju stalna stručna lica. Savezni institut ima svoje arhitekta, a od zavoda samo Zagreb i Beograd, a u zadnje vrijeme još i Ljubljana, imaju svoje arhitekta. Svi ostali zavodi danas su bez ovih stručnjaka. Skoro svi zavodi su bili upućeni na vanjske saradnike kada se radilo o takvim poslovima. Uredba o građevinskom projektovanju, koja obuhvata i projekte konzervacije i restauracije spomenika arhitekture ne dozvoljava projektovanje zavodima i kada bi ovi imali svoje arhitekta, pa u zadnje vrijeme to projektovanje nije omogućeno ni vanjskim saradnicima zavoda. Jedno vrijeme su mogli projektovati samo oni arhitekta koji su imali ovlaštenje za to, a ono se dobivalo prema posebnim stručnim kvalifikacijama, pa smo se borili da arhitekta u zavodima postignu takvu kvalifikaciju, ili smo tražili vanjske saradnike koji su imali takvo ovlaštenje, ili smo, pak, pribjegavali trećem, pomalo nezgodnom rješenju — da stvarno projektuje arhitekta zavoda ili arhitekta — vanjski saradnik bez ovlaštenja, a da sam projekt formalno potpiše neki ovlašćeni arhitekta. Vrlo rijetko se išlo na to da se projekat poruči od nekog ovlašćenog projektantskog preduzeća, i to iz dva razloga: zato šta takva preduzeća nemaju stručnjaka za projektovanja kakva nas interesuju i zato što je takvo projektovanje nesrazmjerno skupo za sredstva kojima smo raspolagali. Sada, pak, mogu projektovati samo preduzeća ili ateljei koji su ovlašćeni za to. Stavljani smo, dakle, u veoma tešku situaciju. U propisima novog Opšteg zakona nigdje nije izričito rečeno da se zavodi bave projektovanjem (moguće je da to republički zakoni navedu), pa bi se zbog toga moglo zaključiti da to i nije zadatak zavoda. Međutim, iz drugih odredaba, kao i iz onoga što se očitovalo u procesu izrade zakona, čini se da je taj posao postavljen kao mogućnost ako za njega ima potrebe i uslova. Dosada su postojale potrebe, iako su uslovi za to bili vrlo slabi. I (ne samo da je bilo potrebno da zavodi projektuju, nego i da organizuju pa i da u vlastitoj režiji izvode konzervatorske zahvate. Da li treba da se mi sada preorijentiramo i emancipujemo od projektovanja, nije mi sasvim jasno, ali bi se prema odredbama našeg Zakona, kao i Uredbe o projektovanju, moglo zaključiti da je potrebno da se koncentriramo na primarni zadatak: odobravanje projektovanja i stručni, nadzor izvođenja radova. Takva preorijentacija je lakša u slučajevima kada se radovi izvode po planu imaoća ili narodnog odbora, i iz njihovih sredstava, nego kada se oni izvode u okviru plana rada zavoda i iz sredstava kojima zavod raspolaže. Ako zauzmemo stanovište da i ubuduće tražimo finansijska sredstva za radove, odnosno stanovište da i ubuduće sami organizujemo i izvodimo radove, nužno je, prije svega, da se izborimo za stvaranje uslova da stručnjaci zavoda mogu da projektuju. U tome slučaju trebalo bi da se dopunom našeg Zakona, ili Uredbe o projektovanju dade takva privilegija našim arhitektima, ili da se ide na stvaranje projek-

tantskih ateljea kao organa zavoda, ili pak ateljea kao specijalizovanih samostalnih ustanova ali vezanih za zavode. U ovome zadnjem slučaju može da se postavi pitanje osiguranja minimuma narudžbi projekata da bi takav atelje egzistirao. A to je teško rješivo pitanje. Možda bi samostalan atelje mogao biti organizovan tako da ima samo jednog stalno plaćenog stručnjaka, dok bi kao ostali projektanti fungirali određeni stručnjaci koji su stalno zaposleni na drugim dužnostima (na fakultetu, i sl.), tako da bi takav atelje radio onda kada ima narudžaba. Ako ne zauzmemo stanovište o potrebi projektovanja izvođenja i finansiranja radova od strane zavoda, ili se ne izborimo za ovo o čemu sam govorio, mislim da je onda logična ovakva konzekvenca: zavodima se neće ubuduće davati finansijska sredstva za konzervatorske zahvate (a to znači ni za projekte), zavodi neće projektovati, jer to i nije njihov zadatak, nego će postojeća preduzeća ili ateljei, ili ona preduzeća koja se još osnuju, pored ostalih poslova, projektovati i konzervatorske zahvate po narudžbi investitora i po tarifi koja im je njihovim propisima odobrena. Možda će se takva preduzeća u tome slučaju truditi da što prije imaju stručnjaka koji će uspješno projektovati konzervatorske zahvate, jer će im rđavi projekti od naših stručnih komisija biti odbijeni. Na ovaj predmet zavodi nemaju jednako gledanje. Zavod Slovenije se bori za specijalno ovlaštenje njegovog arhitekta, u Srbiji insistiraju na zakonskoj odredbi da zavodi i projektuju i izvode radove, u Hrvatskoj se taj zadatak uzgred spominje, i to kao mogućnost kod sreskih zavoda, a izražava se mišljenje da ne treba osnivati atelje u zavodima, ima zavoda koji misle da je najbolje ići na stvaranje ateljea izvan zavoda koji bi radili kada se ukaže potreba za to, a vjerovatno ih ima i koji drugačije misle. Iz prakse i iz razgovora sa nekim konzervatorima iz BiH došao sam do uvjerenja da uspješno projektovati mogu samo oni stručnjaci kojima konzervacija spomenika nije sporedan posao, a tako isto da za izvođenje konzervatorskih radova punu garanciju mogu pružiti samo oni koji se takvim poslovima stalno bave, jer »građenje« u našem smislu ipak je drugačije od »građenja« u običnom smislu riječi, budući da naše građenje čitavim svojim tokom ima više karakter ispitivanja (Za ilustraciju ovakvog shvatanja navodim primjer Studenice. Zar bi njena konzervacija i restauracija mogla da se uspješno obavi da je mjesto arhitekta Nenadovića poslovima rukovodio neki arhitekta koji nije konzervator?). Pored toga, poznato nam je kako opštine vrlo slabo stoje sa stručnim kadrom za izvođenje radova. Preduzeća posluju na ekonomskoj računici, njihovi radovi su normirani, a mi imamo potrebu za drugačijim radovima — laganim, suptilnim, poetiranim na one elemente koji objekat čine spomenikom koji treba prezentirati publici, a takvih se radova preduzeća rijetko prihvataju jer im se oni ne rentiraju. Ukazujem u ovom momentu na ovaj problem i na svu njegovu aktuelnost i ozbiljnost. Čini mi se sigurnim da bi se neprojektovanje i neizvođenje radova neposredno od strane zavoda, u postojećim uslovima negativno odrazilo na čuvanje spomenika kulture.

Za projekte i elaborate konzervatorskih zahvata vezano je i pitanje odobrenja tih projekata i elaborata kao i pitanje odobrenja izvođenja samih radova. Naprijed sam naveo da nemamo izrađenog zajedničkog stava o tome koji zavod treba da daje odobrenje za izvođenje radova (Hrvatska smatra da je to stvar sreskih a Srbija republičkih i pokrajinskih zavoda). Ako odobrenje elaborata, što znači i projekata, nije isto što i odobrenje izvođenja radova, a to po mome mišljenju nije isto, onda ostaje neriješeno pitanje revizije, odnosno odobravanja projekata. Naime, Opštim zakonom to nije izričito navedeno, dok prednacrti republičkih zakona to izričito navode kao zadatak zavoda, ali se ne slažu u tome da li republičkih ili za-

voda narodnih odbora. U dosadašnjoj praksi nije bio jedinstven postupak. U BiH napr., svi radovi koji su financirani iz investicija Izvršnog vijeća (a to je većina važnijih radova) bili su uslovljeni revizijom investicionih programa koju je obavljala Revizionarna komisija Izvršnog vijeća, tako da su naši radovi bili tretirani kao svaki drugi građevinski radovi, kao da, napr., gradimo nove stanbene ili neke druge objekte. Slično tome, svi naši radovi su bili podvrgnuti propisima o građevinarstvu, pa se ni najmanjoj konzervaciji nije smjelo pristupiti bez odobrenja komunalnih organa nadležnih narodnih odbora. Ta obaveza, koliko god ona imala opravdanje za stanovišta osiguranja higijensko-zaštitnih mjera, toliko je otežavala naš posao — usporavala ga a ponekad smo došli u apsurdnu situaciju da potrebu konzervatorskih zahvata ocjenjuje službenik koji je daleko od konzervacije spomenika kulture. Neki zavodi stoje na stanovištu da se revidiranje, tj. odobravanje elaborata — projekata važnijih konzervatorskih radova vrši putem posebne komisije koja bi bila formirana pri republičkom zavodu, što mi se čini opravdanim. Takvo »hvatanje traži izmjenu dosadašnje prakse u nekim zavodima, kao i izmjenu propisa u građevinarstvu, tj. oslobađanje zavoda od obaveza prema tim propisima.

U sklopu problema operative zavoda prvenstveno na pokretnim spomenicima treba sagledati i pitanje konzervatorsko - restauratorskih radionica. I ovdje se susrećemo sa sličnim poteškoćama. Većina zavoda imaju svoje radionice. Samo zavodi Zagreba i Rijeke još nemaju radionica, a moglo bi se reći da je i Sarajevo nema, jer Zavod BiH ima samo jednog preparatorom, bez prostorije i nužne opreme. Postojeće radionice su vrlo različito organizovane. Negdje one obuhvataju više vrsta spomenika, negdje je težište poslova na freskama i ikonama (Skoplje), negdje na predmetima primijenjene umjetnosti od drveta (Ljubljana), negdje na starim rukopisima i knjigama (Beograd), itd., već prema potrebama i uslovima pojedinih krajeva. Držim da svi postojeći zavodi osjećaju ne samo potrebu postojanja radionica nego i proširenje djelokruga njenog poslovanja kao i usavršavanja samog poslovanja. Zavod Hrvatske dosada »nije pristupao organizaciji svoje radionice najviše s razloga što Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti i neke druge naučne ustanove u Zagrebu imaju svoje dosta dobro organizovane i snabdjevene radionice, ali ovih dana se u Zagrebu proučava pitanje republičke konzervatorske radionice. Iako su poslovi radionica vezani za nešto drukčije materijale i sredstva kojima se radi, a postoje i neke druge razlike od konzervatorskih zahvata na spomenicima arhitekture, ipak su mnogi poslovi slični: i ovdje kao i tamo, barem kod važnijih predmeta, moramo ići na izradu elaborata sa projektom i drugim elementima, na reviziju i odobrenje elaborata, na odobrenje izvođenja radova, na osiguranje finansijskih sredstava itd. Zato i ovdje vrijedi ono isto pitanje: da li su to zadaci zavoda?, koji zavodi da to rade? itd. Po svemu izgleda da je na ovome sektoru, zbog prilika u kojima se nalazimo (nedostatak stručnjaka i ustanova izvan zavoda koji se bave projektovanjem i izvođenjem takvih radova, ugroženost brojnih vrijednih spomenika, delikatnost većine takvih poslova, itd.) još više potrebno neposredno angažovanje samih zavoda nego kod spomenika arhitekture. Zato je i razumljiva težnja koja se u tome pravcu očituje kod zavoda. Samo, ni pitanje radionica nije jednostavno. Radionice traže solidan kadar koji nam nedostaje, njihova savremena oprema je skupa, proces rada obično vrlo dugo traje, pa se to teško rješava. U nekim krajevima, kao, naprimjer, u BiH osobito je teška situacija i spomenici na očigled propadaju. Ne postoji republička radionica ni za jednu vrstu spomenika, a dvije do tri skromne radio-

nice zatvorenog tipa ne mogu da podmire ni potrebe svojih ustanova. Postojalo je mišljenje da se pri nekoj drugoj ustanovi formira radionica koja bi mogla da interveniše za potrebe terena čitave republike, ali se, s druge strane, misli da to ne bi bilo rješenje. Čuli smo da je postojeća restauratorska radionica Umjetničke galerije u Mariboru uključena u sastav Zavoda koji je nedavno tamo osnovan. Čini se da je opravdanije stvoriti restauratorsku radionicu u jednomenom zavodu, koja će, pored ostalog, služiti i potrebama izvjesne ustanove, nego obratno — rad radionice neke ustanove protezati na poslove kojima se ta ustanova po svojoj organizaciji uopšte ne bavi. Možda bismo mogli organizovati samostalne radionice kao preduzeća koja će živjeti na privrednom računu, ili radionice sa statusom republičke javne službe, poput ustanove sa samostalnim finansiranjem, povezane izvjesnim propisima za republički zavod, kako to neki drugovi misle. Pa, i pored takvih radionica, osjeća se potreba barem skromnih, više priručnih i eksperimentalnih radionica pri zavodima koje bi još i u hitnim slučajevima mogle da intervenišu. U svakom pogledu, pitanje radionica je važno i za pravilno rješenje traži prethodan studij i dogovor svih nas. Čini mi se da pri svakom republičkom zavodu ne bi trebalo razvijati radionice opšteg tipa (za sve vrste spomenika), jer je to prosto nemoguće, a nije ni potrebno, nego bi bilo bolje da se one komplementarno razvijaju. Radionica Srbije ili Makedonije, koja bi bila dobro snabdjevena kadrom i opremom za intervencije na ikonama, napr., mogla bi zadovoljavati i potrebe BiH i Crne Gore; radionica Slovenije mogla bi preuzimati intervencije na predmetima primijenjene umjetnosti i za Hrvatsku; Hrvatska bi možda mogla nekoj drugoj republici pomoći u konzerviranju slika na platnu, itd.

Kao posebno aktuelno pitanje u vezi sa radionicama ističem pitanje konzerviranja starih rukopisa, stare štampe i uopšte spomenika papira kojemu mi konzervatori općenito dosada nismo posvećivali ni dovoljno pažnje, a tamo gdje smo nešto preduzimali nismo polučili ni minimalne rezultate, jer smo se sukobili sa više poteškoća. Upornost Zavoda Srbije da svoju radionicu održi i uzdigne je pozitivan primjer koji treba istaknuti. Dva savjetovanja koja su na tome sektoru održana — jedno u Novom Sadu, drugo u Zagrebu — jasno su ukazala kako je tu teško stanje spomeničkog fonda koje traži brigu svih nas konzervatora. Neke veće ustanove, kao što su akademije, velike biblioteke i poneki veliki arhiv, preduzimaju u svome djelokrugu izvjesne akcije toga karaktera, koje su, međutim, tako skromne u odnosu na potrebe čitave zemlje, a još i međusobno nepovezane. Jedan od zaključaka zagrebačkog savjetovanja odnosi se na to da se razbijene snage koordiniraju, da se stvori zajednički plan osnivanja novih radionica za tu vrstu spomenika, ali i zaključak da su konzervatori prvenstveno pozvani da se brinu za spasavanje te vrste spomeničkog fonda, da u okviru svojih zavoda stvore radionice ili u okviru postojećih radionica odjele za konzerviranje papira, itd. Tada su formirani i zajednički organi koji su samo nešto počeli i kod prve prepreke zastali. Samo još ističem to da je u okviru potreba koje se javljaju na ovome sektoru posebno teško kod spomenika iz NOB-e, jer je taj materijal sam po sebi osjetljiv, a, s druge strane, sasvim neosiguravan.

Iz ovoga što se ovdje moglo iznijeti o praktičnim konzervatorsko-restauratorskim zahvatima zavoda, kao najvažnijim osnovnim i operativnim zadacima, izlazi da ovi zadaci predstavljaju ozbiljan i složen problem čitave naše službe, koji traži dobro pripremljenu zajedničku diskusiju iz koje će rezultirati naši stavovi koji onda treba da se odraze u novim zakonskim i dopunskim propisima na kojima sada upravo radimo.

Zavod Hrvatske dao je sugestiju da se putem jedne međurepubličke komisije prouči pitanje projektovanja, a s tim u vezi i izvođenja arhitektonskih radova. Mi-

slim da bi se ova sugestija mogla usvojiti s tim da se zadatak takve komisije proširi i na radionice, kao i na druga pitanja koja sam ovdje istakao.

IV

NEKOLIKO DRUGIH PODATAKA I PROBLEMA

Pored zadataka naše službe zaštite koje sam kao najznačajnije i najaktuelnije pokušao da obuhvatim u četiri naprijed iznesene grupe (pravni zadaci, organizacija službe, evidencija i dokumentacija i operativa) javlja se još niz također važnih zadataka koji čekaju na svoja rješenja. Među njima se ističe: društveno upravljanje zavodima i organima zaštite, obrazovanje stručnog kadra, uređenje i osposobljavanje spomenika za vršenje njihove vaspitne funkcije, odnosno, njihovo prezentiranje publici, agitacija i propaganda i koordinacija naše službe na planu čitave zemlje. Pored svega, ističu se još dva pitanja o kojima bi barem u izvjesnom pogledu u okviru Savjetovanja ili Kongresa moglo biti riječi, a to su: zaštita prirodnih rijetkosti i saradnja sa Saveznim institutom za zaštitu spomenika kulture.

Dozvolite mi da se najprije sasvim kratko osvrnem na ova dva posljednja pitanja, a zatim da, takođe u vrlo kratkim potezima, dadem nekoliko sugestija u odnosu na neke od navedenih zadataka.

Služba zaštite prirodnih rijetkosti, osim u Srbiji gdje postoji poseban Zavod, danas je faktično jedan od sektora za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti koji je vrlo nejednako organizovan, jer u nekim zavodima on predstavlja odjeljenje (Hrvatska), u nekim odsjek (BIH), u nekim samo referat (Slovenija i Makedonija), a u nekim te službe uopšte ne postoje (Cetinje, Split, Rijeka, Novi Sad i Priština). Tu službu, koja je bez sumnje vrlo važna i koju bi iz opravdanih razloga trebalo sa zaštite prirodnih rijetkosti proširiti na zaštitu prirode kao takve, trebalo bi, prije svega, unaprijediti na taj način da se za nju osiguraju stručni kadrovi u svim republikama. Zatim bi trebalo razmotriti i pitanje njezinog odvajanja od službe spomenika kulture, odnosno osamostaljenja u posebne ustanove. S tim je spojeno i pitanje novih zakonskih propisa za zaštitu prirode. U členu 52 novi Opšti zakon kaže da se zaštita prirodnih rijetkosti reguliše republičkim zakonima. Kako upravo sada radimo na donošenju republičkih zakona, morali bismo se odlučiti da li jednim zakonom da regulišemo i materiju zaštite prirode i materiju zaštite spomenika kulture, ili da idemo ma donošenje posebnog zakona za prvu, a posebnog za drugu materiju. U izvještajima koje sam primio nisu svi zavodi izvještavali o tome pitanju, a oni koji su se izjasnili nemaju jedinstveno gledanje. Meni lično se čini da, iako zaštita prirode ima veze sa zaštitom spomenika kulture, ipak one predstavljaju zasebnu oblast u čijem interesu bi bili emancipacija od oblasti spomenika kulture. Dok se to pitanje ne prouči i dok se ne stvore uslovi za izdvajanje te službe, mislim da bi, kako to Hrvatska predlaže, trebalo ići na stvaranje posebnih republičkih zakona o zaštiti prirode.

O saveznom institutu za zaštitu spomenika kulture u ovome referatu nije bilo govora na posebnom mjestu, osim što je nekoliko puta citiran, najviše radi toga što se na osnovu člana 53 Opšteg zakona očekuju posebni propisi koji će regulisati njegovu organizaciju i zadatke a pretpostavljam i odnos prema ostalim organima zaštite. Iako referat u navođenju izvjesnih aktivnosti službe zaštite u proteklom periodu nije imao nikakvih pretenzija da daje kritičke osvrtne, a najmanje ocjene, držim da bi barem na ovome mjestu trebalo istaknuti da Institut već čitav niz godina vodi upornu borbu da svoju organizaciju, kadrove, tehničku opremu i druge postavi i unaprijedi tako da

može uspješno izvršavati svoje institutske zadatke. U tim nastojanjima Institut je polučio velike rezultate i mi već dulje vremena osjećamo njegovo višestruko korisno stručno djelovanje na proučavanju i konzerviranju spomenika, na brizi oko usavršavanja stručnih kadrova i na pokretanju niza jugoslavenskog značaja, po vlastitoj inicijativi ili na traženje zavoda. U mnoge akcije Instituta uključene su i aktivnosti samih zavoda. Iako Institut ne obavlja izvjesne poslove, kao, napr., poslove upravne prirode, evidenciju i administrativno-pravnu zaštitu, itd., koje obavljaju republički zavodi, ipak ga mi svi smatramo nekom vrstom saveznog zavoda i, u nedostatku saveznog organa za zaštitu spomenika kulture, obraćamo se Institutu i tražimo i podržavamo njegove akcije koordiniranja rada republika i rješavanja izvjesnih zajedničkih pitanja. I u narednom periodu će zavodi rado prihvatiti stručnu i materijalnu pomoć Instituta kao što će i pružiti saradnju u ostvarenju njegovih zadataka.

Nemamo mogućnosti da se zadržavamo na ostalim zadacima službe zaštite. Htio bih samo da upozorim na potrebu veće aktivnosti, a posebno sistematskije aktivnosti ma sektoru objašnjavanja građanima značenje našeg kulturnog naslijeđa i na potrebi njihovog mobilisanja na zaštitu toga naslijeđa. To su naše obaveze po novom Zakonu koje su zaista toliko važne da bi aktivnost te vrste u svim zavodima morala biti opšta i permanentna. Ako briga zaštite spomenika kulture u razvijenim kapitalističkim zemljama sve više postaje stvar društvenih organizacija, onda je to još logičnije u našim društvenim uslovima. Mislim da pored postojećih društvenih organizacija, koje svojim programima treba da obuhvate i zaštitu spomenika, moramo ići na stvaranje posebnih društava u tu svrhu, po primjeru Društva i nekih drugih gradova, u čemu bi naše Društvo konzervatora imalo jedan od svojih najvažnijih zadataka.

I, ma kraju, ističem jedno pitanje koje više godina postoji, a koje nam je nekako uvijek ostajalo neriješeno. To je pitanje naše međurepubličke saradnje, koordinacije republičkih službi za zaštitu spomenika i rješavanja zajedničkih, naročito stručnih pitanja, da ne kažem arbitraže o našim eventualnim stručnim razilaženjima. Jedno vrijeme smo mislili da bi neke od takvih poslova mogao obavljati Savezni institut; zatim smo formirali Odbor za zaštitu spomenika FNRJ, ali ipak u tome nije bilo rješenje. Naš prijedlog da se novim zakonom predvidi takav organ u vidu komisije SIV ili Savezne skupštine nije mogao biti usvojen. Međutim, i dalje postoji, i to sve veća potreba, ako ništa drugo a ono potreba koordinacije našeg rada na planu čitave zemlje i preduzimanju izvjesnih akcija jugoslavenskog značaja. Mislim da se ta potreba očitovala i iz samog referata gdje je na više mjesta isticana neophodnost zajedničkih međurepubličkih poslova. Nužno bi bilo da se prouče mogućnosti rješenja ovog pitanja. Možda bi se naše Društvo konzervatora Jugoslavije u okviru svojih zadataka zasada moglo prihvatiti i ovoga tako važnog posla. Ako bi se za obavljanje toga zadatka formirao poseban organ (možda komisija) Društva koji bi još imao i podršku Sekretarijata za prosvjetu SIV, držim da bi se prema tome organu, a to u krajnjoj liniji znači i prema Samom Društvu, svi odnosili sa dužnim respektom i obavezama pridržavanja njegovih preporuka.

MIRKO KUJAČIĆ

KONZERVACIJA STAROG MOSTA U MOSTARU

Referat na IV savjetovanju konzervatora FNRJ u Mostaru, 7 oktobra 1959

Između svih kamenih mostova, dela starog neimarstva u našoj zemlji, koji su se očuvali do naših dana, svakako jedno od prvih mjesta — da ne kažemo odmah prvo — po lepoti arhitekture, po graditeljskoj smelosti i po životnom značaju pripada Starom mostu na Neretvi u Mostaru. Divljenje starih putopisaca, pesnika, slikara kao i savremenika potpuno je osnovano i opravdano. Jedan naš istaknuti konstruktor mostova, strasni ljubitelj i poznavalac kamenih mostova rekao je da je taj most jedinstven u svojoj vrsti u svetu.

Pored toga, što u mnogome doprinosi veličanstvenosti njegovog izgleda, što prevazilazi njegovu neobičajno značajnu funkcionalnost onoga doba i što mu i danas daje puni kompozicioni sklad jeste živo i održano gradsko naselje s obe njegove strane. To je, dakle, most koji je spajao dva dela grada. Preko njega nisu prelazili samo trgovački karavani i vojnički pohodi, već isto tako, i još življe i više, pulsirao je

život jednog vrlo razvijenog trgovačko-zanatskog i upravnog centra a most je taj život vezao u jednu organsku celinu.

Stari most je, stvarno, poenta jedne skladne i vanredno karakteristične urbanističke celine, što samo još upotpunjuje i ističe njegove osobene odlike. Iako je ta celina nastajala skoro spontano, prema životnim potrebama i sa autohtonim materijalom, iako su osnovni principi starog urbanizma — »u čaršiji se posluje u mahalama stanuje« — imali mnogo stihiskoga u svome razvoju, savremeni urbanisti joj priznaju lepotu, sklad i funkcionalnost. Sve odlike te urbanističke celine i njena sposobnost za savremeni privredni život obavezuju organe zaštite i narodne vlasti da Stari most i njegovu zonu urbanističke celine privedu u savremeni život grada Mostara. U tome smislu učinjeni su krupni i značajni zahvati, no ostaje još mnogo više da se uradi.

ISTORIJAT

Prema dubrovačkoj hroničarskoj tradiciji Mostar je osnovao velikaš hercega Stjepana gost Radivoj polovinom XV veka. Kao godina osnivanja navodi se 1440, a u jednom pismu Dubrovčana iz Mostara 3 aprila 1452 godine pominje se most na Neretvi. Dubrovčani, naime, pišu svojim zemljacima u službi despota Đurđa da se Vladislav, sin hercegov, odmetnuo od oca i uzeo neke gradove, a među njima »Blagaj et duo castelli al ponte di Neretva.«

Dr Ćiro Truhelka je držao da se radi o mostu za koji su Dubrovčani poslali drvenu građu, alat i majstora galijom uz Neretvu da ga sagrađe u Počitelju. Koliko su važnosti Dubrovčani pridavali gradnji toga mosta, vidi se po tome što su rukovođenje poverili svome istaknutom neimaru Paskoju Miličeviću, jednom od graditelja Dubrovačkih zidina, koji je tada, trećega januara 1466 godine, otišao u Počitelj. Da li je tada (1466) došlo do gradnje mosta i gde — nije se moglo utvrditi, pošto se ni u Počitelju ni u njegovoj blizini nije moglo naći nikakva traga od mosta. Truhelka je iz toga zaključio da je Paskoje produžio put uz Neretvu i sagrađio most u Mostaru, a ne u Počitelju, kako je prvobitno imao zadatak. Ovu Truhelkinu pretpostavku osporio je Vladimir Ćorović, jer je most u Mostaru već postojao. Ono što je ovde izvesno i važno jeste postojanje mosta na Neretvi u Mostaru više od jedne decenije pre dolaska Turaka. Taj most koji su Turci zatekli u Mostaru, prema opisu turskog geografa Hadži-Kalfe, »visio je na lancima, i pošto nije bio utvrđen na stubovima, tako se tresao da se preko njega sa smrtnim strahom prelazilo.« Skoro istim rečima opisuje taj viseći drveni most Evlija Će-

lebija, koji je putovao kroz naše krajeve 1664/65 godine, dodajući da su »lanci bili debeli kao stegno.« Istina, ni jedan ni drugi nisu videli taj lančani most pošto su obojica, u vreme svoga dolaska u Mostar, našli kameni most, tj. u vreme kada je od dolaska Turaka u Mostar bilo proteklo već više od čitavog stoleća. Oni su, dakle, mogli samo zapisati o visećem mostu ono što su čuli od starih ljudi ili što su saznali iz hroničarskih zapisa Mavra Orbinija (1601) i Petra Lukarića (1605). Misli se da se Hercegov viseći most nalazio oko 10 metara nizvodno od današnjeg Starog mosta. Ova se pretpostavka zasniva na ostatku starog predturskog zida uz malu kulu Hercegušu u kome se vide dve rupe, gde su, navodno, bili pričvršćeni lanci. Međutim, još se to nije moglo pouzdano utvrditi pošto su kasnije gradnje, adaptacije i nivelacije izmenile situaciju na tome mestu. Tek potpunim arheološkim istraživanjima i analizom, koji su u planu rada Uprave za zaštitu spomenika kulture u Mostaru, moći će se, vrlo verovatno, doći do pouzdanih podataka.

Dosada utvrđena istorijska činjenica jeste da je Stari most u Mostaru sagrađen 1566 godine. Međutim, nije sasvim izvesno ko je njegov projektant, odnosno graditelj, ko izvođač, ko zanatlije neimari, iako su dosadašnja istraživanja u tom smislu sasvim blizu konačnih i tačnih zaključaka. Alija Nametak navodi jednu belešku iz 1735 godine, koja se nalazi u Jugoslavenskoj akademiji u Zagrebu, u kojoj se kaže: »Most tvrđave Mostara bi ponovno napravljen (?) u godini 965 početkom meseca muharema pod nadzorom blagopokojnog Karadžozbega, a po nalogu Hajdara,

zapovednika Hercegovine.« Isto tako navodi izvod iz jedne kanunname, iz biblioteke Zemaljskog muzeja u Sarajevu, doslovce istu belešku, pa zaključuje da »taj datum odgovara 24 listopada (oktobra) 1557 kada je započeta gradnja mosta. To je ujedno godina kad je završena najveća i najlepša džamija Karadžozbegova u Mostaru.«

Hadži-Kalfa ili Ćatib Ćelebija u svom delu o Balkanskom poluostrvu, koje je preveo Stojan Novaković, piše: »U Mostaru ima vrlo stari most na jedan svod, sazidan godine 974 (1566). Pošto je zatim opisao stari lančani most, Hadži-Kalfa (navodi kako su stanovnici Mostara zamolili sultana Sulejmana da im on načini most od kamena. Sultan Sulejman pošalje građevinara Sinana koji, kad vidje mesto, izjavi da se tu most na svod ne može nikako sačiniti. Poznije poduhvati se jedan stolar (dundjer-tesar) odande da može načiniti most i načini ga doista.

Evlija Ćelebija s ushićenjem opisuje kameni most preko Neretve: »Po pričanju latinskih istorika bio je ovde nekada lančani most; gvozdeni lanci su bili debeli kao stegno... grad je sagradio sultan Sulejman na obadve strane Neretve koje su spojene mostom, poznatim u čitavom svemiru... i ovaj most je po nalogu sultana Sulejmana sagradio Kodža Mimar Sinan, sin Abdul Memnan-agin; i proteže se s pećine na pećinu kao duga... kako je s obadve strane grad, nema drugoga puta da se s jedne strane pređe na drugu osim ovoga mosta«. Pošto navodi preuveličane mere mosta, Evlija iznosi značajan podatak da je preko mosta Ibrahim-efendija Roznamedžija preveo vodovod »u čuncima od mjedi«, pa tako »ispod i iznad mosta teče voda«. »Najzad Evlija navodi tarih (kronogram): kudret kemeri, što bi se moglo prevesti sa »divotni svod«, a čiji zbir slova daje godinu 9 7 4 po Hidžretu. Po jednom drugom dokumentu objavljenom u monografiji o Mimar Sinanu gde se navodi naredba Sinanu: Mimar baši naređuje se, »kako je u graditejstvu sposoban Hajruddin, koji je prije nekog vremena sagradio mostarški most«, da se on postavi i pošalje za gradnju luke Maarška« (Makarska?). Ovaj nalog Porte predat je 7 marta 1568 godine Davudu Kapučehaji hercegovačkog bega Husein-paše.

U toku konzervatorskih radova na mostu 1955 i 1956 godine, pri detaljnom pregledu svoda mosta i njegovih krilnih zidova, nije se našlo nikakva traga od tariha, što ga citira Evlija Ćelebija i za koji kaže da je uzidan u svod. Izgleda da je u kasnijim popravkama i krpljenjem uništen. Na zaštitnom krilnom zidu, uzvodno od levoga oporca, postoji kamen sa uklesanim natpisom: Džisri bina sene 974 — most je sagrađen godine 1566 — i: Kulle bina sene 1087 — kula je sagrađena 1670 godine. Ovaj kameni tarih uzidan je na onom delu zaštitnog zida, koji nije građevinski vezan za sam stub mosta, već je na delu koji je kasnije naknadno dozidan radi odbrane levog oporca od velikih poplavnih voda koje naročito na tom mestu silnom snagom udaraju u most. Odmah pada u oči nelogičnost ovoga natpisa: da na istom kamenu stoje dva datuma koji se razlikuju za 110 godina. Ako uzmemo da je datum zidanja kule 1676 godine, kao što to ovaj tarih navodi, onda ju je Evlija video oko 12 godina pre gradnje, Derviš-paša Bajezidagić opevao 84 godine pre, a (Ale) pehlivan po konopcu prešao s jedne kule na drugu 1669 godine, tj. 7 godina pre njenog postojanja. Treba da se osvrnemo na pretpostavku Alije Nametka »da je sigurno Šahin - pehlivan prepeo uže sa onih dveju malih kula na kapijama« koje su zatvarale tvrđavski ansambl. Ali, ta egzibicija Šahin-pehlivana i njegovih 12 učenika ne bi mogla izazvati divljenje tadašnje mostarske publike kada bi oni prelazili na konopcu između tih dveju malih kula nad kapijama, pošto bi konop na jednom mestu skoro dodirnuo teme mosta. Sve ovo

dovodi citirani datum gradnje kule u ozbiljnu sumnju. Natpis se svakako odnosi na popravku i adaptaciju kula koje više nisu bile dovoljno jako utvrđene da posluže svojoj svrsi, pa su ih Turci popravili i prilagodili za savremeni način ratovanja, koji se kroz proteklo stoleće bio znatno izmenio. Pošto se natpis nalazi na levoj obali, moglo se pretpostaviti da se odnosi na levo-obalnu kulu, koja je kroz čitav turski period služila za depo municije— baruthanu. Mi mislimo da se natpis odnosi na neku temeljitiju popravku i adaptaciju obeju kula, kada je turska ofanzivna moć već bila znatno otupljena i kada je zauzela defanzivni položaj pred sve češćim i jačim napadima kršćanskih država i naroda.

Kula na desnoj obali, zvana »Halefoinovka«, koju je navodno podigao kapetan Halebija, bila bi, prema tome, mlađa od one na levoj obali za 13 godina, a kad bi se prihvatilo da ju je sagradio Sari Mustafa-paša Ćelić (1714) — Mostarac, po kome je nazvana »Ćelovina«, onda bi ona bila mlađa od prve za više od 45 godina.

Nazivi »Halebinovka« i »Ćelovima«, koji su se sačuvali u mostarskom predanju do danas, zaslužuju da se njima pozabavimo.

U prvo vreme turske vladavine, kada je nezadrživa turska sila izbila na more i kada je hercegovački sandžak-beg u Mostaru bio toliko moćan da mu Dubrovčani, preko svoga poslanika Jeronima Bunića, šalju poklone u Mostar (6 juna 1522) zato što je osvojio Knin i Skradin, u to vreme sigurnosti, u dalekom zaleđu, Mostar nije imao naročiti značaj utvrđenog mesta. Kule su tada mogle da stoje van žive funkcije, jer su bile bez akutne potrebe; viseći most raspjet između »do castelli« vršio je svoju ulogu kako - tako. U tom relativno mirnom periodu, od kojih 80 do 100 godina, Mostar se postepeno razvija oko svog utvrđenog vojničkog jezgra sa mostom, šireći se uglavnom na levoj obali Neretve, duž uske kotline između strmih padina Veleža i dubokog korita reke, što su svakako uslovljavali strateški razlozi, jer je široka, ravna i vodom bogata strana na desnoj obali bila izvesno pogodnija za podizanje varoši, ali isto tako izloženija i otvorenija napadima sa zapada. Za vreme Kandiskog rata (1645 do 1660) kada su snage Svete alijanse započele kontraofanzivne napade na Tursku i kada su uskočke čete upadale duboko u Hercegovinu, do pod sami Mostar, izmenila se njegoa strateška situacija. Njegov položaj i važnost prelaza preko Neretve dobij a obranbeni položaj i tada, prirodno, dolazi do krupnijih i sistematskih opravki postojećih i do izgradnje novih utvrđenja.

U jednom izveštaju iz 1620 godine govori se da grad Mostar »nije teško osvojiti, jer ima malu posadu, a bedemi su takvi da se mogu bez zapreke uzeti«. Vladimir Ćorović navodi još jedan, drugi izveštaj »sublizu iz istog vremena« u kome se kaže »da je Mostar sa nekih 1000 kuća, a sa okolicom da ih ima i 3000, straže su pored mosta u malim kulama i služe uglavnom noću.« Pada u oči da prvi izveštaj govori o bedemima oko varoši, dok se u drugom pominju kule pored mosta. No bilo da se radi o jednom ili o drugom utvrđenju, vidimo da u to vreme, kad je Mostar bio duboka pozadina osvojenih zemalja, kad se »turska vlast širila daleko u Dalmaciji,« pitanje odbrambenih utvrđenja u Mostaru nije bilo mnogo aktuelno. Osim toga, iz tih izvještaja saznajemo, da je Mostar dosta velik grad.

Samo oko 40 godina kasnije Evlija Ćelebija opisuje Mostar kao približno veliki i jako utvrđeni grad toga doba: »... u njemu su 53 mahale sa 3.040 tvrdih zgrada, pokrivenih pločom i ćeramidom, koji se nalaze većinom na levoj obali«.

Ukratko, situacija Mostara izgleda ovako: 1620 godine i »sublizu u to vreme« varoš je opasana bedemom koji nije teško osvojiti, sa mostom koji čuvaju

ne naročito jake straže, i to samo noću. A već u vreme Kandiskog rata mletačke vojske prodiru sve do Mostara (i gube bitku u Bijelom Polju — 1652), pa kad Evlija dolazi u Mostar (1664/65 godine), nalazi utvrđeni grad, gde se kapije zatvaraju da »niko ne može izaći ni u nj uljeći«. U vreme druge opsade Beča (1683—99), Stojan Janković udara na same kapije utvrđenog Mostara 1687 godine gde mu se odupre kapetan Halebija sa gradskom posadom i građanima. Najzad, 1693 Mlečani zauzimaju Gabelu, posle čega Turci jako utvrđuju Počitelj i Mostar.

U tom burinom vremenu za Mostar, sigurno su sva stara utvrđenja popravljena i prilagođena tada savremenom načinu ratovanja, a nova izgrađena. Tada je izvesno kapetan Halebija, koji je bio u Mostaru 1680—95 godine, izvršio opravke i prepravke kula, osobito one na desnoj obali, pa se ona po njemu me samo prozvala, već su mu građani Mostara pripisati i gradnju same kule.

Do ovog zaključka mi smo došli ne samo logičnim povezivanjem događaja, već smo mu našli jasne potvrde u analizi strukture zidova kule. Tako smo mogli konstatovati da je ta prva, Halebinova, adaptacija znatno izmenila namenu i funkciju otvora starih i novonaičinjenih, kao i spoljni oblik kule. Od zubaste srednjovekovne Hercegovke kule napravljena je turska pokrivena karaula: zazidani su međuprostori zubaca, otvorene su nove puškarnice, zasvođeni su otvori, uz dignut je zid kule iznad zubaca za oko 1,50 metar i manjega postavljen krov; pored toga, izvršen je niz manjih i većih popravki. Ovaj zahvat kapetana Halebije bio je izrazito strateško - vojničkog značaja i ostvario je sigurnije odbrambeno utvrđenje, omogućujući danonoćni boravak posade mostobrana, a tako krupna građevinska promena morala, naravno, ostaviti u uspomeni ime kapetana Halebija vezano za kulu.

Drugu adaptaciju turskog vremena pripisujemo Sari Mustafa-paši Čeliću Mostarcu, bosanskom veziru (1714—1716), diplomati i visokom upravnom činovniku, koji je od utvrđenja Halebijina napravio tamnicu. U tri mračna podrumška boja bio je zatvor, kome je narod dao ime »čelovima« po paši Čeliću, pa ga kasnije preneo na čitavu kulu. Tada su gornja tri boja kule utvrđena za stalno i udobno boravište posade. Na najgornjem boju probijen je niz novih prozora; otvoreni su odžaci u svatri boja i podignuta dva dimnjaka ma krovu; zazidane su puškarnice i pretvorene u niše; otvoreno je kameno stepenište između drugog i trećeg boja, ma kome je uređena lepa i prostrana divan-hana, sa velikim ornamentiranim kaminom, od kame-na, itd. Ovu adaptaciju vezujemo za pašu Čelića zbog sinonima »čelovima« — zatvor, ali ne isključujemo da je ona mogla nastati i kasnije. Bitno je to da je adaptacija građevinski jasna. Vojvoda Anto Daković, u svojim memoarima opisuje ovaj jezivi turski zatvor,

gde je on bio sa 16 Grahovljana zatvoren i gde su dvojica »od gladi i peksinluka umrla«. A ovde, ili u ribarnici bio je zatvoren i odande pobjegao glasoviti hercegovački harambaša Stojan Kovačević. Zanimljivo je, ipak, da je narod preneo naziv »čelovina« sa ove kule ma novi zatvor, koji je sazidala Austrija, a koji i danas postoji u svojoj namenskoj funkciji — pod istim mazivom »čelovina«.

Sve ove transformacije kula, uglavnom desne — pošto je ma levoj podignut samo krov, a ona ostala kroz čitavo vreme depo, baruthana — vidljive su i analizirane u toku konzervatorskih radova, što će biti posebno objavljeno. Treba ovde da napomenemo da je samo mala kula na levoj obali, nizvodno od mosta, zvana »Herceguša«, sačuvala do danas svoj izvorni oblik, pa, eto, čak i svoje ime. Čitava ostala situacija tvrđavskog ansambla na mostu pretrpela je niz izmena kroz proteklih 5 vekova.

Studije i istraživanja srednjovekovnog ansambla oko Starog mosta, tj. oko onih »do castelli al ponte de Neretva«, svakako misu završena ni iscrpna ovim. U toku daljih radova, osobito posle rušenja triju objekata na levom prilazu mosta, verujemo da ćemo doći do novih potvrda i otkrića. Već sada imamo izvesnih indicija za uspeh. Tako, naprimer za objekat na levom prilazu, zvani Careva džamija, na kome je izvršena adaptacija 1904 godine od samih temelja, možemo već sada utvrditi da je iz predturskog perioda. Isto tako smo našli, prilikom iskopavanja nasipa, temelje starih zgrada, gradskih kapija i zidina — u raznim nivoima. Pa i sam zid Kujundžiluka nad Neretvom, koji onako slikovito uokviruje most sa uzvodne strane, pada u oči drukčijom strukturom zidanja: način gradnje, vrsta maltera i starost očividno odudara od mlađe gradnje krilnih zidova mosta, a u skladu je sa zidovima triju kula i ostatkom starog zida uz »Hercegušu«. Držimo da bismo rezimirali ovaj kratak istorijat Staroga mosta sledećim zaključcima:

1. U početku 15 veka, pre dolaska Turaka u Hercegovinu, postojao je utvrđeni grad (Mostar) na dve-ma obalama Neretve, koje je vezivao lančani most. Ovaj srednjovekovni tvrđivski ansambl »do castelli al ponte de Neretva« sačuvan je u svojim glavnim konturama do danas.

2. Turci su osvojeno utvrđenje odmah koristili kao vojnu bazu, uz koju počinje da se razvija varoš, služeći se starim lančanim mostom oko 110 godina.

3. Kameni most je 1566 godine skladno ugrađen u srednjovekovni tvrđavski ansambl. Po nalogu i po planovima vrhovnog graditelja Turske, Kodže Mimar Sinana, most je sagradio njegov učenik i pomoćnik Hajrudin.

4. Kule na obalama adaptirali su Turci u vreme Kandiskog rata i one su do danas sačuvala taj svoj oblik.

ARHITEKTURA I KONSTRUKCIJA

Stari most je sveden u jednom luku preko Neretve, čiji je najveći raspon, prema merama detaljnog tehničkog snimanja po horizontali od jednog oslonca do drugog, na severnoj uzvodnoj strani širok 28,71 m, dok je na nizvodnoj strani taj raspon širok 28,62 m. Širina mosta na unutrašnjoj strani pločnika iznosi 4,05 m. Visina poluluka od temena intradosa do horizontale u dnu luka iznosi 12,02 m. Visina svoda mosta od temena intradosa pa do površine letnjeg vodostaja na koti 38 iznosi 20,50 m. Most je sagrađen od tesanih kvadera iz domaćeg kamena, zvanog »tenelija«, koji je vađen iz kamenoloma u Mukoši, na oko 5 km južno od Mostara. Visina blokova u svodu iznosi 80 cm. U svod je ugrađeno ukupno 4 5 6 kamena svodara. Luk svoda je s gornje strane oivičen vencem od 20

cm. debljine, sa kojim se nad temenom dodiruje isti takav venac koji prati gornju površinu, odnosno kolo-voz mosta; s obe strane most je ograđen kamenom ogradom, visokom od 0,90 od 0,96 m i debelom 0,15 m. Pod oporcima mosta su vertikalni zidovi od istog kamena kao i most, različite visine; levi zid je visok 6,45 m, a desni 3,80 m i postavljen na stene konglomerata, koje čine korito Neretve.

Prilikom bušenja sonde kroz most pronađene su kaverne kojima je konstruktivno most olakšan. Na levoj polovini mosta nalaze se dve takve podužne kaverne, duge 6,55 m, a visoke od 0,20 do 1,96 m; na desnoj strani nalaze se takođe dve kaverne u dužini od 8 m, a visoke od 0,20 do 2,37 m. Ovo zanimljivo otkriće pokazuje veliki konstruktivni smisao gradite-

lja i otkriva postojanje modula gradnje: naime, visina svodara (0,80 m) odgovara podeli širine mosta na 5 delova, od kojih su dva čeona zida i jedan po sredini mosta, između kojih se nalaze kaverne za olakšanje mase mosta, svi svodari međusobno su povezani gvozdanim klanfama zalivenim olovom. Istina, ovaj modul, koji verovatno odgovara nekoj jedinici turske građevinske mere, nije svuda dosledno sproveden; odstupanja od ove mere idu i do 15 cm.

Kaverne su odozgo pokrивene grubo tesanim pločama tenelije od 15 cm debljine, iznad kojih je nabacan krupni materijal pomešan sa crvenom zemljom, a pod samom kaldrmom položen je sloj izolacije od crvenice i kreča, debljine cca 10 cm. Prilikom pregledanja kaverni konstatovano je da su gvozdene klanfe, kojima su blokovi povezani, potpuno korozirane; također su nađeni čitavi stalaktiti koji kao konopčići vise u kavernama; jedan takav stalaktit dug je čitavih 76 cm. Na desnoj strani mosta, na oba čeona zida mogu se uočiti tri reda klinasto uzidanih kamenova u visini od 80 cm na široj strani klina. Ovo je nastalo verovatno zato što je ta desna strana prilikom gradnje ostala niža, strmija od leve, pa je onda dograđena do nivelete sa desnom. Zato na ovoj desnoj strani ima tri poprečne kaverne, široke cca jedan metar i duboke 45 cm, također pokrивene pločama tenelije.

Nad kamenom ogradom uzdignuta je ograda od okruglog željeza, postavljena mnogo kasnije. Postoji priča da je povod za podizanje ograde bio slučaj koji se srećno završio: nekog neopreznog seljačkog dečaka oborio je preko ograde u Neretvu konj natovaren senom. Mostarski plivači, koji su se dole pod mostom kupali, izvukli su nesrećnog i zbuđenog dečaka, koji je još uvek čvrsto u ruci držao jednu pletu, što je pazario. Posle toga kažu da su vlasti odmah podigle ovu sadašnju železnu ogradu.

Preko mosta, po njegovoj uzvodnoj strani, prolazi i sada vodovodna cev iz 1885 godine, kada je Austrija

dovela novi vodovod sa vrela Radobolje u grad. No pre toga, kako smo saznali iz Evlijinog opisa, preko mosta je »mjedenim cevima« prelatio Roznamedžijin vodovod.

Most je odozgo popločan kamenim pločama, a čitava dužina ispresecana pragovima čiji razmak odgovara normalnoj dužini čovečijeg koraka. Ovi pragovi su očevidno služili najviše za to da omoguće konjima prelaz preko uglačane »mermerli kaldrme« na mostu. Pločnik se proteže na obe strane mosta do dveju kapija, sa malim kulama koje su zatvarale most s obe njegove strane, a od kojih se jedna i danas cela nalazi, dok su drugoj pronađeni temelji i deo dovratnika.

Pojednosti gradnje mosta, koja je trajala devet godina, nisu poznate, ali je lako zamisliti kakve su teškoće imali graditelji na bujnoj i burnoj Neretvi, gde su redovno proletne i jesenje poplave dostizale katastrofalne razmere. Videli smo da je Hadži-Kalfa zapisao kakve teškoće je imao graditelj za podizanje skele, jer ona nije mogla biti podignuta na uobičajeni način: sa jednog ili više pilona uspravno postavljenih u reci. Takav sistem gradnje bio je nemoguć na Neretvi. Po tradiciji narodnih graditelja - dungjera, koju nam je opisao pokojni Huso Karišik, poznati sarajevski maketar, i mnogi dungjeri, i potvrdili stručnjaci inženjeri, skela je mogla biti podignuta samo na način dvostrukih uklještenih makaza, čiji su se krakovi oslanjali na strane fundamenata i na venac ispod samog oporca luka. Takve makaze činile su most ispod koga je mogla slobodno proticati Neretva svakog vodostaja, a na kome je podignuta sama gradbena skela. Prihvatili smo ovu pretpostavku, koja vrlo ubedljivo odgovara napomeni Hadži-Kalfe. »Poznije poduhvati se jedan stolar odande da može načiniti most i načini ga doista«.

KONZERVATORSKI RADOVI

Sistematska istraživanja na Starom mostu započeta su negde u februaru 1954 godine, kada je pukla vodovodna cev u objektu zvanom »ribarnica«, nad uzvodno krilnim zidom na desnoj obali. Bila je tada zima sa izuzetno niskim temperaturama, koje su pale i do minus 11 stepeni C. Tada se jedno jutro ukazao čitav zaleđeni vodopad sa klipovima leda dugim i po 6 m, koji je počinjao negde oko 7 do 8 m ispod vrha zida, odnosno od podnožja »ribarnice«. Prilikom iskopavanja koje je zatim započeto u ovom objektu otkrivene su, pod nasipom, podrumske prostorije, gde su nađeni brojni predmeti: jedan lanac sa karikama za vezivanje oko nogu, neka vrsta negve, tri topovska djuleta raznih dimenzija, brojne zemljane lulice-simsije, puno oglodanih ovčijih kostiju i slično. Izgleda da su i ove prostorije služile kao zatvor. Ali su dalja iskopavanja morala biti obustavljena, jer se pokazalo da je objekat zidan u novije vreme, fundiran na onom nasipu, što je ubačen u podrum, a što je izazvalo brojne pukotine u zidovima objekta.

Onda je 8 novembra 1954 godine izvršen prvi komisijki pregled Starog mosta. No zbog nepristupačnosti svim delovima Mosta, naročito onim na levoj obali, nije se moglo ustanoviti ništa detaljnije. Zato je bilo odlučeno da se izradi viseća skela radi detaljnog pregleda i tehničkog snimanja. Također je pitanje skidanja nasipa sa mosta stavljeno na dnevni red.

Započeti su istražni radovi na mostu i prilazima. U jednoj sondi uzduž nizvodne strane kolovoza, počev sa temena Mosta prema levom prilazu, u dužini od

cca 20 m otkriven je pločnik od uglačanog kamena, ispresecan poprečnim pragovima. Napravljene su zatim još dve manje sonde u Hendeku. U jednoj je otkriven zid koji je delio dva nivoa Hendeka — za ovaj zid bio je nađen podatak u jednom austrijskom planu iz 1878 godine, koji se čuva u Zavičajnom muzeju — u drugoj sondi nađen je prag vrata jedne magaze i deo stare kaldrme na oko 2 m ispod nivoa nasipa. Bila je to jasna potvrda da je nasip, sve do stepeništa u Hendeku, iz najnovijeg doba.

Ovi prvi nalazi dali su nam puno elana i pouzdanja u našim daljim istraživačkim radovima.

Po planu inženjera Miloša Komadine, 1900 godine, trebalo je da se naspe ceo Kujundžiluk i time postigne horizontalna ravan sve do Male Tepe. Samo energičnom otporu uglednog trgovca Spira Zeca ima da zahvalimo što nismo našli Kujundžiluk zatrpao duboko ispod zamišljenog modernog prospekta. Kada se s nasipavanjem stiglo do Špirove magaze, on se isprečio izjavivši: »Samo preko mene mrtva možete dalje!« Tu je bilo obustavljano dalje nasipanje. Onda je na tom mestu nasip podzidan i napravljeno stepenište za silazak sa tog novog višeg nivoa u nasutum Hendeku na za preko 2 m niži Kujundžiluk. Vremenom je plan Komadinin pao u zaborav i sve je ostalo onako, kako smo mi našli.

No, osim ovog nasipa, koji smo kasnije skinuli, otkrili smo nedavno, prilikom poslednjih kopanja kanala za kanalizaciju druge još niže slojeve nasipa sa kaldrmom, koja se nalazi mestimično i više od 1 m ispod »starog nivoa«. Sastav tih nasipa ukazuje na

poplave Neretve i bujice Suhodoline ili Dronje. Pretpostavljamo takođe da pod ovim nasipom leži razjašnjenje tajne gde je bio prilaz srednjevekovnom lančanom mostu hercegogovog tvrđavskog ansambla. Može-mo slobodno reći da smo sa svakim novim radom dolazili do novih potvrda o složenosti i sazrelosti problema konzervacije Starog mosta i njegovih prilaza. Isto tako bilo nam je jasno da je rešenje problema moguće samo u angažovanju širokog skupa stručnjaka saveznog nivoa, jer je i naš objekat jugoslavenskog značaja.

Već u decembru iste, 1954, godine bila je sazvana prva stručna komisija da izvrši prve detaljne preglede svoda, pošto je već bila izgrađena jedna trećina viseće skele, po nacrtu i pod nadzorom pok. ing. Josipa Loze, pa se moglo početi sa prvim preliminarnim pregledom mosta.

Komisija je imala zadatak da detaljno ispita stanje Starog mosta i da predloži potrebne konzervatorsko-restauratorske radove. Istovremeno je rad komisije bio početak detaljne naučne obrade ovog objekta jedinstvenog u svojoj vrsti.

Između ostalog, komisija je našla da je pad kolovoza za vreme austrijske okupacije ublažen nasipom visine do 80 cm nad levim osloncem, a oko 30 cm nad desnim. Nasipanjem je omogućen kolski saobraćaj preko mosta, ali je poremećeno normalno odvodnjavanje mosta. Nasipanje je, međutim, imalo i drugo nepovoljno dejstvo, i to dvostruko: povećano je opterećenje mosta i poremećena igra sila. Preko mosta je oko 1885 godine sprovedena vodovodna cev prečnika približno 150 mm. U toku poslednjeg rata italijanska vojska je s obe strane približno u četvrtinama raspona izradila minske komore u nameri da dignu most u vazduh. Ove su komore kasnije zazidane.

Stručnjak za kamen pregledao je deo svoda pod kojim je skela kao majdan iz koga je vađen kamen za gradnju mosta pre skoro 400 godina. On je svrstao ovaj kamen u skupinu bigrovitih krečnjaka, i to: odlike sitnozrnastog (oolitskog) aglomerata bele boje i homogenog varijeteta slabožučkaste boje. On je našao da su obe odlike pretrpele određene promene fizičke i hemijske prirode; fizičke prirode u pukotinama, a hemijske u otapanju kalcika u atmosferskoj vodi. Fizičke promene odrazile su se u nastajanju pukotina i naprslina. Ova pojava izaziva do izvesne mere zabrinutost zato što je već pri ovom prvom preliminarnom pregledu utvrđeno da je veliki broj ugrađenih blokova pretrpeo takva fizička oštećenja.

U pogledu fundamena i načina fundiranja mosta konstatovano je da ne postoje nikakvi podaci. Gradnjom mosta korito reke Neretve, ionako duboko usećeno u konglomeratu, znatno je suženo. Zbog toga, kao i zbog velike dubine i brzine reke na tom mestu, eroziona snaga vode je velika, te postoji mogućnost pojave podlokavanja oporca. Potrebno će biti da se za vreme malih voda izvrše potrebna ispitivanja rečnog dna, radi obezbeđenja od podlokavanja i radi merenja debljine konglomerata na kome je objekat fundiran.

Pre donošenja zaključaka o merama koje treba poduzeti i pre definitivne razrade planova komisija je stavila u zadatak Upravi da izvrši detaljno tehničko snimanje mosta, osobito svoda, da dobije statički proračun svoda, da izvrši ispitivanja oba varijeteta kamena od kojih je svod, sem u pogledu mineraloško-petrografskih osobina još i u pogledu poroznosti, higroskopnosti, mehaničkih otpornosti na pritisak i savijanje, kao i u pogledu otpornosti na mraz; također je zaključeno da treba garniturama za bušenje izvaditi kontinuirana jezgra, prečnika 80–120 mm, i to od ploče kolovoza do donje površine svoda. Preporučeno je, uopšte, ispitivanje probnih uzoraka istovremeno u institutima u Beogradu, Zagrebu i Sarajevu ra-

di mogućnosti poređenja rezultata u pogledu rasturanja.

Komisija je smatrala za neophodno da istakne potrebu strogog pridržavanja konzervatorsko-restauratorskih principa prilikom budućih radova na mostu, da se most vrati u najvećoj mogućoj meri u prvobitni stanje. Tako je odlučeno da treba u potpunosti sprovesti uklanjanje naknadnog nasipa sa oba prilaza mostu; ukloniti vodovodnu instalaciju, koja, pored ostalog, predstavlja i stalnu opasnost za most, a takođe sprovesti pravilno odvodnjavanje površinske vode na prvobitni način. Sem toga, paralelno sa konzervatorsko-restauratorskim radovima, treba pristupiti urbanističkom rešavanju čitave okoline mosta. Tom prilikom postavljen je čitav program radova za 1955 godinu, kojim je stvarno postavljen osnov čitavog daljeg rada na problemu konzervacije Starog mosta. Na taj način se i rad Uprave na ovom velikom poduhvatu usmerio pravilno metodološki i naučno-konzervatorski, sam predmet porastao je u jedan od najvećih konzervatorskih zahvata u našoj zemlji.

Osnovni elaborat za konzervaciju Starog mosta je detaljno razrađena ekspertiza stručnjaka za kamen, prof. Dr Luke Marića.

O kamenu iz koga je sagrađen Most navešćemo nekoliko najmarkantnijih nalaza. Tako su makro- i mikroskopska istraživanja pokazala da je kamena građa Staroga mosta heterogena. Pukotine i prsline u ugrađenim blokovima u Starom mostu mahom su sekundarne, tj. nastale su delovanjem sila, kojima se uzrok mora tražiti u samoj građevini, u Mostu. Broj ugrađenih blokova kamena u Starom mostu iznosi približno 456 komada, tačan broj nije mogao biti utvrđen zbog toga što su cele skupine blokova u srednjem delu mosta pokrivene cementnim malterom novijeg vremena. Vezivo turskog u mostu je »vapneno vezivo« i voda ga je dugim vremenom delom otopila tako da su fuge među blokovima ostale prazne. Ovo otapanje pored atmosferskih voda vršila je još i voda koju su ispuštale »mjedene cevi« Roznamedžijine, pa i ove austrijske, kroz skoro četiri stoleća.

Od celokupnog broja ugrađenih blokova ima okruglo 60 koji su većim delom ili potpuno pokriveni malterom tako da nisu mogli biti sigurno posmatrani i uvršćeni u ovu ili onu vrstu krečnjaka. Na topografskom snimku mosta uočljivo je da je u nedavnoj prošlosti izvršeno opsežno popravlanje, upravo krpiljenje fizički oštećenih blokova.

U tehničkoj konzervatorskoj praksi ima više načina popravljanja oštećenog kamena ili njegovog konzerviranja u starim građevinama, što zavisi od prirode kamena, tj. od njegovog mineralnog sastava, strukture i teksture. Pošto je u tom pogledu stekao izvesna iskustva, naprimer na katedrali u Zagrebu, prof. Marić se nikako nije mogao odlučiti za hemijsko prepariranje »fluatiranjem«, već za popravlanje istovrsnim kamenom: da ugrađeni, a oštećeni kamen treba popravljati zamenjujući cele blokove ili delove blokova istovrsno najboljim savesno odabranim kamenom.

Takve popravke bi trebalo vršiti na čeonim stranama kao i na parapetu, zatim na vencima mosta, jer su ta mesta i delovi mosta koje gledalac posmatra u prvom redu i sa tehničke i sa estetske strane. Sem ovih načina popravljanja napominje i postupak injektiranja podesnog Veziva u jako raspucale blokove. Injektiranje bi, prema njemu, došlo u obzir samo za blokove u unutrašnjosti mosta, ne na njegovim čeonim stranama. Na kraju upozorava, makar takvo »mišljenje« bilo protivno onome konzervatora, da ono jedino »supstancijelno« odgovara ovom dragocenom objektu.

Posle detaljnog pregleda svih blokova u svodu, što je izvršeno nakon postavljanja čitave viseće skele

i izrade detaljnog topografskog snimka svoda, konstatovano je da u svodu ima:

- posve zdravih blokova 52 ili 4%,
- slabije oštećenih blokova 245 ili 54,1%^o
- jače oštećenih blokova 119 ili 26,2%,
- vrlo (pogibeljno) oštećenih blokova 40 ili 8,3%.

Pošto su tako konstatovana oboljenja mosta i otkriveno njegovo originalno lice, otvorena je dvojnost problema: pitanje stabilnosti mosta, s jedne, i urbanističko rešenje ansambla, s druge strane. Dalji rad u naredne tri godine bio je usmeren rešavanju ovog dvojnog problema.

U međuvremenu, između sastanaka komisija, izvršeno je uklanjanje nasipa s mosta i s oba prilaza. Iskopano je i odneseno oko 600 m³ zemlje. Ispod nasipa ukazao se stari nivo ulice: vrata na dućanima bila su izdignuta i do 2 m uvis. Podovi u njima podignuti tako da su prizemlja postala podrumi, a tavani prizemlja. U nasipu su se jasno ocrtavala dva glavna sloja: jedan stariji, kroz koji je bio prokopan kanal za austrijski vodovod, drugi noviji na niveleti sa koje smo započeli iskopavanja.

Radi dobivanja jasne slike o stanju građe mosta i temelja, izvršena su sondažna bušenja na mostu kroz svod i kroz oporce do temelja. Već prva bušotina donela je neočekivano otkriće: posle pola metra slojeva pločnika kolovoza, izolacionog sloja crvenice sa malterom, peska sa sitnim kamenom i lomljenog kamena u trošnom malteru — posle ovih slojeva od 1,80 m sonda je najednom propala u prazno sve do 3,95 m, tj. 2,15 m praznine, posle čega je sonda normalno provrtala blok svoda i izbila na intradosu.

Tako je otkrivena prva kaverna na ekstradosu. Svakako smo nastojali da saznamo šta se krije u toj praznini. Sa električnom sijalicom smo osvetlili kavernu i pomoću ogledala, kao periskopom, kroz bušotinu od 110 mm mogli smo sagledati zidove kaverne: zatim smo kod bušotine B4 otkrili kavernu i na levoj strani mosta. Kasnije smo ih otvorili, našli isto tako i druge dve podužne kaverne, pregledali ih, snimili i fotografirali. U jednoj smo našli komad daske od nekadašnje skele. No, ove sonde su dale i druge neočekivane rezultate. Tako je sonda 5, kroz levi oporac mosta, bušena sa pločnika kolovoza do 35-50 m dubine, pokazala da je levi oporac fundiran na šljunak sa peskom i muljem — i to na površini. Na planu sonda vidi se da mulj počinje na dubini od 14,00 m, a temelji leže na osamnaestom metru, dok je lapor tek na 28,90 m sonde.

Sonde i ispitivanja temelja i rečnog dna na desnoj obali nisu bile niukoliko bolje. Tamo se poka-

zalo da je ona stana konglomerata na kojoj počiva desni oporac, ustvari toliko podlokana da pre odgovara jednoj nesigurno postavljenoj konzoli, jer je podlokanost duboka i više od 8 m nizvodno i 17 m uzvodno od osi mosta, a doseže u dubinu i preko 4 m.

Kad je program pripremnih radova bio uglavnom izvršen i pošto se komisija upozнала sa rezultatima sondažnog bušenja i snimanja profila korita reke, konstatovano je da je stanje fundamenata zabrinjavajuće i da treba, kao prvu fazu rada na konzervaciji Starog mosta, pristupiti izradi elaborata za sanaciju fundamenata.

Statistički proračun mosta, koji je u međuvremenu bio izrađen, dao je rezultate koji su pokazali da je most dobro projektovan i statički stabilan, kako za stalno opterećenje, tako i za jednako podeljeno pokretno opterećenje od 500 kg na 1 m². Naponi u svodu su umereni i ne prelaze 20 kg / 1 cm² na ivici. Međutim, stanje materijala u svodu je zabrinjavajuće. Zbog toga je bilo odlučeno da se odmah pristupi izradi projekta za sanaciju temelja; da se pristupi studiji idejnih rešenja za konsolidaciju svoda u dvema alternativama: alternativa A predviđa izmenu svih jako oštećenih blokova, injektiranje svih spojnica i pukotina, a takođe, u slučaju potrebe, ugrađivanje novog armirano-betonskog svoda na intradosu. Po alternativu B treba takođe izmeniti samo jače oštećene čeeone delove uz injektiranje svih spojnica i pukotina, a u slučaju potrebe, izvršiti ugrađivanje novog betonskog svoda na ekstradosu.

Treba da napomenemo da su konzervatori insistirali da nikakva intervencija ne bi smela izmeniti originalnu konstrukciju i arhitekturu mosta. Takođe je odlučeno da se odmah pristupi studiji problema injektiranja spojnica i pukotina u svodu; ponovo je podvučena potreba da se izvrši što hitnije uklanjanje vodovodne cevi sa mosta i kanalizacije uz levo uzvodno krilo.

Do kraja 1955 godine bili su završeni i svi ostali nužni radovi iz programa postavljenog na prvom sastanku. Treba da istaknemo da su članovi komisije imali prilike da sa rezultatima svoga rada o stanju mosta i potrebama znatnijih materijalnih sredstava za njegovu konzervaciju upoznaju visoko rukovodstvo naše Republike kod kojega su naišli na svestrano razumevanje i punu materijalnu i moralnu podršku. Odmah početkom 1956 godine imenovana je od strane Saveta za nauku i kulturu BiH stalna komisija za konzervaciju Starog mosta u Mostaru.

RADOVI NA SANACIJI FUNDAMENATA

Posle dobivenih rezultata ispitivanja kamena iz svoda mosta i konsultacije hidrauličara o problemu proticajnog profila pod mostom, moglo se pristupiti izradi elaborata. Pitanje konsolidacije fundamenata, nakon izvršenog pregleda i snimanja rečnog dna i terena sondama do lafora, kao i drugih rezultata ispitivanja u laboratorijama zavoda i instituta, bilo je dospelo za rešavanje, pa je plenum komisije marta 1956 godine postavio zadatke i odredio smernice daljeg rada na konzervaciji Starog mosta. Izrada projekta sanacije poverena je prof. ing. dr Dušanu Kršmanoviću. Istovremeno je formirana komisija za prijem ponuda izvođača. Međutim, zbog finansijskih neizvesnosti sve do konca maja nije se moglo pristupiti prethodnim radovima i izradi projekta sanacije.

Projekat sanacije predvideo je u svojim tehničkim uslovima da je, pošto ispod levog opore a uopšte nema nijednog debljeg sloja konglomerata, nego je stub

mosta položen direktno na šljunak, bilo nužno da se predvide mere obezbeđenja ovog oporca. Imajući u vidu da su oporci postavljeni na samoj površini bez ikakvog ukopavanja, projekt je predvideo:

- a) da se podlokani prostori ispune betonom i
- b) da se rastresiti materijal ispod i u neposrednoj blizini oporca ojača tako da se onemogući njegovo dalje odnošenje ili ispiranje.

Radi postizanja dobre veze između betona i podloge predviđeno je da se izvrši injektiranje ovog betona odozgo sa cementnim injekcijama kako bi se mogao da uključi u igru sila i da primi na sebe jedan deo opterećenja. Sem toga, ove injekcije imaju i drugi važniji zadatak: da stvore jedan čvrst i otporan zid protiv daljeg dejstva podlokavanja rastresitog materijala u samom koritu reke.

Na licitaciji od 15 avgusta 1956 godine izvođenje je dato preduzeću »ELEKTROSOND« iz Zagreba, za predračunsku svotu od 9,200.000.— dinara.

Pošto se »Elektrosond« u međuvremenu bio angažovao svim svojim kapacitetima u radovima za aluminijski kombinat u Crnoj Gori, sve do kraja oktobra iste godine nije ništa preduzimao za naše radove. Ovo treba napomenuti zato što je u to vreme vršen remont Jablaničke hidrocentrale pa je propuštena prilika izvanredno niskog vodostaja. Na naše brojne urgencije »Elektrosond« je započeo radove tek u novembru iste godine, nakon potpisanog ugovora. S tim su uslovi i okolnosti izvođenja radova sanacije postali mnogo teži i nepovoljniji, a troškovi veći.

Uprava je ipak koristila okolnosti niskog vodostaja i, po zaključku komisije i pod rukovodstvom nadzornog inženjera, izvela u sopstvenoj režiji plombiranje površinskih kaverni i podlokanih temelja uzvodnog krilnog zida na levoj obali, ugrađivši preko 75 m³ betona.

Radovi sanacije fundamenata produžili su se kroz čitavu 1957 godinu, sve do tehničkog prijema radova 11 decembra te godine. Izvanredno teški uslovi vodostaja i vremenskih okolnosti bili su uzrok tom nepredviđeno dugom trajanju radova. Osobito je bio težak rad na desnoj obali, jer se moralo raditi samo uz pomoć gnjurca. Oko 25 m kaverne oko desnog oporca morao je gnjurac da zatvori jednim delom armirano-betonskim talpama, a drugim delom da zazida vrećama betona, u dubokoj i jakoj matici nabujale Neretve. Ove betonske talpe gnjurac je vezivao za šine, pobijene kroz konglomerat do lapora. Jednom prilikom došlo je bilo do vrlo dramatične situacije kada se gnjurac bio zapleo nogom u one žice betonskih talpi, pa je tek nakon 6 sati mučne borbe uspeo da se izvuče. Mislimo da je samo neprekidna telefonska veza između gnjurca zapletenog tamo negdje u kaverni duboko pod vodom i njegovih pomoćnika na splavu održavala prisebnost duhova na obe strane. Možemo slobodno reći da je rad koji je obavio gnjurac zaslužan svake pohvale. No, teškoće su, kao navlaš, ometale rad. Jedna nagla poplava, u februaru 1957 godine, zahvatila je čitavu skelu, koja je bila postavljena na koti za koju se nikako nije pretpostavljalo da će je dosegnuti Neretva obuzdana Jablaničkom branom. Ali kao što smo vidjeli, njenu stihiju, brana ne može obuzdati. Čitavu noć i dan ekipa se borila da spase radnu skelu, što joj je uspelo nakon velikih napora.

Ali, ne mislimo ovde naširoko da izlažemo te izvanredno teške okolnosti radova sanacije fundamenata. O tome imamo potpunu dokumentaciju u građevinskom dnevniku i brojnim zapisnicima sastanaka potkomisija i izvodača.

Zadatak radova na sanaciji fundamenata bio je »da stvarno obezbede objekat kroz dugi niz godina«. U tom cilju projekat je predvideo da se sa strane reke izvrši zatvaranje šupljina kombinovanim čelično-drvenim oplatom (kasnije zamenjeno armiranobetonskim talpama), a zatim da se u tim podlokanim prostorima izvrši betoniranje pod vodom, izrađeno po specijalnom postupku pri čemu se prvo ubacuje u prostore za betoniranje šljunak određene granulacije, a zatim se vrši njegovo vezivanje putem injektiranja

na (naročiti način spremljenog cementnog maltera, kojim se popunjavaju šupljine u šljunku i na taj način dobija kvalitetan beton.

Ojačanje i poboljšanje materijala ispod i oko samih oporaca predviđeno da se izvrši putem injekcija u vidu injekcione zavesa, koje su predviđene da prodru do samih lapora i koje treba da stvore otporne i nepokretne blokove veštački izrađenog konglomerata oko fundamenata i ispod njih, kao i da obrazuje čvrste i stabilne blokove rečnog korita u blizini mosta. Preduzimanjem ovih kombinovanih mera, uz solidno izvođenje radova, projektant smatra da će fundamenti mosta biti sanirani i objekat obezbeđen, u pogledu fundamenata, za dugi niz godina.

Projekat je predvideo kotu vodostaja 38,50 m za izvođenje radova. Međutim, srednji mesečni vodostaj kretao se između 39,80 m i 40,00 m u toku devet meseci izvođenja radova. Treba da napomenemo da se vodostaj menjao u dva maha u mesecu februaru čak do kote 46,70 m. Ove teške okolnosti odražavale su se naročito na radove na desnoj obali, pošto je u njima bila stalna intervencija gnjurca. Radovi na levoj obali, s obzirom na drukčiju formaciju obale, i zbog toga što je na desnoj obali glavna matica reke, mogli su biti izvedeni sa manje teškoća.

Nakon završenih radova, napravljen je niz kontrolnih bušotina na obema obalama radi dobijanja probnih jezgra injektiranog betona; ali iz bušotina nije moglo biti izvađeno čvrsto kontinuirano jezgro, već je dobijena izvesna kašasta masa šljunka sa vezivnim cementom slabije čvrstine. Po tumačenju stručnjaka preduzeća ovo se događa stoga što sonda prilikom rotacije, zbog nejednake čvrstoće vezivnog cementa i šljunka, rotacijom napravi ovakvu masu.

Tehnički prijem radova konstatovao je, između ostaloga da je posao završen na dan 25 - XI 1957 godine, što znači 255 dana posle ugovorenog roka. Utvrđeno je da je desna obala konsolidovana projektu, samo je drvena oplata zamenjena oplatom od armiranog betona, da su radovi na levoj obali izvedeni s izmenom od strane projektanta tako da se izvedena unutrašnja injekciona zavesa oko oporca proteže ispred površine obale i prodiro sve do lapora; izvedenim radovima pojačani su oporci. Kontrolne bušotine na oba oporca dale su rezultat o kvalitetu injekcione zavesa, dok u »prepakt«-betonu nisu dobijene kompaktne jezgre radi razlike čvrstoće agregata i vezivnog sredstva, pa kao svoj zaključak tehnički izvještaj konstatuje da se izvedeni građevinski radovi na sanaciji fundamenata Starog mosta prime,

Komisija je na plenarnom sastanku marta 1958 godine saslušala izvještaje projektanta i usmeno izlaganje nadzornog inženjera i predstavnika preduzeća, pregledala materijal izvađen iz probnih sondi, nakon čega nije mogla steći pozitivno mišljenje o kvalitetu izvršenog injektiranja betona, jer masa, izvađena putem sondi, nije bila u obliku betonskog jezgra kako je projekat predviđao. Međutim, može se smatrati da je plombiranje kaverni na desnoj obali izvršilo u izvesnoj meri svoj zadatak, pošto kaverne, zatvorene masom šljunka i cementa niže čvrstoće pod oplatom od armiranog betona zaštićuju oporac od daljeg podlokavanja.

INJEKTIRANJE SVODA STAROG MOSTA

U smislu zaključaka komisije izvršena su eksperimentalna injektiranja kamena od koga je sagrađen most u Institutu za ispitivanje materijala Srbije. Rezultati ovih laboratorijskih ispitivanja, dobiveni pri injektiranju blokova tenelije, koji su Institutu u tu svrhu poslani iz Mostara, predstavljaju prvu priprem-

nu fazu za izvođenje radova konsolidacije svoda mosta. Komisija smatra vrlo korisnom ovu prvu fazu injektiranja, kako u pogledu izbora injekcione mase tako i u pogledu izvršenja radova u svodu.

Zadatak konsolidacije svoda putem injektiranja spojnica, pukotina i prskotina komisija smatra izvan-

redno delikatnim s obzirom da se injektiranje vrši putem pritiska koji ide i do 5 atmosfera.

Zbog toga je stala na gladište da rad može izvoditi samo ono preduzeće koje će biti u tesnoj saradnji i pod kontrolom jedne naučne institucije.

U (načelu radovi će se izvoditi tako da injekciona masa ispuni sve spojnice među blokovima u svodu i da prodre u pukotine, i, do najveće moguće mere, u prskotine. Projekt će odrediti način izvođenja radova i osiguranja objekta. Smatra se da postoje dva načina za izvođenje: injektiranje odozgo sa ekstradosa ili odozdo sa intradosa. U oba navedena načina moraće da se predvidi solidna radna skela. Sam rad injektiranja po svom tehničkom postupku više je delikatan i zavisan od »tankoćutnosti« izvođača. Veći trošak i građevinski problem predstavljaće radna skela.

Do kraja ove godine treba da bude izrađen, elaborat za radove injektiranja svoda, na osnovu kojega će se moći dobiti potrebna materijalna sredstva iz investicionih kredita. Može se verovati da će ova druga faza konsolidacije Starog mosta moći da bude iz-

vedena u toku naredne godine. Nakon završenih radova injektiranja svoda moći će se pristupiti izvođenju treće faze radova, tj. sanaciji kolovoza - pločnika, odnosno izolaciji mosta od oborinskih voda.

Stručnjaci za mostove kažu da su slabi temelji mosta, voda na mostu i vegetacija u građevini smrtni bolesti mostova. Zbog toga je, posle otklanjanja prvih dveju smrtnih opasnosti, pitanje ove poslednje treće na dnevnom redu. Međutim, problem pločnika - kolovoza nije samo tehnički već isto tako i, možda više, konzervatorski. Kolovoz na Starom mostu pun je čara originalnosti: na njemu su ispisana četiri stoleća njegovog funkcionalnog postojanja, pločnik sa poprečnim pragovima, izrađen od fino zrnatog krečnjaka, veoma bliskog mermeru, estetski skladan i originalan, veoma nepodesan za savremenog pešaka. Prema tome, neće biti lako rešiti ovaj problem originalne lepote i savremene upotrebljivosti. To neće biti samo zadatak tehničkog izvođenja već, u neku ruku estetsko-umetničke kreacije. Verujem da će studije ovog problema dati zadovoljavajuće rezultate.

KONCEPCIJA OPŠTEG UREĐENJA OKO STAROG MOSTA

Stari most s aglomeracijom uže okoline čini izvanredno skladan ansambl, za koji se može tvrditi da je jedan od najlepših i najcelovitijih u našoj zemlji. Urbanističko-arhitektonsko uređenje ove zone sačinjava, kao što smo napred spomenuli, drugi deo problema konzervacije Starog mosta. Skidanje nasipa i otkrivanje novih niveleta uslovalo je niz novih rešenja. U zombi se mogu odrediti tri različita ansambla, koji ukupno čine jedinstvenu urbanističku celinu. Stari most u srednjevekovnom tvrđavskom ansamblu, zatim niz dućana — čepenaka i magaza na oba njegova prilaza predstavljaju ambijent turskog perioda, dok Mala i Velika Tepa pokazuju izrazit karakter mediteranskog uticaja. Građevinsku vrednost objekata u svatri pomenuta ansambla jeste takva, da su oni sposobni da ostvare jedinu privrednu i za život sposobnu celinu. U tom okviru kretala su se sva nastojanja Uprave i zaključci stručnih konzervatorskih komisija. Uporedo sa radom komisije za konsolidaciju Starog mosta razrađivan je i problem opšteg urbanističkog uređenja zone pod zaštitom, sa težnjom da se sva ta rešenja uključe i organski povežu sa regulacionim planom novog Mostara. Treba da napomenemo da odmah u početku, kada su naši radovi imali spasava-lacki karakter, nismo bili sasvim načisto sa namenom ovog kompleksa. Prikupljanjem dokumentacije — istorijske, arhitektonske i privredne — uz stalna konsultovanja sa stručnjacima, konzervatorima, arhitektima urbanistima i dr., formirala se naša koncepcija restitucije ovog starog ambijenta i njegovog aktiviranja kao turističko-poslovnog centra grada; tako je i naše opšte urbanističko rešenje ove zone dobilo svoj program. Radovi iz ovog programa čine kompleksnu temu konzervatorskih problema.

U smislu restitucije ambijenta izvršili smo dogradnju triju objekata na mestu koje je bilo ostalo prazno posle rušenja i raščišćavanja u ratu i posle njega. U razvoju savremenog grada i gradnji u Mostaru došlo je do rušenja niza starih objekata koji su na taj način potpuno iščezavali iz fizionomije grada. Takva četiri objekta postojala su ispred Narodnog pozorišta, na mestu gde je danas nova stambena zgrada. Mi smo ove objekte preneli u Kujundžiluk i ukomponovali u onu prazninu, tako da smo ostvarili onaj gabarit koji je, prema fotografijama i nađenim temeljima na licu mesta, postojao pre. Razume se da smo se poslužili detaljima prenesenih objekata. Na taj način smo u izvesnom smislu sačuvali, barem u deta-

ljima, porušene objekte i istovremeno restituirali naš ambijent stare čaršije. Treba istaći da u ovom ambijentu ima malo objekata takve spomenične vrednosti — po sebi da oni ne bi mogli pretrpeti ovakve restitucije. Sa njom smo pak dobili kontinuiranu ulicu i sliku stare poslovne čaršije i time postigli mogućnost za privredno aktiviranje ovoga kompleksa. Principa konzervacije pridržavali smo se striktno u očuvanju i razradi objekata srednjevekovnog ansambla na samom mostu. No i u ovom ansamblu delimično se postavlja pitanje potrebe restauracije objekata, odnosno restitucije ansambla. Tako je, napr., problem levog prilaza mostu prodiskutovan u komisijama na osnovu prikupljene dokumentacije iz literature, sa fotografija i gravura starijeg doba, nalaza i podataka sa terena kao i na osnovu izjava i sećanja starih Mostaraca. Na levom prilazu mostu postojala je kapija, koja je u tursko doba dobila stražaru — londžu, kao i ona na desnoj obali, čineći sa susednim objektima jedan manji pokriveni prostor poput bezistana. Tamo i danas postoje srednjevekovni zidovi i temelji kapije. Isto tako vidljivi su temelji zida i jednog prolaza kroz njega, koji je vezivao veliku kulu barutanu i malu kulu Hercegušu. U ovaj ansambl ugrađeni su, koncem prošlog i početkom ovoga veka, objekti, koji su sobom pokrili konture ansambla. Posle skidanja nasipa konture su se ukazale. Nakon uklanjanja objekata novijeg datuma sigurno će se doći do potpune dokumentacije, pa će i ova restitucija, odnosno restauracija dobiti svoj potpuni rezon. Postoji, uz ono što će se sigurno još pokazati, dovoljno elemenata istorijskog, kulturnog, atraktivno-turističkog i urbanističkog značaja, da opravdaju ovaj zahvat, kojim će ne samo ovaj kompleks već i čitav grad Mostar obogatiti svoju kultuno-istorijsku tradiciju.

Mi smo daleko od toga da se bavimo jalovim poslom, da »oživimo« stari Mostar; da dovedemo potkivače i druge stare esnafe, radi scenografske pikturalnosti, kako su nam neki urbanisti pripisali. Ako je do potkivača kao »saobraćajnih servisa«, onda smo mi pre za jednu vulkanizersku radionicu nego za potkivača, iako ni on ne bi bio besposlen, mada ni jedan ni drugi nisu u našem programu. I, još jednu polemičku doskočicu da kažemo: isto tako nismo ni zato da se namesto stare mlinice koja funkcioniše punom parom, stavi u pogon električni mlin. Jedinom rečju: sve što ima životnog rezona, tj. što je potrebno građanstvu i privredi mi pozdravljamo u našem starom

ambijentu. Ali, odmah da kažemo, starom po spoljnom arhitektonskom obliku, a savremeno po unutrašnjem uređenju i poslovanju.

Mislimo da ovaj naš problem savremene funkcionalnosti stare mostarske čaršije, može biti interesantan uopšte za konzervatorske principe. Zato želimo da prikazemo kako omo što smo do danas ostvarili u smislu naše koncepcije — restitucije u savremenoj nameni — tako i ono što smo obuhvatili programom daljeg rada. Program restitucije ambijenta uglavnom je izvršen u Kujundiluku. Ostaje još da se reše komunalni problemi, od kojih nam prilično brige zadaje pitanje kolovoza: obnoviti »tursku kaldrmu« od oblutaka, ili slobodno uneti savremeno rešenje, što svakako ne znači tipsko »kockanje« ili asfaltiranje. Obluci su, pak neudoban kolovoz. Šta onda? Kamene tesane ploče? Zatim je rešenje uličnog osvetljenja pitanje na koje nemamo baš siguran odgovor. Da nije starinski fenjer sa modernim osvetljenjem klizav teren ka »kiču«? Inače, opšti program našeg ambijenta na levoj obali, obuhvatajući zonu pod zaštitom, sadrži:

1. restauraciju medrese uz Koskinu džamiju za uređenje kafe-restorana, sa ekspres restoranom malog tipa;
2. uređenje objekata na Maloj Tepi, uz Koskinu džamiju, za turistički hotel sa 90 ležaja. Ovo uređenje podrazumeva samo unutrašnje adaptacije dok spoljna arhitektura ostaje uglavnom neizmenjena;
3. uređenje pokrivene tržnice u bloku između »lipa« i Male Tepe uz rešenje saobraćajnog čvora na ovom mestu;
4. kafanu i pečenjaru na Kulluku u restauriranom objektu b. kafane »Evrope« i restauraciju pekare starog tipa preko puta nje;
5. niz trgovinskih i zanatskih radnji u Kujundžiluku;
6. uređenje pivnice pod pećinom;
7. trgovinske i uslužne radnje na ulici Hendek;
8. otvaranje turističkog biroa pošte u džamiji na mostu;
9. restauraciju kapije i zida na levom prilazu;
10. restauraciju kapije, zida i otvaranje koruta na Suhodolini;
11. uređenje bara na terasi nad pećinom;
12. niz trgovinskih i poslovnih prostorija na Velikoj Tepi;
13. uređenje ribarnice i londže za bife i kafanicu na desnom prilazu;
14. uređenje kule na desnoj obali za posetioca, u prvom spratu i podrumskim prostorijama, a na gornja dva sorata za prijem gostiju — uređenje gostinske sobe i sale za prijem;
15. uređenje priječke čaršije za poslovne lokale i radionice, tabhane, hamama i džamije tabačice za muzejske lapidarijume i odeljke;
16. stavljanje u pogon male tebhane u vezi sa kožarskom manufakturom;
17. izgradnja stambenih prostorija na spratovima objekata.

Treba da istaknemo da ovaj program ima više okvirni, orijentacioni karakter, nego čvrsto fiksirani plan. Život i potrebe davaće mu realan smisao i realistička ostvarenja. Isto tako treba napomenuti da, nažalost, nijedan od ovih objekata nije potpuno dovršen i pušten u život. Ali, nekoliko njih nije daleko od toga, pa će posetilac moći da sagleda konture njihovog uređenja.

U težnji da ovu svoju koncepciju, koja je svestrano i detaljno prodiskutovana i proučena u radu konzervatorskih komisija i u savetovanjima stručnjaka i zainteresovanih, organski povežemo za novi regulacioni plan Mostara, morali smo da se latimo i onih poslova koji strogo ne spadaju u službeni program naše ustanove. Tako je, napr., problem saobraćajnog

čvora kod džamije »pod lipom« bio predmet pažljivih studija. Na tom mestu ulica je kritično uska. Na jednoj strani stoji džamija sa vekovnom lipom, koja je kao svod nadvijena iznad ulice, na drugoj strani karakteristično platno arhitekture venecijansko-tršćanskog karaktera, kao poslednji ostatak poslovne arhitekture iz kraja 19 veka, koje posetioca uvodi, vizuelno i psihološki, u stari deo grada.

Problem se sastojao u ovome: kako rešiti saobraćajno »usko grlo« i, istovremeno, sačuvati arhitektonski blok. Projektom sa dvema varijantama pokušali smo da nađemo rešenje. U svakom slučaju, doprineli smo produbljavanju studija za ovo rešenje. Isto tako, na ovom problemu jasno se istakla potreba najuže suradnje konzervatora i urbanista, koja bi pri sličnim rešavanjima vezivanja starih urbanističkih celina za novi moderni grad trebalo da budu obostrana obaveza, što, nažalost, u dosadašnjoj praksi nije ostvareno, ni kod nas, a, čini nam se, ni na drugim mestima. Međutim, problemi ove vrste sve su češći i značajniji i mi smatramo da je novi Zakon o zaštiti spomenika kulture »skliznuo« preko njih, ostavljajući praksu uglavnom neizvesnijom za pitanje zaštite spomenika nego što je bila pre njega.

Na kraju ovoga izlaganja, kojim smo želeli da izazovemo diskusiju ovoga skupa, jer očekujemo konstruktivne sugestije i primedbe, treba da istaknemo da su svi naši radovi u smislu izložene koncepcije, koju je naša konzervatorska komisija prihvatila, prošli kroz taj stručni forum i da ćemo se i nadalje pridržavati takvog metoda rada, uvereni da njim obezbeđujemo i osiguravamo svoj rad pred naučno konzervatorskim principima, pred kritikom svake vrste i pred najvećim sudijom, vremenom.

Komisiju za konzervatorske probleme staroga grada sačinjavali su:

1. prof. ing. arh. Đurđe Bošković, upravnik Arheološkog instituta SAN i prof. Univerziteta u Beogradu,
2. ing. arh. Ivan Zdravković, šef Arhitektonsko-konzervatorskog odeljenja Saveznog instituta za zaštitu spomenika kulture iz Beograda,
3. akademik dr Cvito Fisković, direktor Konzervatorskog zavoda za Dalmaciju,
4. prof. ing. arh. Boris Kobe, profesor Arhitektonskog fakulteta iz Ljubljane,
5. prof. ing. arh. Juraj Najdhart, prof. Tehničkog fakulteta iz Sarajeva,
6. ing. arh. Dobroslav Pavlović, konzervator Zavoda za zaštitu spomenika kulture Srbije,
7. Šefik Bešlagić, direktor Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture NRBiH,
8. ing. arh. Džemal Čelić, asistent Teh. fak. i saradnik Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture iz Sarajeva,
9. ing. arh. Alija Bejtić, bivši konzervator Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture iz Sarajeva.
10. Mirko Kujačić, upravnik Uprave za zaštitu spomenika kulture u Mostaru, i
11. ing. arh. Momčilo Mitrović, konzervator Uprave za zaštitu spomenika kulture u Mostaru.

U radovima Komisije za konzervaciju Starog mosta u Mostaru, koji se odnose na konstruktivno-konsolidacioni deo radova, saradivali su:

1. H. c. dr Mirko Roš, profesor Visoke tehničke škole u Cirihi,
2. prof. dr Luka Marić, stalni član Komisije,
3. prof. ing. Mijat Trojanović, član Komisije
4. prof. ing. dr Dušan Krsmanović, član Komisije,
5. prof. ing. dr Julije Hahamović,
6. prof. ing. Vlasta Tufegdžić
7. ing. Aleksandar Vesić,
8. ing. Josip Loose, stalni član Komisije.

Članovi Komisije za konzervaciju Starog mosta, imenovani od Sekretarijata za nauku i kulturu BiH jesu:

1. prof. dr. Luka Marić,
2. prof. ing. Mijat Trojanović,
3. prof. arh. Đurđe Bošković,
4. prof. ing. dr Dušan Krsmanović,
5. ing. Josip Loose,
6. direktor Šefik Bešlagić

7. akad. slikar Mirko Kujačić,

8. arh. Alija Bejtić.

Sarađivali su i učestvovali na plenumu komisije: prof. dr h. c. Mirko Roš, iz Ciriha, prof. ing. Vlasta Tufegdžić i ing. Aleksandar Vesić.

Navodeći ovdje imena naših uvaženih stručnjaka želimo da im se na ovom mestu najtoplije zahvalimo na trudu i pomoći koju su nam ukazali i svojim radom doprineli u ostvarenju ovoga velikog zahvata.

ING. ARH. DŽEMAL ČELIĆ

PROBLEMATIKA ZAŠTITE URBANISTIČKIH CJELINA

S osvrtom na prilike u Bosni i Hercegovini

Referat na IV. savjetovanju konzervatora FNRJ u Mostaru, 7. oktobra 1959

Problem zaštite urbanističkih cjelina danas je akutan u svim našim republikama, negdje manje negdje više, na ovaj ili onaj način, i ja ga iznosim ovdje ne zato da prezentiram naše mršave rezultate, koji su uistinu minimalni, već da učesnike savjetovanja potaknem na diskusiju koja bi svima nama mogla biti od koristi.

Ako analiziramo današnju izgradnju pojedinih naselja u Bosni i Hercegovini, možemo uočiti da se ona odvija u tri osnovna smjera:

I. Nova naselja (Grbavica, Vogošća, Hrasnica, Novi Travnik, Novi Maglaj itd.) izgrađuju se na bazi savremenih urbanističkih koncepcija i razrađenih projekata slobodnostojećim objektima, većinom višespratnim blokovima u zelenilu, manje više na principima naučno zasnovanog modernog urbanizma.

II. Na područjima urbanizacije kapitalističke epohe (za NR Bosnu i Hercegovinu to je doba Austro-Ugarske okupacije, te jedva zamjetljivo doba bivše Jugoslavije) vrše se saniranja i stanovita poboljšanja prodiranjima u zatvorene blokove, uklanjanjem izgradnje unutar blokova itd. Izgradnja se uglavnom kreće na staroj građevinskoj liniji, po mogućnosti usklađena sa visinom glavnih vijenaca objekata ranije izgradnje. Do danas služba zaštite kod nas nije obratila poseban interes na spomenični fond ove epohe, premda bi se ovakav zaključen historijski ciklus mogao s puno opravdanja uzeti u razmatranje. Kad je riječ o urbanim cjelinama možda bi trebalo zaštititi mostarski »rondo« sa šest aleja, sarajevsku Štrosmajerovu ulicu i slično, kao tipične pretstavnike »fin de siecle-a« na području urbanizma. Praktične nužnosti za šticeanjem nema, jer način prilaznja daljoj izgradnji ovakvih nedovršenih ambijenata uglavnom zadovoljava iako nije baš bezprekoran.

III. Područja prvotne urbanizacije, formirana još u doba Turaka, često još u šesnaestom ili sedamnaestom stoljeću, kao relativno stara, specifična itd., koja u svom sklopu obično sadrže manji ili veći broj pojedinačnih objekata spomenika kulture, uglavnom najviše privlače naš interes. Nažalost baš ova područja, u kompleksnosti problematike koju povezuju, predstavljaju gordijske čvorove, kako za konzervatore tako i za urbaniste, te u pravilu još uvijek nisu područja planske asanacije i izgradnje. Situacija koja u potsvijesti sadrži neizvjesnost graniči sa stihijom i ta stihija u velikoj mjeri još vlada na ovakvim terenima.

Relativno je povoljno stanje u onim mjestima gdje su pojedine od tri faze urbanizacije prostorno odvojene; svaka živi svoj vijek poslije čega nastaje umor i smirenje, a život se pomiče dalje. Donekle tipičan primjer takvog pomicanja je staro Sarajevo, u kome se sve tri faze nižu od istoka prema zapadu, zatim Maglaj — na istočnoj obali rijeke Bosne stari, a na

zapadnoj novi itd. Iako pri tome nigdje stari ambijent nije sačuvan na većem području intaktan, štaviše obično je drastično narušavan, ipak je u ovim primjerima situacija znatno lakša od onih slučajeva gdje su se na istom prostoru izredale sve tri epohe, nemilosrdno potiskujući jedna drugu i stvarajući kaos. Takav je najvećim dijelom Mostar, pa Tuzla, Banjaluka, Doboj itd. Uz prometnice, formirane u uslovima rijetke izgradnje individualnih objekata i uglavnom pješačkog i konjskog prometa, niknule su u gustom nizu trokatnice i četverokatnice, ugrožavajući sve oko sebe. Pri tomu ne mislim na »ugrožavanje« samo u neakvom estetičarskom i likovnom smislu, ili u smislu kulturno-historijskom, već u onom najdirektnijem, utilitarno-funkcionalnom, prvenstveno saobraćajnom ili u krajnoj konsekvenci biološkom.

Kako su po Austro-Ugarskoj okupaciji novonastali životni uslovi diktirali ovakav način građenja, a kako su za naše prilike objekti iz epohe kapitalizma uvijek predstavljali daleko veću materijalnu vrijednost od dotrajalih, stotinu pa i dvije stotine godina starih, objekata prvotne urbanizacije, budući da su se tu već našli komunalni uređaji, normalno da je novo građenje bilo ovdje jeftinije nego na drugom mjestu, pa je tako totalna likvidacija prvotne izgradnje postala neminovna i ostala samo pitanje dana. Tako napr. ovdje u Mostaru sve ono što će kao historijska oaza biti sačuvano ustvari predstavlja plod velikih napora sa strane konzervatora i plod velikog razumjevanja sa strane pretstavnika lokalnih organa, uz uzajamna otstupanja i žrtve da se dođe do kompromisnog rješenja. Ovo što imamo u Mostaru nikako nije jedna prirodno održana historijska cjelina.

Nažalost u većini naših naselja, koja su po svom historijskom kontinuitetu za nas interesatna, mi nismo došli do kompromisnog razgraničenja, šta više često smo u takvoj situaciji da zaista moramo dići ruke. Bolan primjer je Vareš, rudarsko naselje koje potječe još iz vremena bosanske srednjovjekovne države, gdje još uvijek postoje divni ambijenti i čitavi kompleksi drvene stambene arhitekture, ali u panorami naselja isključivo dominiraju stambene šestospratnice izgrađene poslije rata i drugi kolosi našeg vremena, dok stari ansambl — izgrađeni od neresistentnog materijala — tako rapidno propadaju da tu više nema lijeka.

Ja lično smatram da je danas, barem u Bosni i Hercegovini, u uslovima uglavnom likvidiranog privatnog posjeda i zemljišnih špekulacija, u uslovima relativno visoke svijesti odgovornih faktora lokalnih vlasti itd. relativno lako postići kompromise i razgraničenja. Konstantno saradujem na ovim problemima već desetak godina, i gotovo uvijek kad smo negdje kazali »ne dirajte ovo drugo«, pogotovo kad smo naš

stav ubjedljivo dokumentovali, poslije kraćeg ili dužeg analiziranja i vaganja, bilo je onako kako smo želili. U Mostaru smo napr. stornirali izgradnju objekata za koje su već bili izgrađeni i glavni projekti, da ne navodim druge primjere.

Istinska težina pitanja nameće se od momenta kad se složimo da neki ambijent treba čuvati. Ruku na srce, ti naši kulturno-historijski ambijenti su najčešće slika bijede i primitivizma, naročito po malim mjestima, ali i po periferiji većih gradova, gdje se pitanja asanacije postavljaju kao vrlo akutna. Problem sigurno nije jednostavan, šta više nameće se u najrazličitijim vidovima kao kompleksno pitanje ozdravljenja urbanog tkiva čitavih područja. Tu je često akutno pitanje vodovoda i kanalizacije — nažalost ne raspoložem statističkim podacima čak ni za Sarajevo o broju domaćinstava koja donose vodu u kantama sa javnih česmi, često prilično udaljenih, ni o kućama bez kanalizacije s nehygijskim i nepropisnim zahodskim jamama. Stanje je to gore što se više udaljujemo od centra naselja ka periferiji. Nešto je bolje stanje u pogledu elektrifikacije, ali dok moderne gradnje ne možemo ni zamisliti bez dovoda trofazne struje, bojlera i slične savremene opreme, u tim kulturno-historijski interesantnim ansamblima još ćemo naći dosta kuća u kojima cmili petrolejka. Ovdje je također akutan problem prometa i prometnica: sokaci, sokačići i čikme, nastali u uslovima isključivo pješačkog i konjskog prometa, na mnogim potezima do danas nisu rekonstruirani, a to se mora uraditi jer to život imperativno nalaže. Doprema goriva i slična transportovanja i danas se tu i tamo vrše konjima kao jedinom mogućnošću, ili se pak prenosi po nekoliko desetina pa i stotina metara na rukama i plećima čovjeka.

Unutar tog kompleksnog problema posebnu grupu čine pitanja koja se odnose na stanje građevinskih objekata. Slabo zadovoljenje osnovnih fizioloških i bioloških uslova, nehygijski i vlažni stanovi, trošnost materijala, slaba termička izolacija, dotrajalost gradnji (najveći postotak objekata koji godišnje propadaju u pojedinim našim gradovima nalaze se baš u ovakvim zonama), te površ svega maksimalna napučenost po 1 m² izgrađene površine, što je za Sarajevo i statistički utvrđeno. Savremena stambena izgradnja, naročito ona iz privatne inicijative, infiltrira se u ove ambijente, nastojeći pri tom da ne sruši ni jedan kokinošnjac a kamo li šta drugo, te tako nestaju sve više raspoložive zelene površine koje su značile osebniju kvalitetu tih aglomeracija. Treba li posebno istaknuti da se na ovim područjima, nekad područjima cvijetnih avlija i vrtova, djeca igraju gotovo isključivo po ulicama i po uništenim starim grobljima. Nasuprot ovakvom neodrživom stanju — otsustvo svakog perspektivnog plana, koji bi u doglednom vremenu obćavao bitne promjene i poboljšanja.

»A zašto«, upitaćete. Problem asanacije postavlja se opet višestruko. Ako bi, recimo, lokalne vlasti smogle sredstva i na jednom ovakvom mjestu temeljito uredile komunalne uređaje, još uvijek ostaju zgrade, dakle ono zbog čega taj ambijent štitimo, kao vrlo akutan i nerješiv problem. Što se tiče namjene — tu nema problema — stan ostaje stan. Što se tiče funkcionalnosti i mogućnosti adaptacije, mi bi zaista, teoretski, svaku takvu kuću mogli pretvoriti u vilu s punim konforom, jer ta prostorna ostvarenja često pretstavljaju domet kakav možemo samo poželiti. Za ovo međutim ekonomsku računicu sigurno nećemo naći. Što se pak tiče pitanja održavanja s obzirom na materijale, ono je još najbolnije. Stanje nije tako teško ovdje u Hercegovini, gdje se gradilo i pokrivalo kamenom, gdje je klima blaža i teren ocjeditiji, znatno je teže u Sarajevu i Foči gdje je građa ćerpić i drvo, a pokrov ćeremit (kupe kanalice), no najteže je u Travniku, Varešu, po Bosanskoj Krajini itd. gdje do-

miniraju kao osnovna karakteristika naselja visoki dinarski drveni krovovi od cijepane daske, šindre, i gdje baš ti krovovi, svi od reda dotrajali, inače kratkog vijeka, nemilosrdno i iz dana u dan ćačkaju po savjesti konzervatora koji je rekao »drugovi ovo bi trebalo ćuvati«. Vidjeti u prostornom odnosu mnoštvo starih crnih trapezastih volumena, pored njih sive — nešto mlađe, i onda svilenkaste blijedo-žute nove, to je sigurno likovni doživljaj, koji upećatljivo prezentira i ambijent i vjekovnu borbu ćovjeka za opstanak. Održati to — ko će i ko može? Zar imalac objekta? Pa njemu curi za vrat, njemu je ideal da pobjegne u novogradnju, a u konkretnom slućaju on želi ćrijep, solidan i izdržljiv crveni ćrijep i moli da mu se dozvoli samo to. Mi se onda s njim nagaćamo, plaćamo razliku koćtanja i privolimo ga da s gundanjem ipak stavi šindru, koja će ubrzo opet procuriti. Međutim, imalac je najsrećniji ako može takovu kuću srušiti pa napraviti novu, malu od cigle, pokrivenu ćrijepom. A može li zajednica konstantno intervenirati u spaćavanju ambijentskih vrijednota? To sigurno ne, objektivne mogućnosti su takove da jedva možemo održati po 2—3 kuće u jednom gradu, tipićne spomenićne vrijednosti. Dakle, propadanje je neminovno, nezadrživo i veoma brzo.

Išli smo na to da spustimo svoje zahtjeve, te da umjesto postojećih građevinskih objekata saćuvamo uglavnom samo prostorne relacije. U tom smislu su karakteristićne »sugestije« za izgradnju u starim dijelovima grada Livna, koje je naš Zavod dao još pred sedam godina, i koje ću ovdje dobrim dijelom citirati:

»Stari dio grada Livna, pored toga što sadri niz vrijednih historijskih objekata — spomenika kulture, pretstavlja i kao cjelina vrijednu i karakteristićnu urbanistićku aglomeraciju, koju bi na svaki naćin trebalo održati. Ne znaći to da sve postojeće treba ćuvati u današnjjoj formi, nego da treba održati karakter tog dijela grada sa njegovim specifićnostima. Dakle, dalje graditi i dograćivati, poćtujući princip historijske aglomeracije i imajući u vidu da je grad organizam koji nastavlja da živi.

Karakteristike jednog naselja jesu: mjerilo, forme, struktura, boje i mećusobni odnosi. U konkretnom slućaju stanje je slijedeće:

Mjerilo: jednokatni i prizemni objekti, redovno samo za jednu porodicu.

Forme: Kockasti oblici, sa doksatima i ćetverovodnim krovovima, kupole i minareti triju dćamija, vertikalno postavljene prizme sahatkule i Pirijine kule.

Struktura — kamen, drvo, žbuka.

Boje: bijelo, sivo, zemljastosmeće do crno.

Mećusobni odnosi: Objekti slobodno situirani na padini, bez povezivanja u nizove i blokove, sa naglašenom individualnošću svake kuće, i sve protkano zelenilom. Ulice krivudave, stambena zona. Individualnosti pojedinih vlasnika kuća bile su ekonomski prilićno podjednake, pa su se tako odrazile i u arhitekturni naselja, bez urbanistićki predominantnih arhitektonskih ostvarenja koja strše. Jedine dominante u cijeloj slici, ili bolje reći urbanistićki akcenti, jesu tri dćamije (Glavica, Balaguša i Begluk), sahat-kula i Pirijina kula, danas sve spomenićne kulture pod zaštitom drćave.

Ako bi se dozvolila u ovom području izgradnja bilo kakvog velikog objekta, dvokatnog ili trokatnog, postojećea ravnoteža bi se poremetila. Isto tako ne bi se smjelo dozvoliti da ovaj dio grada lagano umire. Potrebno je u urbanistićkom planu grada Livna tretirati ovo područje kao stambenu zonu sa jedno- i dvo-obiteljskim domovima. Pomaćući privatnu inicijativu kreditiranjem vlasnika, donošenjem rješenja o obaveznoj opravci itd. može se planski pristupiti urećdenju mnogih od postojećih objekata, njihovom saniranju i sl. da budu dolićan stan naše epohe. Ruševine

i dotrajale objekte potrebno je uklanjati i nastale praznine dopunjavati novim objektima, jedno- i dvo-obiteljskim domovima, a toj realizaciji se može, možda, pristupiti na bazi »Uredbe o izgradnji stambenih zgrada radnika i službenika«, ili sa nekog drugog polaznog ekonomskog oslonca.

Tu je svakako važno voditi računa o naprijed analiziranim karakteristikama naselja. Poželjni su objekti približno u mjerilu postojećih, sa četverovodnim krovovima, u karakterističnim međusobnim odnosima i bojama. Sivi crijep, koji se u Livnu i okolini mnogo primjenjuje, koloristički dobro sjedi u ovom ambijentu, dok crveni unosi disharmoniju, pa bi ga trebalo izbjegavati odnosno voditi računa da se na objektima gdje već postoji s vremenom zamijeni sivim.

Ako bi se u ovom predjelu pojavila stvarna potreba za većim objektima (škola i sl.) bilo bi poželjno da se rješava paviljonski ili bar masama u horizontalnom i vertikalnom smislu razbijenim i razigranim

Ovo su bile te sugestije date još 1953 g. Kolikogod ovo izgledalo realno s obzirom na stanje stvari, ovim putem smo veoma brzo u apsurdu. Zamislimo takav ambijent nakon 50 ili 100 godina dosljednog sprovođenja naših sugestija, nakon što bi svi objekti kolima smo prostorne relacije čuvali, kojima smo se želili prilagoditi, postepeno nestali i ostali samo nadomjestci, zamislimo tu bezizražajnost koja ne bi pretstavljala u kulturno-historijskom smislu ni tursko, ni socijalističko, već izvještačeno i promašeno.

Ali, dok smo u slučaju Livna ipak mogli dati neke sugestije, i davali smo ih u raznim vidovima za Sarajevo, Mostar itd., za Vareš, Travnik, Bosansku Krajinu nismo mogli čak ni to. Pogadate li zašto? Nizak četverovodni krov nije samo elemenat historijske već i savremene arhitekture. Pokriven eternitom ili salonitom on se dobro uklapa među krovove pokrivenne pločom. Salonitni krov ili krov pokriven kupom kanalicom industrijske proizvodnje može bez daljnega dopuniti petu fasadu Foče ili Sarajeva. Ali čime nadomjestiti visoke pocrnjele krovove od šindre? A pri tom, ostaje činjenica da su krovovi baš ono što u izgledu ambijenta najviše bode u oči, istovremeno ono što najviše propada, što ne trpi odlaganje do nekakvog zadovoljavajućeg rješenja. Vidite, to bar djelomično zadovoljavajuće rješenje nijesmo našli.

Inače, savremena konzolna arhitektura dobro dopunjava staru gradsku konzolnu arhitekturu, te uz sudržljivost volumena daju se ostvariti zaista skladne dopune, i imamo niz takvih realizacija PO raznim mjestima; naročito uspjele realizacije naći ćemo u Konjicu, Sarajevu, Foči, pa i drugdje. Nažalost suprotstavljaju se ekonomska komponenta, jer su takve kuće sa 1—2, eventualno 3—4 stana relativno skupe. ne isplati se organizovanje gradilišta, tako da investitori mnogo rade pristupaju izgradnji stanova u velikim blokovima.

Ne želim da iznošenjem i analizom nekih sekundarnih činilaca opterećujem ovo izlaganje. Zato bih se na kraju još samo osvrnuo na neke tipično različite načine našeg prilaznja problematici prezentacije ovakvih ambijenata.

Karakterističan primjer svoje vrste imamo ovdje u Mostaru. Ovdje je ambijent oko starog mosta tretiran kao intaktna historijska oaza, ma da u suštini on nije bio takav. Pored objekata koji su se sačuvali, ovdje je čitav niz zgrada iz temelja rekonstruisan, a neke smo i transplantirali s drugog mjesta. Skidali smo nasip s prilaza mostu da bi nivo ulica spustili na prvotnu kotu, a to je povuklo za sobom rekonstrukcije zahvate i na onim objektima koji su nekako izgledali u redu — ustvari bili su svoju uličnu fasadu akomodirali prilazu nasutom za vrijeme austro-ugarke okupacije. Na taj način stvoren je stilski jedinstven okvir, makar i ne posve autentičan, oko mosta čija prezentacija ostaje primarna. Uklonjeno je sve

što je narušavalo sklad prirodnog raštenja ambijenta, uspostavljeno je mjerilo u stepenovanju i igri masa od malih mlinica i magaza do mosta i kula.

Sasvim drugi slučaj je s Počiteljem, gdje je historijski ambijent cjelovit i nepatvoren. Za razliku od Mostara gdje se radovi na sređivanju spomenične oaze oko mosta u osnovnom potezu već privode kraju, Počitelj se još nalazi u fazi studiranja, ali su neke osnovne postavke jasne i principijelno već prihvaćene. Danas to je mrtav grad, gdje služba zaštite zajedno sa ostalim zainteresiranim faktorima traži načina kako da ga oživi privodeći ga nekim praktičnim savremenim sadržajima, koje želimo smjestiti ne samo u ambijent, već i u sačuvane arhitektonske objekte. U ovoj aglomeraciji nema potrebe ni za rekonstrukcijama ni za transplantacijama — biće potrebno samo adaptirati neke od objekata prema novim namjenama, uz nužne konzervacije, saniranja i rješavanje komunalnih potreba. Nažalost, sve što smo do danas ovdje uspjeli da uradimo, svodi se na nekoliko sitnijih konzervatorskih zahvata na najznačajnijim objektima ovog kompleksnog spomenika, zahvata koji uglavnom ne znače više do čuvanje tih objekata od daljnjeg rapidnog propadanja: to su radovi na konsolidaciji nekih dijelova tvrđave, opravak krova na džamiji, opravak sahatkule, čišćenje od korova i plombiranje zidova na medresi i sl. Čini se da je sazrelo vrijeme da se pride kompleksnom rješavanju i oživljavanju ove aglomeracije možda već u toku iduće godine.

Kao treći karakterističan slučaj spomenuo bih sarajevsku čaršiju, gdje su grupisani najvredniji spomenici turske epohe, kao što su Begova džamija, Kuršumlija medresa, Stari jevrejski hram, Stara pravoslavna crkva s muzejem, druge džamije, turbeta, sahatkula, bezistani itd., ali gdje je ono urbano tkivo koje je sve to povezivalo u jednu cjelinu do danas sticajem okolnosti najvećim dijelom uništeno. Pri tome rekonstrukcija tih dijelova, tih nizova dućana, nema danas baš nikakva opravdanje ni u ekonomskom, društveno-političkom, pa ni historijskom smislu, ma da u prostorno-plastičnim odnosima cjeline nedostaje, te otvara i zaoštrava problem kompleksne prezentacije svih ovih pojedinačnih, gore nabrojanih i nenabrojanih, primarnih vrijednosti. Ovaj problem studiran je još prije rata, jer se već tada postavljao kao akutan, a postao je gorući naročito po oslobođenju s obzirom na promjene u ekonomskoj strukturi društva, kao i s obzirom na dotrajalost neresistentnog materijala. Od 1947 do danas, pojedinci i razna kolegijalna tijela traže i predlažu programska rješenja za sarajevsku čaršiju, ali je do danas sve to ostalo daleko od stvarnosti. U ovom momentu dvojica sarajevskih arhitekata nalaze se u obavezi da na osnovu većeg broja specijalizovanih elaborata koji su već izrađeni, rediguju konačan program za urbanističko rješenje čaršije. Kada će se ovaj program pojaviti i koliko će on biti realniji od dosadašnjih ostaje pitanje skore budućnosti. Činjenica je međutim, da će sarajevska čaršija — za razliku od Mostara i Počitelja — u konačnoj fazi morati da poprmi nove prostorno-plastične odnose i nove estetske vrijednosti, koje će proisteći iz nekakvog kompromisa sadašnjosti i prošlosti, pri čemu je naša intima želja da to novo bude na svoj način adekvatno neutralnom sivom tonu kojim povezujemo sačuvane fragmente uništene slikarske kompozicije.

Konačno, spomenuo bih Vranduk, tipičnu srednjobosansku brdsku aglomeraciju, sa strmim drvenim krovovima oko ostataka srednjevjekovne tvrđave. Ovdje nema pojedinačnih objekata veće kulturno-historijske vrijednosti — ali je specifičan i interesantan način plasiranja objekata u strmi teren, te u vezi s tim rješavanje same kuće i okućnice. Danas je stanovništvo mjesta uglavnom zaposleno u Zenici, te je Vranduk sticajem okolnosti postao satelitno naselje ovog industrijskog grada. Nužna je temeljita asanacija i rješa-

vanje komunalnih uređaja, prvenstveno kanalizacije, a želja nam je da se u saniranom kompleksu po mogućnosti sačuva karakteristična igra masa sa strmim bosanskim drvenim krovovima.

Vidimo da od slučaja do slučaja problematika uvelike varira i da, za razliku od konzervatorske problematike arhitektonskih objekata, gdje nam je u većini slučajeva cilj da se prisustvo konzervatora ne osjeti, ne dođe do izražaja — postavlja konzervatorsku službu

na druge relacije. Urbanista-konzervator mora s puno smisla za saradnju, s veoma širokim horizontom za raznovrsne društvene komponente koje djeluju na urbane promjene i urbanističku djelatnost, biti kreator koji će za specifičan slučaj naći i najbolji način da iz ambijenta izvuče i prezentira ono što je u njemu najvrijednije, da stvori kulturni milieu koji će djelovati emotivno i odgojno, te kroz to ne samo formulisati već i ispuniti zadatak službe zaštite.

IZVJEŠTAJ O RADU ZAVODA U 1959 GODINI

Rad u 1959 godini odvijao se je u skladu s odredbama Zakona o državnoj upravi i principima organizacije službe zaštite izloženim u novom opštem Zakonu o zaštiti spomenika kulture. Na osnovu plana za ovu godinu koji je sačinjen uz saradnju svih stručnih saradnika Zavoda i odobren od Savjeta za kulturu i nauku NR BiH, uz prethodno razmatranje istog na sjednicama stalnih Komisija Zavoda, a u nedostatku stručnog Savjeta Zavoda, tekao je rad u svima sektorima Zavoda. Plan, međutim, nije u cijelosti izvršen u prvom redu radi pomanjkanja sredstava, zatim radi nepovoljnih vremenskih prilika koje su vladale u prošloj godini, a jedinim dijelom i radi nerealnog planiranja. I u ovoj godini Zavod se kod pojedinih objekata zaštite rukovodio stavom Savjeta za kulturu i nauku NR BiH i njegove Komisije koja je proučavala rad Zavoda te se prvenstveno kao upravna i operativna ustanova, bavio evidencijom i zaštitom spomenika kulture i prirodnih rijetkosti, pravnom zaštitom i poslovima praktične konzervacije. Zavod je radio i na predmetu oko restitucije nacionalnih kulturnih dobara iz Austrije.

Poslovne radne jedinice u Zavodu su otsjeci, te su u tome pogledu izvršene izvjesne izmjene. Otsjeke su jednim dijelom zamijenili samostalni referati, te je sadašnja organizaciona struktura Zavoda ova: Otsjek za opšte i pravne poslove; Otsjek za arhitektonsko-konzervatorske poslove; Otsjek za likovno-konzervatorske poslove; Otsjek za zaštitu prirode; Referat za zaštitu spomenika Narodnooslobodilačkog rata; Referat za evidenciju i dokumentaciju; Referat za orijentalnu epigrafiku; Referat za arheologiju i Referat za nadgrobne spomenike.

Po ranijoj sistematizaciji Zavodu je bilo odobreno 26 radnih mjesta. Budžetske mogućnosti su dozvolile zaposlenje 24 službenika, a na kraju godine su bila 23 službenika. Razlika je nastupila u tome što je jedan službenik (naučni saradnik) umro, a jedan službenik (istoričar umjetnosti) dao je otkaz na službu. Zavod je dobio pravnika kao stalnog službenika, što pretstavlja značajno rješenje jednog važnog kadrovskog pitanja. Međutim, unatoč nastojanju, (raspisan je konkurs) Zavod nije uspio da riješi pitanje postavljanja stalnog arhitekta u Zavodu, što otežava poslove u jednom od najznačajnijih sektora našeg rada. Dosadašnji honorarni službenik, geograf u Otsjeku za zaštitu prirode, prešao je sa službom u drugu ustanovu, te će biti raspisan konkurs za stalnog geografa u ovom sektoru. U prošloj godini Zavod je riješio pitanje stalnog preparatora, a pitanje restauratora ostalo je i dalje neriješeno.

Momentano najakutniji problem jest pitanje prostorija i smještaj Zavoda. Nakon požara u Morića hanu (decembra 1957 godine), svo osoblje Zavoda smjestilo se u tri sobe zgrade Zemaljskog muzeja u Sarajevu, koje je Zavod već od ranije držao. Obzirom na veliki broj osoblja i nemogućnost rada pod ovakvim okolnostima, morali smo uz prethodno odobrenje odrediti rad u dvije smjene, prije i poslije podne. Ali i ovo rješenje je pokazalo mnoge nedostatke, te je pitanje i nadalje ostalo neriješeno i pretstavlja veliku kočnicu za redovan i normalan rad Zavoda. Sva dosadašnja

nastojanja u pravcu postizanja koliko-toliko uspješnog rješenja smještaja Zavoda, ostala su bezuspješna, te je u buduće potrebno ovom problemu posvetiti najveću pažnju.

Zaštita spomenika kulture i prirode, njihova konzervacija i restauracija stoje u tijesnoj vezi s materijalnim mogućnostima Zavoda. I u ovoj godini Zavod se obraćao prema ranijim preporukama Izvršnog vijeća NRBiH, narodnim odborima srezova i opština radi dobivanja materijalnih sredstava u svrhe konzervacije i održavanja spomenika kulture i prirodnih rijetkosti. Međutim, u tome pogledu nismo imali skoro nikakvog uspjeha, te se takva situacija negativno odrazila na izvršenje planiranih radova.

Zbog pomanjkanja stalnih službenika u Zavodu a prema prirodi poslova, pozivali smo na saradnju vanjske saradnike uz honorar. Ovu saradnju su najviše koristili Arhitektonsko-konzervatorski otsjek, Otsjek za zaštitu spomenika NOR-a, Likovno-konzervatorski otsjek i Otsjek za zaštitu prirode.

Zavod je aktivno saradivao s muzejima i muzealcima u unutrašnjosti s kojima smo razvili obostranu saradnju, zatim sa Saveznim institutom za zaštitu spomenika kulture u Beogradu, s društvenim i političkim organizacijama, s Biološkim i Geografskim institutom i društvom Sarajevo, Speleološkim društvom NRBiH, s Planinarskim savezom Bosne i Hercegovine, s Turističkim savezom Bosne i Hercegovine, s Društvom »Turist« Sarajevo i strukovnim organizacijama (Društvo konzervatora Jugoslavije, Muzejsko društvo NRBiH, Savez muzejskih društava Jugoslavije). S drugim zavodima u zemlji i sličnim institucijama u inostranstvu, dalje je razvijan ranije uspostavljeni kontakt. S Društvom i Institutom za zaštitu prirode u Švicarskoj, Austriji, Čehoslovačkoj i Poljskoj vršili smo razmjenu iskustava o radu na zaštiti prirode i pitanjima organizacije istraživačkog rada. Nije bilo službenih putovanja u inostranstvo na račun Zavoda.

Rad Zavoda odvijao se na temelju godišnjeg plana programa, razdjelnog po mjesecima. O rezultatima rada Zavoda i narednim njegovim zadacima u pojedinim, najčešće mjesečnim, razdobljima raspravljano je na sjednicama stručnog kolegija. Sastanci su održavani jedanput mjesečno iako je bilo slučajeva kada se taj broj znao povećati, katkad i smanjiti. U važnijim prilikama formirane su specijalne komisije koje su rješavale konkretnu problematiku zaštite. U takvim slučajevima najčešće su angažovani eminentni stručnjaci izvan redova službenika Zavoda. Inače kao stalni organi Zavoda — u smislu savjetodavnih faktora — postoje: koordinaciona komisija za zaštitu spomenika Narodnooslobodilačkog rada, Komisija za zaštitu prirode NRBiH i Stručna Komisija za zaštitu arhitektonskih spomenika.

Mnogi drugi poslovi iziskivali su učešće stručnjaka Zavoda, te ćemo samo neke sumarno iskazati: Stručni rad na sakupljanju i proučavanju podataka o spomenicima i prirodnim rijetkostima u cilju njihovog stavljanja pod državnu zaštitu, učešće u radu raznih komisija (Komisija Savjeta za kulturu i nauku NRBiH, za reviziju zaštićenih spomenika; Komisija za obilježavanje istorijskih mjesta pri Glavnom odboru Saveza

boraca NOR-a; Komisija za izradu nacrtu Opšteg zakona o zaštiti spomenika kulture; Društveni rad, pripreme i održavanje savjetovanja i Kongresa konzervatora Jugoslavije u Sarajevu i Mostaru) i drugi poslovi.

Društveno-politička aktivnost pojedinih službenika Zavoda uključila je njihovo angažovanje u radu raz-

nih političkih organizacija, u organima samouprave i društvenog upravljanja, u sindikalnim i društvenim organizacijama i to uglavnom na pitanjima službe zaštite spomenika kulture i prirodnih rijetkosti.

Ostale poslove iskazaćemo prema radu organizacionih jedinica Zavoda.

I. OTSJEK ZA PRAVNE I OPŠTE POSLOVE

U ovom otsjeku uz redovnu tekuću poštu tokom godine, pored ostalih pitanja, bili su uključeni i poslovi pravne prirode. Riješeno je 3.756 predmeta sa 936 osnovnih brojeva i 2820 podbrojeva. U personalnoj službi izrađena su 33 rješenja o postavljenju, unapređenju i prevođenju položajnih plata službenika bruta u neto iznose. Rješavana su pitanja honorarnog rada, izrađen je nacrt Uredbe o unutrašnjoj organizaciji i radu Zavoda, sastavljena je sistematizacija radnih mjesta i rješavana su sva ostala pitanja administracije iz ovog sektora.

Stručna biblioteka Zavoda, — nakon požara u Morića hanu, obnovljena je iz sredstava Doz-a, pa je u 1959 godini kupljeno knjiga za daljnjih 350.000.— dinara. Za korićenje i popravku oštećenih knjiga utrošeno je 70.000.— dinara. Preko Jugoslavenske knjige nabavljeno je stranih knjiga, iz redovitog budžeta u vrijednosti od 250.000.— dinara. Iza požara je preostala 661 knjiga sa 368 inventarskih brojeva, a sada biblioteka broji ukupno 2.415 knjiga sa 1.456 inventarskih brojeva (1.449 kom. knjiga sa 1.300 inventarskih brojeva i 966 svezaka periodike sa 156 inventarskih brojeva). Koncem 1959 godine vrijednost knjiga u biblioteci iznosila je 1.609.640 dinara.

Nastavljeno je sređivanje biblioteke kroz 1959 godinu. Rad na otkupu i popunjavanju potrebnih knjiga i časopisa nastavlja se. Pregledane su privatne biblio-

teke samostana: u Livnu, Kreševu, Fojnici, Sutjesci, Petričevcu, Plehanu i Tolisi. Izvršeni su popisi, te su najvrednije i rijetke knjige stavljene pod državnu zaštitu.

Ekonomat Zavoda vršio je potrebne nabavke inventara i drugih potrebnih predmeta za rad, te je utrošeno 2,097.838.— dinara. Provedena su potrebna knjiženja u knjige i inventar, pa je uvedeno ukupno 3.928 stavki na razne objekte.

Računovođa Zavoda obavio je uspješno novčano poslovanje sa obimom od 16,500.000.— din. budžetskih i 6 070.000.— din. investicionih kredita, dakle, za ukupno 22, 570.000.— din. U tri glavne knjige provedeno je 2.550 stavki sa 1.610 naloga za naplatu i isplatu.

Fotolaboratorij Zavoda smješten je u nepodesnim prostorijama Saburine kuće, što pretstavlja poteškoću za poslove ove vrste. Tokom godine nabavljena je daljnja najnužnija oprema i potrošni materijal. Snimljeno je ukupno 1.360 negativna (dimen, 6 X 6) i izrađeno 2.180 fotografija raznih formata.

Na terenu fotograf je snimao unutrašnjost Bijambarske pećine kao i njenu okolinu, zatim razne arhitektonske, arheološke i likovne spomenike. Snimljena je nekropola Hreša, ikone u crkvi u Mostaru, kosturnica na Tjentištu, pojedine scene Savjetovanja i Kongresa konzervatora Jugoslavije i drugo.

II. ARHITEKTONSKO-KONZERVATORSKI OTSJEK

U ovom važnom sektoru Zavoda radi samo jedan službenik, te pitanje dolaska arhitekta u Zavod pretstavlja akutni problem naše kadrovske službe. Da bi se ipak obavili planirani najznačajniji zadaci, angažovani su vanjski saradnici, koji dobro poznju konzervatorsku problematiku i poslove službe zaštite, te su isti uz honorar izvršili potrebne zadatke. Sve važnije probleme ove oblasti rješavala je stručna Komisija formirana 1957 godine.

U Banjaluci su izvršeni konzervatorsko-restauratorski radovi na spomeničkom kompleksu Ferhadije džamije, na teret investicija Izvršnog Vijeća NR BiH u iznosu od 2,198.328 din., dok je Zavod participirao u iznosu od 212.232.— din iz svojih redovnih budžetskih sredstava. Prema tome utrošen je ukupan iznos od 2,410.660.— din. za ovaj objekat.

Paralelno s radovima na Ferhadiji džamiji izvršeni su i konzervatorski zahvati na tri turbeta u dvorištu spomenute džamije na račun investicionih sredstava Izvršnog Vijeća u iznosu od 1.040.681.— din.

Nastavljen je rad na tehničkom snimanju objekata Vranduka, koje je poslove finansirao Savezni institut za zaštitu spomenika kulture u Beogradu. Zavod je dao iz svojih sredstava 38.000.— din. za popravak kule tvrđave Vranduk.

Na osnovu tehničke dokumentacije Zavoda izvršeni su konzervatorski radovi na Kuršumliji u Kladnju (Hadži-Balibegova džamija). Utrošen je iznos od 850.000 din, NOO-e Kladanj dao je 200.000.— din, a 650.000.— Vakufsko povjerenstvo Kladanj. Radovi su izvođeni pod nadzorom i uputama stručnjaka Zavoda. U dvo-

rištu ove džamije prenesena je Hadži-Džurdžihan-hanumina česma, koja je prilikom obnove grada i regulacije ulica, postala skoro na sredini prometne ulice.

Izvršeni su spasavalački radovi na Kafijinoj tekiji, medresi i turbetu u Pruscu sa iznosom od 80 000.— din, od kojih je Zavod dao 15.000.— a ostalo NOO-e Donji Vakuf. Zavod je iz svojih sredstava u iznosu od 50,000.— din izveo spasavalačke radove na dvije stare stambene kuće: Djerzelez Alijina i Saburina kuća u Sarajevu. U Stocu su izvršeni spasavalački radovi na staroj stambenoj kući u Begovini, što je iznosilo 320.000.— din. Zavod je dao 100 000.— Din, Uprava za zaštitu spomenika kulture iz Mostara 180.000.— din i vlasnici 40.000.— din.

Evidentirani su objekti narodne tehnike, stambene i folklorne arhitekture na području Vareša, Vareš Majdana, Potoka, Donje i Gornje Borovice i Očevije, te je ekipa vanjskih saradnika izvršila snimanje objekata.

Od strane Zavoda poklanja se velika pažnja tvrđavi Ostrožac u smislu njene zaštite i namjene u savremene svrhe. Ranije su bili dati predlozi i mišljenja od strane Zavoda, pojedinih institucija, stručnjaka i drugih, u pogledu namjene ove tvrđave. Međutim, uslijed pomanjkanja sredstava nisu se mogli realizovati ovi predlozi, te je Zavod nerado dao pristanak za smještaj inbecilnih osoba u Ostrožac, s time — da se može izgraditi samo jedan prizemni objekat unutar tvrđave. Kako se Savjet za socijalnu politiku NR BiH nije pridržavao datih obaveza o zaštiti, gradi se jedan troetažni objekat, to je Zavod ustupio predmet na nadležno mjesto na rješenje.

Pored gore navedenih radova, pokrenuta su pitanja spašavanja nekih monumentalnih objekata u Sarajevu i njihovog osposobljavanja za savremene potrebe, kao na pr. Gazi Husrev begova hamama i Bezistana kao i Brusa bezistana. Komisija Savjeta za kulturu i nauku NR BiH završila je posao oko revizije zašti-

ćenih spomenika kulture. Izrađen je projekat adaptacije jedne zgrade u Zavali, investicioni program rekonstrukcije partizanskih objekata na Kozari, te su rješavana i druga pitanja kao što su zaštita Počitelja, Arslanagića Mosta, Manastira Dobričevo i dr.

III. LIKOVNO-KONZERVATORSKI OTSJEK

Aktivnost ovog sektora Zavoda odvijala se prvenstveno na terenskoj evidenciji spomeničkog materijala. Tako je izvršena evidencija i fotosnimanje spomenika kulture i tehnike u Varešu, Očeviji, Donjoj i Gornjoj Borovici, Semberiji i Posavini (Ugljevik, Mezgraja, Teočak i dr.), zatim na relaciji Bihać — Martin Brod — Bos. Petrovac — Kolunić — Drvar, u Višegradu, Tešnju — Tesliću — Vrućici, u Zenici, Zavidovićima i Jajcu. Izvršeni su terenski radovi konzervacije i kopiranja zidnih slika u Foči, Dobrunu, Dobričevu, Zavali, Lomnici, Mostaćima i Arandelovcu, te arheološka iskopavanja i čišćenja zidnih slika i prikupljanje dokumentacije za izvođenje radova u Dobričevu. U svim ovim radovima sudjelovali su i vanjski saradnici te su obavljani komisijski pregledi.

Izvršena su putovanja u Dubrovnik, Herceg Novi, Prčanj, Kotor, obilazak lokaliteta u Gomiljanima kod Trebinja i Boljunima kod Stoca. Isto tako je izvršeno putovanje u Ovčar Banju i Kablarsku Dolinu (NR Srbija) u svrhu komparacije tamošnjih živopisa s onim iz Dobričeva.

Završeni su radovi na programu učešća naše Republike na »Izložbi konzervatorskih radova Jugoslavije u Brislu«. Izvršeni su radovi na restituciji nacionalnih kulturnih dobara iz Austrije. Načinjen je katalog zaštićenih objekata s podacima iz kartotečnih listova, sastavljen 81 predlog rješenja za zaštitu spomenika, kao i drugi razni administrativni poslovi.

IV. OTSJEK ZA ZAŠTITU PRIRODE

Rad ovog ostsjeka obuhvatio je terensku evidenciju, konzervatorske radove, intervenciju u cilju zaštite i čuvanja objekata, te rad u kancelariji.

Izvršen je terenski rad u planini Zelengori sa ekipom Ribarskog instituta, u cilju proučavanja i evidencije glacijalnih jezera i to u Gornjim i Donjim Barama, te Bijelo i Crno Jezero. Ispitivana je mogućnost eventualnog naseljavanja riba u ovim jezerima.

U cilju uređenja, otvaranja, te zaštite i čuvanja naših sadrenih područja izvršeni su terenski radovi sa vanjskim saradnicima u predjele Martin Broda, Jajca, Pala i Kravice.

Uz saradnju prof. Stankovića, Šoljana, Andusa i drugih, izvršeni su istraživački radovi u Hutovu Blatu i Neum Kleku gdje će se osnovati prirodni rezervati za zaštitu rijetke flore i faune, a u vezi meliorativnih radova koji se već provode u ovim područjima.

Vršeni su terenski radovi u Zvijezdi planini (Vareš), Očevije, Kreševu, u cilju evidencije i stavljanja pod zaštitu pećina Veliki i Mali Oklop, Tresetnog područja i drugih objekata.

Izvršeni su prvi konzervatorski radovi na Carskom Hrastu u Novom Travniku, te će se ovi radovi nastaviti.

Nastavljeni su investicioni radovi u pećini Vjetrenici, utrošeno je 770.000.— din. iz sredstava Izvršnog Vijeća, te su završeni programi i pripremni radovi za uređenje i otvaranje ove pećine. Izgrađen je investicioni program za Bijambarsku pećinu kao i elaborati za prašumu Peručicu, planinu Treskavicu i Prenj, te Martin Brod. Jajce, Pale i Kravicu. Izvršene su brojne intervencije u cilju zaštite Peručice, Vjetrenice, Bijambarske pećine, Hrustovače (u ovoj pećini izgrađena su na ulazu gvozdna vrata za iznos od 170.000.— Din iz sredstava NOO-Sanski Most), rijeke Stavnje u Varešu, Vilinske pećine i Divovac, kao i ostali razni poslovi u vezi s tim.

Ovaj ostsjek je saradivao sa inostranim institutima u Čehoslovačkoj, Švicarskoj, Austriji i Poljskoj, u cilju razmjene iskustava u radu, konzervacije starih stabala, zaštite voda od zagađivanja i dr. Ostvarena je saradnja sa biološkim i drugim društvima u cilju zaštite rijetke flore, faune i ostalih objekata zaštite prirode.

U cilju agitacije i propagande napisani su članci za stručne časopise i dnevnu štampu iz zaštite prirode, te su održana tri predavanja iz ovoga područja. U Komisiji za zaštitu prirode završeni su tekući poslovi iz ovoga sektora.

V. OTSJEK ZA ZAŠTITU SPOMENIKA NOR-A

U ovom ostsjeku izvršene su pripreme, te je izrađen investicioni program za rekonstrukciju partizanskih objekata na Kozari planini. Plan je revidovan i angažovani vanjski saradnici obišli su na terenu sedam opština gdje su izvršili postavljene zadatke oko snimanja terena, tehničkih opisa, sakupljanja potrebnih podataka i dr. Za ove radove utrošeno je iz sredstava Izvršnog Vijeća 1.400.000.— din investicija i 300.000.— din iz redovnih budžetskih sredstava Zavoda.

Obavljeni su terenski radovi na području Kozare i Sutjeske, kao i u srezovima Jajce, Bihać, Prijedor,

Zenica, Doboje, Tuzla, Banja Luka, Mostar i Livno, gdje su prikupljeni istorijski i tehnički podaci za 124 spomenika.

Na osnovu odluke Komisije za obilježavanje istorijskih mjesta pri Centralnom odboru Saveza boraca NOR-a Jugoslavije, donijeto je rješenje kojim se zaštićeno područje Sutjeska povećava od 45 na 2.940 ha, pa je donijeto rješenje o stavljanju pod zaštitu države ovog područja; 200 primjeraka ovoga rješenja poslato je svima zainteresovanim. Izvršeni su i svi ostali tekući administrativni poslovi u ovom sektoru.

VI. REFERAT ZA EVIDENCIJU, DOKUMENTACIJU I ORIJENTALNU EPIGRAFIKU

U ovom sektoru završeni su poslovi na sređivanju materijala oštećenog i nastradalog u požaru Morića hana, te su ponovno uspostavljeni kartoni i kataloške kartice za spomenike. Kartoteka je koncem 1959 godine imala 869 registrovanih kartona zaštićenih spomenika kulture i prirode. Katalog planoteke razvrstan po mjestima, vrstama i rednom broju sadrži 1.667 kartica. Fototeka je imala krajem godine 2.960 inventarisanih fotografija. Povezano je 1.200 negativna sa pozitivima. Dokumentacija evidentiranih objekata na terenu koji nisu posebno zaštićeni iznosi 472 listića.

Osnovana je hemeroteka te su svi isječci iz štampe razvrstani po materiji i uloženi u fascikle, posebno za NR BiH, a posebno za ostale republike.

Na području orijentalne epigrafske pregledana je u Dobričevu arhiva turskih dokumenata manastira Kosijereva, te je vršeno provjeravanje dosada evidentiranih natpisa kao i novo evidentiranje na grobljima na Alifakovcu u Sarajevu i na tekiji u Pridvorcima kod Trebinja. Obradeno je 100 natpisa za glavnu kartoteku orijentalnih natpisa.

VII. REFERAT ZA ARHEOLOGIJU I NADGROBNE SPOMENIKE

U ovom sektoru konstatovano je na terenu 10 oštećenja arheoloških lokaliteta, pa se je pristupilo zaštititi. Tako su bili oštećeni rimski zidovi u selu Koš kod Donjeg Vakufa, predhistorijsko naselje u selu Crnac kod Bos. Dubice, ostaci rimske stambene zgrade u Hodbini kod Mostara, grobovi iz rimskog doba u Plješevcu kod Stoca, nalazište srednjovjekovnih grobova u Vrapčićima, rimske zgrade u Rakanima kod Bihaća, nekropola starih rimskih rudara kod sela Gradine na području Tuzle, u Oborcima kod Donjeg Vakufa-kasnoantička bazilika iz V vijeka, u Lupljanici paleolitsko i u Visokom neolitsko nalazište. Kod svih ovih objekata intervenisano je; objekti su dijelom konzervirani i stavljeni pod zaštitu, vršena su zaštitna iskopavanja i sl. Na terenu su pronađeni vrijedni nalazi tako od najznačajnijih nalaza antičkog sarkofaga u Šargovcu kod Banja Luke, grob ilirskog ratnika u Viru kod Posušja, ostava brončanih predhistorijskih predmeta u Prozoru.

Sa vanjskim saradnicima vršena su istraživanja nekropole u Potocima kod Mostara, crkve sa stećcima u Homolju, nekropole u Bugojnu kao i Gradine u ovom mjestu, paleolitskog nalazišta u Kulašima, starog grada u Bobovcu, rimske vile u Višićima, rimskog naselja u Paniku kod Bileća. U ovoj godini stavljena su četiri arheološka spomenika pod zaštitu države. Izvršeno je snimanje i arheološko ispitivanje starog

grada Blagaja na Buni, Kreševa i Varoši kod Dobrog polja.

Kod nadgrobničkih spomenika obavljena je II i III etapa radova na uređenju nekropole u Boljunima, izvršeni su pripremni radovi za pošumljavanje i ozelenjavanje Radimlje, niveliran je teren kod nagnutih stećaka na Hreši kod Sarajeva. Prikupljeni su evidencioni podaci u sjevernom dijelu Nevesinjskog Polja u Donjem Hrasnu, u okolini Dubrovnika, u Hočevlju kod Breze, u okolini Srebrenice, u Puhovcu kod Zenice, na starom groblju u Mostaru, jevrejskom u Zenici. Napisana je studija »Stećci-Bogomili« i rješavani su administrativni poslovi.

U sklopu zajedničkih poslova Zavoda svi su sektori sudjelovali na poslovima organizacije i sistematizacije, na poslovima godišnjeg budžeta, radovima na restituciji nacionalnih kulturnih dobara iz Austrije, na izradi kataloga zaštićenih objekata, na poslovima kartoteke, fototeke, hemeroteke, planoteke, a naročito u obimnim poslovima oko priprema i održavanja IV Savjetovanja i II Kongresa konzervatora Jugoslavije u Sarajevu i Mostaru. Izvršeno je prevođenje 10 stranih članaka sa njemačkog na naš jezik, 3 sa engleskog i 2 sa francuskog također na naš jezik, te prevod 3 elaborata i stručna rada sa našeg jezika na francuski, engleski i njemački jezik. Izvršeni su i svi tekući administrativni poslovi u pojedinim sektorima Zavoda.

VIII. UPRAVA ZA ČUVANJE I ODRŽAVANJE SPOMENIKA KULTURE I PRIRODNIH RIJETKOSTI GRADA I SREZA MOSTAR

Uprava je nastavila konzervatorsko-restauratorsku djelatnost u zaštićenoj zoni oko Starog mosta u Mostaru, te su izvršeni građevinski radovi na nekoliko objekata u Kujundžiluku i Kulluku, sa bojenjem fasada na konzerviranim objektima. Izvršeni su veći popravci krova na Karadžozbegovoj i Vučjakovića džamiji, te će se u ovoj posljednjoj postaviti maketa starog Mostara.

Prilikom održavanja Kongresa konzervatora Jugoslavije, za koji je Uprava izvršila organizacione pripreme u Mostaru i organizovala stručnu ekskurziju kroz Hercegovinu, otvorena je Izložba konzervatorske djelatnosti ove ustanove u Mostaru. Preduzete su mjere da bi se Arslanagića most prenio u Trebinje, te se ovo pitanje i dalje proučava.

Uz saradnju Saveznog instituta za zaštitu spomenika kulture i Zavoda za zaštitu NR BiH, izvršeni su građevinski radovi na crkvi manastira Zavale. Manjim dijelom Uprava je sudjelovala na konzervatorskim radovima Begovine u Stocu. Izrađen je projekat uređenja vodopada Kravice. Nastavljen je rad na evidenciji spomenika. Fototeka je popunjena sa 600 negativna, a planoteka sa više tehničkih snimaka i elaborata. Evidentirano je nekoliko nepoznatih slikarskih djela u Mostaru i Hercegovini. Intervenisano je kod zaštitnog iskopavanja Ljubomira kod Trebinja i pružena pomoć Zavičajnom muzeju Trebinje prilikom obrade arheološkog materijala.

»ENCIKLOPEDIJA LIKOVNIH UMJETNOSTI«,

1. A—ĆUS

Izdanje i naklada Leksikografskog zavoda FNRJ,
Zagreb 1959, str. 755

U izdanju Leksikografskog zavoda FNRJ u Zagrebu izašla je iz štampe prva knjiga Enciklopedije likovnih umjetnosti. Mada se u njoj obrađuje građa samo prvih pet slova abecede (A—Ćus), knjiga je dosegla 750 stranica teksta i ilustrativnog materijala, te predstavlja najobimniju pojedinačnu svesku koju je ikada dosada izdao Leksikografski zavod FNRJ. A upravo je to element koji ukazuje na svu obimnost ovog materijala, koji je — u našoj sredini — tako dugo čekao ma sređivanje i interpretaciju u sažetoj formi i na jedinom mjestu. Jer, raniji pokušaji obrade pozitivne građe historije umjetnosti i djela zaslužnih stvaralaca i tumača materijalne kulture svekolike ljudske zajednice — završavali su, uglavnom, na izdavanju leksikona skučenog na jednu jedinu knjigu ili na infiltraciji materijala u sastav građe opšteenciklopediskih izdanja. Zbog navedenog, takva obrada ovako obimnog materijala, nosila je, nužno, samo najsumarnije podatke koji, često, nisu mogli da osvijetle suštinu osnovnih stvari i bit najvažnijih problema. Otud i velika praznina koju su osjećali svi oni koji su željeli da zavire u bogatu riznicu ljudskog stvaralaštva u oblasti materijalne kulture. Zato je i ova Enciklopedija naišla na tako širok prijem i topao odziv domaće i inostrane javnosti. Cifra od 35.000 pretplatnika više je nego impresivna. Ona, uostalom, predstavlja i najsufticitarniju stavku u bilansi materijalnih dobivanja Leksikografskog zavoda, koju je, dosada, mogao uopšte da zabilježi pri izdavanju ostalih specijalnih enciklopedijskih izdanja.

Prva iz serije od 3—6 takvih knjiga, koliko — objektivno — možemo očekivati za dovršenje čitavog izdanja i kompletiranje zamisli autora, uveliko je opravdala nade koje su u nju polagane, kako po obimu zahvaćenog materijala, po stepenu i dubini naučnog prilaženja i tumačenja građe, tako isto i po solidnosti izvedbe i bogatstvu ilustrativnog materijala, koje je — istina — moglo biti i veće. Sve navedeno daje ovoj knjizi stepen ozbiljne naučne i prosvjetno-vaspitne publikacije potrebne svakom obrazovanom čovjeku ali i kao praktičan priručnik stručnjaku. Takva njena fizionomija i sadržaj, uostalom, može da bude i prijeko potreban pomoćni udžbenik za srednješkolsku nastavu, posebno u našim prilikama, gdje još uvijek ne postoje preglednija i potpunija izdanja građe iz oblasti ove naučne discipline.

Sasvim sigurno možemo pretpostaviti da je ovako veliki, i prvi, zahvat ove vrste predstavljao ozbiljan napor za izdavača, koji je, nužno, morao naići na znatne poteškoće u radu. Iz tog ugla gledano, mi — u ovoj prilici — treba da mu odamo priznanje za smjelu inicijativu, za uloženi napor pri organizaciji posla, i, napokon, za relativno, dosta veliki konačni uspjeh publikacije i njenu distribuciju.

Zbog navedenog, mi ne bi trebalo da budemo ni stroge sudije ni ocjenjivači za eventualne greške koje su nastale u radu. Ali, s druge strane, ne bi trebalo i ne ukazati na sve one nedostatke i propuste, koji su se — po našem mišljenju — pojavili, jer bismo tako

činili samo rđavu uslugu kako izdavaču i opštim interesima zajednice, tako i našem naučnom prestižu u očima inostrane javnosti, jer bismo dozvolili da se iste greške ponovno pojave.

U mnoštvu pojmova koji su obuhvaćeni u prvoj knjizi nekoliko njih dobilo je najširi mogući prostor, drugi su ostali skućeni, a neki i sasvim zaboravljeni. Na primjer, pri obradi umjetnosti kontinentata — autori su opširno obradili Afriku, Ameriku, Anglosaksonsku Ameriku i Australiju, dok je Azija potpuno izostavljena! Obrađujući ličnosti iz umjetničkog svijeta i istorije umjetnosti, dogodilo se da su mnoga zaslužna lica (Vladimir Ćorović, Milenko Atanacković...) ili pojmovi zaboravljeni, ili su pak dobili manji prostor u odnosu na manje značajne ličnosti, pojmove i predmete, koji su opširnije prikazani.

Smatramo, također, da bi težište knjige trebalo da bude na domaćem materijalu, što, naravno, ne znači da i inostrana građa ne treba da bude zastupljena u odgovarajućoj mjeri. No, čini se da je u sastav ove knjige ušlo veliko mnoštvo gotovo beznačajnih stranih imena čije životno djelo, u razvoju svjetske istorije umjetnosti, ne znači veći prilog. Takve ličnosti mogu naći mjesto samo u enciklopediskim izdanjima svoje zemlje, ali ne i kod nas. To, napokon, nije ni potrebno jer vodi na put pune kontuzije, budući da bi takav kriterij automatski trebalo primijeniti na prosjeke svih zemalja, što bi nas odvelo u čorsokak iz koga ne bi mogli izaći. Napokon, poznata je činjenica da mnogi, daleko opširniji, evropski leksikoni likovnih umjetnosti i slične specijalne enciklopedije ne pokazuju naročitu želju da uvrste ni najosnovnije podatke čak i o našim najpoznatijim umjetničkim imenima (Napr., nedavno izašli, Hans Wollmerov »Algemeines Lexikon der bildenden Künstler des XX Jahrhunderts«, Berlin, 1953 g.). S druge strane, svjetski klasici, ličnosti čija djela znače međaše u razvojnoj liniji svjetske istorije umjetnosti, treba da budu obrađeni i u našoj Enciklopediji, na način i u formi kako to pristoji i kako oni zaslužuju. Ukratko, potrebno je iznaći mjeru sadržaja, kako ne bismo — zbog prisustva i davanja prostora beznačajnim imenima — zapostavili domaći potencijal, koji upravo ovdje treba da dođe do svog punog izražaja, da bismo mnoge, dosada s nepravom zapostavljane, umjetničke vrijednosti — stavili pred oči svjetske javnosti i tako ukazali na obim i veličinu nacionalne kulturne prošlosti, sačuvano spomeničko blago i stvaralačku djelatnost našeg vremena.

Izvjestan nedostatak ovog izdanja ogleda se, najzad, i u izboru fotomaterijala, koji je, često, mogao biti i nešto drugačije probran i postavljen. Razlog, vjerovatno, leži u štednji, i zbog tog u želji za korišćenjem one građe, koja već postoji u fototeci Zavoda. Otud i upotreba mnogih fotosa koji su ranije toliko puta eksploatisani, a također i onih koji su postali neaktuelni. Manje tehničke greške — ponavljanja imena pojedinih saradnika, i slično — ne utiču umnogome na našu ocjenu ove knjige koja je u osnovi pozitivna.

Treba, na kraju i sa zadovoljstvom, istaći činjenicu da su u ovoj knjizi mnogi stručnjaci iz sastava konzervatorskih ustanova u zemlji sudjelovali kao njeni aktivni saradnici. Tim su putem, razumljivo, spome-

hici kulture solidno obrađeni, i ne samo oni poznatiji već i mnogi, koji ranije nisu nigdje publikovani. Ta činjenica, nema sumnje, predstavlja koristan doprinos boljem poznavanju nacionalne kulturne baštine i njenoj propagandi, kao i razumijevanju službe zaštite spomenika kulture u Jugoslaviji.

Za nas je ova sveska utoliko značajnija što je u njoj, uz ostale pojedinačne pojmove, kompleksno obrađena historija umjetnosti naše Republike, od paleolita do početka II svjetskog rata, i što su tu saradnju ostvarili, uz stručnjake drugih zainteresovanih oblasti, i stručnjaci Zavoda (Bešlagić, Mazalić, Kreševljaković, Bazler, Kraljević, Tihić) i njegovi vanjski saradnici (Dr. E. Pašalić, ing. E. Kapetanović, ing. R. Redžić i dr.).

S. Tihić

»PERISTIL« — Zbornik radova za povijest umjetnosti i arheologiju. Svezak II. — Izdaje Društvo historičara umjetnosti NR Hrvatske, Zagreb, 1959 godine, str. 228

Sa znatnim vremenskim zakašnjenjem izašao je iz štampe drugi svezak »Peristil«-a, Zbornika radova za historiju umjetnosti i arheologiju. Izdavač Društvo historičara umjetnosti Narodne Republike Hrvatske. Svezak je posvećen dr. Ljubi Karamanu povodom njegove sedamdesetgodišnjice.

Odajući priznanje svom uglednom članu, redakcija časopisa donijela je, u uvodu, popis najvažnijeg izbora knjiga, rasprava i članaka koje je dr. Karaman sačinio tokom svog 35-godišnjeg naučnog rada. Popis je podijeljen u nekoliko skupina koje karakterišu naučni interes pisca (Prilozi povijesti umjetnosti Dalmacije; Prilozi ikonografiji umjetnosti Dalmacije; Prilozi povijesti Dalmacije; Prilozi povijesti umjetnosti ostalih balkanskih i susjednih zemalja; Prilozi povijesti umjetnosti zapadnoevropskih zemalja; Čuvanje spomenika).

Dalji i najveći dio knjige ispunjavaju studije i članci koji tretiraju novu pozitivnu gradnju arheologije i istorije umjetnosti, ali i oni koji svojim sadržajem reflektiraju novo svjetlo na naučne probleme koji su već i ranije bili pokretani.

U ovom broju su se na saradnji našli arheolozi i historičari umjetnosti iz svih naših republika, a tako isto i nama još od ranije poznati, danski arheolog Eynar Dyggve i njemački stručnjak W. Friedrich Volbach.

France Stele, iz Ljubljane, priložio je raspravu »Narodnostni moment v zgodovini umetnosti«, u kojoj iznosi osnovnu svoju postavku da svaki narod i svaka zemlja ima svoju vlastitu umjetnost bez obzira na njen kvalitetni stepen, dok mišljenje da postoje posebno obdareni umjetnički narodi ima sasvim relativnu vrijednost i značenje. Duje-Rendić-Miočević donosi zanimljivu raspravu pod naslovom »Oko datiranja srebrna zoomorfnog nakita iz goričke ostave« (Nalaz je otkriven u jednoj gomili u Gorici, kod Ljubuškog, a opisao ga je Ćiro Truhelka u GZM, XI, str. 33(9, II, 389); Dimče Koco, iz Skoplja, piše kraću studiju »O simboličnom značenju »podnih mozaika ranohrišćanskih bazilika«, a Eynar Dyggve, u članku »Nova bazilica discoptera u Solinu«, opisuje nalaz nove hipetralne bazilike nađene u kompleksu episkopalnih građevina, u istočnom dijelu Solina. Branko Marušić, u prilogu »Slavensko-avarski napadi na Istru u svijetlu arheološke građe«, obrađuje istorijski aspekt jednog pitanja, gledan kroz prizmu pronađenog arheološkog materijala; Zdenko Vinski daje zanimljiv prilog »O nekim zajedničkim značajkama slavenskih nekropola s područja dalmatinske Hrvatske, Blatnoga Jezera i Moravske u 9 stoljeću«; Vojeslav Mole priložio je članak »Rotunde predromanske dobe na Jugu in na Severu«, dok Tomislav Marasović, u kraćoj studiji »Ranosrednjevjekovna crkva u Ošlju kod Stona«, opisuje obje-

kat, koji, po svojoj osmerolisnoj osnovi, predstavlja jedinstven slučaj u našem predromaničkom graditeljstvu; Andre Mohorovičić donosi potpuniju studiju pod naslovom »Sjeverozapadna granica teritorijalne rasprostranjenosti starohrvatske arhitekture«, a Ana Nović studiju »Romaničke freske u sv. Krševanu, Zadar«, otkriće nastalo kao rezultat konzervatorskih radova izvođenih na objektu; Duško Kečkemet daje dužu studiju pod naslovom »Romaničke minijature« u Splitu«; Katarina Ambrozić, iz Beograda, priložila je »Pariski period Nadežde Petrović«, a Mića Bašičević, »Drugu parisku fazu Save Šumanovića«. Na saradnji u ovom broju našli su se nadalje: Branka Vikić-Belančić, W. Friedrich-Volbach, Branimir Gabričević, Smail Tihić i Đuro Basler, Eugen Franković, Grga Gamulin, Anđela Horvat, Emilijan Cevc, Ivo Petricioli, Vinko Foretić, Cvito Fisković, Kruno Prijatelj, Stjepan Antoljak, Vera Sinobad, Ivan Bach, Boris Vižintin i Boris Kelemen.

Ozbiljnost prilaženja poslu, sintetična obrada i sažeto izlaganje materijala te zalačka i obilna upotreba stručne literature od strane gotovo svih saradnika ovog izdanja, doprinijeli su da je »Peristil« dostigao vrijednost jedne veoma solidne naučne publikacije osobenog tipa. Ukusna i kvalitetno izvedena tehnička oprema te bogat ilustrativni materijal (fotoreprodukcije — 54 table — i tehnički crteži) dali su ovom časopisu dalji kvalitet koji ga podiže na stepen jedne od vrhunskih edicija ove vrste u našoj izdavačkoj praksi.

No, ipak, raspon sadržaja koji obuhvata razradu materijala od predhistorije do danas, čini se da — u izvjesnom stepenu — ide na štetu jedinstva i lake preglednosti sadržine časopisa. Otud i naša sugestija da bi istu trebalo mijenjati u pravcu što veće redukcije arheološkog materijala, u korist povećanja prostora za razmatranje građe s područja historije umjetnosti. Na taj način »Peristil« bi postao prvi i jedini časopis te vrste u našoj zemlji, kakva je edicija, uostalom, itekako potrebna savremenoj našoj društvenoj praksi.

S. Tihić

»VARSTVO SPOMENIKOV« VI

Glasilo Zavoda za spomeniško varstvo LR Slovenije, Ljubljana, 1959 god., str. 154

Iz štampe je nedavno izašla šesta edicija »Varstvo spomenikov«, godišnjak Zavoda za spomeniško varstvo Narodne Republike Slovenije. Ova s ukusom opremljena knjiga obrađuje aktuelnu i raznoliku tematiku, karakterističnu za djelokrug rada ustanove. Zbog navedenog, na saradnji su se, nužno, našli saradnici Zavoda Slovenije i drugi poznavaooci problema iz domena službe zaštite spomenika kulture i prirode.

Na nekih sto pedeset strana teksta, protkanog bogatijim izborom planova, crteža i vrlo dobrih, crno-bijelih, fotoreprodukcija, časopis je obuhvatio dvije-tri kraće kulturno-istorijske studije, nekoliko priloga koji tretiraju praktične konzervatorsko-restauratorske zahvate i veći broj prikaza o radu stručnih referata Zavoda u periodu od 1955—1957 godine.

Dr. Angela Piskernik u članku »Triglavski narodni park« iznosi istorijat osnivanja ovog poznatog rekreativnog centra.

1908 godine profesor Belar dao je ideju za osnivanje nacionalnog parka u Dolini sedam jezera; ta ideja je ostvarena 1. jula 1924 godine. Prije nepune tri godine, Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode Slovenije osnažio je tu odluku i proširio zaštićeno područje na Bohinjsku dolinu i tako osnovao današnji Nacionalni triglavski park.

U ostalim priložima, Fanči Šarf piše članak »Iz varstva ljudske arhitekture«, u kojemu tretira problematiku zaštite nepokretnih etnografskih spomenika;

Marija Jagodić, u članku »Obnova Aškerčeve domačije na Senožetih nad Rimskimi Toplicami«, razmatra restauraciju kuće i gospodarskih zgrada u kojima je pjesnik Aškerc živio i za života djelovao; dr Marijan Zadnikar, u članku »Proučavanje romanske arhitekture«, daje kraći prilog iz sklopa naučnih rezultata postignutih na proučavanju spomenika romanske arhitekture na Slovenskem, u periodu od 1955—1957 godine; Marjan Vidmar, u članku »Križni hodnik v Bistri«, objašnjava otkrivanje i restauraciju objekta u sastavu istoimenog, javnosti poznatog, kartuzijanskog samostana; Milan Železnik, u članku »Ob restavriranju muljavskega oltaria«, opisuje tehniku restauracije ovog vrijednog spomenika domaće rezbarske umjetnosti 17 vijeka; Alfonz Gspan prilaže teoretsku studiju o organizaciji službe za konzervaciju i restauraciju bibliotečno-arhivske građe u FNRJ i NR Sloveniji.

Ostali, ujedno i najveći dio knjige obuhvaća izvještaje stručnih referenata o praktičnim konzervatorskim zahvatima na raznim vrstama spomenika kulture (predmeti likovnih umjetnosti, arheologija, spomenici tehnike, arhitektura, zaštita prirode i spomenici Narodnooslobodilačkog rata) na kojima su učestvovali stručni saradnici Zavoda u protekle dvije godine dana. Duže i kraće rasprave dali su: Marko Šubic, Jože Curk, Ivan Komelj, Sergej Vrišer, Milan Vidmar, Marijan Zadnikar, Milan Železnik, V. Šribar, Franjo Baš, Angela Piskernik i Edo Turnher.

Iako ova knjiga obuhvata građu isključivo stručnog karaktera, ona — zbog zanimljivog načina izlaganja autora i bogatog, i s ukusom izabranog, ilustrativnog materijala — predstavlja vrijedan literarni prilog, zanimljiv za svakog čitaoca.

S. Tihčić

ŠEFIK BEŠLAGIĆ: »STEĆCI NA BLIDINJU«

Izdanie: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti Zagreb 1959, str. 70

U organizaciji Zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti Bosne i Hercegovine izvršen je, u vremenu od 1952—1954 godine takozvani opšti popis stećaka, ostvaren širokom akcijom u kojoj su učestvovali prosvjetni radnici, prije svega učitelji, predstavnici organa narodne vlasti, đaci i ostali građani. No, to je bio samo orijentacioni uvid u brojno stanje tih najkarakterističnijih i najbrojnijih spomenika nacionalne kulture srednjeg vijeka, ali i osnov od koga se pošlo na sistematska traženja i prikupljanja materijala.

Jedan od takvih pokušaja predstavlja i Blidinje, kraška, rijetko naseljena, visoravan, koja se pravcem sjeveroistok-jugozapad, prostire između Čvrstnice i Vran-planine. Teritorij obuhvata prostor od oko 20 km u dužinu, do 4 km u širinu.

Činjenica da se autor upustio u istraživanje ovog nenaseljenog i komunikativno nepovezanog terena može se objasniti prvenstveno njegovom namjerom da istraži visoka planinska i kraška područja, koja su dosada — većim dijelom — arheološki, ostala neispitana. Praksa je, međutim, pokazala da su upravo ti krajevi naučno i najinteresantniji, jer su dali najbogatije nalaze u kojima su specifični, autohtoni elementi i najjače izraženi, prije svega zato što su te oblasti bile manje izložene stranih kulturnim i umjetničkim uticajima, bilo mediteranskim ili srednjeevropskim.

Blidinje je nužna dopuna, koja kompletira našu predstavu o srednjevjekovnim stećcima zapadne Hercegovine, s čijom je teritorijom — po svojim formalnim i sadržajnim karakteristikama — i direktno povezano. Iste takve niti vezuju ga za Kupres i dio dalmatinskog područja, prije svega za Imotsku krajinu,

a mnogo manje za ostale krajeve Bosne i Hercegovine. Prisustvo većeg broja stećaka govori u prilog sigurnije pretpostavke da je ovaj kraj u srednjem vijeku bio daleko više naseljen.

Nađeni materijal autor svrstava u pet skupina stećaka. To su: Risovac, Ponor, Dugo Polje, Jezero i Donje Bare. Nakon što je dao opis pozitivne građe — ilustrovan nužnom dopunom planova i skica — autor izvodi opšte zaključke o oblicima spomenika o njihovoj umjetničkoj i zanatskoj obradi, vrstama ukrasa (karakteristika nalaza je često prisustvo figurálnih sadržaja — scene lova, kolo, turniri...), o orijentaciji grobova, nalazima u njima i uopšte o položaju i karakteru nekropola, zadržavajući se posebno na onim fenomenima koje dosada nismo sretali u drugim krajevima zemlje (naprimjer krilata životinja sa zmajem, i sl.). Uopšte uzev, prema onome što je u ovoj prilici izloženo, može se reći da repertoar simboličnih i dekorativnih motiva, te stepen zanatske obrade, kao i ostale stilske i formalne kategorije ukrasa, daju Blidinju izuzetno važno mjesto u sklopu dosada istraženih oblasti ovog tipa u Bosni i Hercegovini.

Veći dio stećaka autor datira u drugu polovinu 14. dok su ostali mogli nastati tokom 15 stoljeća.

Od značaja je i činjenica da je Bešlagić, obrađujući stećke Blidinje, istražio i područje Drežnice, s kojom je Blidinje, teritorijalno i etnički, povezano. Komparirajući, nadalje, toponomastički naziv jednog obližnjeg lokaliteta (»Masna luka«), urezani kameni natpis u Drežnici i fragment napisa fresko-slike iz pravoslavne crkve u Dobrunu (Višegrad), autor izvodi zaključak o vojvodi i protovestijaru (ministar finansija) kralja Tvrtka I — Mastanu Bubonjiću. Nema sumnje da će ova konstatacija — ukoliko dobije još pouzdanije naučne dokaze — biti važan prilog boljem poznavanju prilika Bosne u srednjem vijeku.

Ova s ukusom i bogato opremljena monografska studija — ilustrovana većim brojem crteža, planova nekropola i širim izborom kvalitetnih fotoreprodukcija — važan je doprinos potpunijem poznavanju naše srednjevjekovne kulturne baštine, koristan prilog njenom istraživanju.

Opširan rezime na francuskom jeziku proizašao je, prvenstveno, kao rezultat želje izdavača i autora da zadovolji zahtjevu inostrane javnosti, koja — u posljednje vrijeme — pokazuje sve veći interes za ovu materiju,

S. Tihčić

ZBORNİK ZAŠTITE SPOMENIKA KULTURE, knjiga 10, 1959 god. Beograd

Vlado Mađarić: Problemi valorizacije spomenika kulture.

Autor se zalaže za istorisko-materijalističko vrednovanje spomeničkih kvaliteta na spomenicima kulture osuđujući ustaljeno precjenjivanje estetskih i umjetničkih elemenata na spomenicima. Tražeći da se valorizacija zasniva na istorisko-materijalističkoj osnovi, pisac ističe da postoji niz drugih, više subjektivnih a i objektivnih momenata, koji na to utiču. Razne epohe su imale svoje »simpatije« i »antipatije« prema spomenicima minulih vremena, te skreće ujedno pažnju da i mi današ ne pravimo slične, a možda ipak neizbježne, greške. Čovjek, pa i konzervator, formira svoj stav prema spomenicima na osnovu mnogobrojnih elemenata, zavisnih od društva, te je on, hteo to ili ne, realizator »vladajućih misli«, koje su izraz vladajućih materijalnih odnosa, — piše Mađarić. Pogledi u kojima ima ostataka religije, nacionalizma, idealističkih shvatanja i sl. prešli su i u naše vrijeme. (Pretpostavljanje sakralnih objekata narodnoj kulturi, zapostavljanje spomenika drugih naroda, itd.) Mađarić

sasvim opravdano ustaje protiv zapostavljanja narodne profane kulture i ispravno je izjednačuje sa oficijelnom kulturom, koja je, istina, sjajnija i monumentalnija, ali koja ne može sama predstavljati svoje doba, već ga predstavlja u potpunosti tek naporedo sa kulturom širokih narodnih slojeva. Ipak on nam ne odgovara na konkretno pitanje: Šta da radimo kada su spomenici narodne kulture kroz istoriju bili daleko više uništavani, te su nam se vrlo rijetko sačuvali? Zatim se autor zalaže za svestranije prilaženje zaštiti spomenika NOB-e, smatrajući da šticeenje spomenika ove vrste treba da obuhvati sve vidove narodne borbe, od materijalnih ostataka do novih društvenih, socijalnih i raznih drugih pojava.

Dr. Branko Maksimović: Problemi spomenika kulture u okviru savremenog urbanizma

Počinjući svoje izlaganje sa konstatacijom da je problem zaštite urbanističkih cjelina usko vezan za problem zaštite ljudi u tim cjelinama, i osvrćući se ukratko na istorijat rješavanja ovog problema, pisac ističe da, u interesu same zaštite, ovakve ambijente treba prije svega dovesti u sklad sa modernim komunalnim, zdravstvenim i higijenskim potrebama. Prelazeći na razmatranje uređenja okoline gradskih spomenika autor podvlači potrebu da se pored saobraćajnih i prostorno-vizuelnih rješenja mora pronaći najadekvatnija »laka« namjena, što bi spomenik učinilo funkcionalnim. Zato se suprotstavlja beskorisnom »fetišizovanju starog samo zato što je staro« i traži da se zaštićena područja oslobode nepotrebnog balasta »nezdravih i nesocijalnih ostataka prošlosti.« Dozvoljava rekonstrukciju izvjesnih elemenata na okolini spomenika, ali se protivi »stilskom prilagođavanju« novih objekata starijim istoriskim jezgrima.

Uređenje kompleksa vanguardskih spomenika pisac povezuje za urbanističke planove manjih mjesta. Navodi zatim niz korisnih ideja ili predloga za uređenje spomenika (otvaranja vidikovca na spomenik, stvaranje mikroklimatskih uslova, povezivanje sa ambijentom i prirodom itd.).

Gordana Cvetković: Presentacija spomeničkih vrednosti s obzirom na vrstu konzervatorske problematike.

Na nesumnjivo teškom primjeru Dioklecijanove palate u Splitu autor na jedan više teoretski način pokušava da riješi problem prezentacije spomeničkih svojstava ovog kompleksa. Pošto je prezentacija Palate u cjelini onemogućena spomeničkim vrijednostima docnijeg srednjovjekovnog sloja (koji guši rimski sloj, a ne može se amputirati), autor se zalaže za uređenje i asanaciju svih slojeva u cjelini sa sistematskim ispitivanjem ostataka rimskog sloja i za savremenu prikladnu namjenu prostora Palate.

Arh. Slobodan Nenadović: Restauracija donjokameničke crkve.

Crkva, koja se nalazi kod Knjaževca, je stručnoj literaturi bila odavno poznata. 1956—1958 god. Zavod za zaštitu spomenika kulture NR Srbije je izveo restauratorske radove na objektu. Tom prilikom objektu su rekonstruisani kube, jedan dio apside, zapadni i istočni svod i drugo. Rekonstrukcija je izvedena na osnovu postojećih fotografija. Interesantan rezultat Nenadović Dostiže kada na osnovu fresko-modela crkve uspjeva da rekonstruiše drveni trijem nad zapadnom fasadom. Otkopavanjem su pronađeni temelji trijema. Na kraju autor smatra da postoji dovoljno elemenata i opravdanja da se jednoga dana pristupi potpunoj rekonstrukciji ovoga, zaista vrijednoga, trijema koji bi u našoj istorisko-folklornoj arhitekturi zauzeo počasno mjesto.

Radivoje Ljubinković, Dušan Đokić, Svetislav Vučenović, Aleksandar Tomašević: Istraživački i konzervatorski radovi na crkvi Vavedenja u Lipljanu. Savezni institut je, u periodu 1955—1958 god., izveo opsežne konzervatorske i ispitivačke radove na crkvi u Lipljanu kod Prištine. Tom prilikom je utvrđeno (Ljubinković) da lipljanska crkva nikada nije mogla biti sjedište episkopije. Ona je podignuta na starijem kultnom mjestu. Svakako je postojala u 14 vijeku, a živopis (prvi sloj) je nastao prije 1331 god. Sredinom 15 vijeka crkva je izgorjela, a krajem 16 i početkom 17 v. ona je ponovo obnovljena. Iz tog perioda je i noviji sloj živopisa.

Izveštaj o rezultatima ispitivanja maltera, pigmenta i tehnike slikarstva dao je ing. Dušan Đokić, izvještaj o arhitekturi arh. Svetislav Vučenović, a o konzervaciji živopisa Aleksandar Tomašević.

I. Zdravković — A. Deroko: Konzervatorsko-ispitivački radovi na Malom gradu Smederevske tvrđave 1958 godine.

Ovaj izvještaj je nastavak ranijeg izvještaja o konzervatorskim i ispitivačkim radovima na Smederevskom gradu. Važnijih arheoloških nalaza nije bilo, a istraživanje će se nastaviti.

M. Vunjak — Đ. Stojanović — Gabrićević: Čišćenje efoloescencije soli »salitre« sa zidnih slika.

Ranija teoretska razmatranja Vunjaka o problemima uklanjanja soli sa fresaka u ovom članku su potkrepljena rezultatima primjene pulpe od hartije na živopisu u Pečkoj patrijaršiji. Dobija se utisak da M. Vunjak ulaže ogromne napore da ovaj ključni problem opstanka našeg živopisa što prije riješi.

Arh. Nevenka Petrović: Zaštita nekih ranohrišćanskih grobnica u Nišu.

U ovom kraćem članku govori se o načinu zaštite i prezentiranja tri ranohrišćanske grobnice sa poluobličastim svodom i freskama. Ostavivši zemljani pokrivač intaktnim, konzervatori su nad ulazom u grobnice izgradili ozidane šahtove sa zidanim ili željeznim stepenicama i kapkom na površini, te na taj način omogućili pristup posjetioca.

Arh. Ivan Zdravković: Istraživački i konzervatorski radovi na gradu Zvečanu kraj Kosovske Mitrovice 1957 i 1958 godine.

U ovom izvještaju obuhvaćena je prva etapa konzervatorskih radova na Zvečanu. Među važnije radove treba ubrojati određivanje tačnog plana crkve sv. Đorđa i »palate«, odnosno, određivanje priprate ove crkve kao »palate«. Radovi su se ograničili na raščišćavanje šteta i kamenja i manja otkopavanja, a nastaviće se u narednim dvjema godinama.

P. Verdier: Uprva istorijskih spomenika u Francuskoj.

Honorarni generalni inspektor istorijskih spomenika, P. Verdier, izneo je na vrlo pregledan način istorijat i organizaciju službe zaštite spomenika u Francuskoj, koja se u mnogo čemu podudara sa našom službom zaštite, a naročito u zakonodavstvu. Organizacija konzervatorskih ustanova svakako je mnogo razvijenija i izdiferenciranija od organizacije naših ustanova. Interesantno je da je intervencija države na zaštiti spomenika vrlo intenzivna i određena, te se svi radovi na zaštiti objekata izvode tek po odobrenju ministra za umjetnost. Poučno je da je osciliranje francuske službe zaštite između dva dijametralna primjera: konzervirati-restaurirati, bilo vrlo snažno, što je svakako

rezultat određenog stanja spomenika, te ima i svoje historisko opravdanje. Kada je francuska služba zaštitite bila dovoljno razvijena i stručno osposobljena, javljaj se u većoj mjeri restauracija ili rekonstrukcija potpuno uništenih objekata (dela Viollet-le-Duc-a poslije 1860 g.), a docnije se taj zamah za restauracijom stišava i usvaja se srednja linija.

Dr. P. Mitrović — H. Kreševljaković: Bosna u izvještaju Atanasa Georgicea iz 1626 godine.

Kao prilog evidenciji spomenika kulture na teritoriji Bosne autori donose kraći komentar i izvod iz izvještaja Spličanina Georgicea, koji je 1626 god. za račun austrijskog dvora, a u špijunske svrhe, proputovao kroz Bosnu, te ostavio izvjesne podatke o Olovu i okolini, Jajcu, Banja Luci, Sarajevu, Osijeku, Brodu, Dubočici, kao i o usputnim stanicama i selima.

Rajko Sikimić: Tehnika konzervacije zidnog živopisa kod Italijana.

Sikimić je u ovom članku iznio metode rada na konzervaciji zidnog živopisa koji se primjenjuju u Centralnom institutu za restauraciju umjetničkih djela u Rimu, gdje je probavio izvjesno vrijeme na stručnom usavršavanju. Dotaknute su ove teme: Čišćenje i konsolidovanje zidnog živopisa (izolovanje od vlage, pranje vodom i sredstvima za pranje svile, pulpom od hartije, mehanički način — skalpeli), preventivna zaštita, opšivanje i kitiranje živopisa (pričvršćivanje slobodnih ivica pomoću gipsa; kazeinskim malterom se popunjavaju prazne plohe), injektiranje i presovanje potklobučenog maltera (ekseri u obliku slova T — stariji metod, ubrizgavanjem gipsa i cementnog mlijeka — XIX vijek, danas se upotrebljava kazein), odvajanje živopisa zajedno sa malterom (odvajanje pomoću tutkala i platna), odvajanje samo slikanog sloja (slično kao gore), prenošenje cijelih zidova sa živopisom (oblaganjem zida i živopisa betonskom armaturom ili gipsom), odvajanje zidnog živopisa u vlažnim prostorijama (pošto se tutkalo ne suši u vlažnim prostorijama to se gornji načini skidanja živopisa ovdje nisu mogli primijeniti; zato je upotrebijeno novo sredstvo — bijeli engleski šelak rastvoren u denaturizovanom alkoholu), obrada poledine, montiranje ramova i završni radovi, učvršćenje živopisa na zid itd. Članak je vrlo informativan, koristan i ilustriran je crtežima potrebnog alata. Na kraju su donjeti najvažniji recepti raznih lepaka i drugih pomoćnih sredstava.

Nadežda Katanić: Nastavak rada na ispitivanju i proučavanju starih kamenih mostova.

U članku se iznose rezultati rada na evidenciji starih mostova, na čemu Savezni institut za zaštitu spomenika kulture radi već nekoliko godina. Iz kratkog izvještaja vidi se da su registrovani »Terziski« i »Tabački« most na rijeci Ribniku, »Talići« most na rijeci Pru kod Đakovice, »Duklo« most na Moštanici, dva mosta na Morači iz XIX vijeka, most na Grđevici kod Budve, zatim splitski akvadukt iz Dioklecijanovog vremena, akvadukt u Smokoviku, stari most preko rijeke Jadro u Solinu i most na potoku Gorudica u Sinju. Nabrojani objekti su tehnički snimljeni, proučeni i fotografisani.

Gordana Cvetković donijela je napis i materijal sa Savjetovanja o problemu zaštite u oblasti arheologije, koje je održano 16 i 17 XII 1958 na Iriškom vijencu, Nadežda Pešić piše o učešću Saveznog instituta za zaštitu spomenika kulture na Savjetovanju etnologa Jugoslavije, koje je održano u Osijeku od 20 do 22 X 1958, a Anika Skovran o Savjetovanju austrijskih konzervatora 1958 godine.

Kao i uvijek Zbornik donosi izvještaje ustanova koje rade na zaštiti spomenika kulture. Milutin Plamenac je dao izvještaj o radu na zaštiti u NR Crnoj Gori od 1954 do 1959 godine, Iva Perčić o konzervatorskim radovima u Istri i Hrvatskom Primorju od 1955 do 1958 g., Ivan Komelj piše o konzervatorskoj aktivnosti u Sloveniji za period 1955—1958 g., Milan Jovanović o djelatnosti Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Prištini u toku 1957—1958 godine.

Na kraju su vrlo obimni prikazi knjiga i časopisa i podaci o razmjeni publikacija koje obavlja Savezni institut.

Kao poseban dodatak štampana je bibliografija objavljenih radova u Zborniku od broja I do X.

Z. Kajmaković

»MUZEJI« BR. 13 — ČASOPIS ZA MUZEOLŠKA PITANJA

Izdaje: Savez muzejskih društava Jugoslavije,
Beograd 1960 godine

S manjim zakašnjenjem izašao je iz štampe trinaesti broj časopisa »Muzeji«, organ Saveza muzejskih društava Jugoslavije za muzeološka pitanja. S novom redakcijom glasila (sada u Beogradu) došla je i nešto drugačija koncepcija časopisa sa sadržajem od nekoliko poglavlja koja treba da čine stalnu okosnicu časopisa u njegovoj budućnosti. To su članci i rasprave iz muzeološke problematike; prosvjetno-pedagoška djelatnost muzeja; muzejske izložbe, novi muzeji i zbirke; iz rada Saveza; praktična zaštita muzejskih predmeta; izdavačka djelatnost muzeja Jugoslavije, i na kraju, prikazi, bilješke i vijesti.

Ne zanemarujući takav sadržajni aspekt i »Muzeji« 13 donose nekoliko zanimljivih članaka, koji — kroz pokušaj za obradom izvjesnih temeljnih pitanja teoretske naravi i praktičnih iskustava — unose nove elemente na planu unapređenja muzejske službe i njene šire afirmacije kao faktora odgoja najširih slojeva građana. Iz tog ugla posmatrani, članci Duška Kečketa »Problematika postave pomorskog muzeja u Splitu«. Nade Andrejević-Kun »Kulturno-prosvetna uloga naših muzeja i njihova savremenost«, dr. Stjepana Čanadžije »Prirodoslovni muzeji i obrazovanje«, prof. Franje Baš »Prosvetni rad tehničkih muzeja« i pukovnika Idriza Čejvana »Neke specifičnosti postava i pedagoška uloga istorijskih muzeja« — odgovorili su uspješno postavljenom zadatku.

Tako, naprimjer, autor članka »Problematika postave pomorskog muzeja u Splitu«, kroz pokušaje da saopšti javnosti vlastita iskustva postave jednog specijalnog muzeja, nastoji da ukaže na pozitivne strane tog metoda i tako pomogne opštoj muzejskoj praksi u FNRJ na sticanju iskustava kod rješavanja sličnih zadataka. U članku »Kulturno-prosvetna uloga naših muzeja i njihova savremenost«, Nada Andrejević-Kun ističe stanovište da za muzeje — u našim društvenim uslovima — »... kulturno-prosvetna delatnost dobija mnogo širi vid. A to znači da aktivnost savremenog muzeja kao kulturno-prosvetnog faktora prelazi granice muzejskih prostora i prenosi se na nov teren. To pretpostavlja da muzejski stručnjaci sa svojim ekspertima i naučnim rezultatima izauđu iz okvira muzejskih enterijera i potraže nove prostore, stvore nove privremene muzejske ambijente za novu proširenu muzejsku publiku. Na taj način se šire mase u fabrikama, na velikim radilištima ili udaljenim naseljima dovode u neposredan kontakt sa starim i savremenim delima umetnosti, upoznaju kulturnu istoriju svog

naroda...«, dok dr. Čanadžija, u članku »Prirodoslovni muzeji i obrazovanje«, ističe stav po kome »... »Prirodoslovni muzeji današnjice ne smiju više predstavljati puke sistematske zbirke, oni moraju dati prikaz ispravne slike prirode i odnosa koji u njoj vladaju. Kretanje materije u njenim prolaznim oblicima, kao jedini i vječni zakon svemira, mora se provlačiti kroz savremene muzejske dvorane kao arijadnina nit. To će se postići svim mogućim suvremenim sredstvima koja nam stoje na raspoloženju«.

U daljnjem dijelu »Muzeji« broj 13 donose i priloge Smaila Tihića pod naslovom »Neki problemi i predlozi za unapređenje i popularizaciju muzeja, muzejske i konzervatorske službe u Bosni i Hercegovini« u kome autor iznosi niz vlastitih opservacija o aktualnim problemima muzejske službe u BiH, dajući, pritom, sugestije u pravcu uspostavljanja što tješnje veze i kontakta između muzeja i muzejskih ustanova — s jedne strane — i građana i kulturne javnosti — s druge strane.

Nakon kraćeg istorijskog osvrtu na »Prosvetni rad tehničkih muzeja« u svijetu, prof. Franjo Baš ističe da su »Didaktički ciljevi tehničko-muzejskih izložbi, baš na primeru »Oranje i kopanje u prošlosti i danas«, razvojno istoriski, tehnički, ekonomski i društveno vaspitni, naročito sa akcentom proizvodnog efekta određene tehnike, odnosno određenog procesa. Prošireni društveni, naročito vaspitni zadaci tehničkih muzeja, iziskuju zbog toga i proširene organizacione temelje u zajednici egzaktnih i tehničkih nauka sa privrednim preduzećima i radnim zajednicama, kao što su ih na beogradskoj izložbi formirali glavni odbor Narodne tehnike, Industrija traktora i poljoprivredna gazdinstva, uz saradnju proizvodnje sa etnografskim muzejom, odnosno Savezom za tehničko vaspitanje.

Naši mladi tehnički muzeji — zaključuje F. Baš — predstavljaju već muzeološku činjenicu i oni su proširili i oživeli prosvetnu delatnost jugoslovenskih muzeja komparativnim iznošenjem sadašnje i istoriske proizvodnje, eksperimentalnošću naučnih dostignuća, uključivanjem tehnike u privredu i kulturu naročito novijeg vremena i podvukli sa naglašenom nastavnom komponentom i praktičnim radom u svojoj osnovnoj koncepciji prosvetni i didaktički muzejski radni program, u znatno većoj meri nego što je bio pre toga načelno shvaćen.«

Idriz Čejvan u kraćem prilogu »Neke specifičnosti postava i pedagoška uloga istorijskih muzeja« tretira neka pitanja karakteristična za praksu muzeja i muzejskih zbirki narodne revolucije, posebno pitanje izlaganja predmeta javnosti u istorijskom muzeju.

U daljnjem dijelu »Muzeji« broj 13 donose članak Slavka Šakote »Priprema se Muzej Revolucije naroda Jugoslavije«, zatim pregnantan izvještaj Zdenke Munk o Petoj generalnoj konferenciji ICOM-a u Štokholmu, jula 1959. pod naslovom »Muzeji su ogledala — njihove mogućnosti i granice«, prikaz dra Ivana Baha »Projekt upoznavanja kulturnih vrednosti Istoka i Zapada«, te skupine kraćih priloga pod naslovom »Novi muzeji, galerije, zbirke i muzejske izložbe«, »Iz rada društava, sekcija i Saveza«, »Konzervacija i zaštita u muzejima«, »Izdavačka delatnost muzeja« i, na kraju, prikaze, bilješke i vijesti.

Časopis »Muzeji« broj 13 sadrži oko dvije stotine strana teksta i nekoliko fotoreprodukcija.

»ŠTA JE SPOMENIK KULTURE«

ilustrovana propagandno-popularna publikacija Zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1961 godina.

Iz štampe je, marta mjeseca 1961 godine, izašla propagandno-popularna publikacija »Šta je spomenik kulture«, koju je — u pet hiljada primjeraka — izdao Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode u Sarajevu. Ova bogato ilustrovana i ukusno opremljena knjižica manjeg formata, po osnovnoj svojoj namjeni i sadržaju je edukativnog karaktera i ima za cilj da najširem krugu čitaoca pruži temeljna obavještenja o tome šta sve može biti spomenik kulture, kakva su njegova formalna i sadržajna obilježja, i uopšte njihov značaj za potrebe našeg društva — danas. Samim tim želilo se — i u pozitivnom pravcu — uticati na stvaranje i formiranje što pravilnijeg odnosa najšireg broja građana prema nacionalnoj kulturnoj baštini i čuvanju predmeta i objekata spomeničke vrijednosti. Autor teksta publikacije, konzervator Zdravko Kajmaković, je — s dosta smisla — izabrao obilje kraćih tekstova koji — dopunjeni, u interpretaciji, crno bijelim fotosima karakterističnih spomenika — vode čitaoca kroz širok registar spomeničkih vrsta svih kulturno-istorijskih razdoblja, raznih formi i materijala, umjetničkih, estetskih i istorijskih vrijednosti, te oblika tehničke sačuvanosti do načina njihovog korištenja za potrebe našeg vremena.

»... na stećcima i nišanima često piše »Nemojte me uznemirivati, jer ja sam bio što ste vi sada, a vi ćete biti što sam ja sada«... Uzdignuta čovjekova desnica na stećcima kao da nas opominje da budemo obazrivi... Na listovima starih rukopisa i knjiga pisac često nalaže da se knjiga čuva: »Neka je proklet ko ovu knjigu otuđi i uništi«, ... Želja da se odoli vremenu i zaboravu sasvim je prirodna i ljudska i proizilazi iz važnih i životnih potreba čovjekovih... Dokumentarno-istorijski momenat je jedan od više kvaliteta koje imaju spomenici kulture, zbog čega ih čuvamo... Spomenici kulture, kao i istorijski spomenici, mogu da djeluju vaspitno, da doprinose snaženju jugoslovenskog socijalističkog patriotizma, razvijanju svijesti i odanosti svome narodu i zemlji... Spomenik kulture može da ima i ekonomsko-privredni značaj ako mu se nađe odgovarajuća namjena...« — i tako redom, autor navodi ključne stavove i principe savremene konzervatorske službe. Mnogi od njih dopunjeni su fabulom i karakterističnim primjerima svakodnevnih prakse. Sve je dato na lak, običnom građaninu dostupan način. Time je, mislim, svrha ove publikacije postignuta i zadatak ispunjen. Na kraju, kao aneks uz publikaciju, pridodat je potpun tekst Zakona o zaštiti spomenika kulture Bosne i Hercegovine.

Propagandno-popularna publikacija »Šta je spomenik kulture« ilustrovana je sa 65 crno-bijelih fotoreprodukcija i nekoliko vinjeta.

Tekst i program publikacije sačinio je Zdravko Kajmaković, konzervator, grafičku opremu Ognjen Vukečić, fotografije Ranko Rosić.

»BILTEN« (SVEZAK PRVI),

stručni organ Društva konzervatora Jugoslavije,
Beograd, decembra 1960 g.

Društvo konzervatora Jugoslavije pokrenulo je glasilo svoje stručne organizacije — »Bilten«. Ova, po opremi skromna, po opsegu mala, i u tiražu ograničena edicija ima za osnovni zadatak da donosi kraća saopćenja o svim važnijim aktivnostima Društva, republičkih podružnica, stručnih sekcija i uopšte o događajima iz široke oblasti zaštite spomenika kulture i prirode u zemlji i inostranstvu. Zasada je »Bilten« zamišljen kao tromjesečno glasilo, ali postoji mogućnost da u perspektivi izlazi i u manjim vremenskim intervalima i povećanom tiražu.

Prvi broj »Biltena«, štampan u Beogradu, donosi uvodnu riječ predsjednika Društva konzervatora Jugoslavije Šefika Bešlićića, izvještaj ing. arh. Ivana Zdravkovića, naučnog saradnika Saveznog instituta za zaštitu spomenika kulture »O radu Društva od osnivanja do danas«, komentar Smaila Tihića, asistenta o IV Savjetovanju i II Kongresu konzervatora Jugoslavije u Sarajevu i Mostaru, od 5—10. oktobra 1959. godine, te izvještaje o radu republičkih podružnica.

S. *Tihić*

»BILTEN« (SVEZAK DVA),

Beograd, 1961

Za razliku od prvog broja »Bilten«-a, koji je sadržavao manje-više uopšten osvrt na postanak, organizaciju i rad Društva, druga sveska orijentisana je na priloge kojima se željelo ukazati na obim i dinamiku poslova Društva koje je — mada mlado — već snažno zakročilo u pravcu rješavanja brojnih, često vrlo složenih, problema moderne konzervatorske službe. U ovoj fazi, rad Društva ogleda se, prije svega, u pokušajima za razmatranjem pitanja teoretske naravi, organizaciji rada u organima zaštite, te razradi usko stručnih praktičnih problema svakodnevne domaće prakse. Te forme rada provode se, većim dijelom, u okviru rada stručnih sekcija, manjim kroz razmjenu iskustava s inostranstvom. Tekst druge sveske upravo nas i obavještava o takvim novostima: o savjetovanju službe zaštite na registrovanju, evidenciji i dokumentaciji spomenika kulture, u Dubrovniku; o simpoziju za zaštitu spomenika, u Madridu; o VII generalnoj skupštini Međunarodne unije za zaštitu prirode u Poljskoj; o prvoj generalnoj skupštini Međunarodnog studijskog centra za konzervaciju i restauraciju kulturnih dobara u Rimu; o šestom međurepubličkom savjetovanju o zaštiti prirode i prirodnih rijetkosti; o savjetovanju o problemima zaštite etnoloških spomenika, u Čačku.

Bilten 2 donosi i druge kraće bilješke i članke.

S. *Tihić*